

Saglygy goraýşyň ösmegi üçin zerur şertleriň
biride lukmançylyk ylmyň ösmegi bolup durýar.
Gurbanguly BERDIMUHAMEDOW

GIRIŞ

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan Watanymyzyň täze özgertmeler we beýik Galkynyşlar zamanasynda reformalaryň durmuşa ornaşdyrylýan döwründe Hormatly Prezidentimiz birnäçe kararlary çykarmak bilen täze “Bilim” syýasatyny ygylan etdi we dünýä derejesinde uly sepgitlere ýetmäge giň mümkinçilikler dörettdi. Döwlet tarapyndan ylmy, bilimi, önümçilik-okuw ulgamlaryny kanuny taýdan esaslandyrmak, öňe sürülýän ugurlary kesgitlemek, munuň özi milli aýratynlyklarymyzyň dünýä derejesinde utgaşdyrylmagyna giň ýol açdy. Aýratyn hem halkyň durmuş derejesini ýokarlandyrmaga, milletiň saglygyny gorap saklamaga döredilýän mümkinçilikler lukmançylyk ugrundaky okuwa täzeçe garaýyşlary dörettdi.

Häzirki döwre çenli lukmançylyk ýokary okuw mekdebiniň talyplary üçin “Çaga hirurgiýasy” boýunça ene dilinde, ylmyň we tehnikanyň soňky gazanan üstünliklerini öz içine alýan (ultrases, kompýuter tomografiýasy, lazer şöhlesi, laparoskopiiýa we ş.m.) okuw kitaby ýokdy. Şol sebäpli elniňizdäki okuw kitaby ýazyldy we onda (Isakow Ý.F., Bairow G.A., Doleskiý S.Ýa., Lýonişkin A.I.ýaly) ady belli alymlaryň işlerinden giňden ulanyldy hem peýdalanyldy. Okuw kitaby “ Çaga hirurgiýasy” dersiniň okuw maksatnamasyna laýyklykda ýazyldy.

Kitap çaga hirurgiýasy dersiniň esasy bölümlerini öz içine alýar. Onuň maksady talyplara çagalarda duş gelýän dogabitdi kemislikleriň we hirurgiki keselleriň aýratynlyklaryny, bejeriş usullaryny beýan etmekden ybarat.

Türkmenistan Watanymyz Garaşsyz döwlet bolaly bári çaga hirurgiýasy uly ösüslere eýe boldy. Çagalaryň dogabitdi kemisliklerini we kesellerini anyklamak hem-de bejermek üçin dünýäde meşhur häzirkizaman enjamlary ulanylyp, uly üstünlikler gazanyldy we gazanylýar.

Kitap çaga hirurgiýasynda toplanan dünýä tejribesiniň hem-de Garaşsyz döwletleriň arkalaşygyna girýän ýurtlarda gazanylan üstünlikleriň esasynda ýazyldy.

Hirurgiýa - lukmançylygyň ösen pudaklarynyň biri bolup, näsaglary bejermek üçin esasan tiz, gaýra goýulmasyz, hirurgiýa usullarynyň ulanylyşyny öwrenýär. Hirurgiýa usuly bilen keselleri bejermek özüniň gözbaşyny gadymy döwürlerden alyp gaýdýar. Grek alymy (Gippokrat b.e. öň 460-377 ý.ý.) ylmy

hirurgiýanyň düýbünü tutujydyr. Ol agyr peritonitli keselleriň keşbinde bolýan alamatlary ilkinji gezek aýdyň ýazypdyr. Bu alamatlar “Gippokratyň keşbi” ady bilen şu günlere çenli gelip yetdi we giňden ulanylýar. Hirurgiýanyň ösmegine uly goşant goşan, Gündogaryň alymy, Abu Aly Ibn Sina (Awisenna 980-1037 ýyl) operasiýalary agyrsyzlandyрма usulyny ulanypdyr. Onuň ýazan dünýä belli “Lukmançylyk ylmynyň kanunlary” atly kitaby häzir hem özüniň ähmiýetini ýitirenok.

Garaşsyz Türkmenistanda hirurgiýanyň ösmegi dünýäde medisina ylmynyň ösüşi bilen baglydyr. Türkmenistanda çaga hirurgiýasy özüniň gözbaşyny 1977-nji ýylda Türkmen döwlet lukmançylyk institutynda “Çaga hirurgiýasy” kafedrasynyň döredilmeginden başlaýar. Kafedrada esasan talyplary çaga hirurgiýasynyň ähli bölümlerinden okatmak hem-de bejeriş işleri alnyp barylýar.

Soňky döwürde çagalar hirurgiýasy hemmetaraplaýyn ösüşe eýe boldy. Çagalaryň dogabitdi kemislikleriniň, hirurgiki keselleriniň anyklanyşynyň, bejerilişiniň guramaçylyk meseleleri oňyn çözülýär. Şonuň bilen bilelikde ylmy barlag işleri durnukly guralýar. Gysga wagtyň içinde kafedranýň mugallymlaryň ýerine ýetiren köp sanly ylmy-barlag işleriniň netijesi öz ýurdumyzda we daşary ýurtlarda (Russiýa, Ýaponiýa, Polşa, Ukraina, Täjigistan, Gazagystan) çapdan çykdy. Bejeriş, anyklaýyş işlerinde Soawe, G.A. Bairow, A.I. Lýonişkin, S.Ýa. Doletski ýaly dünýä belli alymlaryň eden işleriniň esaslary goşuldy. Şol sanda çagalaryň dürli ugurdaky kesellerini, ýagny bagyr hirurgiýasyna (Y.J.Jumageldiýew), çagalaryň hereket-daýanç agzalaryň patologiýasyna, (E.J.Koçkarow), trahiobronhial we öýken patologiýasyna (B.A.Geldiýew), aşgazan we içege patologiýalaryna, peşew çykaryş we geçiriş ýollaryň patologiýasyna, iriňli keselleriň kesgitleniş we bejeriş usulynyň kämilleşdirilmegine degişli meselelere Türkmen döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň çaga hirurgiýasy kafedrasynyň işgärleri uly goşant goşdular.

Häzirki wagtda kafedrada ylma we amaly lukmançylyga uly üns berilýär. Ehinokokkoz keselini bejermekde täze bejeriş we anyklaýyş usullary girizildi, we kafedra tarapyndan 6 sany oýlap tapma patent alyndy. Soňky ýyllarda çagalarda bolýan dogabitdi kemislikleri ir wagtda aradan aýyrmagyň üstinde işlenilýär. Dünýäniň iň täze, häzirki zamananyklaýyş we bejeriş usullary ulanylýar.

Kafedrada çagalarda bagryň dogabitdi kemisliklerini anyklamakda we bejergi işlerinde uly üstünlikler gazanyldy, damar anastamoz operasiýalary ýola goýuldy. 1996-njy ýylda diplomdan soňky taýýarlyk we lukmanlary kämilleşdiriliş okuwy açyldy. Bu okuwda ýurdumyzyň çaga hirurglary, ortoped-trawmatologlary,

urologlary öz hünärini yzygiderli kämilleşdirýärler. Dünýäniň häzirkizaman anyklaýyş we bejeriş usullary bilen tanyş bolýarlar.

I bap

BOÝNUŇ, KELLE BEÝNISINIŇ DOGABITDI KEMISLIKLERI WE KESELLERI

BOÝNUŇ DOGABITDI KISTASY WE FISTULASY

Boýnuň dogabitdi suwuklyk ýygnanyp, pökgerip duran çiş (kistasy) we onuň deşigi (*fistulasy*), ýagny yşy orta we gapdal toparlara bölünýär. Olar düwünçek (*embrional*) döwründe, ösüşiň bozulmagy sebäpli ýüze çykýar. Esasan boýnuň ortasyndaky *kista* we *fistula* has köp duş gelýär.

Keseliň sebäpleri we gelip çykyşy. Köp hirurglaryň pikirine görä, bu kesel galkan görnüşli - dilasty kanalyň ýapylma hadysasynyň bozulmagy sebäpli ýüze çykýar. Düwünçek döwründe, galkan görnüşli maziň ösüntgisi aşak düşende yş galýar. Bu hadysa kadaly geçende şol yş ýapylýar. Eger ol doly ýapylmasa, boýnuň ortasynda *fistula* emele gelýär. Eger ýapyk boşluk emele gelse, onda boýnuň ortasyndaky *kistasy* döreýär.

Kliniki alamatlary we anyklanylyşy. Boýnuň ortasyndaky *kistasy* 1 ýaşa çenli çagalarda seýrek ýüze çykýar. Ol ýumşakdan dykyz bolýar we şol ýerde garaşylmaýan ýagdaýlarda *fýuktuasiýa* döreýär. Ony elläp görmek arkaly barlag geçirilende agyry bolmaýar. Ýuwdunanda çiş görnüşli emele gelmäniň dilasty süňki bilen ýokary galýandygyny mese-mälim görmek bolýar. Köplenç ýagdaýda *kistanyň* diametri 2-3 sm-den uly bolmaýar, ýöne ýaşynyň ulaldygyça *kistanyň* içindäki ygananan suwuklyk artyp, mukdary köpeliýär we ulalýar. Iriňlän ýagdaýynda ýerli alamatlar (simptomlar) – *giperemiýa* (gyzarmasy) we ýuwdunanda agyry duýulýar. Iriňlemäge gematogen infeksiýasy ýaly, kistadan agyz boşlugyna gidýän inçejik geçelge arkaly ýaýraýan mikroblar sebäp bolup biler.

Boýnuň ortasyndaky deşik (*fistula*), umuman, iriňlän *kistanyň* öz-özünden açylmagy, ýagny ýarylmagy sebäpli emele gelýär. Kähalatlarda bolsa boýnuň orta çäginde gaýra goýulmasyz operasiýa geçirilenden soň ýüze çykýar. Boýnuň *fistulasy* kähalatlarda nokat görnüşinde bolup biler. Elläp barlanylanda, dilasty süňk tarap gidýän, dykyz sapak görnüşli emele gelmäni kesgitlep bolýar.

Boýunyň *fistulasyny* anyklamakda *fistulografiýa* usuly ulanylýar. Kontrast madda *fistula* goýberilip onyň ýoly *R-skopiýa* arkaly takyk anyklanylýar.

Bejerilişi. Boýnuň orta *kistalary*, dilasty süňki operatiw ýol bilen aýrylýar. Operasiýa 3 ýaşdan soň geçirilýär. Operasiýadan öň reňkleýji serişde bilen *fistulografiýa* geçirilýär. *Fistula* yzygiderli kesilýär, dil asty süňki bolsa hökman aýrylýar. Operasiýa öz wagtynda dogry geçirilende oňat netije berýär. Dilasty süňküň galdyrylmagy keseliň gaýtalanmagyna getirip bilýär.

Boýnuň gapdal kistasy we fistulasy. Boýnuň gapdal *kistasynyň* we *fistulasynyň* ýüze çykmagy çarşak görnüşli mäs akymynyň bitişmegi bilen bagly. Ol alkymdan, damagyň gapdal diwaryndan başlap, döşde gutarýar.

Kliniki alamatlary we anyklanyşy. Gapdal *kista* we *fistula* egiji *muskulyň* iç tarapynda ýerleşýär. Gapdal *kistalar* anyk araçäkleşen dykyz *fistula* nemli gatlagynyň öndürýän neminiň üsti arkaly hem ýüze çykarylýar. Keseliň agyrlaşan ýagdaýynda ol nem iriň gatyşykly ýa-da diňe iriň görnüşinde bolýar. Nem *mikroskopiki* usul bilen barlanynda onuň düzüminde *epitelial* öýjiükleri görmek bolýar.

Boýun orta *fistulasy* örän aňsat anyklanylýar, emma *fistula* egrem-bugram görnüşinde bolan ýagdaýynda ony göniden-göni zond arkaly barlap bolmaýar. Şonuň üçin *fistulagrafiýa* geçirmek hökmandyr. *Fistulagrafiýa* köp maglumat beriji barlag usullarynyň biri bolup, ol *R-kontrast* erginleri ulanmak arkaly geçirilýär. Boýnuň *kistasyny* anyklamakda *palpasiýa* usuly ulanylýar we *ultrases* barlagynyň üsti bilen *kistanyň* möçberikesgitlenýär.

Başga kesellerden tapawutlandyrmak. Boýnuň orta *kistasyny* – *dermoid kistasy*, ýagly dokumanyň howpsuz çiş, agyrlaşan ýagdaýynda bolsa, *limfadenitden* tapawutlandyrylmalydyr.

Dermoid kistasy boýnuň kistasyna garanda gatyрак we çaga ýuwduanynda gozganmaýar, dartgy bolmaýar. *Limfangioma* we ýagly dokumanyň howpsuz çiş, köplenç uly möçberde bolup onuň araçäginde anyklamak kyn. Dykzlygy ýumşak görnüşinde bolýar. *Limfadenit* ýüze çykaryllanda, *anamnezinde* infeksiýanyň girelge derwezesini tapmagyň uly ähmiýeti bar.

Kista tegelek, ýa-da gumrynyň ýumurtgasyna meňzeş görnüşde emele gelýär. Onuň üstünde deri üýtgemeyär, ellenende agyry bolmaýar. Gapdal *fistulasy* nokat görnüşinde nem bölüp çykarýar.

Doly *fistulasy* kentlewügiň yzky ýaýynyň yzyna açylmak arkaly bokurdak boşlugy bilen birleşýär. *Palpasiýa* edilende *fistula* ýolunda dykyz dartgynlyk duýulýar.

Gapdal *kistalary* köplenç *limfangiomadan* tapawutlandyryp bolýar. Anyklanyş geçirilende çişň ýerleşýän ýeri, onuň dykzlygy we deri astynda *fistula* ýolunyň bolmagy kesgit goýmak üçin degerli maglumat hasaplanýar.

Gapdal kistalar infisirlenende olar *limfadenitden* tapawutlandyrylmaly, keseli takyk anyklamakda *anamnez* maglumatlary esasy orny eýeleýär.

Bejerilişi. Gapdal *kistalary* we *fistulasyny* operatiw usul bilen aýyrýarlar. Fistula damagyň gapdal diwaryna çenli aýrylýar. Doly fistula bejerilen ýagdaýynda olaryň ýakyn ýerleşen bölegini zond arkaly damagyň boşlugyna çöwürýärler, deşigi bolsa tikýärler. Gaýra üzülme bolan ýagdaýynda ýaranyň iriňlemegi mümkin.

KELLE-BEÝNI INGISI

Kelle-beýni ingisi – kelleçanak süňkleriniň ýetmeýän, ýagny sepleşmeýän ýerinden beýni bardasynyň, gabygynyň, kähalatda bolsa, beýni dokumalarynyň çykmagy bilen emele gelýän, seýrek duş gelýän dogabitdi ýetmez kemislikleriniň biridir (1-nji surat) .

Kelle-beýni ingisiniň ýüze çykyşy düwünçek irki ösüp başlanýan döwründe beýniniň ýukajyk gatlagy beýni turbajyk bilen galtaşýan döwründe kelleçanak süňkleriniň we beýniniň ösüşiniň bozulmagy bilen bagly bolýar.

Kelle-beýni ingisini öňki *sagital*, yzky we kelleçanak esasyndaky *bazilýar* toparlara bölmek bolýar.

Köplenç burnuň düýbünde, gözüň hanasynyň öň tarapky iç gyrasynda ýerleşýän ingiler duş gelýär. Yzky kelle-beýni ingisi ýeňse çukurynyň töwereginde ýerleşýär.

Anatomiki gurluşy boýunça olar şeýle tapawutlandyryýarlar:

Meningosele – ingi haltasynda beýni bardasyny we beýni suwuklygyny saklaýan görnüşidir. Beýniniň gaty gabygy we beýni maddasy bu inginiň döremegine gatnaşmaýar.

Meningoensefalosele – hakyky kelle-beýni ingisi. Ingi haltasynda beýni bardalary we beýni dokumasy duş gelýär.

Meningoensefalosistosele – kelle-beýni ingisiniň has agyr görnüşi bolup, ingi haltasynda beýni maddasy we giňelen beýni garynjyklary ýerleşýär.

Kliniki alamatlary boýunça kelle-beýni ingileri dürli görnüşde we ululykda bolup bilýär. Çaga seredeniňde burnuň kökünde, ýagny göz hanasynyň düýbünde, onuň içki burçunda, seýrek ýagdaýda bolsa, ýeňse ýüzünde çiş görnüşli emele gelmäni görmek bolýar. Çişň üstünde deri örtügi üýtgededik, elläp göreniňde içi

agyrlyk, ingi çişiniň dyklyzlygy ýumşak bolup bilýär. Kähalatda inginiň içine kelle beýni suwuklyk (likwor) ýygnananda flýuktuasiýa alamatyryny hem duýmak bolýar. Çaga bimaza-birahat bolanda çiş gataýar. Käbir ýagdaýlarda elläp görülende süňkiň ýetmezini onuň guralaryndan duýmak bolýar.

Kelläniň ön böleginde ýerleşýän ingilerde burun kökünüň ýasy bolmagy, gözün gyşarmagy ýaly üýtgemeler ýüze çykýar.

Yzky beýni ingilerinde bolsa, beýniniň agyr zeper ýetmegi netijesinde, *mikrocefaliýa* we akyl taýdan yza galmaklyk ýüze çykýar.

Anyklanyşy:

1. Rentgen suratda süňküň ýetmezini, ýagny kemçiligini görmek bolýar we ol kelle-beýni ingi keselini anyklamaga mümkinçilik berýär.
2. Kompýuter tomografiýa usuly bilen oňurganyň hem beýniniň haýsy bölümünde inginiň ýerleşendigini hem-de nähili görnüşdedigini anyklap bolýar.
3. Ultrases barlag usuly arkaly kelleçanagyň gurluşyndaky ýetmezini, onuň içki basyşynyň ýokarlanýan derejesini we inginiň görnüşini bilmek bolýar.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Ön tarapda ýerleşýän kellebeýni ingilerini gözün içki burçunda ýerleşýän *dermoid kistasyndan* tapawutlandyrmalydyr.

Dermoid kistalar ingilerden tapawutlylykda köplenç kiçi (1-1,5 sm) we gaty dyklyk bolýar. Kellebeýni ingisini ýagly dokumanyň howpsuz çişinden, *gemangiomadan* we *limfangiomadan* tapawutlandyrylanda çişde ingä mahsus bolan süňküň ýetmezi we damar urgusy bolmaýar.

Kelleçanakdaky *bazilýar* ingileri, *teratomadan* tapawutlandyrmalydyr. Bular köplenç, organlarda ýerleşip, onuň düwünleri dürli dyklyklykda we ululykda bolýar.

Bejerilişi. Operasiýany meýilleşdirilen ýagdaýda geçirmeli. Emma inginiň çalt ulalyp, onuň hamynyň ýarylmak howpy bar bolan ýagdaýynda islendik ýaşda, şeýle hem ýaňy doglan çagalarda-da operasiýa geçirmek bolýar. Ingileri bejermek üçin hödürülen birnäçe usullaryň içinden esasan ikisi, ýagny *ekstra* we *intrakranial* görnüşli operasiýa usuly oňaly hasaplanylýar.

Ekstrakranial usulda ingi haltasy aýrylýar. Süňk ýetmezi bar bolsa, kelleçanak açylmazdan ýapylýar. Bu usuldan 1 ýaş ýetmedik çagalarda süňk ýetmeziniň uly bolmadyk halatyndapeýdalanylýar. Süňk ýetmezini ýapmak üçin uly injik süňkünden alnan *autotransplantant*, ýukajyk gatlak ulanylýar. Emma bu usuly kiçi çagalarda ýerine ýetirilende onuň netijeleri her dürli bolýar. Şol sebäpli kafedranyň kliniki bazasynda soňky ýyllar täze bejeriş usuly amaly lukmançylyga

ornaşdyryldy. Ýaňy doglan çagalarda inginiň ýetmez ýeri ýumşak dokumalar arkaly hem ýapmak maslahat berilýär.

Intrakranial usulda süňk ýetmeziniň içki deşigini kelleçanak boşlugynyň üsti bilen baryp ýapylýar. Dürli awtorlaryň bellemegi boýunça bu operasiýa 1 ýaşdan uly çagalarda geçirilende iki tapgyra bölünýär :

1. Süňk ýetmeziniň içki deşigini ýapmak;
2. 3-6 aýdan soň ingi haltasyny aýyrmak we burnuň *plastikasyny* geçirmek.

Emma bu operasiýadan soň dürli gaýrayzölmeler ýüze çykýar. Ol oňurga beýni ýiliginiň suwuklygynyň akmagy we *gidrosefaliýa* görnüşde duş gelýär.

Şoňa görä-de, olaryň önüni almak maksady bilen *degidratasion* bejergisi we yzygiderli bil oňurga *punksiýasy* geçirilýär. Bu meseläni çözmekde kafedranyň kliniki bazasynda *likwory* myşsa tarapa çykarýan usul amaly lukmançylyga ornaşdyryldy we ol usul kanagatlanarly netijeleri berýär.

OŇURGA-ÝILIK INGISI (*spina bifida*)

Keseliň döreýşi. Oňurga-ýilik ingisi – oňurgalaryň kadaly bitişmezligi, şol bir wagtda oňurga ýiliginiň we onuň bardalarynyň nädogry ösüşi netijesinde ýüze çykýar.

Oňurga-ýilik ingisi ýaňy doglan çagada hem duş gelýär (2-nji surat) .

Oňurga-ýilik kanalynyň bitişmezligi oňurganyň dürli bölümünde bolup bilýär.

Köplenç oňurga ýilik ingisi bil-oňurgasynda ýüze çykýar. Kähalatda bolsa “Spina bifida” gursak döş we boýun bölümünde-de ýerleşýär.

Oňurganyň, oňurga ýiliginiň we onuň gabyklarynyň ösüp ýetişmezliginiň derejesine görä, inginiň emele gelmegine gatnaşýan dokumalaryň sanyna görä “Spina bifida”-nyň birnäçe görnüşleri bar (3-nji surat) .

Meningosele – bu görnüşde oňurga ýaýjagazlarynyň bitişmezligi netijesinde, ýetmez ýerden oňurga ýiliginiň barda gabyklary, seýrek halatda “at guýrugynyň” aýry üpürjikleri çykýar. Köplenç meningosele bil oňurgada ýerleşýär.

Mielomeningosele – bu görnüşde oňurga ýilik barda gabyklaryndan başgada beýni maddasy hem çykýar. Oňurga ýiligi öz ýolundan çykyp ingi haltasyna düşýär we şol ýerde onuň ujy ýapylmadyk turbajyk görnüşinde saklanyp galýar. Köplenç mielomeningosele türrer bilguýmaç sebitinde ýerleşýär.

Mielosistosele – bu in agyr görnüşli kesel bolup, oňurganyň ýetmez yerinden oňurga ýiligi özüniň ähli gabyklary bilen çykýar. Bu görnüşde oňurga ýiligine agyr zeper ýetýär.

Rahişizis – bu görnüşde ähli ýumşak dokumanyň, oňurganyň, oňurga ýiliginiň we onuň gabyklarynyň doly derejede birleşmezligi sebäpli döreýär. Oňurga ýiligi gyzyň reňkli ýylmanak madda görnüşinde ýarylan oňurga ýiliginiň ýolunda ýerleşýär.

Yzky rahişizis köplenç oňki rahişizis, kelle beýnisiniň şikeslenmesi we beýleki agzalarda ýetmeziň ösüşi bilen baglanyşykly duş gelýär. Rahişizis köplenç bil sebitinde ýerleşýär. Şeýle çagalar ýaşayşa ukypsyz bolup, doglandan soň tiz aradan çykýarlar.

Kliniki alamatlary we anyklanyşy. Oňurga ýilik ingileri oňurganyň ortarasynda erleşip, dürli ululykdaky çiş görnüşinde ýüze çykýar. Çişniň deri örtüginde menekli saçjagazlaryny görmek bolýar.

Kähalatda ingi dykyz bolup, onuň derisi dartylyşan, ýukalan görnüşde bolýar. Eger-de ýaňy doglan çagalarda uly ölçegde ingi bar bolsa, onuň gabyjaklary dogluş wagtynda – dogum ýollarynda ýarylmagy mümkin. Şeýle ýagdaýlarda gabyjaklaryň kemçiligi, ýagny ýetmezi we *likworyň* damja görnüşinde akýanlygy anyklanýar.

Çiş elläp, barlananda onuň düýbünde bitişmedik ýaýjagazlaryň gaty gyrasyny anyklap bolýar. Çişe basan ýagdaýynda çaga birahatlanyp başlaýar. Şol wagt ikinji elniň bilen kelledäki uly çiş elläp barlanynda çişniň üstüne basmagyňa jogap hökminde onuň gataýandygyny görmek bolýar.

Oňurga ýilik ingisi bolan çagalaryň anyklanyşy *newrologiki* barlaglar geçirilenden soň tamamlanýar. Sebäbi ol çagalarda köplenç çanaklyk boşlugynyň organlarynyň hereketiniň, aşaky uçlugyň ahyrynyň *funksiýasynyň parez we paraliç* görnüşinde bozulandygyny görmek bolýar. Peşew we täret saklamanyň bozulmagy hem duş gelýär. Oňurga ýilik ingisinde rentgen barlagy keseliň kesgidini anyklamak üçin geçirilýär. Suratda çiş haltasyna laýyk gelýän bir reňkdäki ýumşak dokumadan durýan täze emele gelmäniň deňinde oňurganyň doly ösmedik we birleşmedik ýaýjagazlaryny görmek bolýar.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Oňurga ýilik ingisi özüniň ululygy we ýerleşşi boýunça türre-uja guýmaç – türre töwereginde ýerleşen *kistoz-teratomany* ýada salýar. *Teratoma* ingiden tapawutlylykda *asimmetrik* ýerleşýär we çanaklygyň içine tarap ösýär. Bu bolsa *teratomany* göni içegäniň üsti arkaly barlamaga mümkinçilik berýär.

Çiş *palpasiýa* edeniňde onuň bir maddadan durmaýandygyny bilmek bolýar. Rentgen barlagy hem keseli anyklamaga kömek berýär. *Teratomanyň* rentgen suratynda süňk dyklygyndaky goşulmalary görmek bolýar.

Bejerilişi. Eger ingide aşaky aýaklaryň we çanaklykdaky organlaryň funksiýasy bozulan ýagdaýynda geçirilen operasiýa oňaýly netije bermeýär. Ol ata-enäniň haýyşy boýunça kosmetiki maksady bilen ýerine ýetirilýär .

Çagada III-IV derejeli ýetmezli dogulmaklyk, *meningit* ýa-da beýleki agzalaryň agyr keselleriniň anyklanylmagy operasiýanyň geçirilmegine garşy görkezmedir. Operasiýanyň maksady ingi haltasyny aýyrmakdan, oňurganyň ýaýjagazynyň ýetmez ýerini *aponewrozyň* gat usuly bilen ýapmakdan durýar.

Gaýryüzülmeler : meningit, parez, paraliç, täreti we peşewi saklamazlyk, gidrosefaliýa . Soňky aýdylan gaýryüzülmeleriniň önüni almak maksady bilen kafedranyň kliniki bazasynda *likworyň* myşsa çykaryjy operasiýasy ýerine ýetirilýär we ol oňaýly netijeleri berýär .

ÇAGALARDA ÝITI DEM ÝETMEZÇILIGINE GETIRÝÄN DOGABITDI KEMISLIKLER

Ýaňy doglan çagalarda dem alşyň ýiti üýtgeşmeginiň sebäpleriniň anyklanylyşy:

1. Mediastinum; gursakara agzalaryň zeper ýeten tarapa süýşmegi bilen geçýän keseller:

Öýken sebäpleri:

- öýken *atelektazy*, öýkeniň bir böleginiň *atelektazy*;
- Öýkeniň bir (organyň) agzasynyň dogabitdi bolmazlygy, *aplaziýasy*, *gipoplaziýasy*.

2. *Mediastinum*; gursagara agzalaryň zeper ýeten tarapyň garşysyna süýşmegi bilen geçýän keseller:

a) Öýken sebäpleri:

- ýaňy doglan çagalaryň ýiti ýerli emfizemasy. Öýkeniň dartgynly *kistasy* we *bullasy* ;

b) Öýkenden daşky sebäpleri: germew, ýagny *diafragma* ingisi, *diafragmanyň relaksasiýasy*, *gidrotoraks*, *gematoraks*, *pitoraks*, *hilotoraks*, *pnewmotoraks*, *piopnewmotoraks*, gursagaranyň biçak uly çişleri.

3. Gursagaranyň hiç tarapa süýşmezden geçýän keseller:

a) Öýken sebäpleri:

- traheýanyň* gysylmagy (ilkinji, ikinji) ;
- traheýa-gyzylödek gatnaşyk (özbaşdak gyzylödek *arteriýasy* bilen bilelikde).

b) Öýkenden daşky sebäpler:

- ranula– hoananyň atreziýasy ;

- uly dillilik ;
- Pýera-Robininiň alamaty ;
- dogluş wagtyndaky kelle-beýni şikesleri.

Ýaňy doglan çagalarda öýken atelektazy köplenç dogum wagtynda düwünçek ýany suw bilen ýuwdunmagynda ýa-da gyzyldödegiň we damagyň dogabitdi kemisliginde , ýa-da ýuwduş *refeksiniň* bozulmagy netijesinde süýt bilen düwünme bolmagy bilen bagly. *Alweolalaryň* durnuklylygyny saklamakda *alweolýar surfaktanty* uly orun tutýar, onuň ýoklugy ýa-da ýetmezçiligi dogabitdi öýken *atelektazyny* emele getirýär. Fiziologiki *atelektazyň* emele gelmeginde dogum wagtyndaky kelle-beýni şikesleri sebäp bolýar, ol öz gezeginde dem alyş wagtynda iki esse uly basyşy talap edýär .

Eger-de aýy-güni ýetip doglan çagalarda öýken *surfaktanty* aýrylsa, her dem alyş wagtynda öýkeniň täzeden ýelmeşýändigini barlaglar esasynda subut edildi. Ýaňy doglan çagalarda öýken *atelektazynyň* gelip çykyşyna garamazdan ol agyr *pnewmoniýa* getirip bilýän esasy faktor bolup durýar düşünmek gerek. Öýken *atelektazynyň* ilkinji ýüze çykmalarynyň agyrlygyny pyssaran öýken *parenhimasynyň* göwrümüne bagly bolan yiti dem alyş ýetmezçilikleri bilen häsiýetlendirilýär we aşa biynjalyklyk, howa ýetmezçiligi, dem gysma, gapyrgalaryň arasyň giňelmegi, gögerme hem-de *tahikardiýa* ýüze çykýar. Serediş wagtynda zeper ýeten tarapda döş kapasasynyň dem alyşdan galýandygy, tutuşlaýyn *atelektazda* bolsa, sol tarapyň çökýändigini görüňär. *Perkussiýa* wagtynda gursagara çäkleriniň zeper ýeten tarapa süýşýändigini, sol ýerde perkutor sesiň güýçlenmegi anyklanýar.

Auskultasiýa wagtynda zeper ýeten tarapda dem alyş has peselýär, ýa-da eşidilmeýär.

Keseliň rentgen barlagy arkaly anyklanyşy: Plewra boşlugynyň böleginiň ýa-da ähli üstüniň (tutuşlaýyn atelektazda) birsydyrgyn daralmagyny, gursagaryň zeper ýeten tarapa süýşmesini, diafragma gümmeziniň ýokary durmagyny takyklyk bolýar. Ýaňy doglan çagalarda ozal öňi alynmadyk *atelektazynyň* geçişi bir görnüşli we şoňa laýyklykda hem öýken sowuklamasynyň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär. *Atelektazly* öýken sowuklamasy uzak wagtlap diňe beden gyzygynyň ýokary galmagy we keseliň ýokarda görkezilen alamatlary ýaly görnüşde ýüze çykmagy mümkin.

Şu ýerde öýkeniň zeper ýeten böleginiň howa aýlanmagynyň bozulmagy, ýiti *pnewmoniýa*nyň alamatlarynyň – öýkende hyžžyldynyň bolmagy, dem alşyň häsiýetiniň üýtgemegi we beýleki alamatlaryň ýüze çykmagyna ýardam edýär.

Olardiňe bronhuň geçişiniň öz-özünden ýa-da bejeriş wagtynda geçişiniň gowulanandan soň ýüze çykýar.

Ýaňy doglan çagalarda ýiti atelektazy anyklanyp kesgit goýlandan soň haýal etmezden bejergä başlanýar. Haçan-da tutuşlaýyn *atelektaz* bolan ýagdaýynda diňe traheobronhial şahajygyny çalt arassalamaklyk bilen çaganyň ölüminiň önüni alyp bolýar. Serediş wagtynda dem alyş ýollaryny suwuklykdan we nemden bronhoskop arkaly arassalaýyş has amatly usul hasaplanýar. Munda käwagt *traheobronhial* şahajygynyň dogabitdi kemisligini we nädogry ösüşlerini ýüze çykaryp bolýar, bu ýetmezçilikler dem alşyň ýiti bozulmagyna getirip bilýär.

Ýokary derejeli kämil lukmanlaryň gatnaşmagynda gyssagly bronhlary bejermek we arassalaýyş işini hemme ýerde geçirmek mümkin däl. Haçan-da gyssagly kömege mätäç umumy atelektaz bolan ýagdaýynda traheýanyň intubasiýasyny geçirip, soňra kateteriň kömegi bilen traheýany we bronhy arassalamaly. Bu usul geçirilende emeli dem alyş bilen çäkten köp basyş döretmekden gaça durmaly: ýaňy doglan çagalaryň öýkeni ýumşak, maýyşgak we parenhimanyň ýyrtylmany netijesinde pnevmotoraksyň ýüze çykmany mümkin.

Atelektazy gowy bejermek üçin diňe traheýany däl, eýsem bronhy hem ünsli arassalamak gerek. Aýdylýp geçilen ýokary derejeli usullar bilen bilelikde *atelektazy* bejermekde ýönekeý we elýeterli usullardan hem peýdalanmak hem maslahat berilýär .

(döş kapasasynyň massaży, gakylygy eredýän ingalýasiýalar). Şular ýaly ýagdaýda *aerazol* bilen bejerişe uly ähmiýet berilýär (*natri hloridiň 0,9%-li ergini, natri gidrokarbonatynyň 4%-li ergini, mukaltin, fermentler*).

Dürli alymlaryň bellemegi boýunça dogabitdi öýken atelektazynda öwezi dolmak maksady bilen ýokarky dem alyş ýollar arkaly surfactantyň goýberilmegi oňaýly netije berýär . Şu gün Türkmenistanda ene mähri merkezinde bu çagalara surfactant goýbermeklik giňden ulanylýar .

Öýkende bir agzanyň dogabitdi bolmazlygy *aplaziýasy we gipoplaziýasy*, ýaňy doglan çagalarda dogabitdi nädogry ösüşlere degişlidir .

Bir agzanyň dogabitdi bolmazlygy diýip, bir we iki öýkeniň haýsydyr bir bronh ulgamynyň ýoklugyna düşünilýär.

Aplaziýa – emele gelen bronhuň esasy barlagynda öýkeniň (ýa-da iki öýkeniň, onuň böleginiň) bolmazlygy.

Öýkeniň ýa-da onuň böleginiň *gipoplaziýasynda* öýken *parenhimasynyň* dürli derejede ösüp ýetişmändigini bellenýär. Iki tarapynda öýkeniň bir agzasynyň dogabitdi bolmazlygy ýa-da ýok bolmagy *aplaziýany* häsiýetlendirýär . Bu çagalar ýaşayşa ukyply däl. Bir taraplaýyn bir agzanyň dogabitdi bolmazlygy çaga

doglandan soň çalt ýüze çykýan dem alşyň bozulmagy (dem gysma, howa ýetmezligi, gögerme) bilen häsiýetlendirilýär.

R-barlagda ýüregiň çäkleriniň zeper ýeten tarapa süýşmekligi , döş kapasasynyň çökmegi , gapyrgalaryň ýakynlaşmagy, gysylmagy ýüze çykarylýar. Zeper ýeten tarapynda döş kapasasy dem alyşdan galýar, ýürek çäkleriniň zeper ýeten tarapa süýşmegi sebäpli oýken suraty ýagtylanýar .

Barlag wagtynda zeper ýeten tarapda auskultasiýada ses peselýär , perkussiýada kütäk ses tutuşlaýyn ýüze çykýar (sag öýkeniň aplaziýasy wagtynda bu ýagdaý lukmanlar tarapyndan *dekstrakardiýa* diýip atlandyrylýar). Şol ýerde dem alşyň peselmegi perkutor sesiniň umumy gysgalmagy, döş kapasasynyň zeper ýeten tarapynda öýkeniň tutuş üstünde bolup geçýär.

Rentgen barlaglar zeper ýeten tarapda garalmagy, aragursagyň zeper ýeten tarapa umumy süýşmegini, *diafragma* gümmeziniň ýokary durmagy, gapyrganyň açyk bildirýän gysylmagy ýaly alamatlary ýüze çykarýar. Öýkeniň sagdyn bölegi köplenç ýokarky zeper ýeten bölege tarapa süýşýär.

Gatlaklaýyn tomografiýa ýa-da çylşyrymly rentgen usullary (*angiopulmonografiýa*, *bronhografiýa*), şeýle hem *bronhoskopiýa* usullary öýkeniň bir agzasynyň dogabitdi bolmazlygy we *aplaziýasy* ýaly kesel kesgidi goýmakdaky ýalňyşlyklary aradan aýyrýar.

Öýken *agneziýasy* guman edilende we ýaňy doglan çagalarda dem alyş bozulmasynyň ösmegi ýüze çykarylanda ýeke-täk öýkeniň *bronhlaryny* arassalamak we *traheýa intubasiýasyny* ýa-da *bronhoskopiýanyň* astynda *traheýa-bronhy* ünsli arassalamak we yzygiderli (*intensiw*) bejergisini geçirmek hökmandyr. Ýeke-täk öýken sowuklama howpunyň bolany üçin şeýle çagalary merkezi çaga hirurgiýasyndaky reanimasiýa bölümüne gyssagly ýerleşdirmek zerurdyr. Ol ýerde çaga ýokary derejeli kämil kömek berilmelidir.

Öýkeniň dogabitdi ýa-da bir böleginiň *gipoplaziýasy* gaty seýrek ýagdaýda ýaňy doglan çagalarda dem alşyň ýiti bozulmagy bilen gabat gelýär. Zeper ýeten dokumanyň göwrüminiň doly ýetişmezliginiň derejesine laýyklykda ilkinji alamatlar howa ýetmezçiligi, gursagaranyň zeper ýeten tarapa süýşmegi ýüze çykýar. Wagt geçmegi bilen çagada *kompensasiýa* ýagdaýy sebäpli bu alamatlar kütelesýär , anyklamakda köplenç bu kemislik çaga dürli infeksiýalar bilen kesellände, öýkende dowamly iriňli ýagdaýlar dörände ýüze çykýar.

Ýaňy doglan çagalaryň dogabitdi ýiti *emfizemasy*, ylmy kitaplarda: “Bölekleyin emfizema, dykyzlanan emfizema, äpet *emfizema*, ýaňy doglan çagalaryň dogabitdi emfizemasy” ýaly atlar bilen mälüm. Bu keseliň öwezini doldurlan we subkompensirlenen görnüşlerine üns bermezden şu bölümüniň ugruny

göz önünde tutup, biz «ýaňy doglan çagalaryň dogabitdi ýiti ýerli emfizemasy» diýen adalgalardan peýdalanýarys.

Bu keseliň gelip çykyşy öýkeniň aýratyn gurluşly elementleriniň doly ösüp ýetişmezligi bilen baglydyr.

Barlaglaryň netijelerine esasanyp, dogabitdi lokal *emfizemasyny* ýüze çykarýan öýken bronh ulgamynyň üç sany nädogry ösüşi göz önünde tutulýar :

- respirator we ahyrky bronhyň ýylmanak myşsalarynyň aplaziýasy;
- aralyk bronhlarynyň ýaýraň bozulmasy;
- öýkeniň böleginiň ähli respirator bölümçesiniň, bir agzanyň dogabitdi bolmazlygy.

Kesel ýiti, orta we dowamly görnüşinde geçmegi mümkin. Soňky iki görnüşini klinikasynda ýerli howa ýetmezçiligi, çalt ýadamaklyk özüne ünsi çekýär we eýýäm mekdep ýaşyndaka anyklanylýar.

Käwagt ýaňy doglan çagalaryň ýiti ýerli emfizemasy fýurografiýa we rentgen barlaglary edilen wagtynda garaşylmadyk ýagdaýda ýüze çykarylýar. Şeýle ýagdaý ýüze çykanda bu çagalaryň hemmesi ýöriteleşdirilen torokal hirurgiýa bölümünde doly kliniki barlaglardan geçmelidir.

Patologik ýagdaýyň manysy zeper ýeten bölegiň çişmegindedir (muňa köplenç bronh içki basyşyň ýokarlanmagyna getirýän üsgülewük ýardam edýar, käwagt bölegiň ýa-da segmentiň çişmegi ýaňy doglan çaganyň ilkinji dem alşynda ýüze çykýar).

Öýkeniň zeper ýeten bölegi dem alyş wagtynda çökmeýär. Gistologiki barlaglar öýken alweolasynyň dartgynlygyny, ýarylmagyny, bronhiolalaryň diwarynyň doly ösüp ýetişmändigini ýüze çykarýar.

Edebiýat maglumatlaryna görä, kesel köplenç oglanlarda duş gelýär, şeýle hem öýkeniň yokarky böleginiň çep tarapynda duş gelýär .

Ýaňy doglan çagalarda öýkeniň ýiti ýerli *emfizemasynyň* ilkinji kliniki alamatlary çaganyň 2-3 hepdelik döwründe ýüze çykýar . Keseliň başlanylyşy ýiti, käwagt öýken sowuklamasy ýa-da respirator-ýokanç *infeksiýasy* sebäpli başlanýar. Bu kesel üçin öýken içi dartgynlygynyň alamatynyň ýüze çykması: ýiti, gitdigiçe dem alyş ýetmezçiligi möwç alýar , gögerme, ýüregiň çalt urmagy ýaly alamatlar bu kesele mahsusdyr. Çagalar biynjalyklyk, zeper ýeten tarapyna gapdallaýyn ýatjak bolmaklyk, dem alýan wagtynda gapyrgalarynyň dartylmagy, zeper ýeten tarapynda döş kapasasynyň çişmegi, onuň dem alyşdan galmagy, aragursagyň sagdyn tarapa süýşmegi belleniýär. Zeper ýeten tarapynda *perkussiýa* wagtynda *timpanit*, *auskultasiýada* dem alşyň bolmazlygy kesgitlenýär. Keseli anyklamakda gaýra goýulmasyz ýagdaýda döş kapasanyň R-

grafiýasy geçirilmelidir. Rentgen edilen mahaly aragursagyň zeper ýeten tarapyň garşysyna süýşmegi, zeper ýeten tarapda durulygyň ýokarlanmagy (kãwagt öýken dokumasy bildirmeýär we *pnewmotoraksy* ýada salýar) görünýär.

Rentgen suratyny ünsli öwrenmek, gursagara degip duran öýkeniň ýokarky ýa-da aşaky bölegindäki üçburç görnüşli daralmagy tapmaga mümkinçilik berýär. Bu gysylan, pyssaran, üýtgemedik öýken parenhimasydyr.

Durulygyň ýokarlanmagy esasynda mylaýym öýken suratyny tapýan gatlaklaýyn tomografiýa *pnewmotoraks* bilen tapawutlandyrmak anyklanyşyny kesgit goýmagy ýeňilleşdirýär. Şondan soňam guman etmek ýagdaýy saklansa, plewral punksiýasy geçirilýär, *pnewmotoraksda* howa alynýar, ýöne ýerli *emfizema* bolsa howa almak başartmaýar. Haçan-da ýaňy doglan çagalarda dartgynly *pnewmotoraksy* ýada salýan kliniki we rentgenologiki ýagdaýlar ýüze çykyp, plewral punksiýada howa alyp bolmasa, lukmanyň ýaňy doglan çaganyň ýiti ýerli emfizemasy barada pikir etmegi gereklidir. Käbir alymlar ýerli emfizema ýagdaýyny anyklamak üçin ýöriteleşdirilen barlag usullaryny: *angiopulmonografiýa* we *bronhoskopiýa* ulanmaly diýip hasaplaýarlar.

Bu ýagdaý ýüze çykanda diňe has ýönekeý we howpsuz barlag usullar arkaly anyklanyşy tassyklamak üçin esasanam, görkezmeler berilmedik ýagdaýynda, ýaňy doglan çagalaryň ýiti ýerli emfizemasy ýüze çykarmak üçin rentgen barlaglarynyň ulanmagy zerur hasaplanylýar. Ýaňy doglan çagalaryň dogabitdi ýiti ýerli emfizemasyň bejerilişi kesim arkaly hirurgiki usulda gyssagly torakotomiýa geçirilip, zeper ýeten bölegi aýrylýar. Köp halatlarda dürli şertlere baglylykda hirurg gerekli howpsuzlyklary berjaý edip bilmeýär.

Şonuň üçin bu bejergiler çagalaryň ýöriteleşdirilen döş kapasa bölümünde ýa-da döş kapasa hirurgynyň gatnaşmagynda geçirilmelidir. Köpelyän öýken içi basyşynda çaganyň ölüm howpuny diňe bronhoskopiýanyň we zeper ýeten bölegiň bronhuny porolon plombasy bilen wagtlaýyn dykylmak esasynda aýrylyp bilner. Radikal operasiýalar *endotraheal* beýhuş bilen öň-gapdal üstde 5-nji gapyrgada ýerine ýetirilýär. Zeper ýeten böleginiň aşa dartgynly parenhimasyňa şikes ýetirmezlik üçin plewral boşluk emay bilen aýrylmalydyr. Çişen bölegi ähli plewral boşlugyny eýelemegi öýken düýbündäki manipulyasiýalara päsgel berýär we operasiýany kynlaşdyrýar. Öýken bölegi öýkeniň düýbünden aýrylyp, ýaranyň üstüne çykarylýar. Çylşyrymly ýagdaýlarda (çaganyň ýagdaýynyň agyr bolmagy operasiýany çalt tamamlamagyň mätäçligi) zeper ýeten bölegiň düýbünü öýkeniň kökini tikýän apparat bilen aýrylýar.

Dartgynly öýken kistasynyň klinikasyny dogabitdi ýerli *emfizemanyň*

klínikasyndan tapawutlandyrmak kyn. Onda ýiti dem alşyň ýetmezçiliginiň alamaty, gursagara süýşmesi, kistanyň üstünde *timpanit* belenilýär.

Anyklamak üçin gyssagly rentgenogramma geçirmek degerli netije berýär we ähli plewral boşlugyny tutýan ýuka diwarly, tegelek howaly boşlugy tapmak bolýar.

Ýaňy doglan çagalarda ýumşak dokumalaryň gowşaklygy gursagara süýşmegine we esasy damarlaryň eplenmegine getirýär. Bu bolsa çaganyň ýagdaýynyň aşa agyr ýagdaýa düşmegine getirýän sebäpleriň biridir. Bular ýaly ýagdaýda öýken içi dartgynlylygy aýyrmaga gönükdirilen çäreleri geçirmek gaýra goýulmasyzdyr. Şeýlelikde, öýken kistasynyň punksiýasyny plewral punksiýasynyň geçirişi ýaly düzgünde ýerine ýetirilmelidir.

Ýaňy doglan çagalar öýken içi dartgynlyk aýrylandan soň, hökmany suratda ýöriteleşdirilen çaga döş kapasa hirurgiýasy bölümüne ýerleşdirilmelidir. Öňler dartgynly kistalar diňe radikal operasiýalaryň kömegi bilen bejerilse, häzirki wagtda biz klinikada özleşdirilen bronh dykmakdan giňden peýdalanýarys (bu usul öýken kistasy bölümünde giňden berilýär).

Gidrotoraks, gemotoraks, pnemotoraks, hilotoraks. Ýaňy doglan çagalarda haýsydyr bir keseliň (öýken sowuklamasy, sepsis) ýa-da öýkeniň we döş kapasasynyň çaga dogrulýan wagtyndaky şikesleriniň gaýra üzülmeleri bolup durýar. Kliniki ýüzeçýkmalary plewra içi dartgynlylygyň alamlary (howanyň ýetmezligi, aragursagyň sagdyn tarapa süýşmegi) bilen häsiýetlendirilýär.

Zeper ýeten tarapda gursak kapasasynyň çişmesi we onuň dem alyşdan galmasy, perkutor sesiniň gysgalmagy (pnemotoraksda - ýokarky böleginde *timpanit*, aşakda -kütelmesi), dem alşyň peselmesi ýüze çykýar.

Giňişleýin rentgenografiýa gursagaranyň süýşmegini, zeper ýeten tarapda tutuşlaýyn garalmasy (piopnemotoraksda - suwuklygyň kese çägi) ýüze çykýar. Bejeriş plewral punksiýasyndan başlanýar (piopnemotoraksda çagany golaýdaky hirurgiki bölümüne, plewral boşlugyny gyssagly drenirlemek üçin alyp gitmek zerur). Şol ýagdaýda plewral boşlugynda saklanýan suwuklyk aýrylýar we ýerine antibiotik göýberilýär. Bolmadyk ýagdaýynda plewral boşlugyny drenirlemek zerurdyr.

Bäbeklerde pnemotoraks köplenç alweolalaryň aşa dartylmagy netijesinde, aýratyn hem dogluş wagtyndaky şikeslerde ýa-da emeli dem beriş wagtynda bolup, köplenç öýken parenhimasynyň ýyrtylmagyna getirýär.

Ýokarda belenen ýagdaýlar ýaly pnemotoraksyň klinikasy howa ýetmezçiligi we gögermeklik bilen häsiýetlendirilýär. Olaryň aýdyňlygy pnemotoraksyň görnüşine (çäkli, ýönekeý, dartgynly) we öýken *atelektazynyň*

derejesine baglydyr. Köplenç gürrüň hiç hili klinikanyň ýüze çykarmaýan çäkli *pnewmotoraksy* barada gidýär. Umumy ýa-da dartgynly *pnewmotoraksda* plewra içi dartgynlylyk alamatynyň klinikasy ýüze çykýar, gursagara garşydaky tarapa süýşýär. Zeper ýeten tarapda timpanit, dem alşyň peselmegi bolýar.

Rentgen suratynyň *pnewmotoraksa* mahsus bolan: gursagaranyň süýşmegi, diafragma gümmeziniň pes durmagy, zeper ýeten tarapda umumy ýagtylanma, öýken suratynyň bolmazlygy ýaly alamatlar tapylýar.

Yaňy doglan çagalarda *pnewmotoraks* anyklanandan soň bejergisi haýal etmezden ýerine ýetirilmelidir. Gyssagly plewral punksiýasy geçirilip, howasy sordurylýär. Gaýtadan plewral boşlugyny punktirmek we plewral boşlugyny drenirmek seýrek duş gelýär. Bu soraglar keseliň geçişi we kliniki rentgenologiki maglumatlaryň üýtgemegini hasaba almak bilen çözülýär.

Gursagaranyň äpet çişleri we kistalary yaňy doglan we kiçi ýaşly çagalarda *asfiksiýa*, ýiti howa ýetmezçiligine getirýär. Bu ýagdaý traheýanyň, bronhuň, gaýdyp gelýän nerwiň basylmagy bilen baglydyr. Dem alşyň ýiti bozulmalary gursagaranyň ön tarapynyň ýokary bölegindäki çişleri ýüze çykarýar, ýöne yaňy doglan çagalarda yzky gursagaranyň newrogen çiş netijesinde ýüze çykýan agyr *asfiksiýalar* hem duşýar. Käwagt dem alyş ýetmezçiliginiň alamaty mediastinal sindrom diýilýän ýokarkyboş wenanyň basylmagynyň alamatlary bilen gabat gelýär. Onda egniň ýokarky böleginiň deriasty wenalarynyň giňelmegi, boýun wenalarynyň çişmegi, ýüzüň we boýnuň çişmegi bolýar. Gursagara çişlerinde perkussiýa az maglumat berýär.

Diňe öýkeniň ýa-da gursagaranyň önüniň ýokarky böleginiň biçak uly çişlerinde çäkleriň giňelendigini we onuň garşylykly tarapa süýşendigini bilmek bolýar.

Auskultatiw alamatlar hasam maglumat beriji däl, iňňän az ýagdaýda öýkende hyžžyldylar we dem alşyň peselýändigini anyklanylýar. Gursagaranyň çişlerini ýüze çykarmakda rentgen barlaglary ilkinji orunda durýar we onuň ýerleşişini hem-de ölçeglerini kesgitlemek bolýar. Kompýuter tomografiýa usuly keseli kesgitlemekde uly orun tutýar.

Şeýlelikde, çişniň öňki gursagarada ýerleşmegine timusdan, damardan we *teratodermoidlerden* emele gelmeler mahsusdyr. Yzky gursagarada ýerleşmegi newrogen çişiniň barlygyny, ortaky gursagarada ýerleşmegi bronhogen we *limfosarkoma* mahsusdyr.

Gaýra goýulmasyz umumy barlaglaryň içinde döş kapasasynyň organlaryny giňişleýin iki proyeksiýadaky rentgenografiýadan başga gatlaklaýyn *tomografiýa*, gyzyldödegiň kontrast barlagy, görkezme boýunça bolsa *pnewmomediastinografiýa*, bronhografiýa geçirilýär. Gursagara çişleriniň bejergisi

hirurgiki usulda hatda käwagt artýan dem alyş bozulmasy operasiýany gaýra goýulmasyz ýagdaýda geçirmäge mejbur edýär.

Ranula – dilasty mäziň kistasy. Göni diliň astynda, agyz boşlugynyň düýbünde Ýerleşip , dilasty mäziň akarynyň dykylmagy ýa-da gaýnaglamagy netijesinde ýüze

çykýar.Uly ölçeglere ýeten ranula dili ýokaryk, yza itip, ýaňy doglan çagalarda dem alşyň bozulmagyna getirýär.

Klinikasy ýuwaşdan artýan dem alyş bozulmasy, ýokarlanýan inspirator howa ýetmezçiliginden durýar.Agyz boşlugyna seredilen wagtynda diliň astynda tegelek, fýuktuirilenýän emele gelme görünýär, onuň ýuka gabygyndan dury, sarymtyl suwuklyk görünýär.

Bejergilişi: Ranulanyň bejergisi hirurgiki - kistanyň diwarynyň bölekleýin kesilmegi geçirilýär. Ýiti dem alyş bozulmalary bolan ýagdaýynda bolsa, kista gyssagly punktirläp boşadylýar we näsag ýöriteleşdirilen çaga hirurgiýasy bölümine ýa-da eňek-ýüz bölümine ugradylyar.

Hoananyň atreziýasy – bu yzky burnuň deşikleriniň geçmezligi bilen häsiýetlendirilýän dogabitdi nädogry ösüşdir. Iki taraplaýyn hoananyň atreziýasy örän seýrek dus gelýär. Atreziýanyň üç sany anatomiki görnüşi tapawutlandyrylýar:

- membranaly hoana ýukajyk birleşdiriji barda (germew) bilen ýapylan;
- süňkli - süňk çykyntgylary ýapýar;
- burun ýollarynyň doly bolmazlygy.

Hoananyň iki taraplaýyn atreziýasynyň klinikasy köpeliýän howa ýetmezçiligi, gögermeklik, dem alşyň durmagy bilen häsiýetlendirilýär. Ol hem çagalaryň agzyndan dem alyp bilmeýänligi bilen düşündirilýär. Çaga aglan wagtynda gögermeklik birneme azalýar (agzy bilen dem alýar).

Hoananyň atreziýasy burnuň ýollaryna rezin kateter bilen zond goýmak arkaly takyklanylýar. Ilkinji kömek agyz bilen dem almaga ýardam etmektir. Bu ýagdaýda çaganyň eňegini-döş kapasasyna ýelim bilen ýelmenilýar. Çaganyň ýagdaýy durnuklaşandan soň, *otorinolaringologyň* ýa-da çaga hirurgynyň maslahaty hökmandyr.

Membranaly görnüşinde germew aňsat aýrylýar.Süňkli görnüşinde bejergini çaga otorinolaringology ýa-da çaga hirurgy ýerine ýetirýär.

Makroglossiýa – bu diliň möçberiniň ulalmagydyr. Hakyky makroglossiýa - dil beden etiniň gipertrofýasy bilen bagly we çaga nerw-psihiki ösüşiniň bozulmagy bilen dogulýar (Daunanyň keseli, kretinizm).

Hakyky däl *makroglossiýa* - diliň ölçeginiň täze dörän damar emele gelmeleriniň

netijesinde alynmagy (*limfangioma, gemangioma*). Kesel çaga doglandan soň, soruşynyň bozulmagy we dem alşynyň bozulmagy bilen baglylykda ýüze çykýar. Barlag wagtynda ölçegi ulalan, agyz boşlugyndan çykyp duran dili görmek bolýar. Eger kömek berilmese, çaganyň hälek bolmagy mümkin. Dem alşyň aşa bozulan ýagdaýynda dili agyz boşlugyndan çykaryp, berkitme edilenden soň, çaga gyssagly ýöriteleşdirilen hassahana ugradylmalydyr. Soňra radikal ýukajyk gatlak operasiýa eňek-ýüz sebitiniň hirurgynyň gatnaşmagynda geçirilýär.

Pýer-Robinyň alamaty üç sany aýratyn dogabitdi nädogry ösüşi özünde jemleýär:

- eňeginiň bitmezligi,
- mikroretrognatiýa,
- glossoptoz.

Çaganyň daşky görnüşi doly ösmedik, eňegi gyşaran we süýşen bolup, dişleri biri-birine gabat gelmeýär.

Yza süýşen we yza gidýän dil dem alşyň bozulmasyny ýeňil derejeden agyr *asfiksiýa* çenli getirip bilýär. Nädogry ösüşiň klinikasy çaga doglan wagtynda soruşyň bozulmagy we dem alşyň bozulmagy, emýän ýa-da naharlanýan wagtynda asfiksiýa bolmagy bilen baglydyr.

Howa ýetmezçilik *inspirator* häsiýetli bolýar we ýuwaş-ýuwaşdan köpelýar. Dem alşyň ýiti bozulmasy wagtynda gaýra goýulmasyz kömek dili-çykarmak we fksirlemekden ybaratdyr. S.Ýu.Dollesskiý, çagany garnynyň üstüne ýatymagy we zonuň kömegi bilen naharlamagy ündeýär. 10-14 günden soň ýuwaş- ýuwaşdan nahary özüniň iýmegini 3-4 aýlap dowam edýär.

Çeýneýji myşsalaryň tonusynyň güýçlenmegi we diliň dogry ýitip gitmegine getirýär, kentlewügiň bitmänligi üçin operasiýa adaty möhletlerde geçirilýär.

II bap IRIŇLI SEPTIKI KESELLER

BÄBEKLERIŇ FLEGMONASY, MASTIT WE OMFALIT

Ýaňy doglan çagalarda (bäbeklerde) iriňli – septiki kesel örän agyr geçýär. Iriňli – gaýnaglama keseli gadym döwürden bári bellidir. Gündogaryň görnükli alymy Abu-Aly Ibn Sina iriňleme – gaýnaglama keselini gyzgyn hem çüýrän çiş diýip atlandyrýar. Ibn Sina iriňniň emele gelşini aýratyn belläpdir. Oýuk görnüşli *abssessi we flegmona* iriňniň ýygnanmagy netijesinde gyzgyn çiş emele gelýär.

Ýaňy doglan çagalarda iriňli gaýnaglama keseli neonatologiýada iň uly, çözülmegi zerur meseleleriň biri hasaplanýar. Şolaryň 50% hirurgiki kesellerdir.

Antibiotiklere durnukly kesel döredijiler ýüze çykdy. Stafilakokk içege taýajygyndan, proteýden, gök iriň döredýän taýajykdan, wirusdan has ýygýduş gelýär.

Ýaňy doglan çagalarda döredýän iriňler agzalara we dokumalara barýar, ösüş funksiýasynyň kemala gelmegine päsgel berýär. Deriniň we nemli bardanyň dokumasynyň mikrofloralaryň geçirijiligi ýokary bolýar. Deriniň gatlagy gowşak ösen bolup, epiteliýanyň öýjükleri öz arasynda we bazal perdesi bilen erbet baglanyşýar, masserasiýa we tenmegi çalt ýüze çykýar, mikrofloranyň geçmegine mümkinçilik döredýär. Iriňli gaýnaglama keseliniň ýüze çykmagynda we geçiş aýratynlygynda deriasty gatlagyň gurluşynyň we gan aýlanysygynyň uly ähmiýeti bar.

Iriňli – gaýnaglama keseliniň ýygý-ýygýdan ýüze çykmagy we agyr geçmegi “G” immunoglobuliniň sinteziniň saklanmagyna getirýär, ol bedeni iriň dörediji floranyň täsirinden goraýar.

Klinika amalyýetinde ýaňy doglan çagalarda gaýnaglama keselleriniň arasynda has köp duş gelýäni olaryň deri astyndaky iriňli çiş, ýagny flegmonasy, göbeğiň töwereginiň gaýnaglama üýtgemegi we göwüs çismesi – mastitdir.

BÄBEKLERIŇ DERIASTY IRIŇLI ÇISI – FLEGMONASY

Bir aýlyk çagalaryň deriasty ýag gatlagynda özboluşly zeper ýetmegine “ýaňy dogulan çagalaryň flegmonasy diýilýär”. Kesel agyr geçýanligi bilen häsiýetlendirilýär hem-de basym deriasty gatlagynyň ölmegi - nekrozy we derisiniň bölünip aýrylmagy bolup geçýär (4-nji surat).

4-nji surat. Nekroz we deriniň bölünip aýrylmagy

Nekrotiki hadysanyň ösmegi netijesinde onda ýerleşen dokumalara (beden etiniň fassiyasy, gapyrganyň kekirdewügi we ş.m.) zeper ýetýär. Zeper ýeten ojakda hirurgiki keseli tapawutlandyrmak üçin, ony “ýaňy doglan çagalaryň *nekrotiki flegmonasy*” diýip atlandyryýarlar.

Gistologiki barlag geçirilende gaýnaglama geçen ýerinde *nekroz* bolup, ol deriasty ýag gatlagyna we çuň ýerleşen dokumalara geçýär hem-de deriasty mázleriniň töweregine düşýär. *Limfa* damarlarynyň ugruna ýaýraýar. Gan damarlarynda tromb emele gelýär we ýumşak dokumalaryň töwereginde infiltratdan soňky *nekroz* başlaýar. Zeper ýeten gan damaryň diwarynda, endo we periarteritiň, sklerozynyň alamatlaryny görmek bolýar. Çuň ýerleşen dokumalar fibrin eksudatyny sorýar, onda ýerleşýän bakterialar bilen gan damarlaryny doldurýar.

Nekroz bölegi deriasty ýag gatlagyna gaýnaglama bolmazdan öň töweregindäki dokumalara geçip bilýär. Derä zeper ýeten ýeriň üstünde ýerleşýär we gistologiki barlagynda gaýnaglama alamaty tapylmaýar.

Bäbeklerde mikroorganizmiň geçiş ýollary dürli-dürlüdür. Köplenç hirurglar infeksiýanyň geçisini gaýnaglama bolan ýeriň süzülen yerinden geçýär diýip hasaplaýarlar. Ýöne infeksiýanyň *gematogen* ýol bilen geçýändigini hem ýatdan çykarmaly däl. Ýagny çyrşak alnanda we iriňi ekeniňde *nekrotiki flegmonada* esasy altynsow *stafilakokk* tapylýar. Ýaňy doglan çagalarda flegmona göbeğiň ýarasynyň bitmezliginden ýa-da derisiniň sypjyrylmany netijesinde bolýar. Bu kesel basym sepsise getirýär. Köplenç hirurglar flegmonany agyr *septiki* gaýra üzülmeye diýip hasaplaýarlar. Şonuň netijesinde-de kesel beýleki agzalara ýaýraýar diýip hasaplaýarlar.

Kliniki alamatlary we anyklanyşy. Ýaňy doglan çagalaryň flegmonasy örän çalt depginde ýaýraýar (5-nji surat). Keseliň ýaňy başlan döwründe çaganyň ýagdaýy dürli-dürli bolýar. Köplenç çagada ýiti, möwç alyp zäherlenme bolýar. Keseliň şü görnüşine toksiki görnüşli, nekrotiki flegmona diýilýär. Çaganyň ýagdaýy agyrlaşýar. Ýaňy doglan çagalar ene süýdünden ýüz öwürýärler, basym bedeniň gyzgyny (38° - 40°) ýokarlanýar, çaga gaýtarýar, biýnjalyk bolýar. Ondan soň çagada ysgynsyzlyk ýüze çykýar we deri gatlagy ýeriň reňkine meňzeýär. Çaganyň dili gury bolýar. Ýürek tonlary kütelip, pulsý gowy sanalmaýar. Ganda leýkositler köpeliýär ($12-18 \cdot 10^9/l$). Olaryň gatnaşygy çepe süýşýär. Eger-de öz wagtynda gerekli bejergi geçirilmese kesel möwç alýar. Bedeniň gyzgyny ýokary derejede durýar, zäherlenme güýçlenýär. Çaganyň hereketi, daş-töweregine seretmesi, işdäsi peseliýär, özi gowşak, ýygy-ýygydan suwuklyk gaýtarýar. Netijede, eksikoz ýüze çykýar. Kähalatlarda bolsa bu

kesel agyr septiki ýagdaýlara (pnewmoniýa, peritonit, iriňli otit) we hatda ölümede getirip bilýär.

5-nji surat. Aýagyň flegmonasy.

Kāmahallar bolsa, bābekleriň flegmonasy ýiti dāl görnüşde bolup, zāherlenme kān ýüze çykmaýar. Bu keselin ýönekeý görnüşi örān seýrek duş gelýär (38%). Bedeniň gyzgyny kem-kemden ýokarlanýar (37,2°-38°). Çaganyň işdāsi peselýär. Çaga birneme agymtyl, dili örtülen, ganynda leýkositler ujypsyz bolýar. Keseliň birinji sagadynda biynjalyklyk döreýär. Şu ýagdaýda ýerli alamatlar ýokarlanýar. Eger-de çaga dogry bejergi almasa, onda kesel öjügip başlaýar we netijede, bedende suwsuzlyk başlanýar we gan azlyga getirýär. Birnäçe günden soň septikopiemiiýanyň kliniki alamatlary ýüze çykýar.

Bābekleriň flegmonasynyň ýerli ýüze çykmany iki tarapynda-da birmeňzeşdir. Keseliň birinji günlerinde deriniň üstünde, ýaranyň töwereginde gyzarma ýüze çykyp, ölçegi 1,5-2,0 sm. barabar bolýar.

Gaýnaglama hadysasy köplenç pilçeara we bil-çatalba töwereginde, gursakda ýa-da ýokarky taraplarda, kāte bedeniň beýleki böleklerinde duş gelýär. 5-8 sagat geçenden soň deriniň üýtgān böleginiň möçberi ulalýar, ýukajyk pōkgerme emele gelýär we dykyzlanma ýüze çykýar. Birinji günüň ahyrynda we ikinji günüň başynda giperemiýa köp bölegi tutýar, gyralary deň, dogry bolýar, dokumalaryň töwereginde çiş bolýar. Çişen ýerini ellāp göreniňde, merkezinde çukur-oý bolýar, şol ýerde 2-3 günde gögümtil reňk emele gelýär we şol ýerde tiz wagtdan ownuk seroz-iriňli suwuklyklar, fistula (swiş) emele getirip daşyna çykýarlar. 5-7 günden başlap deriniň gyzaryp-çişen böleginde deri sypjyrylýar, ýukalýar, ol goýy-gyzyl reňkde bolýar (keseliň möwç alýan döwri). Nekrozlaşan bölekleriň bölünip aýrylmasy bolup geçýär. Nekroz aşakda ýatan dokumalara ýaýrap bilýär. Şonda bedeniň myşsalary, kekirdewükleri ýalaňaçlanýarlar. Flegmona gursakda ýerleşende kāwagt dōş kapasasynyň diwarynyň hemme gatlagy nekrozlaşýar, pinewmotoraks ýüze çykýar. 10-15 günden soň nekrozlaşan dokumalar adatça aýrylýarlar, bu wagta çenli gaýnaglama alamatlary peselýär we ýaranyň üsti kem-kemden granulýasiýalaşyp, dokuma ösüp başlaýar. Ýaranyň doly özbaşdak epitelizasiýalaşmagy dürli möhletlerde bolup geçýär. Ol bejeriş usullaryna, nāsagyň umumy ýagdaýyna we dokumalaryň ýetmeziniň ululygyna bagly bolýar.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak we anyklamak. Beze (roža) gaýnaglama köplenç, bir aýlykdan uly bolan çagalara zeper ýetirýär we adatça giriş derwezesiniň golaýynda ýerleşýär (sypjyrma, göbek ýarasy). Deriniň

gyzarmasy has aýdyň ýüze çykýar. Deri ýaldyrawuk, deň derejede çişen bolýar. Käwagt gyzarmanyň üstünde gabarçaklar emele gelýär. Zeper ýeten ojagy elläp göreniňde, onuň deriniň üstünden galyp durandygy we deň derejede gatydygy bildirýär.

Ýaňy doglan çagalarda flegmona ojagyny elläp , barmak bilen barlanyňda onuň merkezinde “çökük” alamaty görmek bolýar. Bu bolsa deriasty ýagyň başlanan nekrozy bilen baglanyşyklydyr. Yzygiderli gözegçilik edilende roža gaýnaglamasynda giperemiýa deň derejede ýaýramaýar, ol “ýalnyň dili” görnüşinde bolýar, flegmonada bolsa, ol ýag damjasy görnüşde diffuz ýaýraýar.

Deriasty *adiponekroz* emele gelýär. Bu köplenç uly agramly çagalarda duş gelýär.

Ol ýaňy doglan çagalaryň ýag dokumasynyň düzümine girýän gaty ýag kislotalaryň kristallaşmagy netijesinde ýüze çykýar. Itergi berýän ýagdaýlar: döwür-ýenjik zeper ýetme, asfiksiýa, direltmek usullary. Ýerli üýtgeşmeler ýaňy doglan çagalaryň flegmonasyny ýa-da salýan deriniň gyzarmagyny we agyryly bolýan deride we deri asty ýag gatlagynda gaty ojaklaryň emele gelmegi bilen häsiýetlendirilýär. Ownuk gaty düwünler kem-kemden birleşýärler we uly ojaklary emele getirýär.

Ýag nekrozy ýörite bejerişini talap etmeýär ,olar özbaşdak aýrylýarlar. Ýaňy doglan çaganyň flegmonasyndan tapawutlylykda adiponekrozda çaganyň umumy ýagdaýy üýtgemeyär.

Absses, iriňli limfadenit, mastit bilen tapawutlandyрма geçirilýär, ol kesellerde çäklenen, güýçli agyryly çiş we köplenç *flýuktuasiýa* bolýar.

Bejerilişi: Flegmonaly bäbekleri (ýaňy doglanlary) çaga hirurgiýasy bölümünde ýerleşdirmek zerurdyr. Bejeriş çäreleri : hirurgiki , antibakterial we umumy berkidýän bejergileri öz içine alýar. Bejeriş çäreleriniň häsiýeti çaganyň umumy ýagdaýyna, kesel başlanandan bäri geçen wagta bagly bolýar. Keseliň bir döwürden başga döwre geçmegi bilen lukmanyň bejeriş usuly hem üýtgeýär. Birinji döwürde zäherlenmä garşy göreş geçirilýär . Çaganyň peselen immunitetini güýjini ýokarlandyrmaga gönükdirilen we gyssagly hirurgiki çäreler geçirmelidir . Şol bir wagtyň özünde-de bedendäki patogen mikroorganizmlere garşy täsir etmeli. Ikinji döwürde immuniteti güýçlendirmek dowam etdirilýär, kesel dörediji mikroflora täsir eder ýaly ýerli bejergi geçirilýär . Bu bolsa ölen dokumalaryň aýrylyp, ýaranyň bitmegine kömek edýär. Käbir ýagdaýlarda sepsis ýüze çykmalary artýar, täze iriňli ojaklar emele gelýär. Şonuň üçin ikinji döwürde septikopiyemiýanyň önüni almak üçin çäreler geçirilmelidir. Üçünji döwürde bejergi ýarany bitirmäge gönükdirilýär.

Keseliň kliniki görnüşine, çaganyň ýüz tutan wagtyna garamazdan, flegmonaly ýaňy doglan çaga , ähli bejeriş çäreleriniň hemmesiniň gaýra goýulmasyz geçirilmegine mätäçdir.

Operatiw bejeriş işleri näsagyň keseli anyklanandan soň , zerur görkezmeler boýunça geçirilýär. Agyryny aýyrmak üçin ýerli anesteziýa ýa-da gysga wagtlaýyn umumy beýhuş geçirilýär.

Operasiýanyň usuly: flegmona merkezinde 1,5-2 sm uzynlykda kesilýär. Soňra deriniň ähli soýlan böleginde küşt tertibinde ýene-de birnäçe kesim kesýärler. Adatça az mukdarda seroz, iriňli suwuklyk bölünip çykýar. Ony bakteriologik barlaga alyp, ekip, antibiotiklere duýujylygy barlanylýar. Kiçi möçberli flegmonada zeperlenen dokumalaryň gyralaryndan goşmaça kesim kesilýär. Kesimleriň mukdary flegmonanyň möçberine bagly, ýöne olaryň arasy 2-3 sm köp bolmaly däl. Operasiýadan 4-6 sagat geçenden soň , flegmonaly töweregi gaýtadan görmek zerurdyr. Eger-de çişme-gyzarma ýaýran bolsa, sag dokumalaryň çäklerinde goşmaça kesim edilýär. Soňra çagany her gün barlag etmeli.

Ýara arassalanandan soň gaýnaglamanyň ýaýraýşy azalýar, şondan soňra ýerli bejergi ýaranyň bitirmäge gönükdirilýär. Deriniň 20-25 sm² çenli zeper ýeten ýaralar umumy berkidiji bejergi melhemli daňylýar. Bu ýagdaýda fizioterapiýa geçirilende çalt epiteliýazasiýa geçýär. Möçberi uly, giň ýeri tutýan ýaralar ýuwaş-ýuwaşdan çaganyň umumy ýagdaýynyň agyrlaşmagyna we onuň horlanmagyna getirýär. Şeýle ýagdaýlarda ikilenji infeksiýanyň goşulmagy hem mümkin.

Fizioterapiýa bejergi nekrozy çäklendirmekde oňat kömek edýär, gaýnaglama ýagdaýynyň azalmagyna hem-de açylan deri bölejiginiň bitmegine kömek edýär. Ultramelewşe şöhleleri (UMŞ) eritema dörediji- möçberde berlip başlanýar. UMŞ eritema emele getirmek bilen, töweregindäki dokumalaryň ojagynda gaýnaglama reaksiýasyny döredýär, gan we limfa aýlanyşyny güýçlendirýär.

Zeper ýeten ýere elektroforez usuly arkaly antibiotikleri goýbermeklige hem esasy üns berilýär.

Ähli nekrotiki flegmonaly çagalara keseliň birinji gününden başlap giň täsirli antibiotikler berilýär we mikroblaryň individual (hususy) duýujylygyna görä olary çalyşýarlar. Keseliň möwç alýan döwri geçenden soň, hepde-de iki gezek *fizioterapiýa* (ÝŞÝB-ýokary şöhleli ýylylyk bejeriş), 30-40 ml gan *autogemoterapiýasy*, *oksigenoterapiýa* we vitaminleri immunoglobulinler ulanmak maslahat berilýär .

Ýaňy doglan çagalaryň flegmonasy başga-da gaýra üzülmeler ýüze çykarylada, oňa degişli ýörite bejergi geçirilýär.

Ýaňy doglan çagalarda mastit.Ýaňy doglan çagalarda mastit köp duş gelýän keselleriň biri bolup, ol çagalarda göwüs mäsiniň fiziologiki ösüşi döwründe gabat gelýär. Göwüs mäsleri çagalarda ýaşayşyň birinji günlerinde birnäçe üýtgeşmeleri başdan geçirýär. Göwsüň diametri 3-4 mm uly däl. Birnäçe günüň dowamynda göwüs kem-kemden ulalýar. Göwsüň üstündäki deri üýtgemeyär. Göwüs mäsleri gysylanda ondan süýt görnüşli (moloziwo) suwuklyk çykýar. Soňra 2-3-nji hepdeäniň ahyrynda göwüs mäsleri kiçelip başlaýar we 28-30 günde kada gelýär. Göwüs mäsiniň çagalarda ulalmagynyň sebäpleri doly öwrenilmedik, ýöne bu hadysa enäniň gormonlarynyň çaga täsiri esasynda ýüze çykýar we oňa mastopatiýa diýilýär.

Çagalarda göwsüniň ösmegi fiziologiki ýagdaýdyr, şol sebäpli bejergi ulanylmaýar.

Ýöne ol mastitiň emele gelişinde (patogenezinde) esasy orun tutmaýar. Kesel göwsüň şikesi esasynda hem bolup bilýär. Mastitde deriniň iriňli ýaralaryndan we göbeğin çişmesinden alnan iriňli madda ekilende bir görnüşli stafilakokk tapylýar.

Kliniki alamatlary we anyklanylyşy. Keseliň başlanyşy ýiti, çaganyň rahatlygy we işdäsi bozulýar, bedeniň gyzgyny 38,5°C bolýar. Umumy ýagdaýy kanagatlanarly ýa-da orta agyr, kähalatarda agyr ýagdaýda hem bolup bilýär.

Göwüs mäsiniň töweregi kem-kemden gyzaryp we çişip başlaýar. Kesel esasan bir taraplaýyn bolýar ýa-da bir wagtda çep hem sag tarapyna zeper ýetip bilýär. Ellenende göwüs mäszi agyryly we anyk çäklenen, biraz hereketlenýän dykyz infiltrat bildirýär, gyzgynyň ýerli ýokary galmagy bolýar. Birinji günüň ahyrynda we ikinji günüň başynda çişmäniň üstündäki deriniň reňki gögümtil-gyzyl bolup, ellenende agyry güýçlenýär, merkezinde *flýuktuasiýa* emele gelýär. Ganyň barlagynda leýkositleriň köpelmegi we leykositler formulanyň çepe süýsmegi, eritrositleriň çöküş tizligi (EÇT) ýokary bolýar. Beýleki günlerde deriniň gyzarmasy güýçlenýär, infiltrat progressiw ulalýar we daş-töwerekdäki dokumalar bilen bitişýär. Soňra flegmona döräp, onuň ýaýramagy we öz-özüden ýarylmasy bolýar. Eger wagtynda bejergi geçirilmese, onda kesel *sepsise* geçýär.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak we anyklamak: mastiti esasan hem mastopatiýa bilen tapawutlandyryp bolýar. Mastopatiýada çaganyň umumy ýagdaýy kanagatlanarly, beden gyzgynynyň ýokary galmagy, analiziň üýtgemesi bolmaýar. Mastitden aýratynlykda, mastopatiýa iki taraplaýyn bolýar. Ellenende

gatama biraz kiçi, agyryly, hereketlenýär, ýöne derisi üýtgemeyär. Käwagt deriniň biraz gyzarmagy we agyrmasy bolup bilýär.

Lukmanyň çözüdi mastopatiýada örän netijeli bolmaly. Çaganyň umumy ýagdaýynyň sähelçe erbetleşmegi, gyzgynynyň ýokary galmagy, gan barlagynyň üýtgemegi, ýerli üýtgemäniň ýaýramagy mastitiň haýal geçişini ýa-da başlandygyny aňladýar.

Bejerilişi. Iriňli mastitiň netijesi onuň bejeriliş wagtyna bagly. Hemme ýagdaýlarda gyssagly operasiýa edilýär. Ojagy kesip, iriň çykarylýar we umumy ýagdaýyny berkitmek üçin bejergi geçirilýär. Operasiýa edilende gysga wagtlaýyn beýhuş ediji serişdeler bilen agyrsyzlandyrylýar. Käbir hirurglar ýerli agyrsyzlandyrmalarda 0,25% nowokain ýa-da prokain, bupiwakain ulanýarlar.

Operasiýanyň usuly: kesimi ojagyň ýumşak yerinden emzik ýagy tegmil aýlawyndan 1-1,5 sm daşdan alýarlar, alnan iriňi bak ekişe we antibiotiklere duýujylygyny barlamaga berilýär. Iriň boşlugyna ternaw görnüşli zond goýberilýär we deriasty gatlagy iriňli eremesiniň aşagyny anyklaýarlar. Deri köp mukdarda soýlup aýrylanda, sag dokumalaryň araçäklerinden (1,5-2 sm) goşmaça kesilýär, ýara inçe rezin bölejikleri goýulýar.

Operasiýadan soňky bejergi: mikroblaryň antibiotiklere duýujylygyna baglylykda, näsag çagalara giň täsirli antibiotikler berilýär. Hepdede 2-3 gezek gan bilen plazmany gezekli-gezegine goýberilýär, şeýle-de fizioterapiýa – ÝŞÝB, antibiotikli elektroforez berilýär. Çaga ene süýdi bilen iýmitlendirilmelidir.

Öz wagtynda geçirilen bejergide infiltrat 7-10 günde ýitýär, ýara bitýär. Egerde, näsag lukmana wagtynda ýüz tutmadyk bolsa, onda göwüs mäsiniň daş-töwereginde nekrotiki flegmonaly ýagdaý emele gelýär we kesel dowamly bejergini talap edýär (25-40 gün). Şeýle çagalarda goşmaça keseller (otit, absesli öýken sowuklamasy, iriňli plewrit we ş.m.) döräp bilýär. Şu keselleriň bolmagy mastidiň doly bejerilmesini uzaga çekdirýär. Bejeriş kosmetiki taýdan adatça gowy netije berýär. Göwüs mäsleriniň funksiýasy adatça bozulmaýar, ol çagalygynda iriňli mastit geçiren aýallaryň barlaglary bilen tassyklanýar.

Omfalit

Göbegiň daşyndaky deriniň gaýnaglamasyna omfalit diýilýär (6-njy surat). Ol çagalaryň ýaş döwründe köp duş gelýän patologiadur. Göbek galyndysy gaçandan soň onuň ýarasynyň bitmesi şol töweregiň gaýnaglamasynyň barlygy, infeksiýa goşulsa ölli göbek, iriňli göbek, göbek oýunda baş ýarasynyň emele gelmegi, fungusyn bolmagy we göbegiň deriasty ýag gatlagynda

gaýnaglama ýüze çykyp, flegmonany emele getirip bilýär. Göbek ýarasynyň epitelizasiýalaşmagynyň doly we doly däl bitmegine, göbek-içege fistulasynyň barlygy hem-de oblitirirlenmedik urahusyň bolmagy sebäp bolýar. Doly däl içege we peşew göbek fistulasy göbek damarlary bilen bile ýerleşýär. Damarlara infeksiýa düşse, onda örän howply bolan-göbek sepsesine getirýär.

Kliniki alamatlary. Göbek ýarasynyň epitelizasiýasynyň haýallanmasy dürli klinikany berýär. Onuň özi hemme wagt suwjaryp durý mydama suwa meňzeş bölünmeler çykýar. Infeksiýa goşulan ýagdaýynda göbekden bölünip çykýan suwuklyga - iriňli göbek diýilýär. Ojagyn daş-töwereginde *granulýasiýa* ösýär, kähalatlarda ol göbek ýarasyny dolduryp durýar. *Granulýasiýa* gyzyl reňkde bolýar, we elläniňde gan akýar. Şeýle nädogry *granulýasiýanyň* ösmegine göbek fungusy diýilýär. Fungusyň gaýryüzülmeleriniň biri göbek oýundan gan akýan ýara emele gelýär.

Anyklanylyşy. Keseli anyklamak köplenç kynçylyk döretmeýär. Keseli doly anyklamak üçin ilki bilen göbek *fistulasynyň* dürli görnüşi anyklanylýär. *Fungus* bolan ýagdaýynda kynçylyk *granulýasiýa* ösüp göbek ýarasyny ýapyp ilki bilen ilik görnüşli zondy göni garyn boşlugyna barlag geçirmeli. Kähalatlarda göbek ýarasyndaky gelyän ys hem kömek berýär (peşew, täretiň ysy). Käbir ýagdaýlarda iriň akýan deşigiň görnüşlerini bilmek üçin lakmus kagyz ulanýarlar. Ýöne ýokardaky agzalan zatlar anyklamak üçin peýda bermeýär. Şonuň üçin *fistulagrafiýa* geçirilýär. Bu usulda rentgenokonstrast maddany ýara ýoluna goýberip, rentgene düşürilýär. Doly däl akym kanallarda doly däl girelgäni görmek bolýar. Doly akym kanallarda kontrast madda inçe içegä düşýär.

Akym kanallary nokatlaýyn bolýar, lýapis bilen ýakylanda göbek ýarasynyň gaýnaglamasyny sebäp bolýp bilýär.

Bejerilişi.

Göbek töweregindäki gaýnaglanma hadysasyny aýyrmakda ilki bilen konserwatiw usul ulanylýar : antibiotic bejergi mikrofloranyň duýgurlygyna esaslanyp goýberilýär, ýerli bejergide bolsa antiseptic erginleri bilen arassalamak usuly geçirilýär.

Doly däl göbek-içegä ýa-da urahusyň döremeginde konserwatiw bejergide ýakma usuly : lýapis, 1,5 % ýod, permanganat kaliniň 10%, göwher ýaşyl erginleri ulanylýar. Egerde olar täsirsiz bolsa operatiw bejergi geçirmelidir.

Doly göbek-içege ýa-da urahusyň döremeginde, reňkleýji kontrast maddalary fistula goýberip, olaryň ýollaryny anyklap operatiw bejergini ýerine ýetirmelidir.

Fiziobejeriş usuly (UMŞ,ÝSÝB) – ýerli bejergide ýokary netijeli diýip hasaplanýar . Bu usul konserwatiw bejergidede, operasiýadan soňky döwürdede giňişleýin ulanylýar .

ÝUMŞAK DOKUMALARYŇ IRIŇLI GAÝNAGLAMALARY

ABSSES

Dürli dokumalarda we agzalarda çäklenen iriňiň toplanmagyna absstes diýilýär (7-nji surat) . Deri astynda absstes dürli sebäplere görä ýüze çykyp bilýär. Köp halatda absstes limfadenitde, furunkulda, flegmonada ýiti iriňli gaýnaglamalarynyň netijesi bolup biler. Ondan başga-da sypjyrylan ýara her hili infeksiýanyň düşmegi bilen abssese öwrülýär, iriň toplanmagy gematogen metastazyň kömegi, sanjymdan soň döräp bilýär.

Ilkibaşda absstes emele gelende onuň boşlugyny gaýnaglama çiş gurşap alýar, soňra onuň gabygy emele gelýär. Sanjymda goýberilen maddanyň daşynda emele gelen gabygy dykyz bolýar.

Kliniki alamatlary we anyklanyşy. Abssesiň ýerleşşi dürlüdür (eňek asty, boýun, gasyk limfadeniti, kelläniň furunkuly we ş.m.). Absstes birnäçe gününň dowamynda emele gelip, çäklenen çişmä getirýär, deri gyzarýar, ýerli we umumy gyzgyn galýar, agyry bolýar. Abssesiň esasy alamaty *flýuktuasiýadyr*. Ýiti absstesde derä ýakyn gabygy çalt dargaýar. Boşluk boşandan soň bitişmegi, tygyň emele gelmegi bilen tamamlanýar. Kähalatda iriň toplumynyň emele gelmegi uzaga çekýän bolsa, mikrofloranyň *wirulentliginiň* güýçli bolmagy bilen düşünilýär.

Sanjymdan soňky *abssesi* we iriň toplumu dowamly geçişe eýe bolýar. Başlangyç döwrinde az kem çişme, umumy gyzgyn bolýar. Näsaglaryň känbir agyra arzlary ýok. Soňra ýuwaşdan çiş ulalýar we köp wagtlap durnukly durýar. El barlagynda çiş emele gelme araçäkli we az-kem agyryly bolýar. *Flýuktuasiýa* alamaty kesgitlenýär. Kähalatda ýitileşme ýüze çykýar: agyry, çişme ulalýar we *absstes* ýarylýar. Soňra elmydama iriň akyp kesel wagtynda bejerilmese fistula emele gelýär. Dowamly absstes öz-özünden bejerilmeýär. *Piogen* gabygy ýa-da del maddanyň bolmagykeseliň dowamly geçmegine getirýär.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Bu keseli anyklamak kyn däl.

Ýöne kähalatda iriň toplumynyň diwary galyň ýa-da çuň ýerleşen bolsa *flýuktuasiýaa* alamatyny ýüze çykarmak kyn bolýar. Keseliň ýiti däl we dowamly görnüşi bolsa ony anyklamakda kynçylyk ýüze çykýar. Bu ýagdaýda ýonekeý iriň toplanma bilen bir ýerde ýygnanyp gelýän iriň bilen deňeşdirmeli bolýar. Müňkürlilik giden ýagdaýlarynda ýogyn iňňe bilen barlag *punksiýasy* edilýär. Sanjymdan şonky *abssesi* anyklamakda toplanan *anamnez* we onyň ýerleşen ýerlerini bilmeklik gowy kömek berýär (pilçe töweregi, ýanbaş, egniniň üsti, daşky ýüzi).

Bejerilişi. *Absses* köp halatlarda saglyk öýüniň şertinde bejerilýär. Ýöne umumy ýagdaýlaryň bozulmagy bilen we başga ýerlerde döräp başlan wagty näsagy hökmany ýagdaýda hassahana ýerleşdirmek zerur. *Abssesiň* esasy bejergisi ony kesmek we iriňiň gowy daşa akmagyny üpjün etmektir. Operasiýa ýerli ýa-da az wagtlaýyn umumy agyrsyzlandyrmak arkaly geçirilýär. Kesik deriniň gasynlarynyň ugry boýunça edilýär. Kesilenden soň we abses boşluk iriňden boşadylandan soň, ýaranyň gyzalarynyň ýelmeşmezligi we iriňiň akmagyna päsgel bermezligi üçin çykaryjy goýulýar. Çykaryjy hökminde rezin elligiň inçe bölegi goýulýar. Ýara dioksidin, riwanol erginli sargylar edilýär, çykaryjy bolsa boşlukdan iriňiň akması kesilýänçä durýar, soň aýrylýar we melhemli sargylar (Wişnewskiniň melhemi, antibiotikleriň emulsiýasy) ýara bitýänçä ulanylýar.

Görkezilen bejergi usullaryndan başga-da *abssesi* iriňiň ýerleşýän ýerine we häsiýetine baglylykda başga bejergi usullary hem ulanylýar. Mysal üçin, *absses* bedeniň aýyk ýerlerinde ýerleşende kosmetiki taýdan iriň iňňe bilen sorulyp alynýar. *Abssessiň* boşlugy boşadylandan soň antibiotikleriň konsentrlenen ergini göýberilýär. Eger-de 2-3 gezek *punksiýadan* soň 1-2 günden bejergi täsir etmese, onda hökmany suratda uly bolmadyk kesik edilmelidir.

Limfadenit

Limfadenit – bu limfa düwünleriniň gaýnaglamagy netijesinde dürli iriňli keseli we ýörite infeksiýa görnüşinde ýüze çykmasydyr. (8-nji surat)

Limfa düwünleri, gorag (süzgüç) işlerinde uly orun oýnap, mikroblary we olaryň *toksinlerini*, dokumalaryň dargama önümlerini we ş.m. saklap galýar hem-de köplenç halatda gaýnaglama alamatlaryny berýär.

Limfadenit keseli döredijiler bolup: *stafilakokklar*, *streptokokklar* we beýleki limfa akymy ýa-da gan bilen düwnüň dokumasyna barýan patogen mikroblar hyzmat edýär.

Infeksiýanyň çeşmesi we girelge derwezesi dürli hili bolup bilýär. Olar: tenmek we deriniň syypjyrylmagy, *piodermiýa*, *furunkul*, *flegmona* we ş.m.

Boýnuň limfa düwünleriniň kesellerinde girelge derwezesi bolup köplenç agyz oşlугy hyzmat edýär (näsag dişler, badam mázleri, stomatit we başgalar). Bulardan aşga-da çagalarda limfadenit geçirilen täjhoraz, gyzamyk, garamyk ýaly keselleriň gaýra üzülmegi görnüşinde ýüze çykýar.

Limfa düwünlerindäki gaýnaglama çiş we iriňli dargama görnüşinde bolup bilýär. Çagalarda gaýnaglama basym ardanyň çäginde çykýar we *peradenit*, *adenoflegmona* görnüşinde geçýär.

Kliniki görnüşi. Limfadenit esasan eňek astynda we boýun gapdallarynda, kähalatlarda bolsa gasykda we goltukda ýerleşýär.

Limfadenitde kliniki görnüşiň üýtgemegi kesel döredijiniň aktiwligine işjeňligine) ýa-da onuň täsir etmeginiň dowamlylygyna we bedeniň umumy agdaýyna bagly.

Bu keseli ýiti, ýitileşýän we dowamly görnüşe bölmek bolýar.

Ýiti görnüşi. Häsiýeti boýunça bir ýa-da birnäçe düwünleriň basym ulalmagy, agyryly bolmagy we olaryň bedene berýän täsiri, ysgynsyzlyk, gyzgynyň 37,5-39°C çenli ýokary galmagy bilen häsiýetlendirilýär. Zeper ýeten düwün gaty, el barlagynda birden agyryly, ýöne başyndan ol özüni gurşap alýan dokumalardan çäklenendir. Birnäçe günden ýa-da soň düwünleriň daşyny gurşap alýan deri asty ýag gatlagynda çiş emele gelýär. Düwnüň üstünde gyzarma bolýar, ýerli täsiri ýokarlanýar hem-de *flýuktuasiýa* alamaty ýüze çykýar. Öte geçen wagtynda deri ýukalýar, ýyrtylýan ýaly bolýar, çiş töwerege ýaýraýar. Köplenç iriň daşyna açylýar we fistula emele gelýär ol iriňi bölüp çykarýar. Ondan soňra iriňleme hadysasy gaýtadan ösüşe sezewar bolýar. *Limfadenitiň* ýiti görnüşinde, ganyň umumy barlagynda leýkositar formulanyň çepe süýşmegi bolýar.

Ýitileşýän görnüşi: Ýokardaky görnüşden has pes geçýär. Keseliň başlanmagy ýiti bolman, agyrylar ýiti az kesgitli, bedeniň gyzgyny adaty ýagdaýda 37-37,5°C dowamlylygy 2-3 gün, kähalatlarda 3-5 gün, käte bolsa bir hepde çekýär. Ulalan limfa düwünleri durnukly bolýar. Ol töweregindäki dokumalar bilen birleşýär, gaty (dykyz) we agyryly bolýar. Ýöne deriniň gyzarmagy adaty. Daşyny gurşap alýan ýag öýjiklerine ýaýramaga häsiýetli däl, geçirilen bejerginiň netijesinde iriňleme yza gaýdyp iriň emele getirmegi, käte dowamly görnüşine geçmegi mümkin. Düwünler iriňlände bedeniň gyzgyny iň ýokary derejä galýar. Limfadenitiň ýiti däl görnüşinde ganyň umumy barlagynda EÇT ýokarlanmagy we ujypsyz leýkositoz, neýtrofil süýşmegini görmek bolýar.

Dowamly görnüşi: Ilkinji ýa-da ýitileşýän görnüşleri dowamly bolup biler. Ol bir ýa-da birnäçe düwünleriň ulalmagy, ýöne az agyry bilen häsiýetlendirilýär we töweregindäki ýerleşýän dokumalar bilen birleşmedik bolýar. Düwnüň üstindäki deri üýtgemeyär. Elläp görülende agyryly, ýöne kähalatlarda düwünleriň duýujylygy bolýar. *Limfadenitiň* dowamly görnüşi kynlyk bilen bejerilýär, antibiotikleriň ulanylyanlygyna seretmezden, gaýnaglama agyr geçýär. Bedeniň gyzgyny adaty. Ganyň häsiýeti üýtgemeyär. *Limfadenitiň* soňky iki görnüşi köp duş gelýär. Sebäbi ol *mikrofloranyň wirulentliginiň* ýüze çykmagy we antibiotiklere öwrenişmeklik netijesidir.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Ýiti *limfadenit* adaty gabat gelende keseliň taryhynda aýratynlyklar bolanda we barlag edilip, infeksiýanyň girelge derwezesi anyklanylanda keseliň kesgidini goýmak kyn däl. Ýokarky ahyrlaryň ýumşak dokumalary zaýalananda, zeper ýetende olar infisirlenende, degişli goltugasty we tirsek düwünlerinde gaýnaglama häsiýetli bolýar, eger-de aşaky ahyrlara zeper ýetende ol but we dyz asty limfa düwünleriň zaýalanmagyna, olarda gaýnaglamanyň ýüze çykmagyna getirýär. Boýun düwünleriniň zeper ýetmeginde infeksiýanyň girelge derwezesini anyklamak biraz kyn bolýar.

Kä halatlarda düwünlerde bolýan iriňleri, çuň ýerleşen *absessleri* hem-de flýuktuasiýaany kesgitlemek kyn bolýar. Beýle ýagdaýda uly iňňe bilen deşip görülýär.

Ýitileşýän we dowamly geçýän *limfadenitleri* deňeşdirip, inçekeselden, *limfagranulomatozdan*, dömmе-çiş keselinden, *aktinomikozdan*, merezýelden, sözenekden tapawutlandyrmalydyr.

Olar üçin tuberkulin barlagy, Wassermanyň reaksiýasy geçirilmelidir. Wajyp maglumatlary gistologiki barlaglar edilende ýa-da has gowusy biopsiýa alnanda bilip bolýar. Ähli aýdyň däl halatlarda derman bejergini uzaklaşdyrman, çagany hünärmenlere maslahata ibermeli we degişli hassahana ýerleşdirmeli. Şeýlelikde, keseli pişik dyrnagy alamatyndan saýlamaly. Pişik dyrnak keseli esasan hem opistorhoz wirusy toparyndan ornitoz tarapyndan döredilýän, “ýeňil geçýän limforetikulýoz” ady bilen belli bolan kesel görnüşinde ýüze çykýar. Wirusyň geçirijisi - pişik, aralyk eýesi bolsa - guş bolýar. Bu kesel çagalarda pişik dişländen ýa-da dyrnajaklanyndan soň ýüze çykýar. Gizlin döwri 10-20 gün. Keseliň esasy alamatlary: dişlenen ýerinden daşdaky limfa düwünleriň ulalmagy, bedeniň gyzgynynyň galmagy, ysgynsyzlyk. Bejergisi: ýerli. Hassahana ýerleşdirmek hökman däl.

Bejerilişi. Limfadenitiň başlangyç döwründe dermanly bejergi ulanylylar.

Bozulan ýere rahatlyk berilýär gyzgynlyk goýulýär. ÝŞÝB hem-de antibakterial bejeriş geçirilýär. Ilkinji wagtlar gyzgynlygy 10-12 sagatlap saklamak maslahat berilýär.

Gowy netije almak üçin zeper ýeten ýere antibiotikleri nowokainde eredip bellemeli. Ony her 2-3 günden gaýtalasa gowy netije berýär. İçmek üçin sulfanilamid ýa-da günüň dowamynda täsir edýän antibiotikler berilýär. Onuň gapdalyndan esasy ojagy, infeksiýanyň girelge öwezleri bejerilýär. Ýokarda aýdylanlaryň netijesinde köplenç iriň emele gelmän näsag gowy gutulýar.

Ýumşama ýerleri emele gelende operatiw bejergi geçirilýär. Ýagny onda ýerli agyrysyzlandyrmak bilen ýa-da gysga wagtlaýyn täsirli beýhuş berlip kesilýär. Haçan-da näsagyň umumy ýagdaýy tötänden agyrlaşa, (*adenoflegmona* bolanda) onda ol hassahana ýerleşdirilmelidir.

Boýun töwereginiň *limfadeniti* öň aýdylyp geçilişi ýaly dowamly we ýiti däl görnüşleri ýaly agyr geçýär. Muňa infeksiýany saklaýan burun-bokurdagyň, burnuň, agyz boşlugynyň dowamly infeksiýa odaklarynyň bolmaklygy sebäp bolýar. Olar aýrylmasa ulanylýan antibiotikler islenilýän bejergi täsiri bermeýär.

Beze keseli (*Roža*)

Beze – bu ýokanç kesel bolup, deriniň hususy, kähalatda nemli bardasynyň ýiti , çalt ýaýraýjy gaýnaglamasydyr (9-njy surat). Çagalarda beze seýrek duş gelýär. Kesel dörediji, *streptokokklar*, kăwagyt *pnewmokokklardyr*.

Infeksiýa deriniň we nemli bardanyň dokumasyna zeper ýetmegi bilen geçýär. Giriş derwezesi deriniň sypjyrylmagy, dynnamagy, ýargaklar we başga zeper ýetmeler degişlidir. Eger-de çaga keseliň ýüze çykmagyna çenli sagdyn bolsa, onda **ilkinji beze**, eger-de iriňli keselleriň gaýra üzülmeleri görnüşinde ýüze çyksa, oňa **ikilenji beze**, diýilýär. Bu kesel *limfogen* we *gematogen* ýollar bilen ýüze çykýar. Gaýnaglama deriniň emzijek görnüşli gatlagynda başlaýar. Ol *seroz* ýada *seroz-gemorragiki* häsiýetde bolýar. Gaýnaglama ýagdaýy deriniň hemme gatlagyny gurşap alýar. Beze keseli näsaglar bilen gatnaşykda, enjamlaryň, sargy hasalarynyň, elindenň üsti bilen geçip biler. Näsaglary barlaglardan geçirilen soň, enjamlary we elini gowy zyýansyzlandyrmalydyr. Beze we şol kesel diýip pikir edilýän näsaglary mümkin bolsa, beýlekilerden aýrylaşdyrmaly we şoňky hatarda sargy etmeli.

Kliniki alamatlary. Gaýnaglamanyň häsiýetine baglylykda bezäniň birnäçe görnüşli geçişi tapawutlandyrylýar: *eritematoz*, *bulýoz*, *fegmanoz* hem

gangrenoz. Köplenç *bulýoz* şekilli bolup, käwagt diňe bu keseliň aýratyn geçisini aňladýar.

Keseliň başynda gaýnaglama çalt ýaýramak häsiýetli bolýar. Ýüzüň beze gaýnaglamasy howply bolýar, sebäbi onuň kelleçanaga we göz hanasyna geçmegi mümkin. Ýaňy doglan çagalarda we emýän çagalarda ol köplenç göbek we anogenital töwereginde ýerleşýär.

Beze ýiti başlanýar. Käwagt keseliň ilkinji sagatlarynda ýerli alamatlardan umumy alamatlar (bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmagy, ögemek, gaýtarmak, iç geçme) üstün gelýär. Beze göwrelilik döwründe, gaýra goýulmasyz bejergi talap edýär.

Eritematoz görnüşinde alamat ýerli bolup, gyzaran bölegi tapawutlandyrýar, onuň gyalary gowy araçäklenen, käwagt geografiki kartany ýatladýar. Zeper ýeten ýeri agyrlý bolýar. *Flýuktuasiýa* bildirýär.

Bulýozda beze eho görnüşinde bolýar. Birinji gornüşinde dürli möçberde gyzaran gabarçaklar emele gelýär, olar serroz suwuklygy bilen doldurylan. Käbir gabaklaryň özi derrew ýarylýar, käbirleri bolsa birnäçe wagtdan soň ýarylýar, bu wagta çenli başgalary emele gelýär.

Bejerilişi. Ýerli bejergisi ýerli *furunkulyň* töweregi spirtli kaliý permanganatynyň ergini bilen örtülýär. Gaýnaglama ojagy *eritema* dörediji möçberde ultra melewşe şöhleleri tutulýar. ÝŞÝB bejergi edilýär. Şeýle hem nowokain bilen antibiotikleri garyp, 3-4 gezekleýin *furunkulyň* daşyndaky dokumalara sanjym edilýär. Eger-de *furunkula* eşikler degýän bolsa, onda oňa ýörite ýelim ýapyşdyrylýar. *Furunkul* deşilenden soň, nekroz bolan dokumalar tiz aýrylar ýaly gipertoniki erginlerden sargylar edilýär.

Flegmonoz we gangrenoz görnüşleri aşaky kletçatkalara geçýär, flegmona emele getirýär ýa-da nekroz dörap ol hem deriniň aýratyn böleklerinde bolup aýrylýar.

Beze keseliniň *eritromatoz* we *bulýoz* görnüşlerinde keseliň umumy dowamlylygy bejergisi bilen 5-10 güne ýetýär. *Flegmonoz, gangrenoz* görnüşlerinde ol az kem uzagrak bolýar. Kä halatlarda beze bir ýerden, kä halatlarda bolsa, yzygiderli bir ahyrda başlap gutarman beýleki ahyrlara hem geçip bilýär. Bezäniň gaýtalanýan görnüşleri hem mälimdir. Olar birnäçe aýdan birnäçe ýyla çenli dowam edýär.

Bezäniň kliniki geçişine islendik iriňli infeksiýa agzanyň mikroblaryň urnuklylygyna umumy göreşiji täsir edip biler. Beze gaýnaglamasynda ojakdan aşky limfa düwünlerinde *limfangit* bolýar.

Umumy bejerilişi. Intoksikasiýa zerarly ony *intensiw* bejermelidir.

ähersizlendirme bejergisinden başga-da gyzgyny bolan ýagdaýynda antibakterial bejergi oňat netije berýär, penisilin, antigistamin bejergisi belleniýär. Eger-de dermanlaryň bejeriji ähmiýeti bolmasa, giň täsirli antibiotikler ulanylýar.

Ýerli bejergisi babatda ýeke-täk garaýyş ýok. Öl sargylar we wannalar ulanmaly däl. Eritematoz görnüşinde gury daňylar we *kwars* şöhleleri oňat kömek edýär.

Piodermiýa

Piodermiýa – bu deriniň iriňli keselidir (10-njy surat). *Piodermiýanyň* emele gelmegine çaga dogrulýan öýlerde sanitar-gigiýena şertleriniň ýaramaz bolmagy, enesinde gaýnaglama ojaglaryň bolmagy, çaga dogrulýan öýden çykandan soň, çaga ýeterlik gigiýena edilişiniň bozulmagy sebäp bolýar. Bu kesel ýaýramaga ýakyn bolup we onuň septiki görnüşine hem-de ölüm howpuna getirip bilýär.

Gelip çykyş alamaty boýunça piodermiýa *streptokokk*, *stafilakokk* sebäpli bolýar. Köplenç atyşyk görnüşde hem duş gelýär. *Streptodermiýalaryň* arasynda ýaňy doglan bäbekleriň gabarçak keseli, *wezikulopustulýoz*, *impetigo* we beýleki görnüşleri tapawutlandyrylýar.

Bäbekleriň derisiniň gabarçakly keseli ýokary ýokançly kesel, näsag çagada doly sanitar-gigiýena çärelerini geçirmeklik talap edilýär.

Kliniki alamatlary. Kesel esasan hem birinji hepdäniň soňky günlerinde ýüze çykýar. Deride nohut we hoz görnüşindäki pakgarma emele gelýär. Pakgarmanyň içindäki suwuklyk bulançak bolup, onuň daşynda tegelejik gipertermiýa ýüze çykýar. Ilkibaşda pakgarma garanyňda, ahyrlaryň deri gasynlarynda we ýanbaşda emele gelýär. Soňra bedeniň ähli ýerlerinde ýüze çykýar. Pakgarma ýarylyp, olaryň yzynda ýara galýar. Çaganyň umumy ýagdaýy kanagatlanarly bolup, ýöne bedeniniň gyzgyny käwagt galýar. Çaganyň işdäsi kesilýär, ysgynsyzlyk, diareýa ýüze çykýar. Ortaça 2-3 hepdeden çaga keselden doly gutulýar.

Streptokokkly ýokanç deri keseli (*impetigo*)

Kliniki alamatlary. Näsagyň ýüzünde we ahyrlarynda ýuka diwarly nohut ululygynda pakgarmalary (fiktenler) emele gelýär. *Fliktenleriň* daşyna pakgarjak-daky ýaly tegelek gyzarma döreýär. Fliktena suwuklygy bulanyp, soňra gan gatyşykly suwuklyga öwrülýär. Pakgarma gapagy ýumşak, ol ýarylýar we *eroziýa* emele gelýär. *Impetigo* pakgarjakdan aýratynlykda *eroziýanyň*

üstünde kesmek döreyär. Kesel ýeňil bolanda 7-10 günün dowamynda geçýär. Ýöne gowşak çagalarda uzaga çekýär we umumy ýagdaýy erbetleşýär.

Streptokokkly impetigo: halka görnüşli, bulýoz we kiçijik *flikten* görnüşde bolýar. Olar agzyň burçunda emele gelýär. Ýaňy doglan çagalarda *streptodermiýanyň* başga görnüşü, ýagny *seboreýa ekzema* görnüşü duş gelýär. Ol bābegiň kellesiniň saçly ýerine zeper ýetirýär: wulgar ekzema, ol deriniň aşaky gatlaklarynda emele gelip, ýokarsynda agyryly düwünler görnüşinde bolýar. Esasan aşaky ahyrlarda we ýanbaşda bolýar.

Streptodermiýanyň ähli görnüşlerinde çişň sagdyn böleklere ýaýramagynyň öňi alynmalydyr.

Anyklanyşy kyn däl. Ol ýönekeý seredilende pakgarmalaryň esasynda görünýär.

Bejerilişi. Keseli ýerli bejergiler hem-de umumy ýagdaýy gowulandyrmak üçin serişdeler: witaminler B6, dogry iýmit düzgüni bellenilýär. Pakgarçak spirtiň 1-2%-li ergini, brilliant gögi bilen arassalanylýar.

Örgün bar ýerlere *dezinfisirleýji* melhemleri ýa-da sintomisiniň 1-5% *emulsiýasyny* çalyp saralýar. Emele gelen kesmekleri aňsat aýyrmak üçin köplenç gaýnadylan ösümlik ýagyny kompres etmek amatlydyr. Başga-da ýyly wannalar, kaliý permanganat (1:5000) erginli wannalar ulanylýar. Eger çaganyň ýagdaýy agyrlaşa, giň spektrli antibiotik serişdeler ulanylýar.

Follikulit

Saçyň töwereginde düwün emele gelýär we şonuň netijesinde iriňleýär. Emele gelen kesmek 7-12 günün dowamynda yz galman ýitýär.

Köpçülikleýin çykmary: Iriňli düwünçekler deri mázleriniň çykaryş akymalaryny zaýalaýar. Olar esasy gaty düwünleriň merkezinde gelýär. Kesilende içinden goýy sary reňkli iriň akýar. Ýara bitenden soň azyrak yz galýär.

Ýaňy doglan çagalarda agyr geçýän we seýrek duş gelýän keseller.

Furunkulýoz, karbunkul, Ritteriň *dermatiti* we Leksneriň keseli.

Stafilodermiýa kesgidi goýlan çaganyň deri örtüğine seredip, iriňiň häsiýetine görä aýdylýar.

Bejerilişi. Stafilodermiýanyň haýsy görnüşü bolsa-da, ol gabarçak kesilme bilen gutarylýar we oňa anilin, sintomisin emulsiýay ýapylýar. Infiltratly näsaglar fizioterapiýa usuly bilen bejerilýär. Çuň ýerleşen iriňli düwünleriň *abssedirleýän furunkuly* kesilýär. Hökmany görnüşde aktiw we keseliň agyr geçişinde immun ulgamy goldaýjy *antistafilakokkly* plazmany, gamma-globulini,

detoksikasion çäreleri geçirmeli. Mundan başga-da çaganyň iýmiti gowulandyrylmaly. Giň spektrli antibiotikler berilmeli.

Karbunkul (dokuzdonly). Bu deri we deriasty ýag gatlagynyň bir we birnäçe haltajyklarynyň ýiti iriňli nekrotiki gaýnaglamasydyr (11-njy surat).

Dokuzdonly adaty ýekebara döreýär. Onuň esasy ýerleşýän ýeri bil we ýanbaş töwereginde, boýnuň yzky ýüzünde hem-de ahyrlarynda bolýar. Onuň adamlarda duş gelmeginiň esasy sebäbi şahsy gigiýenanyň bozulmagy, ýeterlik iýmitlenmeýändigini hem-de agyr keseller sebäp bolýar. Onuň döredijisi altynsow *stafilakokklardyr*. Gaýnaglama esasan deriasty ýag gatlagyna we *fassiýa* ýaýraýar.

Kliniki alamatlary. Kesel ýiti başlanýar. Ilki bilen karbunkulyň dörän ýerinde gijilewük we gyzarma peýda bolýar. Onuň merkezinde bir we birnäçe gara nokatlar görünýär we üstünde gabarma emele gelýär. Gaty çişen ýeri basym ulalýar we agyryly bolýar. Ýaranyň üstündäki deri gatlagy bagyr reňkinde, çiş we dartylan görnüşinde bolup 3-7 günün dowamynda onuň aşagyndaky dokumalar ölýär we deriniň epidermisi ýukalyp gopýar. Soňra birnäçe deşiklerden az mukdarda goýy iriň akyp başlaýar. Ölen dokumalar galan saç düýpleri bilen gaýdýar. Ýarada oý emele gelip ol hem külke, maýda (*granulýasiýa*) bilen doldurylýar. Ýara bitenden soň şol ýerde yz galýar. Töwereginde reňki üýtgeýär. Dokuzdonly bilen kesellän näsagyň umumy ýagdaýy peselýär. Çagalarda bedeniň gyzygyny galýar (esasy dokuzdonlynyň ösýän döwründe) işdäsinde pese düşmegi, kelle agyry, duýujylygynyň ýokarlanmagy bolýar.

Dokuzdonly wagtal-wagtal limfangaitden we limfadenit bilen gaýra üzülmeleri bolup bilýär. Kämahal bolsa ol *tromboflebit*, meningit we *sepsise* geçip gidýär.

Kliniki alamatyň esasynda anyklanyşy kynçylyk döredenok.

Bejerilişi. Hassahanada hemme taraplaýyn bejergi geçirilmeli (intoksikasiýa we *sepsise* garşy). Keseliň başlangyç döwründe dermanlar bilen bejerilýär. Wişnewskiniň melhemi bilen daňy goýulýar we antibakterial derman serişdeleri ulanylýar. Eger-de çişe bejergi täsir etmese, onda operasiýa geçirmek maslahat berilýär.

Umumy agyrysyzlandyrmanyň astynda operasiýa geçirilýär. Deriň galyňlygynda ýaranyň üstünde haç görnüşinde kesilýär we ölen dokumalar gyryp aýrylýar. Iriňi sykyp çykarylýar. Ýaranyň boşlugy sorujy salftokasyny gipertoniki ergine ýa-da Wişnewskiniň melhemine batyrylyp doldurylýar. Sorujy her 2-3 günde çalşylýar, ýara bolsa antibakterial melhemler ýapylýar.

Furunkul (çyban)

Ol ýag mázleriniň we gurşap alýan dokumalaryň saçly haltajyklarynyň ýiti iriňli-*nekrotiki* gaýnaglamasydyr. Ol uly ýaşly çagalarda köp duş gelýär. Keseliň döredijisi stafilakokkdyr (12-nji surat).

Furunkulyň döremegine agzaň üşemegi, dowamly keseller, nädogry iýmitlenilmegi we awitaminoz sebäp bolýar.

Kliniki alamatlary. Çagalarda zeper ýeten ýerlerde gijilewük döreýär, esasan hem ýanbaşlarynda, bilinde, boýnunda, ahyrlarda bolýar, soňra agyry peýda bolýar. Iki günden soň deriniň üst ýüzünde ýaranyň ýokarsynda gara nokat görnüşinde çiş döreýär. *Furunkul* dodakda, gabaklarda, maňlaýda bolýan deri asty ýaglarynda derisinde dörände daş töwerekdäki dokumalarda çiş ýüze çykýar. Eger-de *furunkul* çagalaryň gulak geçelgesinde, burnunda bolsa ýiti agyry ýüze çykýar. Birinji hepdäniň ahyrynda çişme çuňlugynda agyry peselip, öýjükler ölüp başlaýar we saçyň galyndylary bilen gopup gaýdýar. Emele gelen ýara külke, ownuk (*granulýasiýa*) bilen doldurylýar. Eger-de gaýra üzülme bolmasa ýara 3-4- hepdede bitýär. *Furunkul* bolan ýerde aksowult yz galýar. Çaganyň ýagdaýy agyrlaşmaýar. Gaýra üzülmelerden ; *limfangit*, *limfadenit*, *flegmona* bolup bilýär. Gorkuly tarapy-infeksiýa kelleçanak boşlugyna düşüp beýni perdejikleriniň gaýnaglamasy – *meningiti*, ýüzdäki *furunkullarda septikopiyemiýa* döretmegi mümkin.

Bejerilişi: Dokumalar çişip, ýumşandan soň, operasiýa edip iriňi aýyrmaly. Operasiýanyň esasy şerti iriňli ojakdan çybanyň özenini aýyrmaklykdyr.

Sepsis

Bir infeksiýa ojagyndan gana bakterialar we olaryň toksinleriniň düşmegine *sepsis* diýilýär. Ol bolsa öz gezeginde ýaýramaklyga getirip, köp agzalarda, ýagny organlarda we ulgamlarda dürli iriňli ojaklar (*degenerativ we distrofiki* üýtgeşmeleri, *funksional bozulmalary*) döredýär. Iriňli gaýnaglama hadysasy (prosesi) we keseli çalt agyrlaşma häsiýete eýedir. Öňki döwürde sepsisi, esasan hem stafilakokk ýüze çykarýardy, häzir bolsa gramm “ – ” mikroorganizmler içege taýajygy, *proteýler* hem döredýär. Olar ýaňy doglan çagalaryň bedenine deri we nemli bardalardan, göbek ýarasyndan girýärler. Kä halatlarda infeksiýanyň çeşmesini bilmek kyn. Iň bir agyr geçýän görnüşü göbek sepsisidir. Ol peritoniti ýüze çykarýar. Ýaňy doglan çagalaryň sepsis arkaly ölümi 20-30%, kemis doglan çagalarda 35% tutýar.

Kliniki alamatlary. *Sepsisiň* alamatlary bir aýyň dowamynda ýüze çykýar. Infeksiýanyň girelgesi boýunça göbek, *piogen*, *otogen*, içege görnüşleri bar. Keseliň başlangyjy dürlüdür. Ilkibada çagada ysgynsyzlyk, işdäsiň peselmegi, aglaklyk, agramynyň azalmagy ýaly alamatlar ýüze çykýar. Kä halatlarda bolsa kesel ýiti başlaýar. Ol bedeniň gyzgynynyň ýokary galmagyna, umumy ýagdaýynyň agyrlaşmagyna getirýär. Ýaňy doglan çagalar enesiniň göwsüni almaýar, deri örtügi solak reňkde, ýer reňkli öwüşginde bolýar. Käwagt çaga aglanda *akrosianoz* ýüze çykýar. Çaganyň içi geçip, gaýtaryp başlaýar. Bedeniň gyzgyny onçakly ýokary bolmaýar. *Intoksikasiýa* ýokarlanýar. Agzanyň suwuklygyny ýitirýändigine garamazdan, ýumşak dokumalaryň çişmesi, kähalatda gatama ýüze çykýar. Sepsise köp halatda öýken sowuklamasy goşulýar. Şonuň bilen bilelikde täze *piogen* ojaklary-ortaky gulakda, süňklerde käwagt garyn boşlugynda *nekrotiki enterokoliti* ýüze çykýar. Keselliniň ölmäge golaýlaşan döwründe ganyň lagtalanmagynyň bozulmagynyň alamatlary bilinýär: *gemorragiki* örgün, sanjym edilen ýerinde gan akmaklyk, kateterlerde tromblaryň emele gelmegi bolýar.

Kliniki geçişi boýunça septikotoksemiýany, septikopiemiýany ýüze çykarmak bolýar.

Septikotoksemiýa: has agyr geçýär, ol köplenç ýaňy doglan çaganyň ilkinji iki hepdeliginde we ýetmez doglan çagada ýüze çykýar. Ýaňy doglan çagada, iýmit siňdirişiň bozulmagy ýüze çykýar. Kä halatda saralma we bagryň ulalmagy ýüze çykyp, lukmanlary ýalňysdyrýar. Kesel kem-kemden möwç alýar we horlanmak, anemiýa alamatlary, çiş we iriňli ojaklar, ýürek-damar ýetmezçiligi alamatlary ýüze çykýar.

Septikopiýemiýada: sepsisiň alamatlaryndan başga dürli iriňli ojaklar emele gelýär. Köp ýaýran iriňli görnüşi, iki hepdelik we ýokary ýaşly çagalarda duş gelýär. Ýaňy doglan çagalarda iriňli ojaklar *otitiň*, öýken sowuklamasynyň, *flegmonanyň*, *artritiň*, *meningitiň*, *peritonitiň*, *plewritiň*, *osteomiýelitiň* alamatlary ýüze çykýar. Keseliň çalt agyrlaşmagy netijesinde çagada täze iriňli ojaklar emele gelýär, ol bolsa bedeniň gyzgynynyň galmagyna getirýär we çaganyň ýagdaýy agyrlaşýar.

Anyklanyşy. Agyr ýagdaýlarda anemiýa, *leýkositleriň* ujypsyz köpelmegi, çepe süýşen *neýtrofilýoz*, *leýkositleriň* üýtgeşmeleri ýaly näsazlyklar ýuwaş-ýuwaşdan ýüze çykýar. Käbir näsaglaryň *leýkositleriniň* sany üýtgemeýär hem-de azalmagy duş gelýär. Kemis çagalarda kesel örän agyr, geçýär we ölüm derejesi ýokary bolýar. *Sepsisiň* ýüze çykanlygynyň göbek ýarasynyň haýal bitmegi, agramynyň ýitirilmegi boýunça bilmek bolýar. Antibiotikleriň giňden

ulanylmagy netijesinde çagalarda sepsisiň geçişi adaty däl, ýiti däl, alamatlary öçük, tolkun görnüşli geçýär. Şol sebäpli kesel kynçylyk bilen hem-de giç anyklanylýar.

Bejerilişi. *Sepsisiň* bejergisinde gowy netije almak üçin ilkinji iriňli ojagy ýok etmeli. Has täsirli antibakterial dermanlar ulanylýar. Çagadan alnan mikroorganizmiň hökmany suratda dürli antibiotiklere duýujylygy barlanylmaly. Bu zatlar edilmedik ýagdaýynda ýarym sintetiki penisillin (okasillin, metasillin) sefalosporinler, aminoglikozidler (sizomisin, amikasin) ulanylýar. Ereyän *furagin-solafura* (0,1 ergini 8-10 ml 1 kg) damardan goýberilse, örän gowy täsir edýär. Hökmany suratda dezintoksikasion dermanlary goýbermelidir. Ganyň reologiki häsiýetini gowulandyrmak üçin reopoliglýukin, gemodez belleniýär. Suwuklyk-elektrolit deňagramlygyny dikeltmeli, çaganyň organizmni protein bilen üpjün etmeli. Ýaňy doglan çagada immun ýagdaýyny ýokarlandyrmak üçin gamma globulin, giperimmun plazma goýberilýär.

Iriňli gaýnaglama keselleriň ähli taraplaýyn bejergisinde *gemosorbsiýa*, gany ultrafiolet şöhlesi bilen şöhlelendirmek, elektroforez, diatermiýa, magnitoterapiýa we ýerli usullar ulanylýar. Ýaralary arassalamak üçin ultrases, lazer şönlendirmе-geliý-neon, geliý-kadmiý we kömürturşy bilen lazerlemek usullary ulanylýar.

ÝITI GEMATOGEN OSTEOMIÝELIT

Ýiti gematogen osteomiýelit (ÝGO) – süňk ýiliginiň ýiti gaýnaglamasydyr. Gaýnaglama şeýlede süňk dokumalaryna, süňküsti dokumalara, ýumşak dokumalara hem ýaýraýar. Gan üsti bilen geçýän *osteomiýelit* diýilmeginiň esasy sebäbi hem mikrobyň ojakdan süňke gan akymy bilen girmegidir. Köplenç bu gan akymynyň giren ýerini anyklap bolmaýar. Ýiti *osteomiýelit* bilen esasan 3 ýaşdan ýokary bolan çagalar keselleýärler. Bu kesel bilen oglanlar gyzlara görä köp keselleýärler. Köplenç bu kesel uly injik süňkünde, but, egin, kiçi injik, egin ýany süňklerinde duş gelýär; ownuk we ýasy süňklere zeper ýetmeýär. Çagalyk döwründe süňkleriň gan bilen üpjünçilik aýratynlygy *osteomiýelitiň* çaganyň ösüş döwründe ýygy duş gelýänligini düşündirip bolýar. Iki ýaşamadyk çagalarda gan aýlanyş damarlaryň ýygy tory, *epifiziň*, *metafiziň* we *diafiziň* özbaşdak gan üpjünçiligi, *epifizar* kekirdewüginde süňkleşmek maňzyna barýan köp sanly ownuk hertaraplaýyn damarlar geçýär.

Çagalarda 2 ýaşdan soň *metafizar* gan üpjünçiligi ýokarlanýan bolsa, 2 ýaş çenli epifizar gan üpjünçiligiýüze çykýar. *Epifizar* we *metafizar* ulgamlar özbaşdakdyr, ýöne olaryň arasynda birikmeler bardyr.

Umumy damarlaryň tory diňe epifiziniň süňkleşmeginden soň emele gelýär. Süňkiçi damarlaryň umumy howuzda, şeýle hem Gawersowyň kanalynda gan aýlanyşygynyň biraz peselmegi keseliň döremeginde ähmiýetlidir. Bu ýagdaý ýokanjyň we gaýnaglama önümleriniň süňkde galmagyna ýardam edýär.

Osteomiýelitiň döremeginde çaganyň gan üpjünçilik aýratynlygynyň ähmiýeti ulydyr. 2-3 ýaş çenli çagalarda epifizar zona şikes ýetýär. Wagtyň geçmegi bilen metafiz gan üpjünçiligi çalt depginde ösýär, şonda metafize hem şikes ýetýär.

Keseliň gelip çykyşy. 1880-nji ýylda Lui Paster osteomiýelit bilen kesellän näsagyň iriňinden mikrob alýar hem-de ony stafilakokk diýip atlandyrýar. Haýsy-da bolsa bir mikroorganizm gan üsti bilen osteomiýelitiň döredijisi bolup bilýär. Esasan hem stafilakokk (80%) ýa-da stafilakokk bilen içege taýajygy, gök iriň taýajygy bilen proteýa duş gelýär. Göbek ýarajygy, zeper ýeten deri, deriniň iriňli keselleri, bokurdagýň, burnuň we ýokarky dem alyş ýollarynyň gaýnaglamasy, doly geçýän mikrob ýokanjyň girýän derwezesi bolup bilerler.

Dokumalaryň ýerli üýtgemegi ÝGO döremegine esas bolup bilýär. Şonuň üçin döwür-ýenjilere, gaýnaglama we başgalara uly üns berilýär. Käbir şikesleri näsag duýmaýar. *Osteomilýelit* sensibilizasiýa döwründe, antigeniň ýeterlik mukdary täsir edende ýüze çykyp bilýär.

Häzirki wagtda ÝGO-nyň gelip çykyşy doly öwrenilmedik. Ony giňişleýin öwrenmeklik dowam edýär.

ÝGO-nyň gelip çykyşynyň nerw-refektor taglymaty. Süňküň gan üpjünçiliginiň bozulmagynda, agzalaryň sensibilizirleşmeginde, osteomiýelite şert döretmekde merkezi nerw ulgamy wajyp ýer eýeleýär. Süňkde we süňk ýiliginde gaýnaglama ýagdaýy aşakdaky ýaly geçýär. Süňk ýiliginin birden çişmesi ýüze çykýar. Şonuň esasynda nekrotiki üýtgemeler çalt ösüp başlaýar. Süňküň trofikasyny bozýan süňk beýni kanalyndaky basyş ýokarlanýar. Çiş suwuklygy Gawersowyň we Folkmanyň ýollaryndan süňküsti gabygynyň aşagyna ýaýraýar we gatlagyny çişirýär.

Eýýäm iki gije-gündiziň dowamynda süňküsti gabygynyň aşagynda ganly suwuklyk ep-esli möçberde ýygnaýar (köplenç iriňli, ýaglar gataňsy). Iriňleme önümler damarlaryň geçirme häsiýetini ýokarlandyrýar. Bu bolsa süňk-ýilik ýolundaky basyşy artdyrýar. ÝGO-da süňk ýilik basyşy 300-500

mm.suw.süt.ýetýär (çagalar üçin onuň beýikligi bolsa 60-100 mm.suw.süt.bolmaly).

Muňa akson-refleksler ýardam edýärler. Bular kapillýar basyşy güýçlendirýär hem-de olaryň geçirişini ýokarlandyrýar. Stafilakokk florasynyň işläp çykarýan koagulyasiýasy süňk damarlarynda fibrinleriniň döremegine we trombozyna getirýär. Çişme we tromboz süňk dokumasynyň trofikasyny derrew bozýar. Süňk ýiliginiň we süňküsti gabygynyň iýmitlenmeginiň üýtgemegi, nekrotoksiniň göni täsiriniň netijesinde nekroz güýçlenýär. *Nekrozyň* möçberi *trombirlenen* damaryň göwrümine köp derejede baglydyr. Damaryň göwrümi näçe uly bolsa, şonça-da süňküň ep-esli ýeri şikeslenýär. Gaýnaglama iriňli görnüşe geçýär. Iriň we beýleki maddalar, periostitiň aýrylmagyny dowam etdirýärler. Soňra iriň ýumşak dokumalara geçip, damarara yslaryndan deriasty öýjüklerе sinýär. Şeýlelikde, damarasty we deriasty flegmonalaryň döremegine getirýär.

Kliniki alamatlary. T.P. Krasnobaýewiň (1925 ý.) bölmegine gorä, ÝGO-nyň üç görnüşini bolýar:

1. Toksiki ýa-da adinamiki;
2. Septikopiýemiýa ýa-da agyr;
3. Ýerli ya-da ýeňil.

ÝGO-nyň toksiki (adinamiki) görnüşini has agyrdyr. Onuň geçişinde zäherlenmäniň umumy alamatlary köpdür. Kesel gyzgynyň 40-41°C çenli galmagyndan, üşütmeden başlanýar. Günün dowamynda gyzgyn ýokarylygynda saklanýar. Näsagyň umumy yagdaýy örän agyr bolýar: aňynyň bulaşmagy, samrama, gallýusinasıýalar ýüze çykýar. Ýüreginiň urgusy we pulsı ýygy, gowşak häsiýetli - käte sapak görnüşli, tony pes, käte kadasyz.

Deriniň ýüzünde gyzyly tegelek görnüşli toksiki örgün (garynda, elinde, aýagynda) bolýar. Ýagdaýyň gaty agyr bolýanlygy sebäpli gaýnaglamanyň ilkinji ojagyny kesgitläp bolmaýar diýen ýalydyr. Çaga agyra arz etmeýär, kesellide ilkinji üýtgeşmeler bolsa bir gije-gündiziň dowamynda ýüze çykmaýar. Toksiki görnüşiniň anyklanylyşy örän kyndyr. Öňler keseliň bu görnüşini köplenç ölüm bilen tamamlanýardy. Häzirki wagtda reanimasiýa bölüminiň bolmagy çagany toksikoz ýagdaýdan çykarmaga mümkinçilik berýär, ýagdaýy gowulandyrmakda ýeňillik döredýär.

ÝGO-nyň septikopiýemiki görnüşini köplenç, çagalarda duş gelýär, septiki görnüşde ýüze çykýar. Keseliň alamatlary birden ýüze çykýar. Käte mundan öň çaga umumy gowşaklygyna, ýadawlygyna, kellagyna arz edýär. Gyzgyny 38-39°C çenli galýar hem-de remitiki häsiýetli bolýar. Kesel başlandan birnäçe sagat geçenden soň, şikesli ýerde agyry döreýär. Agyry örän güýçli, çaga amatly

ýagdaýda ýatyp bilmeýär, aglaýar, uklap bilmeýär. Agyryly ýerine çala degseň, çaga aglaýar, umumy ýagdaýy örän agyr bolýar. Aňy ýerinde bolýar, emma käwagt samraýar ýa-da gaharlanýar, gaýtarýar, uly täret suwuk bolýar. Deriniň ýüzüne *toksiki* örgün öryär, köplenç *petehiýa* ýüze çykýar.

ÝGO-nyň septikopiyemiki görnüşiniň ýerli ýüze çykmany 2 günün dowamynda-da anyk bolmaýar. Emma ünsli seredilende el-aýagyň ýagdaýyny aýap saklaýanlygyny görüp bolýar.

Ýumşak dokumalaryň azrak çiş, *palpasiýa* edilende dartgynlyk emele gelýär, ýiti agyryly bolýar. Şol wagt çaga agyryny bir ýerde görkezip bilmeýär (bir ýerde toplanmaýar), el-aýagy doly basylyp göründe biýnjalyk bolýar.

Gaýnaglamanyň 2-3-nji gününde onuň ýerli alamatlary anyk bildirip başlaýar, çiş betereýär, *palpasiýada* agyry kesgitlenýär. Şol döwür süňküň ýognamagyny *palpirlemek* bolýar. Soňra çaga kömek edilmese, çiş üstünde deriniň gyzarmasy ýüze çykýar, *flyuktuasiýa* bildirýär. ÝGO-nyň bu görnüşine iriňli infeksiýanyň *metastazirlenmegi*, beýleki süňklerde we içki organlarda (öýkende, bagyrd, böwrekde) iriňli ojaklaryň döremegi häsiýetlidir.

Köplenç metastatiki ojak *intoksikasiýanyň* esasy çeşmesi bolup galýar. Iriňli *metastazlar osteomiyelitiň* başynda, şeýle hem çaganyň ýagdaýynyň gowulaşmagynda hem döräp bilýär.

Şeýle ýagdaýyň gaýtalanyp betereleşmegine baha berlende ýatda saklamaly, göz önünde tutmaly. Şeýle ýagdaýlarda iriňli şikesi örän ünsli gözlemelidir. *Metastatiki absedirleýän* öýken sowuklamasy, köplenç ÝGO kesellilerde duş gelýär. ÝGO-nyň *septikopiemiki* görnüşiniň betereleşmesi iriňli *perikarditdir*. Häzir hem bu kesel köplenç ölüm derejesine eltýär.

ÝGO-nyň ýerli ojak görnüşi az-kem ýeňilräk geçýär. Ilki bilen ýerli alamatlar ýüze çykýar, *intoksikasiýa* kän ýüze çykmaýar. Kesel gyzgynyň 37-38°C galmagyndan, el-aýagyň şikes ýeten ýerinde ýiti agyrynyň emele gelmeginden başlanýar. Çaga gözden geçirilende aňynyň durulygy belleniýär. Deride *toksiki* örgün bolmaýar. Pulsy ýygy, dolulygy kanagatlanarly. Agyryly el-aýak hereketsiz, oňaly ýagdaýda goýlan, kesgitli ýerinde çiş, ýumşak dokumalar, esasanam derisi az kem çiş bolýar. Gyzgyn çiş üstünde gaty çalt gyzarma we *flyuktuasiýaa* başlanýar. ÝGO-nyň ýerli görnüşinde deriniň az ýerine şikes ýetýär. *Osteomiyelitiň* bu görnüşiniň ahyry köplenç erbet däl, betereleşme we dowamlaşma ýagdaýa geçmegine seýrek duş gelinýär.

Gan barlagynda *leýkositlar* düzüminiň çepe süýşmekligi, *leýkositleri* we neýtrofilleriň toksiki däne görnüşliligi belleniýär. Uzak wagtlaý saklanýan EÇT-niň köpelmegi kesgitlenilýär. Proteinler tarapyndan *disproteineimiýa*, globulin

fraksiýalarynyň köpelmegi we *gipoalbuminemiýa* orun tutyar. Keseliň uzaklaşmagy hem agyr geçmegi gan azlygyna getirýär. Gan azlygy toksinleriň uzak wagtlap süňk ýiligine zeper ýetirip durmagyndan emele gelýär. Ganyň lagtalanmasy bozulýar, fibrinolitik häsiýeti we fibrinogeniň goýulygy ýokarlanýar, *rekalsifikasiýa* tizleşýär, gan lagtalanmagynyň möhleti gysgalyar, *protrombiniň* indeksi ýokarlanýar.

Rentgen barlagy. Çaganyň osteomiýelit bilen keselländigi güman edilse, hassahana düşen günü rentgenografiýa geçirilmelidir.

Ýumşak dokumalaryň üýtgeýşini, süňke nähili derejede şek ýetendigini, anyklamak üçin rentgenogramma geçirilýär. Barlag üçin surata düşürme keseliň başlanany 12-14 gün diýlende gaýtadan geçirilýär. Şol wagtda uzyn turba görnüşli süňklerde ýiti *osteomiýelitiň* ilkinji rentgenologiki alamatlary ýüze çykýar. Metafiziň ýa-da *diafiziň* gabyk gatlagynyň kölegesiniň ýanynda süňkün gapdaly bilen gelip, inçe çyzyk ýukajyk gatlak görnüşli *periostit* ýüze çykýar.

Periostitiň uzynlygy eksudat bilen süňküstüniň gatlaklaýyn gopmagynyň derejesine baglydyr. Rentgenologiki üýtgeşmeler süňklerde keseliň başlanandan 3-4 hepde geçenden soň ýüze çykýar. Gabyk gatyň galyňlygynda ýa-da *metafiziň* turba görnüşli maddasynda aýry-aýry ýagty ojaklar saýgarylýar. Olar birleşip rentgenologiki *osteoporozy* bilen ýüze çykýar. Süňkün içi görünýär, *trabekulyar* tory giň gözenekli bolýar, gabak gatlagy ýukalýar. *Osteoporozyň* gabadynda köplenç süňkün patologiki şikesiniň (döwügininiň) çyzygyny görmek bolýar. Döwürmek ýagdaýy bilen birlikde täze süňkün döremeginiň alamatlaryny ýüze çykarmak bolar.

Periostitiň üýtgemegi kortikal gatlagyň gatamagyna getirýär. Süňkler dürli reňkli we gödek tegmilli bolýar. Keseliň uzaga çekmegi bilen *osteosklerozyň* alamatlarynyň has köpelyändigini rentgenogramma edilende görünýär. Ýiti *osteomiýelitiň* dowamly görnüşe geçmegi 3-6 aýdan rentgenogrammada *sekwestrden* dolan boşluklaryny we süňk dokumalarynyň galňamagyny ýüze çykarýar.

ÝGO-ny garahassa, paratit, meningit, dümewleme, gyzamyk, tajihoraz ýaly ýokanç kesellerden tapawutlandyrmalydyr. Şeýle ýagdaýlarda anamnezi doly toplanýar. Çaga günün dowamynda doly gözden geçirilýär. Sebäbi keseliň täze alamatlarynyň bolmagy mümkin (*osteomiýelitiň* ýerli ýüze çykmasy, öýken sowuklamasyndaky üýtgeşmeler, örgün). Anyklama kyn bolan ýagdaýynda antibakterial we simptomatiki bejergiler geçirilýär, şeýle hem kesele gözegçilik etmek dowam etdirilýär. Goşmaça barlaglar geçirilýär (rentgenologiki we başgalar). Çişme ýagdaýynyň ýüze çykmalarynda ýagdaýy

flegmonalar, but we gasyk limfadeniti, infeksiion artrit, inçekesel şikesi, süňk çişmesi, kortikal giperostoz bilen deňeşdirmek bolýar. *Flegmonada* çişme alamlary (deriniň gyzarmagy, *flýuktuasiýa*) keseliň başyndan ýüze çykýar. Çuň damarlaryň *flegmonalarynda* keseli anyklamaga punksiýa usuly kömek edýär.

But we gasyk *limfadeniti* bolanda ýiti agyry, el-aýagyň çişmesi, gyzgynyň galmagy ýüze çykýar.

Käbir çagalarda dabanyň, injigiň deri şikesiniň bolmagy, limfangitiň bolmagy, barlap göründe ulanan we ýiti agyryly daşdaky limfatiki düwünleriň bolmagy anyklamaga ýardam edýär.

Bogunlaryň guragyry çişmesi keseliň ilki günlerinde ÝGO meňzeýär. Guragyryda birnäçe bogunlara şikes ýetýär, agyry ondan-oňa geçýän häsiýetli, bu ýagdaýy infeksiýa, intoksikasiýa döretmeýär. Ýüregiň gapsalaryna şikes ýetmegi, guragyrynyň özboluşly mahsus synaglarynyň bolmagy dogry kesgit goýmaga kömek edýär.

Ýerli iriňli gan öýülmede, *giperemiýada* ýa-da deriniň çişmesi, gögermegi ýüze çykýar: ýaradan iriň bilen gan öýülmeleriň çykmagy, süňküstüne şikes ýetmänligi ostemiýelitiň ýoklugyny subut edýär. *Poliomiýelitde* newrologiki bozulmalar häsiýetlidir. Mundan başga-da, bu keselde el-aýagyň çişmesi bolmaýar, agyry barlap göründe ýä-da hereket edilende ýiti ýüze çykýar. Süňkleriň inçekesel şikesi ÝGO-nyň ýerli görnüşi bilen deňeşdirilmelidir. ÝGO häsiýetli bolan organizmiň umumy täsiri, keseliň ýerli ýüze çykmalary inçekeselde tersine haýal başlanýar. Kesgit goýmakda rentgenologiki barlaglar uly ahmiýete eýedir (anamnezden daşary). Inçekeselde *osteoporozyň* bolmagy, ojagyň merkezde ýerleşmegi häziýetlidir. 3 ýaşdan uly çagalarda *osteomiýelitiň metafizar we diafizar* toplanmaly ýagdaýy bolsa-da, inçekeselde *epifize* şikes ýetmek mahsusdyr. Süňk çişmeleri (*sarkomasy, osteogen sarkoma* we başgalar) şaýat bolup geçýärler. Bu *osteomiýelite* meňzeş bolýar. Süňkün *sarkomasynyň* rentgenologiki alamlary esasy prosessiň uzyn turba görnüşli süňkleriň *diafizinde* toplanmagydyr. *Diafize* doly şikes ýetýär we ol galňayar. Çiş maddalary gabyk gatladan geçip süňküstünde ýerleşýär. *Periostal* reaksiýa süňkün daşynda ýuka süňk gabygyny döredýär. Süňk bolsa, çişmegiň ýökaryk çykmagy bilen gat-gat bolýar we ahyrynda *diafizi* gatlakly görnüşli edýär. Çiş bilen *osteomiýelitiň* esasy aýratynlyklary hem *osteomiýelitde*, hakyky rentgenologiki üýtgeşmeler birnäçe ýyllaryň dowamynda ýüze çyksa, çişde süňkün üýtgemegi birnäçe aýyň içinde bolup geçýär. Şeýle hem östemiýelitde täze süňk döremeýär, muny

rentgenogramma görkezýär . Kähalatlarda bolsa sekwestrasiýa ýüze çykýar, çişlerde bolsa, beýle bolmaýar.

Ýuinga sarkomasy beýleki süňklere görä ýygy we çalt metostaz berýär. Gutarnykly anyklanyş diňe biopsiýadan soň kesgitlenilýär.

Osteogen sarkoma süňkün metafizinde ýerleşmek we rentgenologiki-iňňe şekilli ösüntgiler bilen depgi - “*şporlar*” ya-da artykmaçlyk - “güberçek” alamaty bilen süňk dokumasynyň aýratyn çäklenen wulkanyň agzy ýaly (krater) şekilli şikes - defektli süňk emele gelmek hem-de *sekwestrasiýanyň* ýoklugy bilen hasiýetlenýär.

Kortikal giperostaz ÝGO-nyň ýerli görnüşi bilen hökmany deňeşdirilmelidir. Bu kesel beden gyzgynynyň kem-kemden ýokarlanmagy, çaganyň biynjalyk bolmagy bilen häsiýetlenýär. Barlap göründe, el-aýaklarda tutuşlygynda agyry duýulýar. Süňkün diafiz böleginde çiş ýüze çykýar.

Rentgen barlagynda ýokary *giperostaz we osteoskleroz* kesgitlenýär, bu bolsa süňkün deformasiýasyna we süňk ýilik kanalyň daralmagyna getirýär. Täze emele gelen süňk dokumasy *kortikal* gatlakdan daşda *sirkulýar* görnüşinde ýerleşendir.

Bejerilişi: ÝGO üç sany esasy meseleden durýar:

1. Makroorganizme täsir etmek;
2. Kesel döredijilere täsir etmek;
3. Yerli ojagy arassalamak (bejermek).

1. Makroorganizme täsir etmek bu agyr *intoksikasiýany* aýyrmak we bozulan *gomostazy* kadalaşdyrmakdyr. Agyr ýagdaýda operasiýadan soňky döwrüň 2-3 gije-gündiziň dowamynda, süňkün içine hemişe damja görnüşde *antiseptik* erginleri, antibiotikleri bilelikde goýbermek arkaly süňk *dializi* geçirilýär.

Dezintoksikasion terapiýa geçirilende – glýukozanyň 10%-li ergini insulin bilen, gemodez, poliglýukin, natiw plazma, dimedrol, suprastin ýa-da pipolfen, kalsiý serişdeleri “immunoterapiýa-giperimmun stafilakokk plazma we staflakokka garşy gammaglobulin” *gemotransfuziýa* ulanylýar.

Gormonal bejergi-prednizalon ýa-da gidrokortizon: “B” we “C” topar vitaminleri, görkezme boýunça *gemosorbsiýa* geçirilýar.

2. Kesel döredijilere täsir etmek üçin giň spektrli antibiotikleriň ulanylmagy zerur. Antibiotikleriň damar içine we süňkün içine goýberilmegi oňat netije berýär. Soňra antibiotikleri zeper ýeten ojagyň *mikroflorasynyň* duýujylygyna laýyklykda belleniýär. Soňky bejergi tapgyrynda antibiotiklere süňk täsirli eýe bolan linkomisin 2-3 hepdeläp, ýaşa görä belleniýär. Ojaga täsir etmek üçin -

osteoperflorasiya operasiýasyny geçirmek gerek. Zeper ýeten ýeri ýumşak dokumalary kesilýär.

3. *Osteoperflorasion* deşikden süňk ýilik ýoly ýuwulanda furasillin 1:5000 erginini antibiotikler bilen bilelikde ulanylýar. Süňküň sagdyn böleginiň çäginde 2-3 sany 3-5 mm ululykda bolan deşjikler edilýär. Basyşyň esasynda iriň bölünip çykarylýar.

Dowamly osteomiýelit

Süňkde gaýnaglama 4-6 aýyň dowamynda gutulman, gaýtalansa, fistulalar we iriň akma bolsa, onda *osteomiýelitiň* dowamly görnüşine geçendigini aňladýar. Dowamly görnüşe geçmegi 10-30% duş gelýär. Dowamly *osteomiýelit* deriniň ölen bölekleri – sekwestrler, sekwestrial boşlukdan we sekwestrial kapsulanyň bolmagy bilen häsiýetlenýär. Kapsula bilen sekwestriň aralygynda köplenç granulýasiýalar we iriň ýerleşýär. Sekwestrler dürli hili bolýarlar. Şeýle hem *kortikal sekwestrler* bolýar, ýagny kompakt gatlagyň bölegi we merkezi çüýreýär, bu bolsa süňküň çuňlugyndan emele gelýär. Kapsula *peri-* we *endoostdan* emele gelýär, şeýle hem tertipsiz ýerleşen ýasy trabekulalardan duran ýaş süňk dokumasynan emele gelýär. Zeper ýeten bölegiň daş - toweregine süňküstden we süňk ýilik tarapdan granulýasiya ösüp başlaýar. Olar süňküň emele gelmegini *stimulirleýärler* we ölen bölekler bilen sagdyn dokumalaryň arabaglanyşygyny bozýarlar. *Sekwestr* emele gelýär. *Nekroz* ojaga golaý bolsa hem *granulýasiya* iriň bilen garyşýar. Galňan süňküsti we *endost* soňra *ossifisirlenýär*, ýagny süňküň ölen böleginiň daşynda dykyz kapsulanyň gapdal diwarlaryny emele getirýär. *Perifokal sklerozirlenme* we süňk dokumasynyň dykyzlaşmagy köplenç nekroz ojagynyň çäklenmegine getirýär. Sekwestr gaýnaglama ýagdaýynyň dowam etmeginiň sebäbi bolup durýar.

Ojakda ýygňalan iriň wagtal-wagtal fistuladan daşyna çykýar. Keseliň has hem uzak dowam etmegine, käwagt ownuk sekwestrleriň aýrylyp gaýtmagy sebäp bolýar. Şu sekwestrler ownuk sekwestrleriň emele gelmegi bilen bozulyp bilýär. Gaýnaglama ojagyň daş-towereginde sklerozirlenme we süňküň galňamagy bolup geçýär. Ýumşak dokumalar şonuň ýaly sklerozirlenýär, myşsalaryň atrofiýasy we trofikasynyň bozulmagy bolýar. Agyr geçýän giňişleýin prosesde süňküsti hem bozulyp bilýär. Bu ýagdaýlarda süňküň regenerasiýasy birden peselýär, ýagny sekwestral gutusy emele gelmeýär ýa-da ýeterlikli ýüze çykmaýar. Bu bolsa, köplenç, patologiki döwürge ýa-da psewdoartrozyň emele gelmegine getirýär.

Kliniki alamatlary. Dowamly osteomiýelit uzak wagtlap geçmek bilen

(gowulanma) remissiýa we beterleşmegi bilen häsiýetlenýär. *Remissiýa* wagtynda fistulalar ýarylyp bilýär. Prosesiň agyrlaşmagy ýokarlanýar, agyry we intoksikasiýa güýçlenýär. Fistulalar täzedan iriň bölüp çykaryp başlaýar. Näsaga seredeninde ýumşak dokumalaryň çişmegini, käwagt zeper ýeten ýeriň galňamagyny bellemek bolýar. Dowamly osteomiýelitiň häsiýetli alamatlarynyň biri öňki emele gelen fistulalaryň ýerinde fistulalar we galňan yzlar ýüze çykýar. El-aýakda barlap göreninde az agyry bolýar we köplenç ýumşak dokumalaryň *atrofiýasyny* süňkleriň galňamagyny ýüze çykarmak bolýar. Şeýle hem deri ortügininiň agarmagyny we iýmitlenişiniň peselmegini bellemek bolýar. Bedeniniň gyzgyny subfebril bolup, esasan hem agşamara (gijesine), käwagt agyrlaşan wagtynda iň ýokary dereje çenli ýetýär. Dowamly *osteomiýelitiň* rentgenologiki alamatlaryny adaty ýagdaýlarda anylamak kyn däl. Rentgenogrammada ýüze çykan *osteoskleroz* bilen bir hatarda osteoporozyň bölekleri görünýär. Dowamly osteomiýelitte fistula görnüşli bolan ähli näsaglara *fistulagrafiýa* geçirilmelidir. Fistulografiýany ýagly ýa-da gowy suwda ereýän kontrast maddanyň kömegi bilen geçirilýär. Ol fistulanyň ýodasyny yzarlaýar.

Şeýle hem ýerleşişini we iriňli boşluklaryň görnüşini, ölçeglerini we sekwestrleriň ýerleşişini has anyk kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Dowamly osteomiýeliti inçekesel we sarkoma bilen deňeşdirmek gerek. Süňkleriň inçekesel zeper ýetmesinde Aleksandrowyň alamaty (zeper ýeten aýagynda deri epininiň galňamagy we beden etiniň atrofiýasy) bolýar. Rentgenogrammada *osteoporozy* – “ereýän gandyň” alamaty we ýüze çykan *periostal* reaksiýasy bellenýär. Ýöne bu reaksiýanyň garyşyk infeksiýada has anyk ýüze çykmagy mümkin. Bu ýagdaýlarda bognuň punksiýasynda spesifiki floranyň tapylmagy bilen dogry gelýär. Osteotid - osteomany osteomiýelitden tapawutlandyrmak kyn. *Osteotid ossteoma* üçin süňküň zeper ýeten töwereginde gijesine ýüze çykýan agyry häsiýetlidir. Käwagt anyklanyş diňe biopsiýanyň kömegi bilen geçirilýär.

Dowamly osteomiýelitiň bejerişinde süňkden, *sekwestr* aýrylýar (*sekwestr ektomiýa*) we iriňli granulýasiýalar gazalyp aýrylýar. Zeper ýeten ýeriň fistulasyny kesmek bilen derini ýüzleý , *fassiýasyny* giňişleýin kesip boşadýarlar. Beden etini adatça kütäk ýol arkaly süýşürýärler. Süňk üstüni kesýärler we *sekwestral* boşlugy açýarlar, onuň süňk diwaryny ultrases pyçagynyň kömegi bilen aýyrýarlar. *Sekwestri* we iriňi aýyrýarlar, granulýasiýany bolsa, ýiti çemçe bilen gyryp aýyrýarlar. Soňra galan boşlugy ýoduň spirtli ergini bilen süpürýärler, antibiotikleri sepýärler we ýarany gatlaklaýyn tikýärler.

Galan boşlugy doldurmak üçin maksada laýyk edip “antibiotigi - gan plombasyny” taýýarlaýarlar. Näsagyň ganyny ýeterlik mukdarda alyp antibiotik

bilen garmaly we lagtanyň retraksiýasyna garaşmaly. Plombany operasiýa wagtynda taýýarlaýarlar.

Emele gelen lagta bilen boşlugy doldurýarlar. Şeýle usul operasiýadan soňky döwürde operasiýa edilen ýerden bolünip çykmalaryň azalmagyna mümkinçilik berýär. Görkezilen operasiýadan soň, birnäçe şertlendirilen sebäplere görä, gaýtalanmagyň bolmagy mümkin. Düýpli däl operasiýa (iriňň we *granulýasiýanyň* galmagy) *trofikanyň* ýetmezçiligi netijesinde galan boşlugyň diwarynyň ölmegi we sekwestrlenmegi. Ýara detritiniň galan boşlugynda lagtalaryň we suwjuk ganyň ýygnanmagy. Şularyň hemmeside infisirlenip bilýär. Şonuň üçin giňişleýin zeper ýetmegi süňkün “ kersen şekilli ” rezeksiýada süňk gýralarynyň sekwestrasiýa mümkinçiligi peselýär.

Ondan başga-da *sekwestral* boşluk ýok edilýär. Şeýle rezeksiýa süňke gowy seretmek we sagdyn dokumalaryň çäginde operasiýa etmäge mümkinçilik berýär.

Osteomiýelitiň atipiki görnüşleri

Atipiki görnüşlerine Brodiň iriňli boşlugy (absessi), Garriniň sklerozly osteomiýeliti, Olleniň albuminoz osteomiýeliti we antibiotiki osteomiýelitler degişlidir. Brodiniň *absessi* uzak wagt dowam etmegi bilen häsiýetlenýär, zeper ýeten ýerde agyry, gyzgynyň ujypsyz ýokarlanmagy bilen köplenç, uly injik süňküniň *proksimal metafizine* zeper ýetýär, but süňküniň distal metafizine ýa-da çigin süňküniň proksimal metafizine zeper ýetýär. Rentgenologiki barlagda tegelek görnüşli destruksiýa tarapy bellenilýär, sekwestrler we fistulalar adatça bolmaýar. Käwagt ýagtylanma çyzygyny “ýodajyk” ösüş tarapy bilen birleşen ojagy bellemek bolýar. Bejerilişiniň operatiw ýoly: süňkün trepanasiýasy, iriňli granulýasiýalary gyrmak we süňk absses boşlugyny antibiotikler bilen doldurmak. *Garriniň sklerozy* osteomiýelitiň klinikasy Brodiniň absessi bilen ýüze çykanda (*sklerozirlenme* we galňama) süňk kanalynyň sklerozy bilen häsiýetlenýär. Käwagt sklerozyň sypatynda, fonunda uly bolmadyk ýagtylanma ojaklary bellenilýär, ol iriňli boşluk bolup, granulýasiýalar ýa-da maýda sekwestrler bilen häsiýetlenýär.

Bejerilişi – *intensiw* antibiotikoterapiýa, fizioterapiýa (ÝŞÝB-bejeriş). Egerde sekwestrli ýa-da iriňli granulýasiýaly ojaklar bar bolsa, ony gyrýarlar, ýagny süňkün gyrazy rezeksiýasyny geçirýärler.

Olleniň albuminoz osteomiýelitiň klinikasy osteomiýelitiň beýleki görnüşleri bilen birmeňzeşdir. Süňkün *sklerozirlenmesinde* içinde ak ýa-da sarymytl suwuklyk ýerleşen süňkün ýilik ýolunyň daralmaklygy bolýar.

Bejerilişi – albuminoz suwuklygyny aýyrmak we antibiotik goýbermek we

süňküň treponasiýasy ýaly bejergiler geçirilýär.

Antibiotiki osteomiýelit çagalarda duş gelip bilýär, haçan-da olarda öň antibiotik bilen bejeriş geçirilen we ol nädogry bellende duş gelip bilýär. Şeýle osteomiýelitiň klinikasy we rentgenologik alamatlary beýleki adaty görnüşinden tapawutlanýar.

Antibiotiki osteomiýelitiň aýratynlyklary:

1. Eksudasiýa we bozulma ýagdaýlarynyň tiz ýüze çykmagy gaýnaglama ýagdaýynyň çäklenen, diňe nekroz ojagy görnüşinde bolmaýar ;

2. Klinikasy aýdyň däl: gyzgyny we leýkositleriň reaksiýasy ýok, ilkinji - dowamly osteomiýelit görnüşli geçmegi bolup bilýär. Dowamly iriňli artritleriň ýüze çykmak ýagdaýlarynyň sany peselýär ;

3. Rentgen barlagynda süňküň tegmilliligini maýda boşluklaryň emele gelmegini, periostal reaksiýanyň bolmazlygyny, süňküň ir ýüze çykan sklerozirlenmegini görmek bolýar.

Antibiotiki osteomiýelit *abortiw* geçişi boýunça we öçügsi rentgenologik suratlanmada köplenç *osteotid* - osteomadan, osteolitiki sarkomadan *eozinofil granulyomad*an we beýleki kesellerden tapawutlandyrmak örän kyn bolýar. Klinikasynyň öçükligine seretmezden, osteomiýelitiň bu görnüşlerinde intensiw we jemleýji bejeriş geçirilýär. Dowamly osteomiýelitiň soňky ýüze çykmalary bolanda hemişe predamiloid ýagdaýlary we içki organlaryň *amiloidozy* hakynda pikir edilmelidir . Ýerli gaýra üzülmelerden: patologiki döwür we çykyk, ýalan bogunlar, deformasiýalar we süňküň ösüşiniň bozulmasy duş gelýär.

Dowamly osteomiýelitde maşgala lukmanynyň dowamly gözegçiliginiň we geçirmeli bejergileriň sanawy

Gan üsti bilen osteomiýelit uzak wagt yzygiderli we gaýra üzülmeleriniň bejerilmegini talap edýär. Hassahanadan çykan çagalar *dispanser* gözegçiligine alynýar we ýarym ýylyň dowamynda 2 aýyň içinde 1 gezekden kän bolmadyk; rentgen barlagy geçirilýär. Gerek bolsa aşakdaky bejergiler geçirilýär :

1. Stafilakokk anatoksini bilen immunizasiýa gaýtalanylýar ;
2. ÝŞÝB-bejeriş (15 seansa çenli) – geçirilýär ;
3. Desensibilizirleýji bejeriş (14 gün);
4. Antibiotikli bejeriş (14 gün);
5. Anaboliki gormonlar (21 gün);
6. Proteinli erginleri goýbermeklik ;
7. Bogunlarda seresaply yzagalyyjy we öňdebaryjy hereketleri etmek.

Eger dowamly derejä geçmedik bolsa, bejerginiň netijesini berkitmek üçin görkezilen bejergi tapgyrlary 1 ýylyň dowamynda geçirilýär. “Sanator–kurort” bejergi almak maslahat berilýär. Eger osteomiýelit dowamly döwre geçse, ýokarda görkezilen bejergiler dowam etdirilmelidir. Haçan-da zerurlyk ýüze çykan ýagdaýynda depginli bejergi geçirilýär, näsag hassahana ýerleşdirilýär. Bu tapgyryň esasy meselesi näsagyň immunobiologik güýjüni ýokarlandyrmakdan, gaýnaglama ýagdaýyny, ýüze çykan gaýra üzülmeleri ýok etmekden ybaratdyr. Hassahanadan çykarylanda el-aýak ahyrlaryň bozulan ýagdaýlaryna, funksiýalaryna esasy üns berýärler. Bejeriş (fiziki maşklar we ýylylyk ulanmak tertibinde - anlibiotikli bejerginiň esasynda) geçirilýär.

II bap

DÖŞ KAPASASYNYŇ, ÖÝKENIŇ HEM-DE DIAFRAGMANYŇ DOGABITDI KEMISLIKLERI WE KESELLERI

GUÝGUÇ ŞEKILLI DÖŞ KAPASASY (GŞDK)

Guýguç şekilli döş kapasasy (GŞDK-da) dogabitdi kemislik bolup, onuň emele gelmegine gapyrgalar, döş süňki bilen aralykdaky germew - diafragma we beden

muskullary gatnaşýar (13-nji surat.) .

Kliniki alamatlary: Esasy aýratynlygy döş süňküniň we gapyrgalaryň sagital tekizlik boýunça içe çökmegi zerarly gursak süňki bilen oňurga sütüniniň aralygynyň ep-esli azalyp, döş kapasasynyň ýasylaşmagydyr. Gapyrgalar anyk *deformirlenýärler* we gyýtaklygyna ýerleşýärler. Bu bolsa döş kapasasynyň oň diwarynyň myşsalarynyň hem ýerleşişiniň üýtgemegine getirýär. Guýguç şekilli deformirlenmaniň häsiýeti boýunça iki görnüş *simmetriki* we *asimmetriki* (simmetriki däl) görnüşi bolýar, olar hem içe çökmek boýunça dürli derejede bolup bilýärler.

Ýasy, tekiz içe çökme – bu görnüşinde döş süňki we gapyrgalaryň ählisi birsydyrgyn, endigan çökýär.

Yş görnüşli içe çökme – döş kapasasynyň darajyk böleginiň sagital ugry boýunça çuň içe çökmeginden ybaratdyr.

Döş süňküniň we oňa golaý gapyrgalaryň endigan tegelek böleginde çökmegi netijesinde konus şekilli içe çökme emele gelýär. Bu kemislik göwre syrdamlygyny (*osanka*), ýagny dik durşuny we içki organlaryň işleýşini üýtgedýär. Guýguç şekilli döş kapasasynyň kliniki taýdan geçişi dürli ýaşda kabir aýratynlyklara eýedir.

Guýguç şekilli döş kapasasynyň süýt emýän ýaşly çagalardaky kemisliginiň geçişiniň aýratynlyklary: doglandan soň döş kapasasynyň çala göze ilýän içe çökmesi ýüze çykýar. Esasy alamaty “paradoksal dem alma”, ýagny dem alan wagtynda döş süňküniň we gapyrgalaryň içe çökmesi bolup, çaga aglanda ýa-da gygyranda has aýdyň bildirýär. Bu alamat çagany bir gapdala ýatyryp gözegçilik edilse has aýdyň bildirýär.

Deformasiýanyň artmagy döş kapasasynyň işleýşiniň kem-kemden bozulmasyna getirýär. *Stridor* dem alşyna hroniki öýken sowuklamasyna ýykgyň edijilik döreýär. Çaganyň ömrüniň bu döwründe ýürek-damar ulgamynda kän bir üýtgeşmeler bolmaýar. Ýöne şeýle-de bolsa bu ýagdaýynyň dogabitdi ýürek kemislikleri bilen utgaşyp gelýän keselleriň bardygyny hem unudylmaly däl.

13-nji surat.

Guýguç şekilli döş kapasa.

Döş kapasanyň guýguç şekilli kemisliginiň mekdebe çenli ýaşly

çagalarda geçişiniň kliniki alamatlary.

Çagada döş süňküniň we gapyrgalarynyň gyşarmalary (egriligi) anyk bildirýär. Daşky sypaty we göwresini tutuşy üýtgeýär. Gursak *kifozy* has-da artýar, oňurga sütüniniň gapdala gyşarmasy ýüze çykýar. Gapdaldan synlanyňda çaganyň eginleriniň sallanyandygy, garnynyň öňe gabaryandygy, döş kapasasynyň ýasylyandygy we gapyrga ýaýlarynyň ýokary galandygy oňat görünýär. “*Parodoksal* dem alyş” alamaty çuňňur dem alnanda (uludan dem alanda) ýüze çykýar.

Gursak süňküniň we gapyrgalaryň içe çökmesi köplenç simmetriki we konus şekilli bolýar. Gyşarmanyň depesi bolup hemişe gylyç şekilli ösüntginiň döş süňküne birleşýän ýeri hyzmat edýär. Bu ýaşda döş kapasasynyň guýguç şekilli *deformirlenmesi* heniz düýpli kosmetiki kemçilik diýlip hasap edilmeýär. Ýöne şeýle-de bolsa ýürek we öýken tarapyndan döreýän üýtgeşmeler has aýdyň ýüze çykyp başlaýar we çagada bronhitler, öýken sowuklamalary, ýygy-ýygydan kesellemegine mümkinçilik döreýär. Bu çagalarda beýlekilere garanyňda oýun oýnan wagtlarynda tiz ýadamaklyk peýda bolýar.

Döş kapasasynyň guýguç şekilli kemisliginiň mekdep ýaşly çagalarda geçişiniň kliniki alamatlary.

Bu döwürde döş kapasasy tarapyndan dörän üýtgeşmeler has aýdyň ýüze çykýar. Çaga özüniň kosmetiki kemçiligine akyl ýetirip başlaýar hem-de ony gizlemäge çalyşýar. Bu bolsa belli bir derejede çaganyň psihikasynyň üýtgemegine getirmegi mümkin. Göwre görnüşiniň üýtgemekligi has-da güýçlenýär. Oňurga kifozy mese-mälim görünýär, köp näsaglarda oňurga sütüniniň ep-esli gapdala gyşarmasy hem aýdyň bildirýär. Köplenç pes iýmitlenme esasynda çagalaryň deri örtükleri solgun reňkde bolýar. Olar hereketli oýunlary oýnanlarynda we fiziki agram çekenlerinde tiz ýadaýandyklaryny, dem gysmanyň we ýürek çalt urmasynyň döreýändigini belläp geçýärler. Çagalaryň köpüsinde ýokarky dem alyş ýollarynyň ýygy-ýygydan gyzarmasy (*katar*) we öýken sowuklamasy duş gelýär. Käbirlerini bolsa, döş süňküniň arkasyndaky agyry hemişe biynjalyk edýär. Näsaglaryň köpüsinde iriň bilen örtülen kentlewük mäsleri (badamlary) duş gelýär.

Rentgen barlagy: Näsaglarda rentgen barlagy geçirilende döş kapasasynyň boşlugynyň agza üýtgemeginiň häsiýetini we döş süňküniň *deformirlenmeginiň* I-II-III derejelerini anyklamaga mümkinçilik berýär.

Köplenç halatlarda ýüregiň çepe süýşendigi käbir näsaglarda bolsa, öýkeniň *emfizema* we pes howalanan meýdanjyklar görünýär. Şunuň ýaly kemislikleri bolan çagalar maşgala lukmanynyň hasabynda durmalydyr.

Bejerilişi: çaga 3,5 ýaşyna baranda operasiýa usuly arkaly bejerilýär. Adatça şeýle operasiýalar şowly tamamlanýar.

GUŞ GURSAGY GÖRNÜŞLI DÖŞ KAPASA

Döş kapasasynyň guş gursagy şekilinde deformirlenmegi gapyrgalaryň we döş süňküniň kemislikleri netijesinde döreýär.

Kliniki alamatlary: döş kapasasynyň kemisligi çaga doglandan soň tiz ýüze çykýar. Gursak süňküniň öňe çykmagy we onuň töweregindäki gapyrgalaryň (köplenç IV-den VIII-e çenli) çökmegi döş kapasasynyň guş gursagy şekilindäki häsiýete eýe bolmagyna getirýär. Gylyç şekilli ösüntgi öňe çykýar we aýyl-saýyl bildirýär. Döş kapasasynyň öňki-yzky ölçegleri has ulalýar we çaga howany içine soranda-da onuň ulalýandygy göze ilmeýär. Bu üýtgeşme omrünüň ilkinji ýyllarynda çagany kän biynjalyk edip hem durmaýar. Soňa-baka çaganyň boýunyň ösmegi bilen birlikde bu kemislik hem ulalýar we kosmetiki kemçilik döredýär. Ýürek we öýken tarapdan bozulmalar seýrek duşup, ol, esasan, uly ýaşly (12-14 ýaşly) çagalarda gabat gelýär. Oňa uly agram berlende tiz ýadamaklyk, demgysma, ýürek çalt urma ýaly ýagdaýlar ýüze çykýar.

Çaganyň 5-6 ýaşynda hirurgiýa bejergisi geçirilýär we olar maşgala lukmanynyň gözegçiliginde saklanylýar.

GAPYRGALARYŇ KEMISLIKLERI

Bu kemislik gapyrgalaryň sanynyň, görnüşiniň üýtgemegi bilen häsiýetlendirilýär. Gapyrgalaryň sanynyň köp ýa-da az bolmagy simmetriki ýa-da assimetriki bolup biler. Köplenç, gapyrgalaryň sanynyň oňurga sütüniniň boýun bölümünde köpelmesi gabat gelýär.

GAPYRGALARYŇ DOGA BOLMAZLYGY

Bir gapyrganyň ýa-da birnäçe gapyrganyň бүтінлеý bolmazlygy gabat gelýär. Olar kop halatlarda şol oňurgalaryň gapdal osüntgileriniň we uly döş myşsalarynyň ösüşden galmagy hem-de döş süňküniň we onuň töwereginde ýerleşen gapyrgalaryň galmagy (görnüşini üýtgemegi) bilen utgaşyp gelýärler. Bu

kemisligiň daşky alamatlary ýok, gapyrgalaryň sanyna we tutýan meýdanyna baglylykda ýüze çykýar. Köplenç halatlarda bir gapyrganyň bolmazlygy uzak wagtlap bilinmän galýar we gözegçilik işleri geçirilende rentgen barlagynda tötänden ýüze çykarylýar.

Birnäçe gapyrgalaryň bolmazlygy çaga doglandan soň uzaga gitmän derrew anyklanylýar palpasiýada (elläp barlanyňda) gapyrgalaryň bolmadyk ýeri dowamlylygy we sany ele anyk bildirýär. Bu kemçilik döş kapasasynyň ep-esli ýerini eýeläp, köplenç çep tarapda ýüregiň ýerleşýän ýerinde duşýar. Çaganyň ýaşı artdygyça, *deformirlenme* has aýdyňlaşýar we oňurga sütüniň egrelmesine getirýär.

Bejergini hasaba goýmak bilen bir hatarda çaga hirurgy bilen bilelikde alyp barmaly we operatiw bejergi geçirmeli.

ÖÝKENIŇ DOGA KEMISLIKLERI

Öýkeniň ageneziýasy. Baş bronh bilen öýkeniň bilelikde bir wagtyň ozünde bolmazlygyna ageneziýa diýilýär.

Aplaziýa - (baş bronhdan rudiment bolanda) öýkeniň ýa-da onuň bir böleginiň bolmazlygydyr.

Iki taraplaýyn öýken ageneziýasy ýa-da aplaziýasy ýüze çykan çaga ýaşamaga ukyply däl.

Bu keseliň klinikasynda gursak kapasasynyň asimmetriýasy birinji ýere geçýär we kemisligiň bolan tarapy ýasylanýar we dem alyşdan yza galýar, gursagara organlary öýkeniň kemisligine tarap süýşýär. Sagdyn öýken giňelen gursak kapasasynyň garşydaş tarapyndan geçýär we gursagara ingisini emele getirýär.

Anyklanylyşy: kliniki, bronhologiki barlaglar esasynda kesgitlenýär. Munuň ýaly kemislikleri bolan çagalar maşgala lukmanynyň gözegçiliginde saklanýar.

Öýken gipoplaziýasy. *Gipoplaziýa* – bu öýkeniň ähli elementleriniň (bronhlaryň, damarlaryň we öýken parenhimasynyn) kämil bolmazlygydyr. Öýken gipoplaziýasynyň birnäçe görnüşleri bar.

1. Öýkeniň tutuşlygyna gipoplaziýasy
2. Öýkeniň bir ülsüniň gipoplaziýasy
3. Öýken segmentiniň gipoplaziýasy

Şeýle-de *gipoplaziýa* bir we iki taraplaýyn bolup biler. Iki taraplaýyn öýken gipoplaziýasy bilen doglan çagalar ýaşayşa ukyply däl.

Kliniki alamatlary: 1-2 sany segmentiň *gipoplaziýasynyň* alamatlary kánbir bildirmeýär we keselleriň önüni alyş gözegçilikler geçirilende tötänden ýüze çykarylýar.

Öýkeniň tutuşlygyna *gipoplaziýasynyň* klinikasy: násaga gözegçilik edilende, esasan-da çaganyň arka tarapyndan syn edilende döş kapasasynyň asimetriýasy ünsüni özüne çekýär. *Aplaziýanyň* bolan tarapyny kakyp göreniňde (perkussiýa) gysgalan perkutor ses eşidilýär. Gursaklar zeper ýeten tarapa süýşýär we şol ýerde ausklutasiýada gowşak dem alyş eşidilýär.

ÖÝKENIŇ LOBAR EMFIZEMASY

Bronh-öýken gurluşynyň kemisligi esasynda dörän keselleriň içinde öýken üleşüniň emfizemasy köp duş gelýär. Edebiýatlaryň berýän maglumatlaryna görä, bu kemisligiň ýygylgy 100 mün sany doglan çaganyň içinde biri şol kemislikli bolýar.

Kliniki alamatlary we anyklanylyşy: keseliň geçişi boýunça *kompensirlenen* we *dekompensirlenen* hem-de *subkompensirlenen* gornüşleri bolýar.

Kompensirlenen görnüşi: çaga doglandan soň 6 ýaşa çenli dowürde keseliň alamatynyň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär. Kesel käwagtlar wagtal-wagtal ýagdaýynyň gowulaşmagy (remissiýa) bilen, haýal we dowamly geçýär. Esasy alamatlary ujypsyz demgysma, üsgülewükdir. Bu alamatlar bolsa dem alyş organlaryny sowuklama kesellerine güman etmäge esas berýär. Demgysma, üsgülewük bejerileni bilen aýrylmaýar, remissiýa wagtynda hem aýrylyp gitmeýär. *Emfizemanyň* uzak wagta çekmegi döş kapasasynyň we oňurga sütüniniň görnüşiniň üýtgemegine getirýär.

Subkompensirlenen görnüşi ýiti geçýär we gögermeklik, demgysmanyň ýagdaý demin gysylýan ýagdaýyna - *asfiksiýanyň* tutgaýy bäbeklik dowründe ýüze çykýar. Demgysmanyň duýdansyz güýjemegi *asfiksiýanyň* tutgaýyna getirýär. Bu bolsa käwagtlar her günde ýüze çykyp gysga wagtyň içinde özbaşdak aýrylyp gidýändigini bilen häsiýetlendirilýär. Köp çagalarda demgysma bilen birlikde ýerli sianoz ýüze çykýar. Keseliň dowamynda remissiýa döwürleri hem bolup, olar 1-2 aýdan köpräk wagta çekýär. Çagalaryň köpüsiniň döş kapasasynyň görnüşini üýtgetýär.

Barlaglarda öýkeniň zeper ýeten ýeriniň üstünde gury sesi we dem alşyň mese-mälim gowşandygy kesgitlenilýär. Köp çagalarda ýüregiň çalt urmagy we ýürek urgusynyň sesi tutuksy çykmasy eşidilýär.

Dekompensirlenen görnüşi. *Emfizemanyň* bu görnüşiniň esasy alamatlary

demgysmadan, gögermeden, *asfiksiýanyň* tutgaýyndan ybaratdyr. Olar çaga doglandan 1 hepďäniň içinde ýüze çykýarlar we möwjeýärler. Köplenç dem alyş 1 minutda 80-100 gezege çenli köpelyär. Gysga wagtlyk gowulaşma esasynda uzaga çekýän agyr asfiksiýanyň tutgaýy gelip ýetýär we ol özbaşdak aýrylyp gitmeýär. Şunuň ýaly pursatlarda käwagt çaganyň özünden (huşuny ýitirmegi) gitmegi we tutgaý tutmagy mümkin.

Emfizemanyň bolan üleşünde dem alyş eşidilmeýär. Kakylp göründe (perkussiýada) deprek sesi (*timpanit*) eşidilýär. Näsaglaryň ýagdaýy gün-günden agyrlaşýar we ýaşaaýyş iki aýdan uzaga çekmeýär.

Dogabitdi ýerli *emfizemany* anyklamakda rentgenoskopiýa we rentgenografiýa barlaglarynyň ähmiýeti örän uludyr. Bu barlaglar zeper ýeten ýerde öýken üleşüniň durulygynyň ýokarlanandygy we göwrüminiň ulalandygy, öýken suratynyň garyplaşandygy, öýkeniň zeper ýeten tarapa süýşendigi, gursagara ingisiniň alamatlarynyň ýüze çykandygy görünýär. Üleş emfizemasy bolan tarapyň bronhografiýasy bronhlaryň geçirijiligiň bozulandygyny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Onuň üçin segmentar we üleş bronhlarynyň kontrast bilen doly doldurylmazlygy mahsusdyr. Rentgen barlagyna görä, bronhlarda üzülme döreyän ýaly şekil emele gelýär, oňa bronhlaryň “ýolunma alamaty” (amputasiýa) diýilýär. Käbir ýagdaýlarda segmentar bronhlaryň şahalarynyň iki-ýekesi kontrastirlenýär, beýleki çetki şahalary bolsa kontrastirlenmeýär.

Öýkeniň ýerli emfizemasynyň kompensirlenen görnüşini anyklamak üçin döş kapasasynyň giňişleýin rentgen barlagyny geçirmeklik ýeterlikdir.

Subkompensirlenen we dekompensirlenen görnüşleri: gapyrganyň gönelmegi, gapyrgara boşluklarynyň giňemegi we döş süňküniň aňyrsyndaky boşlugyň giňemegi ýaly aýdyň rentgen alamatlaryna eýedir.

Deňeşdirme anyklanyşy: çagalarda bäbeklik we süýt emýän döwründe barlag usullarynyň geçirmekligiň kynçylyklary bilen baglanyşykly bu keseli anyklamak ýeňil däl. Bu keseli öýkeniň dogabitdi kemislikleri we gaýnaglama kesellerinden, bronhlara del jisim düşmeginden tapawutlandyrmaly. Öýkeniň dartgynly kistasy (halta) onuň gaýra üzülmelerinde emele gelýär. Şol gaýra üzülmeleriň içinde bronhlaryň klapan mehanizmi köp duşup, netijede, kista ulalýar we dartgynlygy artýar. Klinikasynda demgysma, gögerme, asfiksiýanyň tutgaýy agdyklyk edýär. Gursagara sagdyn tarapa süýşýär, “gursagara ingisi” alamaty ýellenen (çişen) tarapda diafragmanyň gümmeziniň tekizlenme alamatlary ýüze çykýar. Dartgynly kista (halta) üçin rentgen barlagynda öýken durulygynyň beýgelmesi mahsusdyr.

Öýken köküniň *emfizemasynda* öýken suratynyň garyplaşmasy bolup geçýär we ýellenen öýkeniň kölegeleri döş kapasasynyň sudury bilen birigýär. Kistanyň töwereginde öýken suraty peselýär. Öýkeniň dartgynly kistasynyň çäkleri süýri bolup, ähli ýerini görmek, yzarlamak başartmaýar. Emfizema üçin bolsa, aýdyň dartgynly çäkler görünýär. Öýken kistasy infisirlenen ýagdaýynda onda suwuklygyň derejesini we onuň tekizligini görmek bolýar. Munuň ýaly alamatlar *emfizemada* duş gelmeýär.

Öýkeniň dartgynly kistasy bolan näsaglaryň *rentgenoskopiýa* barlagynda dem alyş fazasynda gursagaranyň garşydaş tarapa maýatnik şekilli hereketini (Galsknet-Ýakobsonyň alamatyny) görmek bolýar. Ýerli *emfizemasy* bolan çagalarda gursagaranyň ýerleşişini we öýken durulygy dem alşyň dürli fazalarynda üýtgemän galýar.

Bejerilişi: Operasiýa etmek arkaly geçirilýär. *Emfizemanyň* kompensirlenen görnüşinde kesel kesgidi anyklanylýan badyna gaýra goýulmasyz ýagdaýda operasiýa edilmeli. *Dekompensirlenen* görnüşde 1 gije-gündiziň dowamynda operasiýa edilmeli. Operasiýanyň önüsyndaky taýýarlyk işleriniň göwrümi we dowamlylygy *emfizemanyň* görnüşine, onuň gaýra üzülmelerine we bile gelýän kesellerine baglylykda geçirilýär. Bu işlerde çyglandyrylan kislorod bilen *ingalyasiýa*, ýüregiň funksiýasyny gowulaşdyrýan serişdeler, stimullirleýji dermanlar belleniýär. Operasiýada köplenç lobektomiýa, ýagny zeperli ülsini aýyrmak amala aşyrylýar. Býulakň usuly boýunça sorujy goýulýar.

DIAFRAGMAL INGILER

Diafragmal ingiler. Diafragmanyň tebigy (adaty) ýa-da patologiki deşiklerinden (yşlaryndan), şeýle hem onuň ýukalan ýerinde pökgermek esasynda garyn boşlugynyň organlarynyň döş kapasasyna tarap ýerini üýtgetmegine (süýşmegine) diafragmal ingiler diýilýär. Seýrek hem bolsa kähalatlarda döş kapasasynyň agzasynyň garyn boşlugyna tarap inýän halatlary hem gabat gelýär.

Diafragmanyň dogabitdi ingisi - dogulýan bäbekleriň 1700-2500-den 1-inde gabat gelýär (G.A.Bairow). Dogabitdi kemisliklerinden ýogalan näsaglaryň jesedini kesip görüleninde S.Ý.Doletskiý olaryň 12%-inde diafragmanyň ingisiniň ýüze çykandygyny ýazypdyr.

Gelip çykyşy boýunça:

1. Çaga enäniň göwresinde bolan döwründe heniz döş kapasasy bilen garyn boşlugynyň arasynda üzňelik bolmazyndan ozal diafragmanyň kadaly ösüşiniň

bozulmagy netijesinde döş kapasasy bilen garyn boşlugynyň arasynda ululygy boýunça dürli deffektler emele gelýär. Esasan hem yzky gapdal bölümlerinde (Bogdalegiň deşigi) köp emele gelýär. Şunlukda, döş kapasasynyň boşlugy bilen garyn boşlugy erkin galtaşýarlar we soňa-baka garyn boşlugynyň agzasy döş kapasasyna tarap seýrek halatlarda bolsa tersine, döş kapasasynyň agzasy garyn boşlugyna tarap inýär. Soňky ýagdaýda oňa **diafragmanyň ýalan ingisi** diýilýär.

2. Iki boşluklar hem biri-birinden plewro-peritonial epiniň kömegi bilen çäklenip, heniz beden myşsasy we siňir süýümleri bilen berkäp ýetişmedik döwründe, döş garyn germewiniň ösüşiniň bozulmagy zerarly diafragmanyň ýuka böleginden döş kapasasyna tarap güberçek görünişe eýe bolmagy bolup geçýär. Garyn boşlugynyň agzasy döş kapasasyna tarap süýşende, diafragmanyň ýukalan bölegini hem süýşürüp alyp gidýär. Şeýlelikde, diafragmanyň bu bölegi ingi haltasy hökmünde hyzmat edýär. Bu ýagdaýlara **diafragmanyň hakyky (çyn) ingileri** diýilýär.

3. Diafragmanyň dogabitdi ingileriniň nirä çykýandygyna baglylykda 3 sany esasy topara bölünýär:

1. Diafragmanyň hususy ingileri;
2. Diafragmanyň gyzyldök deşiginiň ingileri;
3. Diafragmanyň öň böleginiň ingileri.

DIAFRAGMANYŇ HUSUSY INGILERI

Diafragmanyň hususy ingileri ýalan we hakyky bolýarlar. Köplenç olar çep tarapda ýerleşýärler.

Galp ingi – köplenç diafragmanyň yzky, yş görnüşli deffekti (Bogdalekiň yşy) sebäpli döräp, garyn boşlugynyň agzalary gursak boşlugyna tarap süýşýärler.

Alamatlary: garyn boşlugynyň organlarynyň döş kapasasynyň boşlugyna süýşüşiniň derejesine baglylykda ýüze çykýar. Içi boş agzanyň plewral boşlugyna süýşmekligi çaga dogulmazyndan öň amala aşýar. Dem alyş bozulmalarynyň, ýürek-damar ýetmezçiliginiň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirilýär we içiniň ýellenmegi (*meteorizm*) zerarly ýüze çykýar. Ilkinji nobatda, asfiksiýanyň tutgaýy, gögerme alamatlary ýüze çykýar. Şunuň bilen bir hatarda üsgülewük we demgysma peýda bolýar. Esasan hem çaga iýmitini kabul edende we aglanda bu alamatlar güýjeýär.

Obýektiw barlaglar: döş kapasasynyň kömekçi myşsalaryň dem alşa gatnaşmagy

ýüze çykarylýar. Demini içine soranda garnynyň içine çökmegi ýaly anyk şukesele mahsus bolan alamatlar ýüze çykýar. Ýürek sagdyn tarapa süýşýär. Döş kapasasynyň üstünde içegeleriň sesi eşidilýär.

Kliniki geçişi boýunça bu keseliň 3 görnüşi bolýar.

Dekompensirlenen, subkompensirlenen we kompensirlenen geçişleri tapawutlandyryrlar.

Dekompensirlenen geçiş – dem alşyň we ýürek-damar ulgamynyň birdeň bozulmalaryndan ybaratdyr. Köplenç ol *pnewmoniýa* bilen utgaşýar. Eger-de çaga öz wagtynda kömek berilmese, onda ol çaganyň hälek bolmagynada getirip bilýär.

Subkompensirlenen geçiş – esasan çaganyň süýt emýän döwründäki ýaşynda köp duş gelýär we ýymitlendirilenden soň wagtal-wagtal biynjylyk bolmak, gaýtarmak bilen ýüze çykýar. Dem gysma we gögerme çaga agram düşende peýda bolýar. Çaganyň ösüşden yza galýandygy gözegçilik edilýär.

Kompensirlenen geçiş: diafragmanyň ýalan ingisinde, şeýle hem hakyky ingisinde gabat gelýär. Hiç hili alamatlar ýüze çykmaýar. Öňüni alyş gözegçiliklerde rentgen barlaglary geçirilende tötänden anyklanylýar. Gutarnykly kesgit aşgazan - içege ýollarynyň kontrast barlagy esasynda goýulýar.

Gaýra üzülmeler: keseliň *dekompensirlenen* geçişinde köplenç inginiň gypjynmagy gabat gelýär. Dowamlylygy 1-2 minut bolan dürli depgindäki tutgaý şekilli agyrylaryň her 10-15 minutdan gaýtalanyp durmagy gaýra üzülmäniň birinji alamatydyr.

Şu döwürde näsaglar aglaýarlar we ýerlerini tiz-tizden üýtgedýärler. Näsag birnäçe gezek gaýtarýar, täretini we ýelini çykaryp bilmeýär, gögerme, ýürek çalt urma, dem gysma peýda bolýar.

Diňlenende (*auskultasiýada*) zeper ýeten tarapda dem alyş eşidilmeýär, döşara sagdyn tarapa süýşýär. Döş kapasasynda içege jugurdysy eşidilýär. Dalagyň gysylmasynda alamaty aýdyň bolmaýar. Keseli anyklamakda rentgenologiki barlaglar aýgytlaýjy netije berýär.

Deňeşdirme, tapawutlandyрма we anyklanyşy. Dogrum şikesleri klinikasynda gögerme, demgysma, gaýtarmak ýaly häsiýetler ýüze çykyar we *diafragmanyň* ingisiniň *dekompensirlenen* geçişiniň alamatlaryny ýatladyr. Dogry, bejergi bu alamatlaryň tiz ýitmegine getirýär.

Bejerilisi: Inginiň gypjynma alamatlary bar bolsa gyssagly operasiýa etmelidir.

Subkompensirlenen we *kompensirlenen* görnüşli geçişinde ýagdaýyň gowulanmagy bilen operasiýa meýilleşdirilen düzgüninde geçirilýär.

Hasabatlaryň berýän maglumatyna görä, ölümçilik 3-den 10%-e çenli ýetýär.

DIAFRAGMANYŇ GYZYLÖDEK DEŞIGINIŇ INGILERI

Diafragmanyň gyzylödek deşiginiň ingileri hemişe hakyky ingilerdir. Ingi derwezesi bolup, giňän gyzylödek deşigi, ingi haltasy hökmünde diafragma hyzmat edýär. Inginiň içinde köplenç aşgazan bolýar.

Kliniki alamatlary: diafragmanyň hususy ingilerinden agyrynyň şeýle-de epigastral sebitlerinde iç jugurdysynyň bolmagy, näsagyň gaýtarmagy, gowşamaýan çala gaýtarmalar, ýuwdunmagyň kynlaşmagy ýaly alamatlary bilen tapawutlanýar.

Biraz wagtdan soň näsagyň gaýtaran gusugynda (ýaraly *ezofagit* we *gastritiň* döremegi zerarly) gan görünýär. Ol gan azlygyň döremegine getirýär.

Ingi gypjynmasy bölekleyin we tutuşlaýyn (doly) ýiti gysylma görnüşde ýüze çykýar.

Döş süňküniň aňyrsyndaky boşlukda, *epigastral* sebitde duýdansyz agyry peýda bolýar. Şol wagtyň özünde näsag her gezek naharlanandan soň az mukdarda gaýtarýar. Epigastral sebitde güýçli agyry we jugurdy ýüze çykýar.

Anyklanylyşy: klinikasy, anamnezi (keseliň taryhy) we rentgen-kontrast barlagy esasynda anyklanylýar. Trendlenburguň ýagdaýynda ýerleşdirlende aşgazanyň bir bölegi döş kapasasynda görünýär.

Deňeşdirme arkaly tapawutlandyrylyşy:

- a) kardiýa ýetmezçiliginden ;
- b) kardiýospazmdan;
- c) pilerostenozdan;
- d) öýken kistalaryndan.

Bejerilişi: Ingi gysylmasy anyklanylandan soň, haýal etmän gyssagly operasiýa etmelidir.

Umuman aýdylanda, kesel dogry bejerilse-de 2%-e çenli ölümçilik bolup biler.

Diafragmanyň öň böleginiň ingileri: hakyky we ýalan bolup bilýär. Olary şu aşakdaky görnüşlere bölýärler:

- a) retrosternal ingiler Larreýiň deşiginden çykýar. Bu ýagdaýda hemişe ingi haltasy bolup we ol öň döşarada ýüregiň daşky bölegi perikard bilen döş süňküniň aralygynda ýerleşýär.
- b) *Freno-perikardial* ingilerde ingi haltasy bolmaýar. Perikartda (ýürek torbasynda) deffekt bolup, ol perikardy garyn boşlugy bilen baglanyşdyrýar, ýagny birleşdirýär. Iki ýagdaýda hem inginiň içinde içege bolýar.

RETROSTERNAL INGILER

Adaty ýagdaýlarda bolşy ýaly hiç hili alamatlar ýüze çykmaýar, ýöne käwagt döş süňküniň arkasynda içegeleriň ýygrylmasynyň sesi eşidilýär.

Freno-perikardial ingilerinde gögerme tutgaýy içege halkalarynyň ýürek bilen gönümel galtaşýandygy sebäpli ýüze çykýar. Bu ýagdaýda *aritmíya* ýüze çykýar we ýüregiň togtamasyna getirýär.

ÇAGALARDA ÖÝKEN KESELLERINIŇ ESASY BARLAGLARY

Bronhografiýa – bu barlag usulynyň kömegi bilen ähli bronhlaryň kontrastlaşmagy gazanylýar. Bu usul bilen iri we ownuk bronhlaryň ýagdaýlaryny, olaryň giňelme derejesini anyklamak bolýar. *Bronhografiýa* geçirmäge dowamly bronhit esasy görkezme bolýar. *Bronhografiýanyň* önünden *bronhoskopiýa* geçirilýär, onuň kömegi bilen bronhlary gakylykdan gowy arassalap bolýar hem-de bronhial şahajygyň бүтін dowamynda has gowy kontrastirlenmegi gazanylýar.

Bronhografiýa geçirilende suwda ereýän kontrast maddalar giňden ulanylýar, olaryň belli bir şepbeşikligi bar (meselem, propilýodon, želatin). Çagalarda bronhografiýa beýhuş serişdesi bilen bilelikde ulanylýar. Ilki şahajygy bir tarapdan geçirilýär, sanasiýadan soň başga tarapyndan, başgaça áydanynda, tutuş barlagy bir gezekde geçirilýär. Rentgende surat göni hem gapdaldan düşürmek arkaly görnüşde geçirilýär. *Bronhogrammany* dogry kesgitlemek üçin öýkeniň *segmentar* gurluşyna oňat baha bermeliidir. Gapdal bronhogrammasy has gowy netije berýär. Onda diňe bölek däl-de, *segmentar* bronhlar has gowy görünýär. Kadaly ýagdaýda bronhlary soňky bölünmelere çenli kontrast madda bilen doldurylýar. Bu ýagdaýda olaryň daşlaşan ýerleri deň gysylýarlar we göni hem ýylmanak gyralary bolýar. *Bronhoektaziýada* bronhlar mydama gutaran ýerine çenli kontrast madda bilen dolmaýar, *deformasiýalar*, ýellenmeler, silindr hem “halta” görnüşli giňelmeler ýüze çykýar. *Atelektaz* hem *skleroz* böleklerde bronhlar has *deformirlenen* hem golaýlaşan bolýar.

Tomografiya. *Tomografiya* - gatlaklaýyn rentgenografiya . Bu usulyň üsti bilen dürli çuňlukda ýerleşýän organlary barlap bolýar. Bu usulda birnäçe suratlar edilýändigini üçin, şöhle agramyny göz önüne tutmaly. Barlagy hem keseligine hem dikligine geçirip bolýar. Gatlaryň arasy 0,5 sm-den köp bölmaly däl. *Tomografiýany* has gowy geçirmek üçin çaganyň dogry ýatyrylyşy, onuň rahat ýagdaýy, demini saklamak ukyby ýaly faktorlar uly rol oýnaýar. *Tomografiki* barlag çiş hadysalarynda we öýkeniň inçekesesinde giňden ulanylýar.

Kompýuter tomografiýasy. Kompýuter tomografiýasy - has kämilleşen barlag usullarynyň biri hasaplanýar. Ol boşlukda ýerleşýän organlary we dokumalaryň duryş şeklini görkezmäge mümkinçilik berýär. Kompýuter tomografiýasy usuly dömmä görnüşli emele gelmeler we döş kapasasynyň çiş hadysalarynyň çylşyrymly görnüşinde ulanylýar. Şu usulyň kömegi bilen dömmä çişleriň nähili derejede agza ýaýrandygyny we bejeriş ugruny kesgitlep bolýar. Çaganyň ilkinji ýyllarynda bu barlagy geçirmek mümkin däl, sebäbi çaga demini saklap, hereketsiz ýatyp bilmeýär.

Öýkeniň radiologiki barlagy – radionukleidler ulanmak üçin, onuň kömegi bilen öýken wentilýasiýasynyň *regional* bozulmasyny we kiçi aýlawda gan aýlanyşy kesgitlep bolýar. Bu barlagyň görkezmeleri, esasan, öýkendäki dowamly iriňli hadysalar bolup bilýär. Öýken wentilýasiýasyny öwrenmek üçin *radionukleid* serişdesini alynýan dem bilen öýkene goýberilýär. Gan aýlanyşy öwrenmek üçin bolsa haýsydyr bir periferiki wena damara ergin görnüşinde goýberilýär. 5-6 ýaş çenli çagalarda öýkeniň wentilýasion barlagyny radionukleidiň kömegi bilen geçirmek örän çylşyrymly. Iki barlagda-da radiofarmpreparat öýkende gamma kameranyň kömegi bilen görünýär; barlagy öýkeniň 3 tarapy – ýokarky, ortaky, aşaky bölümleri boýunça geçirilýär. Şu maddalaryň haýsy tarapa süýşendigi boýunça öýkeniň işleýişine baha berilýär.

Angiografiya. *Angiopulmonografiya* barlagy gan damarlaryň kiçi gan aýlanyşynyň kontrastirlemesi bilen öýken arteriýasynda basyşy öwrenmek üçin geçirilýär. Barlagy geçirmek üçin görkezmeler: öýkeniň iki taraplaýyn giň zeperlenmesi; öýkeniň hemme böleklerinde operasiýa geçirmek we işleýiş ýagdaýyny bilmek. Şu ýagdaýda kiçi gan aýlawda *gipertenziýanyň* derejesine baha berilýär. Adaty ýagdaýda 1 ýaşdan uly çagalarda basyş 12-15 mm s.s. köp bolmaly. Sagdyn böleklerinde kontrast madda bilen doldurylmagyň yzygiderli 3 fazadan: *arterial, kapilýar we wenadan* durýar. Hadysanyň çuňlugyna we ýitiligine baglylykda zeperlenen böleklerde dürli üýtgeşmeler: arterial toruň birikmegi, segmentar arteriýalaryň daralmagy we deformasiýasy, wenalaryň hem-de kapillýarlaryň wena torlarynyň bolmazlygy bolýar. Öýkeniň sagdyn we kesel

böleklerindäki gan akymyň tizligine baha bermek örän wajypdyr. Çagalarda kemçiligiň döremegine güman edilende (*angiomatoz*) we çagada öýken destruksiýasynyň ojagy görünmezden gan gagyрма bolanda bronhial arteriýanyň *angiografiýasy* edilýär. Bronhoektaziýalarda operasiýa etmek üçin bronhial arteriýalaryň angiografiýasy örän zerur maglumatlary berýär.

Pnewmmediastinografiýa – barlag usuly, howanyň gursagara goýberilmegidir. Bu usul agzany gowy kontrastlaşdyrýar. Gursagarasyňa goýberilen howa gursagarasynda ýerleşen patologiki döremeleriň daşyny howa zolagy görnüşinde gabap alýar, eger-de ol gursagarasyndan daşynda ýerleşse, ony gysýar.

Anyklaýyş pnevmotoraksy – bu barlag usuly bilen plewral boşlugyna howanyň goýberilmegi arkaly öýkenleriň ýagdaýy, olaryň tropikasy, goňşy organ bilen gatnaşygy anyklanylýar.

Traheobronhoskopiýa – wajyp anyklaýyş we bejergi usullaryň biri. Ony geçirmek üçin görkezmeler: bronhitler, gan gaýtarma, dem alşyň bozulmagy we bronhial geçirijiliginiň bozulmagynyň alamatlary.

Çagalarda in bir maglumatly barlag *traheobronhoskopiýa* traheo-gyzylödek *fistulasy* güman edilende ilki bilen giňişleýin rentgen barlagy geçirilenden soň edilýär. *Bronhoskopiýa* maýyşgak *bronhoskoplar*, şeýle-de ýşykly fibroskoplar bilen geçirilýär. Häzirki döwürde *fibrobronhoskopiýa* giňden ýaýraýar, sebäbi ol az zeperleýji we hatda onuň kömegi bilen çagalarda-da barlagy segmentar bronhlaryň deňinde geçirip bolýar. Bu barlagyň kömegi bilen traheýanyň işleýiş ukybyny we bronhlaryň geçirijiligini, nemli bardanyň ýagdaýynyň üýtgemegini, bölünip çykýan nemiň häsiýetini, onuň mukdaryny kesgitlemek bolýar. Ýaýraýşy boýunça bronhit: ýerli ýa-da ýaýraň bolýar. *Bronhoskopiki* surat esasynda çagada ýörite barlagyň geçirilmegini zerurlygyny we hatda *bronhografiýanyň* gerekliligini görkezýär. Käbir ýagdaýlarda bronhoskopiýa diňe bir anyklamak üçin däl-de, bejeriş maksady bilen hem ulanylýar. Gakylygyň sorulmagy we *traheobronhial* şahajygyň *sanasiýasy*, del jisimi kesgitlemek we aýyrmak hem-de de uly däl dömmäniň rezeksiýasy üçin ulanylýar.

Çagalarda fibroendoskopiýa fibroskopyň kiçi modelleri bilen geçirilýär, ýagny ol gyzylödegi, aşgazany, 12-barmak içegäni görmäge mümkinçilik berýär. Şu barlagyň kömegi bilen gyzylödegiň zeperlenmeginiň derejesini bilip bolýar (*ezofagit; stenoz*). Hatda *kardial* geçelgäni, *superkardial* töwerekde çyzyklary görmek bolýar. Gyzylödegiň açyk gülgüne nemli bardasyny, aşgazanyň gyzyl nemli bardasyndan aýryp bolýar. Nemli bardanyň häsiýetini bilmek zerur bolanda ýa-da dömmä hadysasynda biopsiýa geçirilýär.

BRONHOEKTAZ KESELI

Bronhoektaz (bronhlaryň giňelmegi) – öýkeniň dowamly keseli bolup, bronhlaryň patologiki giňelmegi bilen iriňli hadysanyň netijesinde öýkeniň parenhimasynda *pnewmoskleroz* döremegi bilen häsiýetlendirilýär. *Bronhoektaziýanyň* ýaýramagynyň ýygylgy çagalarda 0,5-1,7%-e çenli aralykda bolup bilýär. Häzirki döwürde *bronhoektaziýa* kän duş gelmeýär. *Bronhoektaziýa* köp sebäplere görä döräp bilýär. Ol aşakdaky toparlara bölünýär:

- 1) dogabitdi bronhoektaziýa;
- 2) dem alyş organlaryň çişme keselleri;
- 3) bronhlaryň del bedenleri.

Dogabitdi bronhoektazlar adalgasy geçen asyrda hödürlendi. *Bronhoektazlar* çaga doglanda we soňky ýyllarynda *embrional* bozulmalar netijesinde bronhyň diwarynyň ösüşiniň saklanmagy we ýukajyk ketirdewük gatlagyň *gipoplaziýasynyň* emele gelmegidir.

Öýkeniň çişme keselleri, bronhitler, gaýtalanýan *bronhoektazlaryň* emele gelmeginde uly orun tutýar. Ilki bilen olara *bronhitler* degişli. Şu ýagdaýda döreýän *peribronhit* we *interstisial* çişme bronhlaryň *drenaž funksiýasynyň* bozulmagyna getirýär. Şeýlelikde, bronhoektaz döreýär. Uzaga çeken we köp gaýtalanýan *pnewmoniýa*, esasan, kiçi çagalarda, aralyk dokumanyň düýbünden üýtgemegine getirýär.

Traheobronhial şahajygyň del jisimleri - bronhlardaky destruksiýanyň döremegine diňe bir del bedeniň çökmegi däl, eýsem bronhyň obstruksiýasynyň derejesi hem täsir edýär. Organiki we ösümlik maddalarynyň *bronhda* ýerleşmegi *bronhoektaziýany* beýleki maddalara görä (plastmas, demir we çüýşe) tiz emele getirýär. *Obliterasiýa atelektaza* getirýär, onuň iriňlemegi bolsa, bronhoektazy ýüze çykarýar.

Häzirki döwürde *bronhoektazyň* döremeginiň belli bir sebäbi anyklanylmadyk, emma esasy sebäpleriniň biri *morfologik* ýetmezçilik, *postnatal* döwürdäki çişme hadysasy, *atelektazyň* döremegi bilen çykaryjy funksiýanyň bozulmagy, *endobronhit*, *panbronhit*, öýkeniň *parenhimasy*na geçýän *peribronhit* hasap edilýär. *Bronhlaryň* silindr ýa-da halta görnüşli deformasiýasynda, bronhlar bronhiola geçenoklar we *atelektazyň* ýa-da *emfizemanyň* döremegi bolýar. Bu bölek dem alşa gatnaşmaýar we onda gaz çalşygy bolup geçmeýär, öýkeniň şeýle iriňli *destruktiv* bölegi *intoksikasiýanyň* çeşmesi bolýar. *Gistologiki* barlaglara görä, köplenç, dogabitdi *bronhoektazlary* soň dörän *bronhoektazdan*,

ýagny iriňleme hadysalary sebäpli emele gelýän *bronhoektazdan* tapawutlandyrmak mümkin.

Bronhoektazlaryň toparlara bölünişi:

- I - gelip çykyşy boýunça: dogabitdi, soň dörän ;
- II - şekili boýunça: silindriki, halta, fistula görnüşli ;
- III - ýaýraýşy boýunça: bir taraplaýyn, iki taraplaýyn.

Kliniki alamatlary we anyklanyşy. Çaganyň ýa-da ene-atanyň arz-şikaýaty: ysgynsyzlyk, gowşaklyk, çalt ýadamaklyk bolup durýar. Esasy alamat - çygly üsgülewük, esasanam ertirine gakylykly, nemli, iriňli we nemli-iriňli bolup bilýär. Gakylygyň mukdary zeperlenmäň göwrümine bagly. Çagalarda bronhektazlarda gan gaýtarma az duş gelýär, köplenç ol del bedeniň düşmegi bilen bolýar. Ýitileşme döwründe arz-şikaýatlar has köp ýüze çykýar. 5 ýaşdan kiçi çagalar gakylygy ýuwudýarlar, şonuň üçin ene-atalar hem onuň gopýandygyny bilmeýär.

Perkussiyada zeperlenen bölekdäki sesiň gysgalmagy, esasan hem giň atelektazlarda bolýar. Ýüregiň araçägi şeýle çagalarda keselli tarapy bilen goşulyşan bolýar.

Auskultasiýa has maglumatly. Zeperlenen bölekde köplenç çygly, dürli yrgyldyly, iri düwmejikli hyžžyldylar eşidilýär. Köplenç hyžžyldylar üsgülewükden soň ýityär. *Auskultatiw* barlag esasan, ertirine ukudan soň geçirilýär.

Bronhoektaziýalaryň anyklanyşy anamnezine bagly, esasan, ilkinji ýyllaryndaky alamatlara üns berilýär. Ol hem hadysanyň dowamlylygyna baglylykda dürli-dürli bolýar. Ahyrky kesgit *bronhoskopiýa*, *rentgenografiýa*, *bronhografiýa* we *radioizotop* barlaglary esasynda goýulýar.

Esasy alamatlaryň biri – üsgülewük. Ol hem *bronhitiň* bolmagy, soňra *bronhoektaz* hadysanyň bolmagy bilen *bronhoskopiýanyň* geçirilmegini görkezýär.

Endoskopiki anyklanma *traheobronhial* bölekleriniň nemli bardasynyň görünýän bahasyna baglydyr, eýsem kataral bronhitde ýa-da iriňli hadysanyň döremeginde, remissiýa döwründe hem *bronhlarda* zeperlenen böleginde iriňli gakylyk bolup bilýär. Kataral *bronhitde* gopmalar nemli häsiýetli. *Bronhoektaziýada* iriňli ýa-da *kataral-iriňli* bronhit, zeperlenen bölege görä ýüze çykýar.

Ýerli *endobronhit* öýken bölejiklerine ýaýrap, bölejik *bronhoektaz* hadysasynyň bardygyna şaýatlyk edýär. Ikitaraplaýyn *bronhoektaziýada* ýaýran

iriňli *endobronhit* ýüze çykýar. Gakylygyň mikroflorasyny bilmek maksady bilen käbir ýagdaýda inçekeseli ýüze çykarmak üçin barlanylýar.

Rentgen anyklanyşy, *bronhografiýa* we *radioizotop* usuly bilen barlag edilýär. *Angiografiýany* käbir görkezmelerde, esasan, öýken *gipertenziýasy* güman edilende geçirilýär.

Giňişleýin rentgenografiýada bronho-damar suratyň güýçlenmegi, *infiltrasiýa*, *fibroz*, *emfizema*, *atelektaz* - şu üýtgeşmeleriň döş kapasasynyň *rentgenogrammasynda* bolmagy bronhoektazyň bardygyny, esasan, ýerli şekiliň barlygyny görkezýär (14-nji surat) .

Iň maglumatly rentgen usuly – *bronhografiýadyr*. Ol *bronhoektazlary* ýüze çykarýar, olaryň häsiýetini - silindr ýa-da halta, öýkeniň sagdyn böleginiň ýagdaýyny görkezýär (15-nji surat). Çagalyk döwründe köplenç *kombinirlenen* zeperlenme, mysal üçin, bir böleginiň we segmentiň *bronhoektazy* ýygy duş gelýär.

14-nji surat. Bronhografiýa

15-nji surat. Selektiw bronhografiýa

Radionukleid barlag çaga bronhoektazlarynda öýkeniň hemme böleginiň işleýiş ýagdaýy barada (radioaktiw maddalaryň üýşmeginiň azalmagy) şaýatlyk edýär we anyklanmagynyň goşmaça usuly bolup durýar.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak *bronhoektaziýanyň* irki döwründe şypahana şertlerinde demgysma , *bronhitlerde* geçirýärler. *Bronhoektaziýalardan* tapawutlylykda şu ýagdaýda has ýaýran dem alyş ýetmezçilikli tutgaýdyr . Iki öýkeniň hem ýokarsynda hyžžyldynyň eşidilmegi we tutgaýyň aýrylmagy bilen ýitmegi gözegçilik edilýär.

Dowamly gaýtalanýan öýken sowuklama hadysasy, *bronhoektaziýadan* tapawutlylykda, interstisial dokumada ýerleşýär, şonuň üçin bronhitiň ýüze çykmagy yza süýşýär. Bu ýagdaýda rentgenografiýa uly kömek berýär.

Bronhoektaziýa keselli näsaglaryň köpüsi öň inçekeselden bejergi alanlardyr . Keseller tapawutlandyrylanda hökmany suratda anamnez hem göz önünde tutulmalydyr.

Rentgende düşürilen surat bolmadyk ýagdaýynda öýken sowuklamasynda sebäpsiz gyzgynyň galmagy ýüze çyksa, inçekeseliň barlagyny geçirmeklik hökmanydyr.

Saglyk öýünde keseli anyklamaga mümkinçilik bolmadyk ýagdaýynda, çaga doly *bronhologiki* barlag üçin hassahana ýerleşdirilmeli. Kliniki şertlerde *bronhoektaziýanyň* iriňleme goşulyşan bronho-öýken gurluşynyň dürli

döremeleriniň kemçiliklerini tapawutlandyrmak gerek bolýar. Käbir ýagdaýlarda öýkeniň giňişleýin rentgenogrammany ýeterlik (öýkeniň iriňlän kistasy), käbir ýagdaýlarda bolsa *bronhografiýany we angiografiýany* geçirmek zerur bolýar (öýken içki sekwestrasiýa).

Mukowissidoz, Hammena-Riççiniň keselini, bronhlaryň giňelmesini we deformasiýasyny, diffuz emfizemany hem-de bronh damar suratynyň güýçlenmegini ýüze çykarmak maksady bilen brohologiki barlagy geçirmek zerurdyr. Soňky ýyllar bu keselleri anyklamakda kompýuter tomografiýa usuly giňişleýin ulanylýar.

Bejergi. Çagalarda *bronhoektaziýanyň* bejergisi- radikal *transtorakal* operasiýa ýoly bilen, öýkeniň zeperlenen böleginiň aýrylmagy geçirilýär.

Aýratyn segmentleriň zeperlenmeginde segmentiň bronhlarynyň E.A.Stepanowyň usuly boýunça rezeksiýasy we ekstirpasiýasy geçirilýär. Bu operasiýanyň üstünligi şulardan ybarat: golaýda ýerleşýän öýkeniň sagdyn bölekleri zeperlenmeýär, ýara üsti bolmaýar, goýlan parenhimanyň bronhsyz bölegi oňa Konuň deşiklerinden howanyň girmeginiň hasabyna örän çalt pnevmotizirleşýär we gowy biologiki protez bolup durýar.

Konserwatiw bejergi deformirlenýän bronhitde, hadysanyň ýitileşmesinde, wagtlaýyn ýa-da ahyrky operasiýa garşy görkezmede ýaýran ikitaraplaýyn bronhoektaziýada we syrkaw meýilleşdirilen operasiýa taýynlananda geçirilýär.

Traheobronhial bölünişde şahajygyň arassalanmagy gakylygyň şepbeşikligini peseltmäge ugrukdyrylan bedenterbiýäniň, aktiw üsgülewügiň, ingalýasiýanyň kömegi bilen geçirilýär. Mikroflora täsir etmek üçin, esasan, hadysanyň ýitileş-meginde antibiotikler ulanylýar.

Dezintoksikasion, desensebilizirleýän we umumy berkidişi bejergiler geçirilmelidir. Sanator-kurort bejergi gowy täsir edýär. Hirurgiki bejergi öýkeniň aýrylan böleginiň göwrümine we öýkeniň sagdyn böleklerinde bronhitiň ýüze çykma derejesine baglylykda geçirilýär. Bronhitiň we öýkeniň ikiden köp bolmadyk böleginiň aýrylmagynda netije gowy. *Pulmonektomiýa* beýleki tarapynda zeperlenme ýok bolsa, çaganyň sagalmasyna getirýär. Has giňişleýin *rezeksiýalar* kiçi gan aýlawynda öýken-ýürek ýetmezçiliginiň emele gelmegi bilen *gipertenziýa* döremegine howp salýar.

Gözegçilik ýakyn ýyllarda reabilitasiýa ulgamynyň gurnamagyna gönükdirilýär. Bronhial şahasynyň barlaglaryny (bronhoskopiýa, bronhografiýa), hökmany sanator-kurort bejergisini dowamly çişmeleriň ojaklarynyň arassalanmagyny, bejeriş bedenterbiýesini geçirmek zerurdyr. Geljekde kär

saýlananda bu adamlaryň käri himiki önümçilik, tozan bilen bagly bolmaly däldir.

ÖÝKENIŇ ÝITI BAKTERIAL DESTRUKSIÝASY(ÖÝBD)

Bu kesel dürli sebäpli bakterial öýken sowuklamalaryň akymynyň görnüşleri bolup , durýan öýkeniň we plewpanyň hirurgiki iriňli-çişme keselleriniň bütin bir tapgyryny birleşdirýär. Geçen asyryň 60-njy ýyllarynda stafilakokkyň bakterial we öýken sowuklamalarynyň esasynda “öýkeniň stafilakokk *destruksiýasy*” diýen ada eýe boldy. Bu ýiti öýken sowuklamalaryň giň toparyndan has agyr geçişli, ýokary ölümlü, öýkende dömüp çykýan iriňli abssesteriň emele gelmegi we plewral gaýra üzülmeleriň goşulmagy bilen geçýän keselleriň görnüşleri bolup, köplenç, hirurgiki we “parahirurgiki” bejeriş usullarynyň geçirilmegini talap edýär. Has ir anyklanyşy we näsaglaryň hirurgiki hassahanalaryň şertlerinde toplanmagy näsaglaryň agyr toparlarynyň, bejergi netijesini has gowulaşdyrmaga kömek edýär.

Ýöne soňky 10 ýylyň dowamynda iriňli-destruktiv öýken sowuklamalaryň gelip çykyşyna gramm negatiw floranyň (*proteý*, içege taýajygy, *klebsiýella*) we onuň *stafilakokk* bilen assosiasiýalary duş gelýär. Eýsem *stafilakokk destruktiv pnemoniýalaryň* sebäbinde I orny tutýarlar, “öýkeniň bakterial destruksiýalary” diýen adyň girizilmegi has ýerlikli boldy. Köplenç öýken sowuklamalaryň döremegi wirusyň ýa-da mikrobyň gatnaşmagynda geçýär.

Edebiýatda bu keselleriň toparlaryny häsiýetlendirýän köp köne atlar bilen bilelikde täzeleri hem döredi: “ öýkeniň ýiti bakterial destruksiýasy “ (ÖÝBD), ýiti destruktiv öýken sowuklamasy “ we başgalar.

Öýkeniň bakterial *destruksiýalarynyň* arasynda giň ýaýranlary:

I. Ýiti bakterial destruksiýasy

Döreyşi boýunça:

ilkinji (*aerobronhogen*),

ikilenji (gan öýülme üsti bilen).

Kliniki-rentgenologiki şekilleri boýunça:

- öýken içki gaýra üzülmeleri ;

abssester;

bullalar.

- plewral gaýra üzülmeleri: *piotoraks* “doň” görnüşli, total (*plewpanyň empiýemasy*), çäklendirilen;

- *piopnewmotoraks* we dartgynly pnemotoraks (16-njy surat) :
dartgynly däl,
çäklendirilen.

Geçişi boýunça:

Ýiti, uzaga çeken, septiki.

II. Dowamly görnüşleri:

- dowamly absses
- plewranyň hroniki empiýemasy
- plewranyň dörän kistalary.

Köp halatlarda (80% çenli) öýkeniň ilkinji aerobronhogen zeperlenmeleri duş gelýär. Iriňli *omfolity*, *piodermiýa*, ýiti *gematogen osteomiýeliti* bolup, olar öýkeniň gan öýülme üsti bilen ýokuşmagy duş gelýär.

Ol bolsa esasy keseliň septiki görnüşiniň bardygyny subut edýär. Öýkeniň ýiti bakterial destruksiýalary dürli ýaşlarda, esasan hem çaganyň ilkinji 3 ýaşynda duş gelýär. Ol keseliň akymynyň agyrlygyny subut edýär.

Destruktiw pnemoniýanyň başlangyç döwründe öýken parenhimasynyň subplewral gatlagynda gatama döreýär (*infiltratlar*). Keseliň bu döwründe umumy ýagdaýynyň çalt agyrlaşmagy we gyzgynynyň ýokary galmagy belleniýär. Bu agyr intoksikasiýa bilen düşündirilýär. Ganda *leýkositoz*, *neýtrofil* süýşme bilen 16-njy surat.

Pnemotoraks. EÇT ösmegi bolýar. Köplenç abdominal, *neýrotoksiki* ýa-da *astmoid* sindromlary goşulýar.

Fiziki maglumatlar bu döwürde az; ownuk ojaklaýyn pnemoniýalar üçin häsiýetli hyžžyldylar bolmaýar. *Perkutor* kütelmäni diňe giňişleýin infiltrasiýada eşidilýär.

Keseliň başlangyç alamatlarynyň mahsus bolmazlygy, umumy alamatlaryň agdyklygy bu tapgyrda anyklamagy kynlaşdyrýar. Şol sebäpli keseli anyklamak üçin rentgenologiki usul aýgytlaýjy orunda durýar.

Keseliň irki döwründe geçirilýän bejergi dokumanyň gurluşynyň üýtgemeginiň öýken sowuklamasynyň has agyr görnüşleriniň döremeginiň önüni alýar.

Plewrada gaýra üzülməsiz iriň ýygnaýan ýerler.

Keseliň giç anyklanylan ýagdaýynda ýa-da netijesiz bejergide infiltrasiýa döwründe iriň ýygnaýan ýer döreýär. Olar ululygy boýunça dürli we iki öýkende-de ýerleşip bilýärler. Öýken *destruksiýasynyň* birnäçe görnüşleri bar: iriň bilen dolan *absstes* (bronhial şahajygy bilen gatnaşmaýan); suwuklyk derejesi iriň bilen dolan absstes (bronhlar üsti bilen iriň ýygnaýan boşlugynyň

drenirlenmeginde). Ilkinji ýagdaýda *rentgenogramma* boýunça iriň ýygňanan ýeri infiltratdan tapawutlandyrmak kyn, ýöne şekiliň togalaklygy we merkezindäki has güýçli garaňkyrama iriň ýygňanan ýerine üns bermeli bolýar. Suwuklyk derejeli iriň ýygnaýan ýerini iriňlän kista arkaly şeýdip tapawutlandyryp bolýar: iriň ýygňanan ýerde *rentgenogrammada* aýdyň ýüze çykan *perifokal infltrasiýa* kesgitlenýär, iriňlän kistada - inçe gowy ýüze çykan gabyk bolýar. Ondan başga-da iriňlän kista has ýeňil kliniki akymy bilen tapawutlanýar.

Infiltratyň iriň ýygnaýan ýerinde parenhimanyň dargamagy keseliň has agyr kliniki ýüze çykmalary bilen häsiýetlenýär. Çaganyň umumy ýagdaýy şu wagta çenli kynlaşýar.

Bedeniň gyzgyny *gektiki* görnüşli bolýar, ösüp barýan *intoksikasiýa* dem alşyň kynlygy, agyrlaşmasy bilen ýüze çykýar. Gury üsgülewük bolýar. Iriňiň bronha geçmegi bilen üsgülewük çygly bolup bilýär. Ýöne käbir uly çagalarda iriň köp mukdarda gelýär, bu ýagdaý köplenç uly adamlarda bronhuň iriň ýygnaýan ýerinde, ýagny *krupoz* öýken sowuklamada duş gelýär.

Şu döwürde bejerişde ÖBD döremegi *antibakterial*, *dezintoksikasion* bejerişde, başga-da bronhoskopiýa iriňi aýyrmak we iriň ýygnaýan ýer boşlugy antiseptikler bilen ýuwmak üçin ulanylýar.

Iriň ýygnaýan ýere *bronhoskopiki* arassalamadan başga-da, hökmany suratda *perkutor* massaży bilen bilelikde *postural drenaž* we ingalýasion bejeriş ulanylýar. Käbir ýagdaýda çagalarda bejerginiň kömegi degmedik halatynda operatiw bejergi - *torakotomiýa absseini intraoperation* arassalanmagy geçirilýär. Öýkeniň zeperlenen bölekleri aýrylýar we *plewra* boşlugyna sorujy *drenaž* goýulýar.

Bölüp aýyrmagyň gabarçakly görnüşü *destruktiv* öýken sowuklamanyň iň bir gowy gutarmagy bolup durýar. *Infiltratyň* täzedan döremegi bronhuň diwarynyň ýarylmagy bilen mikroabsseini döremegi we öýken parenhimasynyň howadan dolmagy ýüze çykýar. Rentgende *bullalar* dürli howaly boşluklar tegelek görnüşli dürli-dürli ýerleşmegi we ululygy boýunça hem dürli bolup görünýär. Olaryň beýleki *patologiýalardan* esasy tapawudy diwarlaryň ýoklugydyr. Bu boşluklarda iriň bolmaýar. Bulla dörejek wagty näsaglarda ýokanç kesel ýitýär, işdäsi açylýar, ganyň görnüşleri kadalaşýar. Dem alyş bozulmalar kadada bolmaýar. Köplenç bullalar wagtyň geçmegi bilen öz-özi ýitip gidýär. Şonda-da hökmany ýagdaýda hassa uzak wagtlaýyn gözegçilikde bolmalydyr. Öte geçen plewral gaýraüzülmelere diňe bir öýkeniň sowuklamagy däl, eýsem *plewral* gatlagyň hem gaýnaglamasy degişlidir.

Wisseral plewra bölüp aýyrmagyň dürli etaplaryna hadysalar goşulyp bilýär. Düzgün boýunça iriň ýygnaýan ýer derejesinde plewra tarapdan reaksiýa ýüze

çykýar. Bu reaksiýa dürli görnüşlerde ýüze çykýar. Başda *plaş* görnüşli plewra boşlugynda ýerleşýär. Şu ýagdaýlarda *piotoraksyň* azalmagy, *piopnewmotoraksa* ýa-da *pnewmotoraksa* hem degişlidir.

Şu wagta çenli çaganyň umumy ýagdaýy kadalaşýar, ýokanç kesel ýitýär, ganyň görnüşü kada gelýär (ýöne eritrositleriň çökme tizligi beýikligine galýar). Diňe käbir ýagdaýlarda *plewral punksiýanyň* geçirilmegi gerek bolýar.

Plewral boşlugynda erkin suwuklyklaryň köp mukdarynyň bolmagyna iriňli plewrit diýilýär. Kliniki keşbi onuň öýken parenhimasynyň zeperlenmeginiň göwrümi we derejesi bilen baglydyr. Şu döwürde umumy ýagdaýyň kynlaşmagy, intoksikasiýanyň güýçlenmegi we dem alşyň ýetmezçiligi ýüze çykýar. Plewral punksiýa iriňi aýyrmak üçin hökmany gerek (şu döwürde iriň suwuk bolýar), ondan bakterial ösüş alynýar, ol soň aljak antibakterial bejeriş, şeýle-de plewral boşluga antibiotik erginleri goýbermek üçin gerek bolýar. Punksiýa 6-7-nji gapyrga arada pilçe çyzygyndan ýerli agyryny aýryjylar bilen edilýär.

17-nji surat. Total piotoraks.

Total piotoraks (*empiýema*) - plewral boşlukda iriňiň köp mukdarda ýygnanmagy bilen häsiýetlenýän ýagdaý (17-nji surat). *Empiýema* - irki döwürdäki hadysalaryň öňüni alyp bolmadyk ýagdaýynda ýüze çykýar. Plewraýyň empiýemasynda ýagdaýynyň kynlaşmagy diňe bir iriňli intoksikasiýada ýüze çykman, dem alşyň ýetmezçiliginde hem bolýar. Şonda dem alşyň bozulmagynyň derejesi gönüden-göni *ekssudatyň* mukdary, orta ýerinden süýşmegi, dem alşyň bozulmagy bilen baglydyr. Seredilýän ýagdaý üçin *perkutor* sesiň kesilmegi we dem alşyň gowşamagy hatda zeperlenen tarapda ýitmegi bolýar. Orta gursagaranyň sagdyn tarapa süýşmegini *perkussiýa* boýunça bilmek bolýar. Rentgen alamatlary hem fiziki görkezmeleri kesgitleýär, ýagny zeperlenen tarapda döş kapasasynyň garalmagy we gursagaranyň gapma-garşy tarapa süýşmegi bolup geçýär. Döş kapasasynyň göwrüminiň ulalmagy bilen gapyrga aralary giňelen bolýar. Plewral *empiýemasynda* iriňi aýyrmak maksady bilen we plewral boşlugy arassalamak üçin gaýtalanýan plewral punksiýa edilýär.

Agyrlaşan ýagdaýlarda plewral boşlukdaky *mikrofloranyň* azalmagy bilen *fibrin* ýygnanýar, ol hem iňňäniň deşigine dykylýar, şeýlelikde, punksiýa etmek netije bermeýär. Şular ýaly ýagdaýlarda plewral şprisiň iňňesi bilen sançmaklyk arkaly boşlugyň Býulaunyň usuly boýunça sorujy goýulmagy ulanylýar. *Empiýemanyň* bejergisi soňy kostal we *wisseral* plewradaky *fibrinoz* galyndylaryň mukdaryna baglydyr.

Piopnewmotoraks – dokumanyň gurluşynyň üýtgemegi öýken sowuklamasynyň kyn we köp duş gelýän öte geçmegidir. Kiçi bronhlar iriň ýygnaýan ýer boşlugynda ketirdewükli karkasdan aýrylan we zeperlenen bölekde gatylygyny ýitirýärler, şeýlelikde, howa periferiýa geçýär. Dartgynly *piopnewmotoraksly* dörän *klapanly mehanizmi* emele gelýär.

Dartgynsyz *piopnewmotoraks* bolsa ýiti döwürde az duş gelýär we *plewral* boşlugyna bir ýagdaýda howanyň düşmegi we boşlugynyň *fibrinli* iriň ýygnaýan ýer obliterasiýasy bilen döreýär. Dartgynly *piopnewmotoraksda* näsaglaryň agyr ýagdaýy aşaky *patogenetiki faktorlar: intoksikasiýa*, dem alyş we ýürek-damar ýetmezçiligi bilen bagly bolýar. *Intoksikasiýa* şu döwürde *plewral* boşlukda iriňli *eksudatyň* üýşmegi bilen ulalýar. Näsaglaryň ýagdaýynyň birden erbetleşmegi howa bilen öýkeniň dem alyşdan myssarmagy we gursagara süýşmegi netijesinde gapma-garşy öýkeniň kollapsy bilen bagly bolýar. Soňky ýagdaý bolsa gan aýlanyşyň bozulmagy bilen düşündirilýär. Çaga näçe kiçi boldugyça, şonça-da gursagara organlaryň süýşmegi aňsat geçýär, şonuň üçin kiçi ýaşly çagalarda ýüregiň süýşmegi we iri damarlaryň, şeýle-de gaýtarmagy çaganyň ýagdaýynyň erbetleşmegi tä *kardiopulmonal* özünden gitmegine, ýagny sarsgyna çenli ýetip bilýär.

Kliniki alamatlarynda öte geçmeler: biynjalyk, demgysma, *tahikardiýa*, nemli bardalaryň gögermegi we burun-dodak üçburçlugynyň, köplenç deri örtüginin gögermesi örän häsiýetli bolýar. Çaga gözegçilik edilende zeperlenen tarapdaky döş kapasasynyň az-kem ýellenmegi bilen ýüze çykýan dem alşyň *asimetriýasy* ünsüni özüne çekýär.

Perkussiyada ses ýokarky böleklerde boşluk sesli, aşaky böleklerde - suwuklygyň deňinden we aşakda sesiň kütelmegi bolýar. Perkussiýa bilen gursagaranyň gapma-garşy tarapa süýşenliginiň derejesi kesgitlenýär.

Auskultasiýada zeperlenen tarapda dem alşyň düýbünden ýoklugy, garşylykly tarapda bolsa, onuň güýçlüdigi duýulýar. Şeýle-de orta we iri köpürjikli hyžžyldylar bolýar. Ýürek diňlenilende - *tahikardiýa*, käwagtlar urgularyň ýitmegi ýüze çykýar. Kiçi ýaşly çagalarda köplenç içiniň ýellenmegi bolup, ol hem içegäniň parezi barada şaýatlyk edýär we dem alyş ýetmezçiliginiň ýüze çykmagyna täsir edýär.

Dik ýagdaýda edilen rentgen barlagy, *piopnewmotoraksyň* esasy alamatyny ýüze çykarýar, ýagny *plewral* boşlukdaky suwuklygyň derejesini görkezýär. Bu alamat iki gurşawyň - howanyň we suwuklygyň araçäginin görkezýär, eger-de rentgen barlag gorizontaý ýagdaýda edilen bolsa onuň bolmazlygy hem mümkindir. Howanyň we suwuklygyň ölçegi we ýerleşiş olaryň mukdarynyň gatnaşygyna

bagly. Mysal üçin, onuň derejesi daşky *sinusda* iriňiniň az mukdarda ýygnaýmagynda çala bildirýär, ýöne bu ýagdaýda gürrüň pnevmotoraksyň bardygy hakynda gidýär. Köplenç öýkeniň ýagdaýy rentgenogrammada kesgitlenilmeýär, sebäbi ol köp ýagdaýlarda doly pyssarýar we howa bilen gysylýp köküniň töwereginde serlip ýatan ýaly bolýar. Eger-de öýken *infiltrirlenen* bolsa, onda az derejede gysylýar we köküniň ýanynda onuň daşky kölegesini görüp bolýar. Mundan başga-da gursagaranyň garşy tarapyna süýşmegi anyk kesgitlenýär.

Dartgynsyz *piopnevmotoraksda* kliniko-rentgenologiki suraty ýokarda beýan edilen bilen örän meňzeş we gursagaranyň süýşmegi we gursak içki basyşynyň ýokarlanmagy bilen kesgitlenýän alamatlaryň ýoklugy bilen tapawutlanýar.

Bejerilişi. Dartgynly *piopnevmotoraksly* kesellileriň ýagdaýynyň agyrlýgy bilen bu gaýra üzülmeye ýöriteleşdirilen bejeriş usullarynyň gaýra goýulmasyz ulanylmagy kesgitlenýär. Şeýdip dem alyş we ýürek-damar ýetmezçiligini azaltmak maksady bilen döşüň içki dartgynlygynyň ýok edilmegi esasy ähmiýete eýedir. Eger-de şu gaýra üzülmeye ýöriteleşdirilen hassahanalaryň şertlerinde döremedik bolsa, çaganyň ugradylmagy üçin wagtlaýyn çäre hökmünde ýapyk dartgynly *piopnevmotoraksy* açyk dartgynsyz ýagdaýa geçirmek zerurdyr. Şu maksat bilen emeli drenažy ulanyp bolýar (uly diametrli iňňe). Punksiýany öňki goltugasty çyzygy boýunça III-IV gapyrga arasynda geçirilýär. Iňňä aşak tarapa egilýär we ol ýelim bilen berkidilýär.

Ýöriteleşdirilen hassahanada *piopnevmotoraksy* bejermekde hirurgyň esasy maksady - az wagtyň içinde öýkeni ýazmak. Bu maksat bilen plewral boşluga sorujy drenaž goýulýar. Belaunyň usuly boýunça sorujy plewral boşlugyndan iriňi aýyrmaga we gursak içki dartgynlygy aýyrmaga mümkinçilik berýär. Emma bronhial *fistulalaryň* üsti bilen hemişelik howanyň çykmagy öýkeniň ýazylmagyna getirmeýär.

Aspirasiýaly drenirlemekde (sorujy elektrowakum ýa-da suwakymly sorujy birikdirilýär) plewral boşlukda otirisatel basyş döredilýär, bu bolsa öýkeniň ýazylmagyna getirýär.

Soňky ýyllarda öýkeniň fistulasyny maksimal çalt ýapmak maksady bilen bronhlaryň wagtlaýyn *okklýuziýa* usuly giňden ulanylýar. Usulyň esasy bölejik ýa-da segmentar bronhuň (*bronhlaryň*) *bronhoskopiýasy* wagtynda bronhial fistuladan howanyň akymynyň ýapylmagy üçin bronhoblokatoryň goýulmagyndan (antiseptikler bilen öllenen gerek diametrli porolon şarjagazy) ybaratdyr. Ýapylandan soň öýkeniň sagdyn bölümleri ýazylýar we dem alşa

gatnaşýar. *Bronhoblokatory* 7-10 günden soň aýrylýar. Şu wagtyň içinde plewral ýapraýyklaryň arasynda öýkeni ýazylan ýagdaýda saklaýan sepleşmeler emele gelýär.

Piopnewmotoraksda plewral boşlugy arassalamak usulynyň köp görnüşleri bar. Käbir klinikaçylar şu maksat bilen goşmaça kateter ulanýarlar, ondan plewral boşlugyna gerekli erginleri goýberýärler; şeýdip plewral boşlugynyň hemişelik ýuwulma ulgamy döredilýär. Yzyndan gelýän plewral boşluga *ultrasesiň* we *proteolitiki* fermentleriň erginleriniň täsir etmegi bilen *torakosentez* usuly ulanylýar. Içindäki dyky aýrylandan soň antibiotikleriň erginleri goýberilýär.

Bejerginiň üstünligi, köplenç, çaganyň mikroflorasynyň häsiýetine we immun statusyna baglydyr. Emma häzirki zaman anyklanyşy- netijeli antibakterial bejergi we prosesiniň döremeginiň dürli tapgyrlarynda hirurgiki bejeriş usullarynyň dogry ulanylmagydyr. Muňa garşy ýagdaýda öýkeniň we plewral zeperlenmesiniň dowamly görnüşleriniň döremegi mümkin. Iriň az wagtynda plewral boşlukdan aýrylmasa, *pitoraksda* plewral ýapraýyklar galyň we dykyz *fibrin* gatlagy bilen örtülýär. Zeperlenen tarapynda *fibrin* ýara birleşdiriji dokuma çalyşýar, munda gapyrga arajyklary ýakynlaşýar, skolioz döreýär. *Fibrin* bilen örtülen öýken ýazylmaýar. *Piopnewmotoraksda* şu ýagdaýda plewrada galyndy boşlugynyň emele gelmegi bilen hemişe işleýän *bronhial fistula* döreýär. Köplenç gursak diwarynda дренаž turbajygynyň töwereginde fistula ýolunyň barlygy bilen, käwagt geçirilen ýiti prosesden soň, dartgynly *pnewmotoraksyň* döremegi düş gelýär. Bu gaýra üzülme güýçli ýa-da gowşak bildirýän *fibrinotoraksyň* ýüzünde plewral boşlugynda položitel basyşy saklaýan, bitişmeýän *bronhial fistulalaryň* emele gelmeginiň hasabyna döreýär.

Destruktiw öýken gaýnaglamalarynyň dowamly görnüşleriniň bejergisi kop ýagdaýlarda gaýra üzülmaniň, häsiýeti bilen kesgitlenýär. Hirurgiki kömegiň esasynda *fibrinoz* haltanyň aýrylmagyna baglanýan *bronhial fistulalaryň* tikilmegi ýa-da öýkeniň rezeksiýasy plewral boşlugyň soňky drenirlenmegi bilen geçirilýän öýkeniň *dekortikasiýasynyň radikal* operasiýasy ýerine ýetirilýär. Köplenç gaýtadan goşulyşmalaryň geçirilmeginiň zerurlygy döreýär. Häzirki wagtda *destruktiv* öýken sowuklamalaryň dowamly görnüşleri seýrek düş gelýär. Ýiti *destruktiv pnewmoniyanyň* irki bejerilişi, *konserwatiw* çäreler toplumynyň dogry saýlanmagy, öýken içki we plewral gaýra üzülmeleriniň hirurgiki usul bilen bilelikde bejerilmegi bu agyr kesel bilen ejir çekýän kop näsaglaryň doly sagalmagyny gazanmaga mümkinçilik berýär.

ÖÝKENIŇ PARAZITAR WE PARAZITAR DÄL KISTALARY

Öýken kistasy diýlip özünde howa ýada suwuklyk saklaýan we epiteliýa bilen örtülen öýken içinde çäkli ýerleşýän boşlukly töweregi ýapyk diwara aýdylýar.

Gelip çykyşy boýunça dogabitdi we soň dörän öýken kistalary bolýar.

Dogabitdi *kista* diýlip bronhlaryň, bronhiollaryň ýa-da *alweolalaryň* döreýşiniň bozulmagy esasynda emele gelýän boşlukly öýkeniňki döremelere düşünilýär .

18-nji surat. Sag öýkeniň ehinokokk kistasy.

Döreýän *kistalara*, dogry emele gelen öýkene daşky ýaramaz täsiriň netijesinde döreýän öýkeniňki boşluklar degişlidir (öýkendäki *destruktiv* ýagdaýdan soňky, şikesden soňky kistalar we ş.m.).

Soňky wagtlarda öýkeniň *bakterial*, ilkinji nobatda *stafilakokk destrukssiýalarynyň* köpelmegi bilen baglanyşyklykda şu agyr ýiti keseliň özboluşly soňy bolup durýan ikinji kistalar köpeldi. Olar barada kitabyň destruktiv öýken sowuklama degişli bölümünde giňişleýin berilýär.

Öýkende döreýän kistalar öýken *ehinokokkozy*-da degişlidir(18-nji surat). Anamnezinde kistanyň gelip çykyşy barada belli görkezme ýok wagtynda, diňe bir kliniki we rentgenologiki barlaglar däl-de, şoňa ugrukdyrylan *gistomorfologiki* barlaglar hem elmydama kistanyň gelip çykyşyny ynamly çözmäge esas berip bilmeýär.

A.Thal 1972-nji ýylda öýken kistalarynyň şu aşakdaky görnüşlerini, ýagny *solitar*, köpçülikleýin, bronhial ulgamy bilen baglanyşyksyz kistalar, bronhial ulgam bilen baglanyşykly kistalar (erkin deşikli,wintil deşikli) barada aýdyp geçdi.

19-njy surat. Öýkeniň äpet ehinokokk kitsasy.

Biz kistanyň şu aşakdaky görnüşlerini öwreneris:

Gelip çykyşy boýunça:

- Dogabitdi;
- Döreýän (şikesden soňky, öň geçiren öýken destruktiv sowuklamasyndan soň we öýken ehinokokkozy);

Sany boýunça:

- solitar;
- köpçülikleýin.

Bronh bilen baglanyşygy boýunça:

- bronh bilen baglanyşykly;
- bronh bilen baglanyşyksyz.

Geçisi boýunça:

- gaýra üzulmedik kista;
  - gayra üzülen kista.
- a) Kistanyň göwrüminiň ýiti ulalmagy;
  - b) Kistalaryň iriňlemegi;
  - c) Kistanyň plewral boşluga ýarylmagy;
  - d) Kistanyň bronhial şahalaryna ýarylmagy.

Erkin drenažyň bolmagy kistanyň *infisirlenmegine* we iriňlemegine getirýär. Şeýle hem ol inçelen-deşilen kistanyň erkin giňelmegine we wentil baglanyşygynyň emele gelmegine getirip bilýär. Kistanyň kliniki ýüze çykyşy, onuň gelip çykyşyna bagly däl we ol gaýra üzülmäniň birleşmegi bilen düşündirilýär.

Gaýra üzulmedik öýken kistalary bilinmeýär we rentgen barlagyny geçirmek arkaly tapylýar. Gaýra üzülmäniň beterleşmegi seýrek bolmadyk ýagdaýda çaganyň ýaşayşyna howpuň döremegine, prosesiniň geçişiniň birden üýtgemegine getirýär.

Öýkeniň gaýra üzülen kistasynyň emele gelmeleriniň arasyndan onuň ölçeginiň ýiti ulalmagy (19-njy surat) , iriňlemegi we *pnewmotoraksyň* emele gelmegi bilen plewral boşluga ýarylmagyny synlaýarys.

Kistanyň ýiti ulalmagy, köplenç, ýuka diwarly howa boşluklarynda duş gelýär. Kistanyň ýiti giňelmesiniň emele gelşi, gelip çykyşy iki ugur boýunça düşündirilýär. Köplenç ony bronhy drenirleýän kistanyň klapan emele gelmegi bilen baglanyşdyrýarlar (klapan hökmünde nemli gatlagyn açyk durýan epini, şepbik düwün dykzlyk bar). Dem alanda howa kistanyň boşlugyna girip, ondan çykyp bilmeýär. Bu bolsa kistanyň ölçeginiň çalt ulalmagyna, öýkeniň birleşýän bölekleriniň süýşmegine we pyssarmagyna, gursagaranyň zeper ýetme toparyň garşylyklaýyn tarapyna süýşmegine getirýär.

Soňky ýyllarda tejribe we kliniki barlaglar bilen öýken kistalarynyň deşiginiň ýiti ulalmagynyň häsiýetleri hakynda maglumat bar. Ol kistasy drenirlenýän bronhuň aýrylýan burçunyň üýtgemegine esaslanýar. Öýkeniň dürli kistalary bolan 285 çagany barlamak bilen 15% ýagdaýda öýkeniň çakdanaşa uly kistalaryna gözegçilik edildi. Alymlar çakdanaşa ulalmagynyň esasy *patogenetiki* faktory hökmünde bronhlaryň we bronhiolalaryň *ellastikliginiň* ýitirilmegi we *dihotomiýa* burçunyň üýtgemegini hasap edýärler.

Öýken kistalarynyň ölçeginiň ýiti ulalmagy doly sagdyn ýagdaýda ýa-da öýken sowuklama, gökbogma sebäpli döremegi mümkindir. Mundan başgada oňa üsgülewük, bronhiçki basyşyň böküş görnüşinde ýokarlanmagy bilen bilelikde kistanyň ýiti giňelmesiniň emele gelmegi sebäp bolmagy mümkin. Gaýra üzülmäniň suraty öýkeniçki dartgynlyk alamatyny başlanyşy dem alşyň bozulmagynyň agyrlaşmagy we ýüze çykmagy bilen utgaşýar.

Çaga biynjalyk bolýar, demgysma we ýagdaýy gözün öňünde beterleşýär. Kiçi ýaşly çagalarda dem alyş agyr geçýär. Bu ilki bilen, ýumşak dokumalaryň ýumşaklygy, gursagarynyň has ýiti süýşmegi we *magistral* damarlaryň aýlawlary bilen baglanyşyklydyr. Ýiti dem alşyň ýetmezçiliginiň öýkeniçki çakdanaşa güýçlenmesi çaganyň ölümüne getirmegi mümkindir. Şeýle ýagdaýda olaryň dem alşy ýüzleý we has çaltlaşýär. Syn edilen ýagdaýynda döş kapasasynyň zeper ýeten böleginiň dem alyşdan galýandygyna we çişýändigine üns berilýär (kiçi ölçegli kistalarda bu alamatlar bildirmeýär).

Perkussiýa edilende gursagara organlaryň garşylykly tarapa süýşmegini bilip bolýar, kistanyň üstünde *timpanit* ses ýüze çykýar, dem alşy bolmaýar ýa-da gowşak, käwagt bronhial dem alşy eşidilýär.

Öýken rentgenogrammasynda kista nobatdaky plewral boşlugyň ýarysyny ýa-da hemmesini eýeleýän ýaly we öýken, aragursagy ýitýän anyk howa boşlygy görnüşinde ýüze çykýar.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak we anyklamak. Ýiti dogabitdi *emfizema*, *pnewmotoraks*, käwagt *diafragmal* ingi bilen geçirilýär. Bu ýagdaýlaryň kliniki ýüze çykmalaryň birmeňzeşligi ýokary, şonuň üçin deneşdirme ýagdaýyndan rentgen ýa-da ýörite barlag usullaryny ulanmak bolýar.

Ýaňy doglan çagalaryň ýiti ýerleşen dogabitdi *emfizemasynyň* umumy rentgenogrammada anyk tegelek görnüşi bolmaýar: öýken kistasyna häsiýetli bolup duran gatlaklaýyň *tomografiýa* bolsa (käwagt rentgenografiýada) öýken suratynyň ýokary ýagtylykly böleginiň proyeksiýasyny ýüze çykarmaga ýol berýär. Ýokarda görkezilişi ýaly, *bronhografiýa* kista bilen *emfizemany* deňeşdirmäge mümkinçilik berýär. Kista bilen bronhlar çakdanaşa kistany örtüp durýar, *emfizemada* öýkeniň zeperlenen böleginde “çapylan bronhlar” anyk görünýär. Anyk bolmadyk ýagdaýlarda, bejeriş *punksiýasy* oňat netijeliri berýär.

Çakdanaşa kista iňne düşende basyş aşagyndan howa girip başlaýar (porşen alamatynyň položitel bolmagy). Ýerli *emfizemada* diňe howa bölejiklerini alyp bolýar.

Dartgynly pnewmotoraksda gursagara süýşmesi aýdyň görünýär. Umumy rentgenogrammada gursagara döş kapasanyň sagdyn tarapyna süýşýär. Onuň

ýapyşandygy görünýär (kista zeper ýetmedik öýken bölegini ýokary itýär), kistanyň kontury bildirmeýär. Seýrek ýagdaýlarda, haçan-da çakdanaşa ýuka diwarly howaly kista ähli plewral boşlugyny doldursa, onuň sudurynyň gaýtalan ýagdaýynda deneşdirmek has kynlaşýar. Suratlara üns berlip seredilende gapyrga *diafragmal* we *kardiodiafragmal sinuslarynda* kistany ýaý görnüşli ýagdaýda görüp bolýar. Anyklamakda kynçylyk dörän ýagdaýynda plewral punksiýasyny geçirmek gerekdir. Şonda howanyň aýrylmagy bilen kistanyň ölçegi kiçelýär we umumy rentgenogrammada kistanyň çäkleri görünýär. *Punksiýa* edilen ýeri kesilip, *drenaž* turbajyk goýulýar we ýelim bilen derä berkidilýär. Belawyň usuly suwasty sorujy boýunça sistema birleşdirilýär we çagany ýakyndaky hirurgiýa bölümüne tiz geçirilýär.

Bejergi. Bejergi umumy hirurgiýa bölümünde, çaganyň ýagdaýyna görä geçirilýär. Bejerginiň esasy maksady kistanyň dartgynlygyny aýyrmak, bu bolsa kistanyň Monaldiniň usuly boýunça drenirlenip, soňundan Belawyň suwasty drenirmek ulgamyna berkidilmegi bilen amala aşyrylýar.

Soňky ýyllara çeni öýken kistasynyň düýpli bejerişiniň ýeke-täk usuly bolup, operatiw bejergi hasaplanýardy. Emma, 1991-nji ýyldan bäri TDLI-niň çaga hirurgiýasy kafedrasý tarapyndan öýken kistasynyň bejerilişiniň has oňat, kombinirlenen usuly işlenilip düzdüldi we klinikada ornaşdyryldy. Bu usul şu yzygiderligi öz içine alýar:

- 1) Wagtlaýyn Monaldiniň usuly boýunça kistanyň drenirlenmegi we dartgynly kistany drenirleýän bronhuň oklýuziýasy;
- 2) Kistanyň arassalanmagy üçin aktiw aspirasiýa geçirmek;
- 3) Kistanyň boşlugyna sklerozirleýän maddany göýbermek;
- 4) Aktiw aspirasiýasyny dowam etdirmek ;
- 5) Drenažy 3-6-njy günde aýyrmak.

ÇAGALARDA ÖÝKEN EHINOKOKKOZY

Ehinokokkoz adamda mugthor, ýagny parazit keselleriň biri bolup, köplenç hirurgiki bejergini talap edýär. Ehinokokkus granulosus iki görnüşde duş gelýär: ýetişen parazit görnüşinde ol öý haýwanlarynyň içegelerinde, ilkinji nobatda, itlerde, doňuzlarda, goýunlarda we ş.m. köp mukdarda bolýar. Doňduryp dargatmak we guramaklyga ýokary durnukly bolan köp ýaýran görnüşde *onkosfera* adam agzyna düşende ikinji ösüşine, haltalaýyn, gidatitli görnüşde geçýär.

Ehinokokk dünýäde we biziň döwletimizde dürli ýagdaýda duş gelýär. Bu kesel Günorta ýurtlarda - Merkezi Aziýa döwletlerinde köp duş gelýär. Bizde Mary we Lebap welaýatlarynda has köp duş gelýär.

Ehinokokk ýönekeý ýol bilen ýokuşýar. Zaýаланan iýmit bilen onkosfera adam içegesine düşýär, ol ýerden gan akymy bilen portal ulgamyna gidýär, şol ýerde-de özboluşly birinji garşylyga ýetýär. Seýrek ýagdaýlarda onkosfera öýkene düşýär (ikinci päsgelçilik). Häzirki wagtda *aerogen* ýol bilen geçmeginiň esasy subut edildi. Haýwanlaryň guran tezekleri tozan onkosfera bilen hapаланan şemalyň täsiri bilen belli bir aralyga geçip dem alyş ýollaryna düşüp bilýär. Esasan hem bu emedekleýän çagalara aňsat geçýär. Hut şonuň çäün hem çagalara öýken ehinokokkozynyň bagyr ehinokokkozýndan kop duş gelýänligi düşündirilýär. A.T.Puladowyň maglumaty boýunça öýkende ehinokokk 53,4%, bagyrda - 30,1% tutýar.

Kazan we Ýerewan lukmançylyk institutynyň hirurgiýa klinikalarynyň maglumatlary boýunça çagalarda öýken ehinokokk zeperlenmesi 2/3 bölegini tutýar. Sag öýkeniň zeperlenmegi çep öýkeniň üstünden gelýänligi hem çagalarda aerogen ýokuşmasynyň esasydygyny tassyklaýar.

Görşümüz ýaly, ehinokokk kistanyň has ýuwaş ösüşi (2-3 mm bir ýylda) çagalara mahsus däl. (A.T.Puladow, 1983). Çagada ösýän agza ehinokokk paraziti anyklanyan *ekspansiw* ösüşini ýerine ýetirýär diýip dogry görkezýär.

Bize görkezilişine görä, bu uly görnüşiniň çaga öýkeniniň näzik, ýumşak parenhimasynda, ýöne ýere duş gelmedik.

Ehinokokk kistasy ak reňkli hitin bardasy bilen örtülen, içinde gyzlyk haltajyklary ýerleşip, ýalpyldawuk suwuklykdan doludyr. Ösüp gelýän paraziti örtüp duran dokumalary basmagy netijesinde olarda fibrosklerozly üýtgeşmeler döreýär we *fibroz* kapsulasy diýip atlandyrylýan gatlak emele gelýär. Şeýlelik bilen, *fibrozly*, birleşen dokumaly gabyk parazitiň gabygy däl-de, bu özboluşly fibrozly böwetdir (barýer). Biz şu ýagdaýy belleýäris, ýagny fibroz kapsulasyny kesmäge gyssanýan hirurg öýken parenhimasynyň diffuzly gan akmasyna duş gelýär.

Öýkeniň ehinokokk kistasy, ýeketäk we köpçülikleýin bolup bilýär. Takmynan 15% nasaglarda öýkeniň ikitaraplaýyn zeperlenmesi dus gelýär, bagyr we öýken ehinokokkozlaryny birlikde biz 25% ýagdaýlarda gözegçilik etdik. Gyzykly ýeri, ýagny A.T. Puladowyň (2007) gözegçiligi boýunça ehinokokk kistalaryň iriňleşmegi çagalarda 5,5%, öýken kistasynyň ýarylmagy bolsa 34,1% bolup ähli *ehinokokkozlaryň* içinde has kop duş gelýär. Görnüşi ýaly, bu öýkeniň çakdanaşa uly kistalarynyň köp ýygylýkda duş gelýänligi bilen düşündirilýär.

Köp alymlaryň pikiri boýunça ehinokokkoz çagalarda has belli bolan kliniki alamatlar bilen geçýär. Uly adamlarda ýeke, alamatsyz geçişi köp duş gelýär. Umumy alamatlaryň sanynda näsagyň gowşaklygy, umumy ysgynsyzlygy, işdäsinin we iýmitlenmesinin peselmegi, deri örtüginin agarmagy, çalt ýadamaklygy ýaly aýratynlyklary belläp geçmelidir. Käwagt demgysma bolýar. Seýrek ýagdaýda iteşen, deriniň allergiki örgün örmesi duş gelýär. Hemişe bolşy ýaly, üsgürmek döş kapasasynyň zeper ýeten böleginde kütäk dürtülýän agyry bolýar - döş kapasasynyň zeper ýeten böleginde çişip durmagy, giňelmegi we gapyrgalarynyň tekizlenmegi bolup biler.

Şunuň ýaly näsaglar belli bir derejede ösüş taýdan yza galýarlar, horlanýar, ak reňkli bolup, agyr onkologik kesel keşbini ýadyňa salýar.

Anyk barlaglar geçirilende-de uly bolmadyk *ehinokokkozly* kista çagalarda hemişe hiç bir kadadan çykma (patologik) alamaty ýüze çykaryp bolmaýar. Diňe çakdanaşa we uly kistalarda parazitiň ýerleşen ýeriniň üstünde perkutor sesiniň gysgalmagyny, dem alşyň peselmegini bilip bolýar.

Öýken *ehinokokkozynyň* anyklanyşynda we kesgidinde aýgytlaýjy bolup döş kapasasynyň iki görnüşli rentgen barlagy bolup durýar, ol *ehinokokkozyň* kistasynyň sanyny, ýerleşen ýerini we ölçegini bilmäge kömek edýar.

Rentgenogrammada 20-nji surat. Öýken ehinokokkozy.

Öýken ehinokokzyny häsiýetlendirýän üýtgedmedik öýken parenhimasynyň içinde özboluşly bir ýa-da birnäçe tegelek kölegäni görmek bolýar. Kölegäniň *intensiwlige* pes, ondan gapyrgalaryň kölegesi görünýär (öýken çiş we gursagara çiş has dykyz kölege berýär). Rentgen barlagynda käwagt Astrowanyň alamatyny görüp bolýar (kölege dem alşyň her bir fazasynda öz görnüşini üýtgedýär). Ýöne goşmaça barlaglaryň (Rentgenoskopiýa, tomografiýa) zerurlygy biziň pikirimizçe käbir ýagdaýlarda döräp biler, rentgenografiýa keseli anyklamaga mümkinçilik berýär.

Eozinofliýozyň ýüze çykarylmagy keseli anyklamaga kömek edýär. Soňky ýyllarda keseli anyklamakda ultrases barlagy amaly lukmançylyga giňden ornaşdyryldy (20-nji surat).

Gaýra üzülen öýken ehinokokkoz kistasyna onuň iriňleşmesi degişlidir. Ol mugthoruň (parazitiň) ölümünün şaýatnamasydyr. *Plewral* boşluga, dökülmek, bronhalara ýiti *asfiksiýanyň* döremek mümkinçiligi bilen dökülmesidir. Parazit ölenden soň, käwagt (çagalarda seýrek ýagdaýda) kapsulada duz çökmegi

mümkin. Ýokarda sanalan gaýra üzülmeleriň çagalaryň arasynda gaty seýrekdigini belläp geçýäris.

Bejeriş ýollary we usullary

- 1) Öýken *rentgenogrammasynda* tegelek kölegäniň tapylmagy çagany gaýra goýulmasyz barlagdan geçirmäge we bejermek üçin ýöriteleşdirilen döş kapasa bölümüne iberilýär.
- 2) Tiz ýagdaýda operasiýa taýýarlyk görülmeli we intoksikasiýany aýyrmaga ugrukdyrylan bolmaly, *gemostazyň* korekssiyasy, anemiýanyň garşysyna göreşmek, gipersensibilizasiýany aýyrmak gerek.
- 3) Endotraheal beýhuş bilen operassiyä geçirilýär. Öýken ehinokokkozynyň bejerilişi hirurgiki usuldyr. Öýken we bagyr ehinokokkozy bile bolanda etjek işiň yzygiderliligini saklamak meselesi örän çylşyrymlaşýar. Şeýlelikde, A.T.Pulatow (1983) tapgyrlarynyň operassiyany dogry hasaplaýar : ilki öýken kistasyny aýyrmakdan başlanylýar (şu garaýyş esasynda çaga janyna az zyýan ýetýär we öýken kistasynyň has çalt ösmek gorkusy azalýar). Biziň klinikamyzda operasiýa has uly ölçegli kistadan başlanylýar. Bir wagtda ehinokokkoz bagyrda we sag öýkeniň aşaky böleginde we diafragmanyň gümmezinde bolanda bir gezekde operasiýany geçirmäge mümkinçilik bolýar. Başga ýagdaýlarda operasiýany öýkenden başlamak we ýapyk *ehinokokkektamiýany* ýerine ýetirmek maslahat berilýär.

Bu ýagdaýda giň kesim edilip (başinji gapyrgaara torokotomiýa), ähli bar bolan parazitleri almak üçin öýkeniň doly seljermesi geçirýärler. Plewral birleşmeler örän ýuwaş aýrylmalydyr. Belli bolşy ýaly, olar kistanyň ýüzleý ýerleşen görnüşidir we gödek hereketler *ehinokokkoz* haltasynyň ýyrtylmagyna getirip biler. Salfetka bilen aýratyn araçäklendirlenden soň, ýuwaşlykdan skalpeliň hereketi bilen fibroz kapsulanyň öýken üstüne birleşýän ýeri kesilýär. Ak hitin bardasy kesime çykýar. Oňa zeper ýetirmezlik üçin gysgyç bilen kesilen fibroz kapsulanyň gyrasyndan ýuwaşja galdyrylýar we gaýçy bilen kesmegi dowam etdirmelidir. *Fibroz* kapsulasy ýerlikli açylandan soň, öýkeniň zeper ýeten böleginiň aşagyna geçirilýär we haltajyk aşak basylýar. Käbir hirurglar kistanyň ýarylmagyndan gorkup, fibroz kapsulany kesmänkä kistany punksiýa arkaly boşadýarlar, soň kapsulany açyp hitin gabygyny aýyrýarlar. Bu usul çakdanaşa uly kistalarda, haçan-da olaryň ýarylma howplulygy ýokary bolan ýagdaýynda ulanylýar. Mundan başga-da käbir ýagdaýlarda uzynlygy 5-6 sm-den köp bolmadyk “kiçi” torokotomiýa geçirilýär. Bu ýerde öýken bölegi boşadylýar, kista *punktirlenýär*, suwuklygy boşadyp, öýkeniçi basyş aýrylandan soň giň *torokotomiýa* geçirilýär we parazit aýrylýar.

Köp hirurglar birwagtda ýapyk *ehinokokkoektomiýany* öňe sürse-de, *parenhimanyň* has hem üýtgän ýagdaýynda (uly kistada öýken böleginiň *sklerozirlenmegi*, bir böleginde birnäçe kistalaryň ýerleşmegi we *parenhimanyň* uly böleginiň *fibrozy*) maksada laýyklykda, *klassik lobektomiýa* edilýär. Kistanyň gyrada ýerleşmegi gowy rezeksiýany geçirmäge mümkinçilik berýär. Iriňleşen kistalarda has doly, kistany äkidýän öýken böleginiň çäklendirilen rezeksiýasy edilýär.

Kistanyň içini arassalamagyň (fibroz kapsulanyň içki diwaryny) köp dürli usullary görkezilen :S.O.Ordabekow (1984) formaliniň 2%-li ergininiň zäherlidigini göz önünde tutup, spirtin 70%-lisini we *gipertoniki* ergini ulanýar. Ýöne aýratyn ýagdaýda köp hirurglar 2%-li formalini tupfer bilen guran *fibroz kapsulany* süpürmegi üstünlikli ulanýarlar. Bu ýagdaýda *bronhial* deşikleriniň boşluga açylýan ujuna formaliniň akmagyna ýol bermeli däldir.

Indiki mesele galan boşlugy aýyrmak. Fibroz kapsulanyň erkin gyalary kesilýär, kä ýagdaýlarda olary ýüwaşja kesenden soň, bosluk has tekiz bolar ýaly edilýär. Ýöne fibroz kapsulasynyň akyndysy hemişe *parenhimanyň* zeperlenmegi we gan akmak bilen baglanyşykly bolýar. A.T.Pulatow (1983) uly bolmadyk galan boşluklary kesýär we goşmaça bölekara ýarjyk döredýär. Ähli hirurglar *bronhial* deşikleri ykjam tikmegiň hökmändygyny belläp geçýärler. Soňky wagtlarda bu maksat üçin MK-7 ýelimi ulanylýar. *Bronhial* deşikler tikilenden we öýken germetizasiýasyndan soň biz öýkeniň doly gowşan ýagdaýynda galan boşlugyň ýerleşişine, çuňlugyna we görnüşine ykjam göz gezdirýäris . Hut şunuň ýaly baha beriş boşlugy aýyrmagyň has amatly usulyny saýlamaga mümkinçilik berýär. Köp ýagdaýlarda boşlugyň yzygiderlilikde düýbünden ýüzleý üstüne ugrukdyryp tikmek doly ýeterliklidir we görnüklidir. Haçan-da şeýle tikiňler *parenhimany deformirleýän* we öýkeniň gowşamagyna päsgelçilik berýän ýagdaýynda A.T.Pulatowyň usulyny ulanmak görkezilýär.

Aýratyn ýagdaýlarda, haçan-da gyrasyny keseniňde boşlugyň ýasylanmagyna getirende, biz ony gowy arassalap bolan saýýarys.

Operasiýanyň ýakyndaky we uzaklaşdyrylan netijeleri görnüşi ýaly oňat. Biz hakyky ýa-da ýalan *residiwlere* duş gelmedik, hatda soňky gözegçilikleri geçiren alymlar hem, ýekelikleýin ýagdaýlary habar berýär.

GYZYLÖDEGIŇ KEMISLIGI WE KESELLERI

Gyzylödegiň ösüşiniň ýetmezçiligi çagalaryň ýaşayşynyň ilkinji günlerinde

ölmegine ýa-da esasy gaýry üzülmelere getirýän keselleriň biridir. Gyzyldödegiň ýetmezçiligini anyklamak, bejermek kyndyr. Şonuň üçin häzirki döwürde her bir çaga lukmanyna şu ýetmezçilikleriň kliniki ýüze çykmalaryny öz wagtynda anyklamak we dogry barlamagy saýlap almak, kesgit goýmak we dogry bejermek zerurdyr. Köp gabat gelýän gyzyldödegiň ösüşiniň ýetmezçiligine şular degişli:

1. Gyzyldödegiň *atreziýasy*;
2. Gyzyldödegiň dogabitdi gysylmasy;
3. Gyzyldödegiň ýürek bölüminiň dogabitdi daralmasy;
4. Gyzyldödegiň *ahalaziýasy*;
5. Gyzyldödegiň *halaziýasy*;
6. Gyzyldödegiň dogabitdi gysgalygy;
7. Gyzyldödegiň himiki ýanyklary.

Gyzyldödegiň atreziýasy. Agyr ýetmezçilikleriň biridir. Bu ýetmezçilikde gyzyldödegiň bir bölegi ýa-da käbir halatlarda tutuşlaýyn dogabitdi ýok bolmagydyr. Ol şu aşakdaky anatomiki görnüşlere bölünýärler (21-nji surat.) :

1. Gyzyldödegiň ý o k a r y bölegi ýapyk (kör) gutarýar, aşaky bölegi, traheýa bilen birleşýär – bu görnüş 92% gabat gelýär.
2. Yokary we aşaky bölekleri bitik gutarýar.
3. Aşaky bölegi bitik gutarýar, yokarky bölegi traheýa bilen birleşýär.
4. Iki bölegi hem traheýa bilen baglanyşýar.

A b ç **21-nji surat.**

**A. Gyzyldödegiň iki uýy hem kör
gutarýar.**

**B. Gyzyldödegiň aşaky uýy traheýa
açylýar,**

aşaky uýy kör gutarýar.

**Ç. gyzyldödegiň iki uýy hem traheýa
açylýar.**

Gyzyldödegiň atreziýasy her 3000-4000 doglan bäbekleriň birisinde gabat gelýär. Eger-de bu çagalara öz wagtynda kömekedilmese olar ýaşayşynyň ilkinji günlerinde aspirasion öýken sowuklamasyndan (öýken sowuklamadan) ýa-da açlykdan ölüýär.

Keseliň kliniki alamatlary:

1. Keseliň ilkinji we hemişelik alamaty hökmünde çaganyň agzyndan we burnundan köp mukdarda köpürjigiň çykmagyny bellemek gerek. Esasanam emdirilenden soň şeýle bolýar .
  2. Eger-de köpürjik sordurylandan soň ýene-de köp mukdarda ýygnansa, onda bu *atreziýa* diýip guman etmäge esas döredýär.
  3. Bölünip çykýan nemiň reňki sary bolmagy mümkin, onda bu ýagdaý gyzyldödegiň aşaky bölegi dem alyş ýollary bilen baglanyşandyr we aşgazandaky öt gyzyldödegiň üsti bilen traheýa düşýär.
  4. Ähli çagalarda ömrüniň soňky günlerinde *aspiration* öýken sowuklamanyň aýdyň alamatlary ýüze çykýar (*aritmiýa*, dem gysma, burundodak üçburçulygyň gögermegi, dürli görnüşli çygly hyžžyldylaryň eşidilmesi).
  5. Eger-de gyzyldödegiň ýokary bölegi traheýa bilen birleşen bolsa , onda bäbekler *aspiration* öýken sowuklamasynyň alamatlary bilen dogulýarlar (buşluk suwuny ýuwutmaklyk we nemiň dem alyş ýollaryna göni geçmegi).
  6. İçegäniň howasynyň ýokarlanmagy gyzyldödegiň aşaky böleginiň dem alyş ýollary bilen baglydygyny aňladýar.
  7. Bu bäbekleri agzyndan emdirmek bolmaýar. Eger-de çaga agzyndan iýmitlendirilse 1-2 gezek ýuwdunandan soň üsgülewük bilen bilelikde berlen zat agzyndan gelýär, dem alyş bozulmasy ýüze çykýar, gögerýär. Kämahal bolsa dem almasynyň togtamagy mümkin. Üsgülewük tutgaýy 2-3 minutdan 15-20 minuta çenli dowam edýär. Bu ýagdaý her gezek iýmitlendirilende gaýtalanýar.
- Anyklanyşy:** 1. Gyzyldödege zond goýberilýär, onuň üçin diametri 8-10 mm rezin kateter ulanylýar, ony burnuň üsti bilen gyzyldödege geçirýärler. Eger *atreziýa* bolsa *kateter* geçmeýär.
2. Elefantyň synagy Kateteri 8-10 sm uzynlykda gyzyldödege göýberilýär. Soňra 10-20 gramlyk şprisiň kömegi bilen katetere howa göýberýäs. Goýberilen howanyň yzyna çykmagy gyzyldödegiň *atreziýasynyň* bardygyny aňladýar. Eger-de howa aşgazana gitse, onda gyzyldödegiň sagatlygyny aňladýar.
  3. Rentgen barlagy (22-nji surat) :
    - a) *Atreziýanyň* ýagdaýyny bilmeklik üçin umumy *rentgenoskopiýa* (obzor rentgenoskopiýa we umumy rentgenografiýa) edilýär;

22-nji surat.
Ezofagografiýa

- b) *Kateteriň* kömegi bilen 1 ml *yodolipol* göýberilýär. Soňra iki proyeksiýada

surata düşürilýär. Kontrast maddanyň dem alyş ýollaryna düşmegi gyzyldödegiň ýokarky böleginde deşik bardygyny görkezýär;

ç) Aşgazan içege ýollarynda gazyň köp bolmagy gyzyldödegiň aşaky böleginde deşik bardygyny aňladýar.

Kesgit goýlan wagtynda gyzyldödegiň ýetmezçiligi bilen birlikde başga, agza ýagny ýüregiň ýetmezçiligi, bäbekleriň *gemolitiki* saralmasy, 12 barmak içegäniň atreziýasy we anorektal ýetmezçiligi duş gelýär. Bu ýagdaýda agyr netije ýüze çykýar.

Operasiýa taýýarlyk:

1. Bu taýýarlyk çaga dogrulan öýde, atreziýa kesgidi goýlandan başlanýar, oňa şular degişlidir:

- a) näsag aýratyn şepagat uýasyna tabşyrylýar;
- b) çaga kuwezde saklanylýar , gyzyldödek zondirlenýär ;
- ç) dem alyş ýollaryndan her 10 minutdan nemleri sorduryp aýrylýar;
- d) yzygiderli çyglandyrlan kislorod berilýär;
- e) bäge antibiotik, ýürek dermanlaryny, wikasol goýberilýär;
- f) çaganyň her 1 kg agramyna günün dowamynda 40-50 ml suwuklyk goýberilýär;
- g) bäge hirurgiýa bölümüne geçirilýär.

2. Hirurgiýa bölümünde öýken sowuklamasyna garşy bejergi geçirilýär.

Operasiýadan öňki taýýarlyk çaga doglandan soň, hassahana näçe ir ýerleşdirilse, şonça-da netijeli bolýar. Eger-de çaga doglandan 12 sagatdan soň hassahana getirilse, onda operasiýa taýýarlyk döwri 1,5-3 sagat dowam edýär. Eger-de giç ýerleşdirilse, onda öýken sowuklamasynyň agyr alamatlary ýüze çykýar. Onda operasiýa taýýarlyk döwri 3 gije-gündize çenli dowam edýär.

Gyzyldödek atreziýasynyň bejerilişi

1. Operatiw.

2. Eger-de gyzyldödegiň bölekleriniň arasyndaky äräçi 1,5 sm-den ýokary bolmasa, onda uçma-uç anastomozy goýulýar.

3. Eger-de aralyk 1,5 sm-den uly (köp) bolsa:

- a) gyzyldödegiň ýokarky bölegi boýnuň öňki ýüzüne çykarylýar;
- b) aşaky segmentde deşigi tikilýär;
- c) *gastrostoma* goýulýar.

4. 3 ýaşdan soň gyzyldödege radikal operasiýa edilýär. Soňky ýyllar bir ýaşa çenli çagalarda kesel anyklanandan soňra göni radikal operasiýa etmek giň orun tutýar we gowy netijeleri berýär.

Gyzyldödegiň dogabitdi gysylmagy

Bu ýetmezçilik az duş gelýär. Bu dogabitdi kemislik özüne uly amaly gyzyklanma döredýär, sebäbi bu ýetmezçilik çaganyň ösmegine zyýan edýär, ony kesgitlemek we bejermek hem kyndyr.

Gyzyldödek gysylmasynyň anatomiki görnüşleri.

1. Gysylmanyň aýlaw görnüşi – çaga dogulmanka ketirdewük görnüşli fibroz halkanyň emele gelmegi ýa-da gyzyldödegiň belli bir böleginde beden eti gatlagynyň *gipertrofirlenmegi*: köplenç aşaky we ortaky yz böleklerinde ýerleşýär.
2. Ýukajyk perde (*membrana*) görnüşi – bu gysylmada gyzyldödegiň boşlugynda membrana emele gelýär, bu membrana özboluşly (ekscentriki) ýerleşýär.
3. Gyzyldödegiň aşaky böleginde aşgazanyň nemli bardasynyň ýerleşmegi bilen döreýän ýetmezçilik.
4. “Arterial halka” diýlip atlandyrylýan, nädogry ösen damarlar bilen gyzyldödegiň gysylmagy.

Kliniki alamatlary we anyklanyşy. Klinikasy gysylmanyň derejesine baglylykda ýüze çykýar. Eger-de gysylma güýçli bolsa, çaganyň ilkinji aýlarynda kliniki alamatlary ýüze çykýar. Eger-de gysylma onçakly güýçli bolmasa, onda bir ýaşyndan soň çaga gury iýmitleri iýip başlandan soň ýüze çykýar.

1. Keseliň ilkinji alamaty iýmitiň gaýtmaklygy, gusmaklyk. Daşyna çykan iýmit özünde hiç hili garyndy saklamaýar, düzüminde nemiň we sülekeyiň bolmagy mümkin.
2. Kämahal iýmit iýlen wagtynda gyzyldödegiň doly iýmiti geçirmezligi mümkin, sebäbi ýuwdulan gaty iýmit gysylan ýeri doly yapýar. Bu ýagdaýda çaga suw hem içip bilmeýär. Şeýle ýagdaýda näsagy hassahana gyzyldödegiň del jisimi diýen ýagdaý bilen getirilýär. Hakyky kesgit ezofagoskopiýa geçirmek arkaly goýulýar.
3. Şeýle çagalar iýmiti haýal iýýärler. Iýmiti tä suwuk bolýança çeyneýärler, goşmaça ýuwdunýarlar, iýmitden soň suw içýärler.
4. Bu çagalar agramlaryny doly alyp bilmeýärler, ösüşden yza galýarlar. Olar köplenç öýken sowuklamasy bilen keselleýärler hem-de ol çagalarda gan azlyk, ýagny anemiýa köp duş gelýär.
5. Gyzyldödek gysylan ýeriniň ýokarsyndan giňeýär we *traheýany* itip başlaýar. Şeýle ýagdaýda iýmit iýlenden soň demgysma, gögerme ýüze çykýar. Bu ýagdaý

çaga gaýtarandan soň ýa-da gägirenden soň aýrylýar. Gusuk aşgazan şiresiniň garyndylary bilen çykýar.

6. Eger-de gyzyldödegiň aşaky böleginde aşgazanyň nemli bardasy ýerleşýän bolsa, onda köp wagtlap keseliň alamatlary ýüze çykmaýar.

Bu näsaglarda uzak wagtyň dowamynda ýürek töwereginde gysylma, sary gaýnama, *disfagiýa*, özüni oňat duýmazlyk ýüze çykýar. Iň soňunda gaýra üzülmeler goşulýar: başda *ezofagit*, gan akma, şular sebäpli näsag lukmana ýüz tutýar.

Gyzyldödegiň ýürek bölüminiň dogabitdi daralmagy

Çaga 6 aýlyk bolanda gyzyldödegiň daralma alamaty ýüze çykyp başlaýar, sebäbi bu döwürde çaga gaty iýmitleri iýip başlaýar. Ilkibaşda iýmitiň gaýtmagy, soň bu ýagdaý çaltlanýar we mydamalyk gusmaklyga geçýär, soňra çaga her nahardan soň gusýar. Olar ösüşden yza galýarlar. Köplenç öýken sowuklamasy (pnewmoniýa) we gan azlyk bilen keselleýärler. Çaga kiçijik wagty gusýanlygyna garamazdan gowy işdäli iýmitlenýär, ulaldygyça iýmit iýmäge gorkýar. Hasam gurak iýmiti iýmeýär, sebäbi özlerini erbet duýýarlar.

“Damar halkasy” bilen gyzyldödegiň gysylmasy. Alamatlary gysylmanyň derejesine baglylykda ýüze çykýar. Gyzyldödegiň bu görnüşi dem alyş ýetmezçiligi bilen ýüze çykýar (demgysma, dem tutulma, tutgaýy we *disfagiýa*).

Ilkibada bu ýagdaýa ene-atalar üns berýär, sebäbi dem alyş ýetmezçiligi çaga iýmitlendirlenden soň güýçlenýär. Bu çagalarda “kelläniň gaýyşmak” alamaty ýüze çykýar. Sebäbi bu ýagdaýda çaganyň dem almasy aňsatlaşýar. Gyzyldödegiň daralma ýagdaýyny rentgen barlaglaryň we *ezofagoskopiýanyň* üsti bilen görmek bolýar.

Rentgen barlagy. *Kontrast* rentgen barlagy çaga ýatyrka (gorizontal) edilýär, çaganyň ýanbaşı ýokary galdyrylýar (*Trendelenburgyň* ýagdaýy). Kontrast hökmünde süýji tagamly bariý sulfaty ulanylýar.

Iki proyeksiýada surata düşürilýär:

1. Aýlawly gysylma häsiýetli rentgen alamatlar:
  - a) gysylmanyň “çäge sagady” görnüşinde bolmagy;
  - b) gyzyldödegiň diwarynyň giňelenligi anyk görünýär;
2. Membranaly gysylma rentgende doly bildirmeýär.

Ony şularyň esasynda:

- a) gyzyldödegiň diwarynyň giňelmegi;
- b) kese çyzyk görnüşinde *defektiň* bolmagy;

ç) *ezofagoskopiýada* aşaky madda inçejik yz görnüşinde görünmegi esasynda anyklanylýar.

3. Gyzylödegiň aşaky böleginde aşgazanyň nemli bardasy ýerleşende rentgen üsti bilen bilmek kyn, ýöne şonda-da:

a) kontrast madda gyzylödegiň yzky diwaryndan inçejik sütün görnüşinde geçýär;

b) gyzylödegiň diwarynyň giňelmegi görünýär.

4. Gyzylödegiň kardial bölümüniň gysylmasynyň rentgen şekili:

a) gyzylödegiň aşaky böleginiň giňelmegi;

b) giňelen bölegi birden daralan bölege geçýär ;

ç) kontrast madda inçejik sütün görnüşinde aşgazana barýar ;

d) daralan bölegiň uzynlygy 1,5-2 sm, ini 0,3-0,5 sm. bolýar .

5. “Arteriýa halkasy” bilen gysylan gyzylödegiň rentgen şekili:

a) gapdaldan alnan suratda gyzylödegiň yzdan gysylanlygy görünýär ;

b) gyzylödegiň we traheýanyň çepe süýşmegi görünýär ;

c) gyzylödegiň nemli bardasynyň üýtgemegi.

Ezofagoskopiýa barlagy. Beden myşsasy *relaksantlaryň* kömegi bilen gowşadylýar. Bu barlagy ähli dogabitdi gyzylödek gysylmaly çagalarda geçirmelidir.

Meseleleri:

a) gysylmanyň derejesi kesgitlenilýär;

b) gyzylödegiň nemli bardasynyň ýagdaýy anyklanylýar;

ç) bužirlemegiň kömegi bilen daralan ýeri giňeldip boljakdygy anyklanylýar.

1. Gysylmanyň aýlaw görnüşinde:

a) gysylan ýer guýguç şekilinde bolýar ;

b) gyzylödegiň nemli bardasy üýtgedilmedik;

ç) şondan *ezofagoskopy* geçirmeklik howply;

d) diametri boýunça gabat gelýän buž saýlap alynýar we *ezofagoskopyň* gözegçiliginde buž daralan ýere goýberilýär. Eger-de buž gyzylödegiň diwarynda päsgelçiliklere gabat gelmese, bužirlemek dowam edilýär.

2. Gysylmanyň membrana görnüşi.

a) gyzylödegiň giňelen ýeri görünýär;

b) aşaky böleginde uly bolmadyk deşik bar. Gyzylödegiň nemli bardasy adaty görnüşde.

3. a) Gyzylödegiň aşaky böleginde aşgazanyň nemli bardasynyň ýerleşmegi.

Gyzylödegiň gapdal diwarynda aşgazanyň nemli bardasyna meňzeş bolan nemli bardanyň ýerleşmegi;

b) başky ezofagitiň şekili görünýär;

ç) başyň bitenligi görünýär.

4. Gyzyłödegiň ýürek böleginiň gysylmagy:

a) gyzyłödegiň giňelenligi;

b) gyzyłödegiň aşgazana geçýän ýeriniň gysylmagy;

ç) *ezofagitiň* ýüze çykmagy.

Gyzyłödek gysylmasynyň bejerilişi. Dogabitdi gyzyłödek gysylmasy hirurgiýa usulynda bejerilýär, kämahal konserwatiw bejergi hem geçirilýär.

1. *Konserwatiw* bejergi.

Bužirlemek geçirilýär (23-nji surat). Gysylmaklygyň derejesi pes bolanda bejergi gowy netije berýär.

2. Operatiw ýol bilen bejermek. Çaganyň ýaşyna garamazdan operasiýa etmeli.

Operasiýa taýýarlyk:

a) anyklaýyş, laborator we funksional barlaglar geçirilýär;

b) umumy berkleşdiriji bejergi (parenteral iýmitlendirmek geçirilýär).

Operasiýa.

1. Aýlaw görnüşde gysylma – eger gysylma 1,5-2 sm-den uly bolmasa, gyzyłödek dik kesilýär we kese dikilýär. 1,5-2 sm-den uly bolsa ol ýeri kesilip aýrylýar, ýagny rezeksiýa edilýär we uçma-uç ýagny anastomoz edilýär.

2. Gyzyłödegiň kardial böleginiň gysylmasynda:

a) *ezofagofundoanastomoz* – beýlekilere garanda gowy usul;

b) B.W. Petrowskiniň plastikasy.

Gyzyłödegi nemli barda çenli kesýän, diafragmanyň aýajyklarynyň arasyndan loskut alynsa netijesi gowy bolýar (Bairow G.A.).

3. Membrana görnüşinde – membranany kesmeli.

4. “Damar halkasy” bilen gysylmada damarlar kesilip aýrylýar we daňylýar.

Ahalaziýa

Gyzyłödegiň ahalaziýasy – onuň kardial bölümünde myşsaara örümleriniň düwünlerinde neýronlaryň ýetmezçiligi esasynda gyzyłödegiň geçirijiliginiň bozulmagy bilen geçýär. Bu kesel şu aşakdaky atlar bilen bellidir: *kardiospazm*, *megaezofagus*, gyzyłödegiň *idiopatiki* giňelmegi. Bu funksional kesel bolup, gyzyłödegiň kardial bölümünde hereket bozulmagy bilen geçýär.

Ahalaziýa – gyzyłödegiň kardial bölümüniň açylmazlygy. Kardial bölümüniň açylmazlygy iýmitiň geçmegi üçin böwet bolup durýar we iýmit

gyzylödekden aşgazana geçip bilmeýär. Şeýlelikde, *ahalaziýa* sebäpli ýuwdunmakdan soň gyzylödegiň kardial bölegi reflektor açylmaýar. Gyzylödegiň geçirijiliginiň bozulmagy sebäpli, onuň ýokarky bölümleri giňelýär. Ahalaziýa dürli ýaşly adamlarda duş gelýär. Uly adamlarda gyzylödegiň howply çişinden soň ahalaziýa ikinji ýerde durýar. Umumy näsaglaryň arasynda 4-5%-ni çagalar tutýar.

Keseliň kliniki alamatlary. Esasy 2 alamat ýüze çykýar: *regurgitasiýa* we *disfagiýa*.

23-nji surat. Sapak bilen bužirlemek usuly

1. *Regurgitasiýa* – ögemezden birden gaýtarmagyň ýüze çykmagy. Gusukda entek aşgazan şiresiniň täsiri bolmadyk iýmit saklanýar. *Regurgitasiýa* başgaça gyzylödek gaýtarmasy diýip atlandyrylýar. Regurgitasiýadaky gusuk az mukdarda bolýar we düzüminde sülekey nem saklanýar. Regurgitasiýa ahalaziýanyň hemişelik alamatydyr. 25% ýagdaýda ol gije ýüze çykýar, oňa başgaça “öl ýassyk” alamaty diýilýär. Regurgitasiýa köplenç üsgülewük bilen bile gabat gelýär.

2. *Disfagiýa* – uly ýaşly çagalarda iýmiti ýuwdanda onuň gursagynyň aňyrsynda saklanýandygy barada arz edýär. Ene-atalar emýän we bakja ýaşly çagalary iýmitlendiren wagtynda “düzünýär” diýýärler. Iýmit haýal geçýär, gaty iýmitler iýýän wagtlary goşmaça ýuwdunýarlar. Döş kapasasyny gysýarlar, iýmiti suw bilen iýýärler. Çagalarda bu kesel ýuwaş-ýuwaşdan ýüze çykýar we dowamly (otüşýän) görnüşde geçýär. Bu çagalarda içegäniň işiniň bozulmaklygy sebäpli horlanmaklyk (“*kaheksiýa*”), güýçli anemiýa, gaýtalanýan öýken sowuklamasy ýüze çykýar.

Anyklanyşy. 1. Umumy rentgenografiýada:

- a) gyzylödegiň giňelmeginiň kölegesi ýürek kölegesiniň giňelmegi bilen goşulýar;
- b) aşgazandaky howa düwmejikleriniň ýok bolmagy ýa-da azalmagy.

2. Gyzylödegiň kontrast barlagy:

- a) kontrast madda giňelen ýerini doldurýar we ol aşgazana barmaýar ýa-da inçejik sütün görnüşinde barýar;
  - b) gyzylödegiň kardial bölegi gysylan ýagdaýda görünýär, ýöne bu ýagdaý uzak dowan etmeýär. Wagtal-wagtal açylýar we kontrast maddanyň köp mukdary aşgazana birden düşýär.
3. Esasy rentgenologik alamat gyzylödegiň ýürek bölüminiň ýokarsynyň

giňelmegidir. Ol giňelme gowşak bolup bilýär we myşsalaryň tonusynyň gowşamagy bolýar. Käbir halatlarda giňelme birden bolýar we myşsalaryň tonusy bolmaýar (atoniýa). Bu ýagdaýda bölegiň giňligi 7-8 sm çenli ulalýar.

4. Ezofagoskopiýa

Bejerilişi. Dermanlar bilen bejerip bolmaýar. Hirurgiki bejergi konserwativ we operativ bejergilere bölünýär.

1. Konserwativ bejergi:

a) *kardiodilýatasiýa* – ýörite *dilýatatoryň* kömegi bilen gyzyldödegiň giňeldilmegi;

b) Birnäçe alymlar gyzyldödegi bužirlemegi maslahat berýärler. Emma bu usuly köp hirurglar az peýdaly hasaplaýarlar. Fiziobejergi gowy netijeleri berýär

2. Operativ ýol bilen bejermek:

a) Helleriň operasiýasy.

Abdominal ýol bilen ýerine ýetirilýär.

Onuň operasiýasynyň gowy tarapy nemli barda zeper ýetirilmän kardiomiotomiýa edilmegidir.

b) *gastroplastika ezofagokardiotomiýa*:

Nemli bardasyz kardiomiotomiýa gastroplastika bilen dowam etdirilýär.

Myşsalaryň gyrasyna aşgazanyň diwaryny dikmeli (*fundoplekasiýa*).

Halaziýa

Halaziýa – gyzyldödegiň kardial sfinktriniň ýetmezçiligi. Bu ýagdaýda aşgazandaky iýmit gyzyldödege zyňylýar. Bābeklerde bu ýagdaý 2 aýa çenli fiziologiki bolmagy mümkin. Sebäbi olarda gyzyldödegiň kardial bölümünde aýlaw myşsalaryň ýygrylmagy gowşak bolýar we 2 aýdan soň kadalaşýar.

Keseliň kliniki alamatlary. 1. Esasy alamat çaga doglandan derrew ýüze çykýar (her emenden soň süýdi yzyna çykarýar).

2. Soňra regurgitasiýa we gusmaklyk goşulýar. Şu çagalarda anemiýa we aspirasion öýken sowuklamasy duş gelýär.

Anyklanyşy. 1. Ýatan ýagdaýynda bariý sulfaty bilen kontrast barlagy geçirilende, önuň aşgazandan gyzyldödege yzyna geçýänligi görünýär. Esasan dem alnanda, epigastral bölege basylanda we uly çagalar çygylanda güýçlenýär.

2. *Ph-metriýa* – gyzyldödegiň kardial bölümüniň gurşawynyň turşanlygyny görkezýär.

3. *Ezofagotonometriýa* – gyzyldödegiň kardial bölümüniň myşsasynyň tonusynyň peselendigini görkezýär.

4. *Ezofagofibroskopiya* – aşgazandaky zatlaryň gyzyldödege zyňylandygyny we *ezofagit refleksiniň*, ýagny gyzyldödegiň kardial bölüminiň sfnktriniň gowşaklygyny görkezýär.

Bejerlişi . 1. Iýmitlenmäni düzgünleşdirmek:

- a) iýmitiň mukdaryny azaltmak, emmesini köpeltmek;
- b) çagany dik saklap iýmitlendirmek;
- c) ene süýdünden başga zatlary goýy görnüşde bermek;
- d) çaga iýmitlenenden soň 2-3 sagatlap dik saklamak. Eger agyr ýagdaý bolsa tutuş gije-gündüziň dowamynda dik saklamak;
- e) çagalar ýatanlarynda bedeniň ýokarky bölegini dik ýa-da ýarym oturan ýagdaýynda saklamak.

2. İçmek üçin metoklopramid 3 ýaşa çenli 1/3 gerdejik, 3 ýaşdan – 6 ýaşa çenli 1/2 gerdejik, 6 ýaşdan ululara 1 gerdejik günde 2-3 gezek berilýär. Bu derman aşgazanyň hereketini güýçlendirýär, gusmaga garşy täsirli we iýmitiň aşgazandan içegä basym geçmekligine getirilmelidir. Konserwatiw bejergi öz netijesini bermese , çaga antireflýuks operasiýa ýerine ýetirilýär.

Netijesi: Ezofagit refeksi bolmadyk ýagdaýda netijesi oňat bolýar, ýöne goşmaça keselleri bejerilmelidir (*pilorostenoz, aspirasion öýken sowuklama, anemiya, pilorospazm*).

GYZYLÖDEGIŇ HIMIKI ÝANYKLARY

Çagalyk döwründe gyzyldödegiň ýanygy tötänleýin güýçli kislota erginini we aşgary ýuwutmak, içmek netijesinde bolup biler. Esasan 1-3 ýaş aralykdaky çagalar ähli zady dadyp görmek maksady bilen ulularyň gözegçiliginden düşüp, şol hili ýagdaýa sezewar bolýarlar. Şulara garanynda çagalar ýakyjy maddalary köp mukdarda seýrek ýuwudýarlar, şonuň üçin awunmak meselesi esasy bolman, soňky ýagdaýy gyzyldödegiň gysylmasynyň ýüze çykması esasy meseledir.

Gyzyldödegiň himiki ýanygy çagalarda, esasan, güýçli aşgarlary ýa-da duz we kükürt kislotasyny ýuwutmagy zerarly bolýar. Hasabat habarlara görä, her ýylda GDA ýurtlarynda 5000 çaga aşgarly önümlerden gyzyldödegiň ýanmagyna sezewar bolýarlar, ýanmagyň iň agyr görnüşine, ýagny daralma şol çagalaryň 10-12% degişli bolýarlar.

Adaty durmuşda kislotalaryň az ulanylýanlygy sebäpli olar daralmagynyň esasy sebäbi bolmaktan daşda durýar.

Aşgaryň täsiri çygly *nekroza* getirýär, ol bolsa *myşsa* gatlaklaryna çenli ýaýrap bilýär. Güýçli aşgar gyzyldödege düşüp, onuň diwarlaryna 10 sekundyň dowamynda

agyr zyýan ýetirip bilýär.

Kükürt hem-de duz kislotasynyň täsiri gury, *koagulyasion nekroz* döredýär, bu bolsa mundan aňry zeper ýetmegiň önüni alýar.

Gyzylödegiň ýokarky böleginiň ýanygyna birnäçe madda sebäp bolup bilýär, ýöne ýapyk daralma olaryň belli bir bölegini alyp barýar. Öňler ýanygyň görnüşleri adaty durmuşda ulanylýan kaustiki soda tarapyndan bolup bilýärdi. Häzirki wagtda, köplenç halatda, gyzylödegiň ýanmagynyň agyr görnüşi sirke kislotasynyň 70%-li erginini kabul edilen halatynda duş gelýär. Kislotanyň az konsentirlenen görnüşi agyr zeper ýetirmeýär. Tehniki kislota we *noşatyr spirti* 2-nji orunda durýar. *Kaliý permanganatynyň* kristallary hem gyzylödege agyr zeper ýetirip bilýär. Beýleki maddalar çagalarda örän seýrek gyzylödek ýanmasyna alyp barýar. Eger çaga tötänden agzyna gaýnag suw alsa, onuň diňe agyz boşlygy ýanýar, gyzylödege zeper ýetmeýär. Ýanmagyň agyr görnüşinde ýüze çykýan agyr ýagdaýa garamazdan, gyzdyrma, üşetme, sülekey akması we beýleki alamatlar bolýar. Ýanygyň ýüzi tiz gutulyp gidýär. Gyzylödege düşýän maddanyň görnüşi, ýagny gatymy, suwukmy, konsentراسىasy güýçlimi, pesmi ýanygyň hilini kesgitleýär.

Esasy gorkuly ýagdaýa aşgaryň suwuk görnüşi sebäp bolýar.

Güýçli aşgar içilende bokurdak, agyz boşlugyny, gyzylödegi agyr ýagdaýa salýar, çygly *nekroz* we *mediastenit* diýilýän ýagdaýa getirýär. Gyzylödek-traheýa deşigi (*fistula*) diýilýän ýagdaý ýüze çykyp bilýär. Ýanyk keseliniň bejerişiniň ýazgysy Heller boýunça 2 tapgyra bölünýär. Bejerişin birinji döwri 1-4 güne çekýär. Ol döwür ýiti nekroza degişlidir – bu öýjükler zeper etmek bilen gaýnaglama halatyna çenli eltýär. Bejerişin ikinji döwri 5-nji günden 14-nji güne çenli dowam edýär. Ol döwürde ýara hem-de tyg yzy döreýär, gan aýlanyşy ýola gelip, *fibroblastlaryň proliferasiýasy* we kallogeniň üýşmesi bolup geçýär.

Soňky döwür 14-nji günden 90-njy güne çenli dowam edýär. Ol döwürde *strikturalaryň* we tyglaryň ýüze çykması bolup geçýär, bu halatda *Kallogeniň* retraksiýasy bolýar. Ýaralaryň bitişip yzlaryň galmagy, epiteliýanyň dikelmegi bolup geçýär. Ýaranyň yzy birnäçe aýdan soň bitýär. Agyz-bokurdak ýanmasy zerarly sülekey bölünip çykması, gabarçyklaryň we güýçli agyrynyň döreýänligi belleniýär. Bokurdak ýananda demgysma bolup bilýär. Käbir ýagdaýda *traheostomiýanyň* gerek bolmagy mümkin. Gyzylödegiň ýanmasy käwagt *disfagiýa* getirýär. Aşgazanyň zaýalanmagy kollaps ýagdaýa getirýär. Dem alyşa zyýan ýetmek bilen kollaps ýagdaýy döreýär. 20-25% näsaglar agyz boşlugy ýanan halatynda gyzylödegiň zeperlenmesi ýok bolsa, olaryň ýagdaýy

kliniki alamatyny bermeýär. Kliniki alamatlar diňe olaryň10-15% ýüze çykyp bilýär.

Islendik ýanyk aşgarlar tarapyndan bolsa, ol hökman kliniki ýagdaý ýüze çykmasa-da *ezofagoskopıanyň* irki barlag usuly bilen tassyklanmalydyr. Ol 24 sagadyň dowamynda ýerine ýetirilýär. Bu ýagdaýda gaty ýa-da maýyşgak *ezofagoskop* ulanylýar. Bu usulyň esasy gowy tarapy barlagyň ýeňil hem-de howpsuz amala aşmagydyr. Rentgen barlagy bu ýagdaýda ýanygyň umumy görnüşde suratyny berýär. *Ezofagoskopıanyň* artykmaçlygy ýiti ýanygyň üç derejesini mälim edýär :

- gyzyłödegiň ýanmagynyň 1 derejesi – giperemiýa bilen häsiýetlendirilýär: çiş hem ýüzleý ýara;
- gyzyłödegiň ýanmagynyň 2 derejesi – eritema – gabarçyklar we ýüzleý ýara;
- 3 derejesi – çuňňur baş, epiteliýanyň ölümi, dokumalaryň granulýasiýasy (tyglar).

Bejerişň ilkinji döwründe gaýtardyjy serişdeleri ulanmak maslahat berilmeýär. Sebäbi çaga gaýtaran mahalynda gyzyłödege agram düşýär, köp suw bermek hem peýdaly dälidir.

Ilki bilen ýanygyň derejesi kesgitlenilýär. Bokurdak çişen halatynda gan aýlanyşygy bozulýar, bu ýagdaýda *traheostomiýa* geçirmeli. Synaglaryň hem amaly barlaglaryň netijesinde steroidleri ulanmagyň zerurdygy ýüze çykaryldy.

Onuň *antifibroblast* täsiri hem antibiotikler antibakterial täsiri barlygy bilen ulanylmak zerurdygy ýüze çykýar.

Steroidler 4, antibiotikler 2 hepdäniň dowamynda ulanylýar, bariý bilen rentgen barlaglary parallel alnyp barylýar . Daralma alamaty ýüze çykan ýagdaýynda giňeltme usuly maslahat berilýär. Giňeltme usullarynyň arasynda gyzyłödegi giňeltmek usuly zonuň, kateteriň hem-de balonlaryň kömegi bilen amala aşyrylýar. *Retrograd* usulda giňeltmek Taneriň giňeldijisiniň kömegi bilen ýa-da beýleki enjamlaryň, *gastrostomiýanyň* üsti bilen amala aşyrylýar. Beýlekilerden tapawutlylykda *retrograd* giňeltmekde enjamlary gyzyłödegiň içine goýbermeli bolýar. Gural gyzyłödegiň içine *ezofagoskopınyň* kömegi bilen goýberilýär. Abzallar hem-de onuň ujundaky ýüpi *ezofagoskop* arkaly aşgazana garşy süýşirilýär. Ýüpüň ujuny gastrostomınyň deşiginden geçirip oňa berkidýärler we agyzdan çykarýarlar. Çagalarda giňeltme edilende, olar gorkmaz ýaly, agyryny duýmazlygy üçin umumy beýhuş serişdesi ulanylýar. Käbir gysylmalar birnäçe gezek gaýtadan giňeltmeden soň bitip gidýär. Gyzyłödegiň III derejedäki ýanygynda hökmany ýagdaýda plastiki hirurgiýasyny talap edýändigini tejribeler görkezýär. Birnäçe gezek dilýatasiýa edilenden soň gyzyłödegiň diametri

üýtgemese ýa-da düýpli netije bermese, şeýle hem çuňňur ýanyga sezewar bolup gyzyldödek deşilen ýagdaýynda plastiki hirurgiýa operasiýasy geçirilýär.

Gyzyldödekde plastiki operasiýada köplenç ýogyn içege ulanylýar. Operasiýa geçirilende gyzyldödegiň zeper ýeten bölegi aýrylyp *transplantat* bilen çalşylýar. Seýrek duş gelýän güýçli kislotalar gyzyldödegiň çuňňur ýanmagyna sebäp bolýar. Bu bolsa kislotaňyň güýjüne hem-de täsir edýän wagtyna baglydyr.

Keseliň gelip çykyşy. Kislotaňyň täsiri astynda dokumalar gurap ölýär we kesmek emele gelýär, ol ýanygyň çuňlaşmagynyň öňüni alýar. *Nekroz*, onuň tersine ýanygyň I derejesi ýerli reaksiýa boýunça häsiýetlendirilýär – gyzarmak, çişmek, ölen dokumalaryň dargamagy, ýanygyň II hem-de III derejesinde ýara has çuňňur ornaşýar, gyzyldödegiň diwarlaryny deşip, garyn başlugyna ölen dokumalaryň ýaýramagy mümkin. Bu ýagdaý bolsa septiki agyr bozulma, sarsgyna eltýär. Eger-de ýanyk gyzyldödegiň diwaryny deşmese, onuň ýerinde ýaranyň yzy emele gelýär, bu bolsa, gyzyldödegiň giňliginiň, ýagny göwrüminiň daralmagyna getirýär. Gyzyldödegiň kislota arkaly ýanygynyň anyklanyşy aşgar ýanygynyň anyklanyşyna meňzeýär. Kislota agyz boşlugyna düşende agzyň we damagyň dokumalarynyň zaýalanmagyna getirýär. Bokurdagyň we *traheýanyň* çişsi ýa-da zaýalanmagy sebäpli dem alşynyň bozulmagy mümkin. Şeýle hem gan gaýtarmagy we ýiti garyn alamatynyň bolmagy ähtimal.

Agyr ýagdaýlarda bolsa septiki sarsgyn, böwrek ýetmezçiligi döräp, hassanyň ölümüne getirip bilýär. Giçki gaýra üzülmeler: gysylmanyň emele gelmegi tyglaryň döremegi içiň ýellenmegi, gyzyldödek-aşgazan ýolunyň geçirijiliginiň peselmegi gaýtarma görnüşinde ýüze çykýar. Tejribe we kliniki gözegçilikleriniň az sanlylygy üçin içki organlarynyň kislota arkaly ýanygynyň umumy bejergi usuly ýok.

Kislotalar aşgarlardan aýratynlykda tutuş agzyň içinde tiz zaýalanmagyny döredenok, şonuň üçin beýle ýanyklaryň bejerilişi ýagdaýyň soňraky ösüşiniň aýrylmagyna gönükdirlen bolmaly.

Gaýtardýan dermanlaryň ulanmagy kislota bilen garyşmak wagtyny uzaldýanlygy sebäpli ulanylmaýar. Şeýle hem zaýalanmagyň kislotaňyň agyz boşlugyna düşenden 90 minutdan soň döreýändigini aňladýan fakt örän ätiýaçly.

Bu ýagdaýda nazo-gastral sorulmagy we kislotaňyň zond arkaly aýrylmagy iň oňat çäredir. Respirator bozulmalar *intubasiýa* we *traheotomiýa* arkaly sazlanýlar, bokurdagyň ýa-da *traheýanyň* zaýalanmagynyň agyrlygynyň barlygy uzak wagtlaryn *parenteral* iýmitlendirmesi iň gowy çäre hasaplanýar. Aşgazanyň

antral ýa-da *kardial* bölüminiň bölekleyiň *rezeksiýasy*. *Bilrot-1* usulyny arkaly diňe zaýаланан bölegi bejerilmegi üçin ulanylýar. *Gasteroenterostomiýa* geçirilende zaýаланан bölek saklanylýar bu hem aşgazanda nemli perdäniň damarlarynda gan akmagyna getirýär, ol öz gezeginde gaýra üzülmä getirýär. Aşgazan *rezeksiýasy* wagtynda bir wagt onuň inçe ýa-da ýogyn içege ornuny tutdurmasyny edýärler.

IV bap

GARYN DIWARYNYŇ HEM-DE GARYN BOŞLUGYNDAKY ORGANLARYŇ DOGABITDI KEMISLIKLERI WE KESELLERI

GARYN DIWARYNYŇ APLAZIÝASY

Garyn diwarynyň öňki myşsasynyň aplaziýasy – bu ösüşiň agyr bozulmasy bolup, iki taraplaýyn kriptorhizm we peşew bölüp çykyş ulgamynyň atoniýasy bilen utgaşyp gelmesidir. Bu triada “garynyň sallanma sindromy – Prune-Belly sindromy (Parker,1895) diýen ady aldy. Bu dogabitdi kemislik köplenç oğlanlarda duş gelýär (95%), nesilden-nesle geçmeýär we gadym wagtdan bäri belli. Abu Aly Ibn Sina garyn boşlugynyň diwarlary barada şeýle ýazýar: “Deri, soňra onuň aşagynda birinji gatlak ýatyr, soňra içýag”. Kese fassiýany ol şeýle beýan edýär: garyn diwarynyň uly böleginiň ýokarsyndan gatlak geçýär, ol inçe myşsadan başlanýar, soň bolsa garynyň ýokary böleginden geçýär. Garyn diwaryna “togalak” gatlak hem diýýär, eger gatlagy dolanan içinden aýrylandan soň seredilse, ol “şary” ýadyňa salýar. Ol esasan 2 sebäbi öňe sürýär: gatlaklaryň yzygiderliginiň bozulmagy we onda ýarçygyň emele gelmegi hem-de inçe geçelgeleriň giňelmegi.

Gelip çykyşy. Keseliň gelip çykyşyna dürli garaýyşlar bar. Käbir alymlar garynyň öňki diwarynyň nerw sütünleriniň bozulmagyny peşew ýollaryň dilýatasiýasy we atoniýasy bilen düşündirýärler. Käbirleri bolsa garyn diwarynyň myşsasynyň displaziýasyny keseliň ilkinji sebäbi diýip düşündirýärler. Onuň miotoma 6-10 hepdelik düwünçeklik wagtynda ýatrogen täsiri bilen onuň emele gelmegi we peşew ýollaryň emele gelmegi hem bozulýar. Bu nazaryýet makro- we mikroskopiki barlaglaryň üsti bilen tassyklandy. Ol bolsa oňurga ýiliginiň, kiçi çanaklygyň nerwleriniň we garyn diwarynyň myşsasynyň Prune-Bellyanyň alamatlary bilen keselleýänlerde dogry ösendigini subut etdi. Ýene birnäçe

alymalaryň pikirine görä, bu kemislik düwünçeklik döwründe garnyň ulalmagydyr. Netijesinde, gaty çekilen garyn diwary, sozulan myşsalar we onuň ösmezligi, deri çekdirilmegine, mürşermegine we gasyn-gasyn bolmagyna getirýär. 1903-nji ýylda öňe sürülen pikirine laýyklykda, uretranyň obstruksiýasy embriogeneze, peşew çykaryjy ýollaryň ulalmagyna getirýär. Munyň bolsa öz gezeginde garnyň öňki muskulynyň ulalmagyna, giňelmegine getirýändigini bellemek gerek. Şeýlelikde, ol hem ýumurtgajyklaryň ýerine düşmegine päsgel berýär.

Kliniki alamatlary. Çaga doglandan soň onuň garnynyň ululygy we mylkyldap durmagy, ýagny “gurbaganyň” garny ýaly bolmagyny, öňki garyn diwary ýumşak, gasyn-gasyn bolmagy, myşsa gatlagynyň ýuka, ösmedik bolmagy, inçelen garyn diwaryndan içegeleriň halkalarynyň görünmegi esasy kliniki alamatlardyr. Peşew haltasynyň gipotoniýasy we ulalanlygy sebäpli çaga gowşak buşugýar. Peşewiň sidik akydyryş ýollarynda durmagy piýelonefrite, daşlaryň emele gelmegine getirýär. käwagt elläp göreniňde hem peşew akdyryjydaky daşlary duýmak bolýar, köplenç fmoza duşulýar.

Anyklanyşy. Keseliň anyklanyşy kyn däl. Obýektiw seretmek we kliniki barlaglaryň hem-de ekskretor urografiýanyň görkezijileri – böwrekleriň toplaýyş ulgamynyň giňelmegi we giň hem egri peşew akarlar, sistogrammada bolsa peşew akar refýuksy görünýär. Şularyň hemmesi kemisligi dogry kesgitlemäge kömek berýär.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Garyn diwarynyň öňki myşsasynyň aplaziýasy garnyň göni myşsasynyň displaziýasyndan tapawutlandyrylmaly. Onda deriniň ýagdaýy üýtgemeyär, garyn dogry görnüşli, göni muskul gowy görünýär. Olar bolsa öz gezeginde biri-birinden daş ýerleşýär we siňir bilen birleşen ýerinde muskulyň dokumasy bolmaýar. Çaga garnyna agram salanda gylyç görnüşli ösüntgiden tä göbege çenli onuň garnynyň üstünde - merkezde 2 sany çykyp duran çyzyk emele gelýär, peşew çykaryjy ýollaryň kemisligi bolmaýar.

Bejerilişi. Ilki bilen garyn boşlugyny daraldylýar. Ol içki agzanyň işini gowulandyrmaga gatnaşýar. Çaga, çekýän guşak ýa-da öňki garyn diwarynyň plastiki berkidilmesi geçirilýär. Öňki garyn diwaryny plastik berkidilmesiniň birnäçe görnüşleri bar. Birinji görnüş, gasynlary emele getirmekden durýar. Ol gasynlary diwaryň içki ýüzüne goýmak bilen amala aşyrylýar, artyk deri aýrylýar. Beýleki görnüş – ol dokumanyň dublikaturasyny emele getirmek. Ýarym kesim usul bilen (kutis-subkitis) – 2 sany aý görnüşli kesim, ýagny gylyç görnüşli ösüntgi bilen gasyk aralygynda, gapdal çykyntgylary emele getirilýär we biri-biriniň üstüne tikilýär.

Üçünji görnüşü garyn diwarynyň dublikaturasyny emele getirmekden durýar. Orta deriniň laparotomiýasyndan soň, mobilizirlenýär, garyn diwarynyň ýumşak dokumalary bir tarapyndan beýleki tarapyň iç ýüzüne tikilýär. Soňra ýokardan beýleki tarapyň dokumasy berkidilýär, gerekmejek deri aýrylýar we pielonefritiň bejerilişi geçirýärler. Böwrek ýetmezçiligi bolsa, nefrostoma goýulýar. Ýumurtgajyklary aşak düşürmek garyn diwarynyň gowy plastika edilen ýagdaýyna amala aşyrylýar we peşew akarlarda degişli antirefuks operasiýasy edilende bolýar.

GÖBEK TANAPJYGynyň (EMBRIONAL) INGISI

Göbek tanapjygynyň ingisi diýlip, onuň ösüşiniň üýtgemegine aýdylýar. Onda çaga doglan wagtynda garyn içinde ýerleşmeli käbir organlar daşynda, ýagny göbek gatlarynda ýerleşýär.

Gelip çykyşy. Göbek tanapjygynyň ingisiniň emele gelmeginiň iki sebäp bar. Garyn diwarynyň önündäki birleşmesiniň netijesinde içege togalaklarynyň emele gelmeginiň bozulyp, garyn myşsalarynyň bölegi ösmeýär. Ýagny edil “fiziologiki göbek tanap ingi” bolan wagtynda bolýar. Ol 5 hepdelik düwünçekde başlanýar we içege bilen garyn diwarynyň ösüşiniň deň gelmezligi netijesinde bolýar. Bu ýagdaý düwünçegiň 3 aýlygynyň soňunda gutarýar. Lateral we wentral myşsalar garyn öňki we ýokarky bil miotomlaryndan emele gelýär. Garyn myşsalarynyň ösmezligi we içege aýlawynyň bozulmagy göbek ingisiniň esasy sebäbi bolýar.

Göbek ingisiniň bölünişi:

Kiçi – 5 sm-e çenli,

Orta – 10 sm-e çenli,

Uly – 10 sm-den köp.

Çaganyň ýagdaýy, ingiň şekiline, onuň ölçegine, perinatal ýetmezçiligine (doglan wagty, soňa baglylykda ösüşiniň bozulmagy) baglydyr.

Kliniki alamatlary we anyklanyşy. Çaga barlanylanda garyn, içki organlaryň ýarysynyň göbek gatlaklarynda ýerleşýändigini anyklanylýar. Ingi pökgisi göbek proyeksiýasynda, ýagny garynyň öňki diwarynyň ýetmeýän yeriniň üstünde ýerleşýär.

Ingi çişiniň ýokarsyndan göbek geçýär. Çişniň içi görünýär. Ondan köplenç içege we bagyr, käwagt aşgazan hem görünýär.

Çaga doglandan soňky ilkinji sagatlarda ingi haltasy, ýalpyldawuk, agymtyl reňkli, içi görünýär. Soňra wagtyň geçmegi bilen guraýar, bulanýar, infisirlenýär

we fibrinoz üst ýüz bilen ýapylýar. Eger öňi alynmasa we bejeriş işleri geçirilmese ewentrasiýa geçýär.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Esasanam gastroşizis garyn diwarynyň dogry deşigi “deffekt” garyn diwarynda bolýar. Aşak düşen organlar garyn boşlugynda garyn diwary bilen ýapylmadyk we köplenç üýtgän ýagdaýda bolýar.

Bejerilişi. Embrional ingili çagalary bejermek kesel anyklanylandan soň başlanýar. Bejerişniň 2 usuly bar: operatiw we konserwatiw. Düýpli hirurgiki bejergä degişli çagalar kiçi we orta embrional ingililer, olarda garyn diwary gowy ösen bolýar. Operasiýa göbek gatlaklarynyň aýrylmagy we agzada ýerleşdirmek hem-de garyn diwarynyň ýukajyk gatlagy bilen geçirilýär.

Eger-de çagalarda dogabitdi ýürek keseli, dogulma kemisligi, dogabitdi agyr kelle-beýni şikesi bar bolsa, onda olar kesim-operasiýa edilmeýär. Bu çagalara konserwatiw bejeriş degişli. Ol günde 2% ýod we spirt bilen arassalaýyş çäreleriň geçirilmesidir. Koagulyasion gaty gabygy aýrylýar we ýerine granulýasiýa emele gelende melhemli daňylar (Wişnewskiň linimenti, Şastakowyň balzamy), antibiotikler, elektroforez, bütünleýiň dikeldýän we stimilirleýän bejergi ulanylýar. Ingi haltasy epiteliý bilen örtülýär, mürşerýär, kiçelýär we wentral ingi emele gelýär. Eger-de inginiň ölçegi gaty uly bolsa, ony operasiýa etmekbolmaýar. Sebäbi gowy ösmedik garyn boşlugyna organlary ýerleşdirilse garynda içki basyş köpeliýär, ol bolsa çaganyň heläk bolmagyna getirýär.

GÖBEGIŇ DOGABITDI FISTULASY WE KISTALARY

Eger-de göbek-icege akymy (*duktus omphaloentericus*) we peşew ýoly (urahus) bitişmese, onda ýarçyklar we kistalar emele gelýär. Çaganyň düwünçekde ilkinji hepdesinde öt ýoly öt haltany içege bilen baglaşdyrýar. Peşew ýoly alantoisi kloaka bilen baglaşdyrýar. 6-8 hepdelik düwünçekde akymalaryň ösüşiniň yza gaýtmagy bolýar, öt ýoly bitýar we iň soňunda içege bilen göbegiň arasyndaky baglanyşyk ýitýar. Peşew akar distal böleginde giňeýär we peşew halta emele gelýär.

Şeýlelikde çagada peşew ýoluň ýerinde birleşdiriji dokuma, göbek bilen peşew haltanyň arasynda çekilip durýar. Oblitirasiýanyň bozulmagy bu ýollaryň doly we doly däl göbek ýarçyklarynyň we kistalarynyň emele gelmegine getirýär.

Göbegiň doly ýarçygy. Göbegiň düýbünde mämişi reňkli täç görmek bolýar. Merkezinde ýarçyk ýoly bolup, ol käwagt örän kiçi bolýar oňa zond salmak hem kyn bolýar. Eger uly görnüşli ýarçyk bolsa, ondan içegäniň içindäki zatlar bölünip çykýar. Käwagt ondan inçe içegäň nemli bardasyny görmek hem bolýar. Fistula köplenç öt ýolunyň bitmezligi netijesinde bolýar. Çygylanda inwaginasiýa bolmagy we inçe içegäniň nemli bardasynyň düşmegi mümkin. Ol 2 sütünli görnüşinde bolýar. Bu bolsa göbek halkany gysmaklyga getirýär. Nemli barda guraýar, ýeňil ganaýar we içege geçirmezligi bilen bile bolýar. Peşew ýolunyň ýarçyklary doly bolan wagtynda, peşew damjalap akýar. Anyklamakda diňe fistulagrafiýa gowy kömek edýär, şonda ýarçygyň ölçegi, giňligi we baglanyşygy görünýär.

Bejerilişi. Göbek ýarçyklarynda köp mukdarda suwukluk bölünip çykýan bolsa ýa-da ewaginasiýa bolsa, onda çaganyň ýaşyna seretmezden operasiýa edilýär. Beýleki ýagdaýlarda operasiýa 6 aýdan soň edilýär. Eger-de öt ýoly gowy ýapylmadyk bolsa, geçelgede orta-laparatomyýa geçirilip ýarçyk geçelgesi açylýar. İçegäniň kebelek görnüşinde rezeksiýa geçirilip, anastomoz goýulýar. Peşew akaryň operasiýasy geçirilende tä peşew haltanyň nemli bardasyna çenli akary gowy görner ýaly edilýär. Ol ýerde hem geçelgäni hirurgiýada ulanylýan wikril. dekson, ketgut bilen tikilýär, daňylýar we aýrylýar.

Göbegiň doly däl ýarçygy (fistulasy). Bu kemislik köplenç ýaňy doglan çagalarda bolýar. Köplenç göbek öllenýär, onuň düýbünde gyzyly nemli barda ýerleşýär. Ol granulýasiýa meňzeş, onuň düýbünde, eger jübtek bilen süýşirseň ýarçyk geçelgesini görmek bolýar. Ondan mäsleriň işläp çykarýan maddasy, iriň bölünip çykýar. Onuň ýoluny bilmek üçin düýbüne çenli zond geçiriýär. Köplenç ýarçygyň çuňlугy 2-3 sm bolýar. Doly bilmek üçin fistulagrafiýa geçirilýär. Fistulografiýa geçirmek üçin hökmany ýarçyk geçelgesini kateterläp, suwda ereýän kontrast madda goýberilýär we rentgene düşürilýär. Şonda doly ýa-da doly däl ýarçyk, ýa-da kistoz boşlukly, ýarçyk gowy görünýär.

Bejerilişi. Ýaňy doglan çagada we onuň ilkinji günlerinde doly däl ýarçyklar konserwatiw bejerilýär. Göbegiň töweregi arassalanylýar, infisirlenen sekretleri ýuwlup, köplenç sanasiýa edilýär. Ýarçygyň obliterasiýasyny tizlendirmek üçin oňa ýoduň 5%-li ergini, kümüş nitratynyň 10%-li ergini günde 1 gezek 7-10 gün çalynýar, konserwatiw bejergi 6 aýa çenli berilýär. Eger peýda bermese, onda operasiýa edilýär. Operasiýada ýarçyk tutuş aýrylýar. Mümkin bolsa garyn boşlugy açylman, hökmany suratda göbegiň düýbi aýrylýar we ketgut bilen tikýärler.

Göbegiň kistasy – munda öt ýolunyň we urahusyň distal we proksimal böleginde kanallaryň, gan damarlarynyň we organizmdäki boşluklaryň patologiki ýapylyşlary, baglanyşlary obliterasiýalanma bolýar. Olaryň arasynda-da obliterasiýalanma bolmadyk zolak galýar. Urahusyň kistalary garmyň diwarynyň içinde göbek bilen uýlugaň arasynda bolýar, öt geçelgäniň kistalary köplenç garmyň boşlugynda döreýar. Kista az-azdan içi suwuklykdan dolup ýarylyp bilýär. Keseliň kliniki keşbi onda bolup geçýän bozulmalaryň netijesinde emele gelýär.

Kliniki alamatlary: agyry, hasam garmyň aşaky böleginde; bedeniň gyzgynynyň galmagy, organizmiň zäherlenmesiniň bolmagy mümkiň. Palpasiýada köplenç garmyň aşaky böleginde çiş görnüşli emele gelme duýulýar.

Bejerilişi .Bu kesel diňe operatiw ýol bilen bejerilýär. Enterokistomada operasiýa garmyň boşlugyny açmak bilen geçirilýär we kista zeperlemän aýrylýar. Urahusyň kistalarynda reňkleýji kontrast madda goýberilip, yzygiderli aýrylýar we düýbünden tikilýär. Eger iriňlän bolsa, onda açylýar we çykaryjylar bilen aýda 3-5 gezek drenirlenilýär. Gaýnaglama köşesenden soň radikal operasiýa geçirmekbolýar, ýagny kista ýa-da onuň diwary aýrylýar.

PILOROSTENOS

Pilorostenoz ýaňy doglan çagalarda gaty köp duş gelýär. Pilorostenoz genetiki taýdan emele gelen ýetmezçilik bolup aşgazanyň piloriki bölüminiň muskulynyň gipertrofýasydyr. Şu üýtgemeleriň esasynda nerw süýümleriniň mysşalarda nädogry ýerleşmegi, onuň durnukly gysylmagy emele getirýär.

Dogabitdi pilorostenoz çagalar doglandan soň ilkinji aýynda duş gelýär. Onuň sebäbi aşgazanyň pilorus bölüminiň mysşa gatlagynyň gipertrofýasydyr.

Kliniki alamatlary we anyklanyşy. Keseliň aýratynlygy onuň kem-kemden ýüze çykmagydyr. Iki-dört hepdelik çagalar wagtal-wagtal gaýtarýar. Ondan soň ol güýjap “çüwdürilip gidýär”. Gusugynyň düzüminde ajylyk (öt suwy) bolmaýar, gusugyň mukdary emen süýdünden köp bolýar. Köp halatlarda gaýtarylan maddada turşy ys bolýar, ol aşgazanda ýymitiň saklanýandygyny görkezýär. Dowamly surnukdyryjy gaýtaryp durmaklyk çagany horlap, tapdan düşürip, has horlanmagyna getirýär.

Pilorostenozly çaganyň agramyny ýitirişiniň 3 görnüşü bar:

- 1.Agramyny ujypsyzja ýitirmegi (10%);
- 2.Agramyny ýuwaşdan aram we ep-esli ýitirmegi (20-30%);
- 3.Agramyny has köp ýitirmegi (40% we ýokary).

Kähalatlarda, keseli ötuşenden soň hirurgiýa bölümine ýerleşen çagalaryň ýagdaýy gaty agyr we özlerini ynjalyksyz duýýarlar. Deriniň ýüzi dury we çal-öçüksireňkde, ýüzüniň keşbi ýitileşýär, gözleri ejir çekýäni aňladýar. Barlag wagtynda epigastriýa tarapynyň çışmesi ünsüni çekýär. Iýmit kabul edilenden soň tiz ýa-da garnyň üstki gatlagyny massaž edilenden soň göze görünýän peristaltikasy ýüze çykýar. Bu esasan horlanyp, tapdan düşen çagalarda mese-mälim duýulýar.

Peristaltika çep gapyrga astyndan başlap sagadyň ters ugry boýunça sagadowam edýar. Bu alamatyň kesgit goýlanda möhüm ähmiýeti bar. Barlap göründe aşgazanyň ulalandygyny nygtap geçmeli. Käbir halatlarda aşgazanyň piloriki bölümüniň giňelendigi ünsüni çekýär.

Dogabitdi pilorostenozly çagalarda durnukly, dowamly gaýtarmak onuň tapdan düşüp, has horlanmagyna getirýär. Endamda suw, elektrolit we aşgurturşy deňagramlygy bozulýar.

Barlaghananyň maglumatlarynda ganyň goýalmagy gemotokritiň ýokarlanmagyna, gipohloremiki alkaloz we gipokalemiýa getirýär.

Keseliň ýiti asty görnüşinde alamatlar haýal ýüze çykýar. Bu görnüşinde suw hem elektrolit bozulmalary kän bir bildirmeýär.

Näsaga seredilen wagtynda onuň gipotrofiýasynyň, eksikozyň derejesini, aşgazanyň guýçly peristaltikasyny “sagat” alamatyna baha berilýär. Onuň üçin rentgen we endoskopiki barlaglary geçirilýär. R-grammada aşgazan ulalyp, içegede gaz adatdakydan az bolýar. Ene süýdi bilen bariý sulfatyny goşup (25-30 ml), rentgen barlagy geçirilýär. R-gramma 15-30 minutdan, 3-6 we 24 sagatdan soň alynýar. Çaganyň aşgazany 3-4 sagatdan soň boşayar. Bariniň aşgazanynda ýokarda görkezilen wagtdan köp saklanmagy piloriki bölümünde geçiş düzüminiň bozulmagyny aňladýar. Eger-de üç sagatdan soň onkibarmak içegede bariý bolmasa ýa-da 12 sagatdan soň bariniň köp bölegi aşgazanda bolsa, onda operasiýa etmeklik teklipe edilýär. Soňky wagtlarda pilorostenozyň anyklanylyşynda fibrogastroskopiýa ulanylýar. Bu ýerde aşgazanyň gasynly antral böleginiň giňelmegini, piloriki geçelgesiniň darlygyny görmek bolýar. Pilorospazmy hatda atropinli sanjymy bilen ýa-da howa arkaly açmak başartmaýar. Fibrogastroskopiýa pilorostenoz bilen utgaşyp gelyän refýuks ezofagitiň derejesini anyklamaga kömek edýär.

Kesellerden tapawutlandyryş anyklamasy pilorospazm, adrenogenital sindrom (Debre-Fibriginera alamaty), onkibarmak içegäniň geçirmezligi bilen bellenilýär. Kesellerden tapawutlandyryş anyklamasy rentgenologiki we endoskopiki barlagynyň netijelerine, alamtalaryň ýüze çykyşyna, biohimiki barlaglaryň netijesiniň esasynda goýulýar. Adrenogenital sindromynda gusuk massalarynda öt

garyndylaryň bolmagy, giperkalemiýa we giponatriemiýanyň döremegi mahsus. Aşgazandan kontrast maddanyň çykmagynda päsgelçilik ýok. Içege geçirmezliginde mahsus rentgenologiki we fibrogasrtoduodenoskopiýa maglumatlar keseli tapawutlandyrmaga kömek edýär.

Bejergisi. Kesel esasan operatiw usul bilen bejerilýär . Operasiýadan öňki taýarlykda degidratasiýanyň, alkalozyn , gipokaliýmiýanyň korreksiýasy edilýär. Operasiýa umumy endotraheal beýhuşyň kömegi bilen geçirilýär. Pararektal ýa-da garnyň ýokarky sag kwadratynyň kese- kesimi ulanylýar. Operasiýa Frede-Ramsteddiň usuly boýunça geçirilýär. Aşgazanyň 12 barmak içegä geçilýän ýeri seresaplyk bilen kesilýär. Sebäbi bu ýerdäki myşsalara, nerwlere we nemli barda zeper etmegi mümkin. Nemli bardanyň bitewiligine göz ýetirmek üçin aşgazany basylyp görülýär. Şonda onuň içindäki zatlar 12 barmak içegä süýşýär. Bu ýönekeý usul perflorasiýanyň ir anyklamagyna kömek edýär. Eger-de perflorasiýa bolsa, onda ol tikilýär. Operasiýanyň kömegi bilen anatomiki päsgelçilik aýrylýar we geçirijiligini dikeldýär. Operasiýadan 3 sagat geçenden 10% glýukoza ergini, 4 sagatdan soň 1 gije-gündiziň dowamynda gijeki arakesme bilen 10 gezek her 2 sagatdan 10 ml-e gowüs süýdi bilen iýmitlendirmeli. Soň ýuwaş-ýuwaşdan süýdün mukdaryny 100ml çenli köpeltmeli. Operasiýadan soň ilkinji günler protein we suwuklyklaryň ýetmezçiligini parenteral usulda derman goýbermek bilen doldurylýar. Wena plazma, glýukozanyň 10%-li ergini, Ringeriň ergini guýulýar.

Içegäniň dogabitdi geçirmezligi (ileus)

Içegäniň dogabitdi geçirmezligi hemme ýaşda duş gelýär, ýöne ýaňy doglan çagalarda köp duş gelýär.

Gelip çykyşynyň, esasy sebäplerine görä görä 4 bölege bölünýär:

1. Içege ýollarynyň ösüşiniň ýetmezçiligi.
2. Içege gatlagynyň ösüşiniň ýetmezçiligi.
3. Içege aýlanmagynyň (aýlawynyň) bozulmagy.
4. Garyn boşlugynda ýerleşen beýleki agzanyň ösüşiniň ýetmezçiligi.

Gelip çykyşy. Bu dogabitdi ýetmezçiligiň döremegi organagenez döwrüne degişlidir (3-4 hepde). Haçan-da içege gatlagynyň, içegäniň içiniň, onuň ösmeginiň ýa-da aýlanmagynyň döremegi iýmit siňdiriş ýolunyň ösüşinde “gaýdyşlyk stadiýasyny” geçýär we bedeniň we onuň boşluklarynyň üstüni örtýän mázleriň esasy bölegi bolup durýan dokuma, ýagny epiteliýa içegäniň içini doly ýapýar. Şu pursatdan soň doreýän wakuolizasiýa içege ýolynyň içini

dikeltmek bilen gutarýar. Ýöne käbir halatlarda soňky ösüşi bozulyp içegäniň içi ýapyk galýar. Eger-de içegäniň içiniň dikelmegi kesgitli aralykda bozulan bolsa, onda içegäniň içi ýuka barda bilen ýapyk bolýar (barda atreziýasy). Eger-de içegäniň içiniň dikelmegi eýýäm başlan bolsa, onda her hili ululykda deşik emele getirýär.

Içege boşlugynyň uly böleginde ýapyk atreziýa fibroz dartgynly häsiýetli bolýar. Köplenç bu kemçilik onkibarmak içegäniň ahyrky bölümünde ýerleşýär. Içege ilkinji embrional ýagdaýyndan kadalaşan ýagdaýyna öwrülmeginiň üsti bi-len geçýär. Öwrülmeginiň saklanmagy her hili kemçilikleriň döremegine getirýär.

Öwrülmeginiň I döwründe saklanmasy ýüze çykşa, çaga içegäniň tamamlanmadyk öwrülişi bilen dogulýar. Şol ýagdaýda “ortaky içege” ýokarky çöz arteriýasynyň çykýan ýeriniň ýanynda birikdirilmegi bolýar. Inçe içegäniň halkalary garyn boşlugynyň sag tarapynda, köriçege epigastral töwerekde, bagryň aşagynda ýa-da çep gapyrga astynda bolýar, ýogyn içege çep tarapda ýerleşýär. Bu ýagdaýda çözüň düýbünüň daşynda burulma we strangulýasion içege geçmezligi döräp biler.

Öwrülmeginiň II döwründe saklanmasy ýüze çyksa kör içege epigastrial töwereginde ýerleşip onkibarmak içegäni basyp, embrional dartgy bilen onuň önünde birigýär.

Ledde alamatyna laýyklykda, onkibarmak içegäniň basylmasynyň we ýokarky çöz arteriýasynyň daşyna burulmasynyň utgaşmagy mümkindir.

Öwrülmeginiň III döwründe saklanmasy ýüze çyksa içegäniň berkidilmegi üýtgeýär. Bu bolsa gözde deffektleriň, her hili jübüleriň we boşluklaryň döremegine getirýär. Olar öz gezeginde içege halkalarynyň gysylmagyna getirip biler.

Aşgazan asty mäsiniň dogabitdi kistofibrozyň netijesinde mekonial ileusy döräp bilýär. Fermentativ işjeňliginiň ýetmezçiliginde mekoniy örän şepbeşik bolýar we ýanbaş içegäniň boşlugyny ýapýar.

Içege geçmezliginiň ýüze çykan ýerine görä: ýokary we aşaky görnüşlerine Bölünýär. Içege geçmezligi geçişine görä: ýiti, dowamly we gaýtalanýan görnüşlerine, içege geçelgesiniň ýapylma derejesine görä: doly we doly däl görnüşlerine bölünýär.

Kliniki alamatlary. Ýokary içege geçmezligi 12-barmak içegäniň faterow emzik ujundan aşakda ýerleşýän atreziýasy ömüriniň birinji gije-gündizinden başlanýar. Uly möçberde ýaşyl reňkli, nahardan soň güýçlenýän gusma ýüze çykýar, täret bolmaýar, içege boşlugynda nem bolýar. Näsagyň özüni alyp barşy

biynjalyk, ilkinji gününden bolsa eksikoz, toksikoz ýüze çykýar. Epigastral töwereginiň çişmesi, garnyň aşaky ýarymynyň çökmegi bolýar.

Rentgen alamatlary: 12-barmak içegäniň, faterow emzik ujundan ýokarda ýerleşýän atreziýasy ömrüň birinji gününden başlanýar (25-nji surat).

Aşgazanda süýt durmasy ýüze çykýar; täretiň reňki üýtgemeyär, ýöne nemli we az möçberde bolýar. Näsagyň özüni alyp barşy agyr, 72 sagatdan eksikoz bolup biler. Epigastral töwereginiň çişmesi ýüze çykýar, gusmadan soň ol peselýär.

Rengenogrammada aşgazan süýndürilen, içegäniň halkalarynda gaz bolmaýar. Onkibarmak içegäniň daralmasy ömrüň birinji aýynyň dowamynda ýuwaş-ýuwaşdan başlaýar. Her hili intensiw derejede, öt suwuklygy bilen gusma we içi gatama päsgel berýär. Seredilende epigastral töwereginiň çişmesi we ýokary derejeli gipotrofýa ýüze çykýar.

Rentenogrammada “*megaduodenum*” alamatlary; suwuklyk derejesi bilen süýndirililen onkibarmak içegesi; kontrast maddasynyň çykarylyşynyň peselmegi bolýar. 3-5 günden soň ortaky içegäniň ýiti burulmasy başlanýar. Näsaga biynjalyksyzlyk päsgel berýär. Ýagdaýy agyr, eksikoz, sarsgyn we täretde gan ýüze çykýar. Seredilende garyn içine çöken ýagdaýda bolýar.

Rentenogrammada: duodenostaz, içegäniň halkalarynda az möçberde gaz toplanmasy mahsusdyr.

Ledde alamaty – 4-5 günden soň ýitiasty başlanýar. Näsag biynjalyk bolup, agyrlaşýan eksikoz, toksikoz, ýygy öt suwuklygy garylan gaýtarma ýüze çykýar, täret başda az möçberde bolýar, soňra bolmaýar.

25-nji surat. Basgançak görnüşli iki suwuklyk derejesi alamaty.

Epigastral töwereginiň çişmesi rentgenogrammada içege halkalarynda az möçberde gaz weolarda hereket az bolýar.

Aşaky içege geçirmezligi. Inçe içegäniň atreziýasynda näsag ilki bada arkaýyn, ýöne soňra ýuwaş-ýuwaşdan toksikoz, eksikoz güýçlenýär, çaga ysgynsyz bolýar, bu alamatlar ikinji günden başlanýar. Uly möçberli, öt suwuklygy bilen garylan gaýtarma bolýar, täret bolmaýar. Seredilende bir ugurly garyn çişmesini, içege halkalarynyň peristaltikasyny (Waalyň alamaty) görüp bolýar. Rentgenogrammada inçe içegäniň halkalarynda güýçli gaz dolmasy; *Kloyberiň* kăseleri köp bolýar.

Mekonial uleus. Bu ýagdaýda çaga biynjalyksyz bolýar, ýagdaýy agyr:

toksikoz, eksikoz ýüze çykýar. Başda öt suwuklygy, soňra bolsa ýaşyl reňkli gaýtarma päsgel berýär. Täret bolmaýar. Seredilende garnyň çişmesini görüp bolýar. Elläp görleninde, gatan mekoniý bilen, inçe içegäniň halkalary duýulýar. Rentgenogrammada garnyň ýokarky bölümünde Kloyberiň käseleri, aşaky bölümleri garamtyl görünýär.

Anyklanyşy. Keseli anyklamak üçin şu aşakdaky işler geçirilmelidir:

1. Göwreliligiň we dogumyň wagtynda geçişi anyklanylmaly;
2. Keseliň anamnezi öwrenilmeli (alamatlaryň ýüze çykan wagty, olaryň yzygiderliligi);
3. Çaganyň umumy ýagdaýy kesgitlenilmeli;
4. Garnyna üns bilen yzygiderli seredilmeli;
5. Aşgazan zond bilen barlanylmaly;
6. Rektal barlagy geçirilmeli;
7. Rentgenologik barlagy geçirilmeli.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Ýokarky içege geçmezligi pilorostenoz, pilorospazm kemisliklerinden tapawutlandyrmaly. Pilorostenoz gijiräk başlaýar we gaýtaranda ödüň suwuklygy bolmaýar. Pilorostenozda özüne häsiýetli rentgenologiki we endoskopiki alamaty bolýar. Pilorospazmda alamatlar birsyhly däl, gowşadyjy bejergi geçireniňde gowy netije berýär. Tapawutlandyryjy anyklama esasan rentgenologiki barlagda kontrast ergini aşgazanda köpeliýär we konserwatiw bejerginiň netijesiniň gowy bolmagy bilen häsiýetlenýär.

Pilorospazmda aşaky içege geçmezligi, dinamiki içege geçmezliginden tapawutlandyrylmaly. Dinamiki içege geçmezlikde içegäniň parezi ýuwaş-ýuwaşdan döräp bilýär. Yöne öň näsagyň bir keseli bolmaly (agyr öýken sowuklamasy, otit, içege infeksiýasy, sepsis). Parezde garnyň bir ugurly çişmesi mahsus bolýar, peristaltika bolmaýar, agyr intoksikasiýanyň alamatlary ýüze çykýar. Rentgen barlagy içegede köp gazyň bardygyny görkezýär.

Bejerilişi. Dogabitdi içege geçmezliginde operatiw bejergi geçirilýär (26-njy surat) .

Operasiýadan öň geçirilýän çäreler örän möhüm, olar keseliň görnüşine (ýokary, aşaky), we çaganyň ýaşyna bagly bolýar.

Operasiýada ortalık, transrektal ýa-da kese laporotomiýa ulanylýar. Garyn boşlugy açylanda suwuklygyň barlygyna we hiline içege halkalaryň göwrümüne we halyna üns berip tükelleme geçirilýär. Ýüze çykýan ýerini anyklap operasiýanyň esasynda başlaýarlar.

Köplenç dogabitdi ýokary içege geçmezliginiň Leddäniň alamaty bolup durýar. Ledde operasiýasy burulmanyň ýazylmagyndan we içegeleri ýerine goýup

berkitmekden durýar. Öwrülmesiniň gutarmadyk ýagdaýynda içege geçmezligiň aýrylmagy ugrunda operasiýa geçirilýär we dartylmagyň kesilmegi, burulmanyň ýaýradylmagynyň usullary geçirilýär. Onkibarmak içegäniň atreziýasynda öňündäki aýlaw içege duodenilostomiýa operasiýasy geçirilýär. Ýokary atreziýada (uly duodenal emzik ujundan ýokary) duodeno-duodeno anastamoz ulanylýar, barda atreziýasynda we stenozynda duodenostomiýa geçirilýär, soňra bolsa, barda kesilýär we içegäniň uguryna tikilýär.

Anorektal kemislikler

Anorektal, artbujak töwreginiň we göni içegäniň kemisligi – bu dogabitdi artbujak geçelgäniň, göni içegäniň, artbujak töwreginde fistulalaryň bolmagydyr we olaryň käbir böleginiň ýok bolmagy - atreziýasydyr.

Gelip çykyşy we bölünişleri. Bu kemislikleriň döremesiniň birnäçe gipotezalary bar. Soňky wagtlarda köp alymlar embrionyň ösüş döwründe oglan ýa-da gyz boljak wagtlarynda olaryň kadaly ýetişişi bozulýar diýip hasaplaýarlar. Oňa enesiniň göwreliliginiň birinji ýarymynda kesellemegi (gripp, toksoplazmoz, gaýnaglama, zyýanly endikler, neşe maddalary ulanmak), dermanlar içilmesi sebäp bolýar. Bir hepdelik embrionda göni içegäniň soňy böwrek kanaly bilen bir ýere- -kloaka açylýar. Dört hepdelik wagtynda kloaka 2 bölünýär. Öň tarapyndan, peşew çykaryş kanaly, yz tarapynda göni içege we anus emele gelýär.

Artbujak geçelgesiniň öz ýerinde bolmazlygy hem duş gelýär. Içki we daşky sfnktrler özbaşyna ösýärler. Daşky sfnktrleriň kemisligi hem köp duş gelýär. Anorektal töwreginiň kemisligi çagalarda 0,25-0,66:1000 moçberinde gabat gelýär. Bu kemislikler başga keseller bilen (ýürek, peşew ýollary, iýmit siňdiriş,

26-njy surat. Inçe içegäniň giňelen we daralan ýeri

sünk, nerw ulgamy) 30% garyşykly bolýarlar.

1970-nji ýylda Melburnda bolan bütindünýä çaga hirurglarynyň kongresinde anorektal töwreginiň kemisliginiň bölünişi kabul edildi. Anorektal töwregiň kemislikleri 3 topara bölünýär: ýokary, ortaky, aşaky.

1. Ýokary (supralewator).

Anorektal agneziýa

2. Ortaky (intramedial)

Anal agneziýa

Anorektal gysylmagy (oglanlar, gyzlar)

3. Aşaky (translewator)

Oglanlar we gyzlar.

a) azajyk açylan – ýönekeý;

b) anusyň gysylmagy.

Oglanlar

a) öňki artbujak anusy;

b) rektoartbujak turba agzy.

Gyzlar

a) anusyň oňde bolmagy;

b) wulwar anusy;

ç) anowulwar fistula;

d) rektowestibulýar fistula.

1976-njy ýylda A.I.Lýonuşkin öz toparlaýyş usulyny teklipl etdi. Ol köp çaga hirurlary tarapyndan kabul edildi.

Anorektal kemisliginiň bölünişigi (A.I.Lýonuşkin, 1976ý)

I. Atreziýa.

A. turba agzy ýok:

1. atreziýa anal ýolunda we göni içegede;
2. atreziýa anal ýolunda;
3. anal ýolynyň ýapyk bolmagy;
4. göni içege atreziýasy, anal geçelgesi bar.

B. turba agzy bar:

1. gyzlaryň jyns organlaryna ýatga, wagina, onuň bosagasyna açylmagy;
2. oganlaryň jyns organlaryna (uretra, peşew halta);
3. artbujak töweregi (ýumurtga halta, ujyda oganlarda).

C. Kazuistika (dogabitdi kloaka, göni içegäniň giňelmegi we başgalar). 113

II. Dogabitdi daralmagy.

1. Artbujak geçelgesiniň we göni içegäniň daralmagy;
2. Artbujak geçelgesi;
3. Göni içege.

III. Artbujak geçelgesi adaty, ýöne turba agyzlary bar.

1. Gyzlaryň jyns agzalaryna (ýatgy, gylaba, gylabyň bosagasy);

2. Oglanlaryň jyns agzalaryna (peşew halta, uretra);
3. Artbujak töwereginde.

IV. Artbujak geçelgesiniň ýeriniň ektopiýasy (başga ýerde)

1. Artbujak töwereginde (oglanlar, gyzlar);
2. Westibulýar (gylabyň basgançagy).

V. Radikal operasiýalardan soň, ýene-de operasiýa degişli gaýra üzülmeleri.

Artbujak deşiginiň ýok bolmagy (atreziýa ani)

Näsag çaga görülen wagtynda artbujak geçelgesi (anus) ýerinde bolmaýar. Şu ýagdaýda lukmanlar onuň ýokarky ýa-da aşaky görnüşe deňşlidigini anyklamaly.

Aşaky görnüşü deriden 2 sm çuňlukda bolýar. Ýokarky ýa-da orta görnüşlisi deriden 2 sm ýokary bolýar. Ýokary görnüşli artbujak geçelgesi ýok bolanda näsagda artbujak töweregi kiçelen, ösmän galan, käwagtlar türre süňki ýok bolýar. Artbujak geçelgesiniň bolmaly ýeri tekiz, hassa üsgürende artbujak geçelgesi bildirmeýär, hiç hili çiş bolmaýar.

Eger-de näsagda birinji günde artbujak töweregi görülmedik bolsa, ýokarky kemislik bolanda, 2-nji güni çaga biynjalyk bolýar, gaýtarýar, ilki aşgazanyň, soňra öt ýollarynyň suwuklygy, yzyndan içegeleriň himusy çykýar.

Garny ulalýar, çişýär, içegeleriň bölekleri bildirip durýar. Mekoniý we ýeller çykmaýar. Aşaky içege ýöremezligiň alamatlary ýüze çykýar.

Anyklanyşy: Artbujagyň atreziýasynyň görnüşini kesgitlemek üçin Wangelstin-Raitiň usuly boýunça rentgen barlagy edilýär.

26-nji surat. Wangelstin-Raitiň usuly boýunça rentgen barlagy.

Çaga dogandan soň, 12-36 sagadyň dowamynda, içegeleriň içiniň howa bilen dolmagyna garaşylyp, soň çagany başaşak duruzyp, anusyň bolmaly ýerine demir bellik goýulýar. Rentgen suratda bellik bilen howalanan içegeleriň araçağını ölçäp, atreziýanyň ýokarky ýa-da aşaky görnüşidigi kesgitlenýär. (26-njy surat) .

Eger-de rentgende alnan surata ynamsyzlyk dörese onda artbujak geçelgesiniň bolmaly ýerine iňne geçirmeli - 2 sm we rentgenokonstrast derman bolan 10-15% werografn goýbermeli. Eger-de iňňäniň ujy göni içegä düşse derman

rentgende gowy görüňär, eger düşmese onda ýumşak dokumalar kontrastlanýar. Soňky wagtlarda bu usul köp ulanylmaýar.

Häzirki wagtda täze ultrases usuly ulanylýar. Bu usul giňden ýaýrady. Artbujak geçelgesiniň bolmaly ýerini anyklamak üçin elektromiografiýa 4 nokatdan edilýär. Bu kemislik bolanda böwrek we ýürek hökman barlanylmalydyr.

Artbujak geçelgesiniň, göni içegäniň ýok bolmagy (Atreziýa ani et rekti)

Bu kemislik keseliň agyr görnüşidir. Esasan hem oglanlarda köp duş gelýär we ýokary atreziýanyň görnüşine girýär. Gyzlarda bu kemislik jyns agzalary bilen köplenç baglanşykly bolýar. (27-nji surat.)

Kliniki alamatlary. Çagada 2-nji günden aşaky içege ýöremezliginiň alamatlary başlanýar, garny çişýär, ikinji günden gaýtarma başlaýär, bäbek tiz eksikoza düşýär.

Bejerilişi: Näsag çaga gyssagly operasiýa geçirip, tiz kolostoma goýmaly. Ýogyn içegäniň peşew ýollary bilen turba agzy, peşew halta, turba agzy mekoniy çykmak üçin dar bolýar. Uretranyň ujunda mekoniy, täret duş gelýär. Uretradan gaz çykýar. Peşew halta bilen birigýän deşik bolanda peşewiň täret bilen bile reňki gök bolýar.

Anyklanyşy. Uretrosistografiýa usuly bilen anyklanylýar. Uretra 1-2 sm katetr goýberilýär we 10-15% - werografn ýa-da 60% - triombrast goýberilýär hem-de gapdaldan rentgen edilýär. Rentgen suratda kontrast göni içegä düşýär.

Jyns organlaryna açylýan deşikler. Bu esasan hem gyzlarda bolýar. Deşik waginanyň (gylabyň) önünde ýa-da waginanyň özüne açylýar. (22-nji surat.) Kliniki alamaty fistulanyň ýerleşen ýerine bagly bolýar. Esasy alamat gyzlaryň jyns

27-nji surat. Rektowestibulýar fistulanyň zond arkaly barlanylyşy.

agzalarynda mekoniy çykýar. 2-3-nji güni bolsa täret, ýel çykýar. Artbujak geçelgesi bolmaýar. Eger-de deşik gysga bolan wagtynda 1 ýaş çenli täreti özi bolýar, käwagtlarda goşmaça iýmit berýänçä hem bolýar. Soňra bolsa içi çişip, täretiň özi bolman başlaýar. Deşik wagina açylanda esasan hem gyzlyk perdesinden ýokarda bolýar. Şonuň üçin hem arassalaýjy klizma etmek kyn bolýar. Çagada infeksiýa bolup aşaky böwrek ýollary gaýnaglaýar: sistit, pielonefrit, waginit, endometrit, dowamly intoksikasiýa bolýar.

Rektowestibulýar deşik bolanda ol aşaky (gysga) atreziýa girýär.

Rektowaginal deşik bolanda, bu ýokarky (uzyn) atreziýa girýär. Çaganyň daşky jyns agzalary ösmän infantilizm bolýar.

Bejergi. Eger deşik kiçi bolsa kolostoma goýulýar, üç ýaşdan soň düýpli operasiýa edilýär.

Artbujak töwereginiň deşikleri

Artbujak töwereginiň kemislikleri esasan hem oglanlarda bolýar, emme gyzlarda-da az duşanok. Ol gyzlarda gysga hem giň bolýar (28-nji surat). Oglanlarda kähalatlarda uýyda hem artbujak geçelgesiniň golaýynda açylýar. Tohum haltanyň aşagynda hem açylýar.

Artbujak geçelgesiniň ektopiýasy

Artbujak geçelgesiniň ektopiýasynda – artbujak geçelgesi kada laýyk ösen, gowy açylýar, ýapylýar. Ýöne ol bolmaly ýerinden başga ýere süýşýär. Köplenç ýagdaýda jyns agzalara (*penis, waginum*) golaý bolýar. Bu *ektopiýa* esasanam iki görnüşli bolýar.

1. artbujak ektopiýasy;
2. westibulýar ektopiýa.

Hakyky ektopiýany atreziýanyň deşikli görnüşleri bilen deňeşdirme geçirmeli. Atreziýanyň fistulaly görnüşlerinde näsag kadaly täret edip bilmeýär, içi çişýär. Ol operasiýa ýoly bilen bejerilýär.

Artbujagyň geçelgesiniň ektopiýasy bolanda täret edişi bozulmaýar. Sfnkteriň gysylmagy artbujak geçelgesiniň töwereginde bolýar. Atreziýada sfnkteriň gysylmagy artbujak geçelgesiniň gapdalynda bolýar.

28-nji surat. Artbujak geçelgesiniň fistulasy.

Artbujak geçelgesiniň we göni içegäniň dogabitdi dar bolmagy

Bu kesel esasanam içegäniň endodermasynyň ektoderma geçýän ýerinde bolýar. Daralmanyň uzynlygy 2-4 sm çenli bolup bilýär. Käwagtlarda membrana (perde) – inçejik ýa-da gaty fibrozly, tegelek bolýar.

Bir aýa çenli artbujak geçelgesiniň, göni içegäniň daralmasy bildirmeýär. Sebäbi täret suwuk bolýar, soňra gatap başlaýar. Şondan soň içi ýöremän ýa-da lenta ýaly bolup täret çykýar. Iýmit berip başlandan soň klinika has göze görnüp başlaýar.

Çaga biynjalyk bolýar, garmy çişýär, ösüş peselýär, agramy kemelýär. Çagada ikinji megakolon ýüze çykýar.

Anyklanyşy. Artbujak geçelgesiniň we göni içegäniň daralmagyny anyklamak kyn däl. Göni içegäni artbujak geçelgisiniň üsti bilen, barmak sokup barlanylýar. Şonda artbujak geçelgesi daralan bolsa barmak geçmeýär ýa-da barmaga gysylan-daralan tegelek ilýär. Keseli doly anyklamak üçin rentgenkontrast barlagy, kolonoskopiýa edilýär.

Bejerilişi. Artbujak geçelgesiniň we göni içegäniň atreziýasy hirurgiýa ýoly bilen bejerilýär. Gaýragoýulmasyz operasiýa 2 günden artbujak geçelgesi ýok bolanda edilýär. Eger-de içege ýöremegi ýok bolsa, 1-3 ýaşda edilýär.

Atreziýa gysga bolsa (aşaky), 1,5-2 sm sakro-artbujak proktoplastika edilýär.

Atreziýa uzyn (ýokarky) görnüşi 2 sm köp bolanda operasiýa 2 tapgyrda edilýär.

1-nji tapgyrda dogandan soň, Mikuliçiň usuly boýunça 1 gün çep ýanbaşda sigma görnüşli içegäni daşyna çykaryp, artbujak geçelgesine garşy artbujak geçelge garyn boşlugynyň çep tarapyndan edilýär.

Esasy düýpli operasiýa 2 aýdan – 1 ýyl aralygynda ýerine ýetirilýär. Operasiýadan soň 10-14-nji güni täze ýasalan geçelge giňeldilmeli (bužirleme - Gegaryň buži bilen 2-2,5 aýa çenli).

Bu çagalary genetik hasaba alynýar we beýleki kemislikler bejeriilýär başlamaly (böwrek, ýürek, daýanç hereket agzalary).

Bejerginiň netijeleri keseliň ýagdaýyna, kemislikleriň görnüşine we beýleki ýagdaýlara hem-de operasiýa edýän hirurg bagly bolýar.

Ýokarda aýdylan keselli çagalar ýöriteleşdirilen çaga hirurgiýa bölümünde bejergi almalydyrlar.

Göni içegäniň daşyna çykmagy.

Göni içegäniň daşyna çykmagy, ululara garanyňda çagalarda has köp ýüze çykýar. Bu kesel 1 ýaşdan 3 ýaş çenli aralykda has köp gabat gelýär. Esasy sebäpleri: gowşak çagalarda ýag öýjükleriniň atrofiýasy sebäpli göni içegäniň ýeterliksiz guşalmagy; artbujagyň dogabitdi gowşaklygy.

Howsala salyjy pursatlar, dürli-dürli sebäpleriň bolmagy mümkin: ýogyn içegäniň

keselleri (*dizenteriya*, *dispepsiya*), gipotrofiya (arriklamak), iç gatamakda garyn diwarynyň dartgynlylygynyň güýçlüligi, täret edilýän gapda uzak wagoturmak we başgalar. Göni içegäniň çykmagynyň ýygylgy irki ýaşly çagalarda anotomo fiziologiki aýratynlyklary bilen baglanyşykly (guýmaç süňküniň egrelmesiniň azlygy, türräniň dikligine ýerleşmegi, lordoz gowşak ýüze çykan, peşew halta – göni içege we peşew halta, ýatgy, göni içege çuňlanmasynyň düýbünüň pesde ýerleşmegi) bolýar. Şularyň netijesinde garyn boşlugynyň basyşy gönüden-göni çanaklyk düýbüne we göni içegä gönükdirilýär. Bu ýetmezçilik gyzlara garanda, oglanlarda 2-3 esse köp duş gelýär.

Kliniki anyklanyşy. Keseliň başlangyç döwründe diňe nemli bardasy çykýar, adatça bir taraplaýyn we ol özbaşdak ýerine barýar. Soňabaka inme, doly inme bolýar; şunlukda, içege kolbasa şekilli we dürli-dürli ululykdaky silindriki çişleriň şekiline eýe bolýar. Eger-de daşyna çykan içege uzak wagtlap düzedilmese, ol çişýär, ganaýar, fibroz – iriňli örtük bilen örtülýär, ýara bolýar. Uzak wagtlap çykanda haçan-da sfinkteriň tonusy saklanan bolsa, içegäniň gapjalmagy mümkin. İçegäniň guramagy we peritonitiň emele gelen ýagdaýlary bolup biler.

İçege çykma adatça täretten soň ýüze çykýar. Ilkibada çagada çanaklyk düýbünüň myşsanyň tonusy we daşky žom (büzme) saklanan mahalynda nemli bardany düzetmek agyryly we kynlyk bilen amala aşyrylýar. Soňabaka çanaklyk düýbünüň garyn muskulynyň gipotoniýasynda içegäni ýeňillik bilen düzedip bolýar, ýöne täzedden hem ýeňillik bilen çykýar. Agyr ýagdaýlarda, esasan hem gowşak çagalarda, içege her gezek çygylanda we gygyranda daşyna çykýar. İçegäniň has çişligi we galňandygy sebäpli düzetmek kynlaşýar.

Anyklanyşy: Aýratyn kynçylyk ýüze çykmaýar. Näsag ýeterlik barlanmadyk wagtynda (haçan-da prolabilenen içegäni daşyna çykan polip hasap edilende) ýalňyşlyk ýüze çykmagy mümkin. Anyklamada ýalňyşlyk bolup geçmegi mümkin: inwaginasiýada, eger-de içine giren içege bölegi anusdan çykan mahaly, şol wagtda anamnezi, çaganyň umumy ýagdaýyny çykan içegäniň barlanyp görülmegi, göni içegäniň barmak bilen barlap görülmegi dogry kesgidi goýmaga mümkinçilik berýär.

Bejerilişi. Bejergi konserwatiw usullar bilen başlanýar. Çaganyň sagalmagy üçin, içegäniň funksiýasyny düzgünleşdirmek we defekasiýany ýeňilleşdirmek gerek. Sagaltmaga ukyply iýmit düzgünini bellemek möhüm (ýokumly, kaloriýaly iýmit, ballast maddalar kesgitli bolmaly). Içiň gatan mahalynda günüň dowamynda günebakar ýagy ýa-da zeýtun ýagyny 1 nahar çemçeden 3-4 gezek içmek belleniýär.

Näsaga çygylmazlygy öwretmek möhüm. Şonuň üçin çagany 1 aýlap gorşokda oturtmak gadagan edilýär. Çaga gapdala ýatan ýa-da arkan ýatan wagty täret etmeli. Bu çäreler bile alnyp barlanda, köplenç ýagdaýlarda sagalmak üçin ýeterlik bolýar.

Eger-de çykan içege öz-özünden ýerine barmasa, çagany garnyna ýatyryp, onuň aýaklaryny ýokary galdyryp, olary bir wagtda gapdala edilýär. Çykan içegäni wazelin ýagyny çalyp kem-kemden we serasaplylyk bilen öz ýerine salmaly.

Çykan içegäniň merkezinden, onuň içi görünýän yerinden, çykan bölegini içine towlanyp başlanýar. İçegäniň merkezi bölegi düzedilenden soň, onuň daşky böleginiň özi içine gidýär. İçege düzedilenden soň çaga garnyna ýatyrylýar. Görkezilen maslahatlar yzygiderli geçirilip, düzgün gysarnyksyz saklanylanda, göni içegäniň çykmagy 3-4 ýaşdaky çagalarda 90-95% konserwatiw bejerip bolýar.

Eger-de konserwatiw bejergi şowsyz bolsa, pararektal öýjüklere spirt inýeksiya etmek usuly ulanylýar (sklerozirleýji). Bu usul aseptiki gaýnaglama getirýär, soňlugy bilen göni içegäni yerinde saklaýan öýjük-öýjükleri, dykyz kertiklenen dokuma bilen çalşyrylýar.

Inýeksiya üçin 70%-li spirti, göwräniň agramyna 1,5 ml/kg hasap bilen ulanylýar. Uly ýaşly çagalar üçin spirtiň umumy mukdary 20-25 ml-den köp bolmaly däl.

Inýeksiýanyň edilişi. Beýhuş dermany belläp çagany arkanlygyna ýatyrylyp, aýaklaryny hem garnyna ýygrylan halda goýup, üç nokatda inýeksiya edilýär, (gapdaldan we yzdan) çep eliň 2-nji barmagyny göni içegä sokyp gözegçilik etmek hökmandyr. Inňäni 1-1,5 sm anusdan daşlykda, 5-6 sm çuňlukda pararektal öýjüklere girizilýär. Inňä yzyna çekilip haýaljykdan spirti goýberilýär. Düzgün boýunça 1-2 inýeksiyadan soň sagalma bolýar. Gaýtalanýan inýeksiýalaryň aralygy 3-4 hepde bolmaly.

Örän seýrek ýagdaýlarda sklerozirleýji bejerginiň şowsyz bolan mahaly (esasan hem 5 ýaşdan uly çagalarda) operasiya bellenilýär. Bu babatda Tirşin operasiýasy giňden ýaýran hasaplanýar. Onuň esasy mazmuny şundan ybarat, ýagny iki sany uly bolmadyk kesim edilip göni içegäniň daşyna pararektal öýjükleriň içinden ýogyn ýüpek sapak geçirýärler.

Göni içegäniň polipi

Howpsuz ýekeleşin polipler – çagalaryň göni içegesinde in ýygy gabat gelýän täze emele gelmeleriň görnüşidir. Olar esasan hem 3 ýaşdan 6 ýaş çenli aralykda gabat gelýär. Oglanlar we gyzlar deň ýygylýan keselleýärler. Göni içegäniň

polipinden ejir çekýän çagalaryň anamnezinde aşgazan-içege traktynyň keselleri ýygy-ýygydan gabat gelýändigini görkezilýär. Şu keselleri öz wagtynda bejermek göni içegäniň polipiniň aýrylmasy bolup durýar.

Kliniki alamatlary we anyklanyşy. Polipiň alamatlary örän häsiýetlidir. Ene-atalar täretiniň ahyrynda ganyň birnäçe damjadan 5-10 ml çenli ýitirilýändigini belleýärler.

Gan akma, täret bilen polipiň nemli bardasynyň zeperlenmesi sebäpli bolýar. Polipiň nemli bardasy gan damarlara baý. Täretde soň käwagt, ejesi göni içegäniň çykmasyny belleýär, ýöne ol öz - özüden düzelýär. Bu ýagdaýlarda çykan göni ičege hökmünde prolobirlenen polipi, anusyň ýakynynda ýerleşen ýa-da uzyn düşmegi bolan polipi hem kabul edýärler. Kähalatda çykan polipiň gysylmagy bolýar, ol örän agyrdyr. Tenezmiň we bolmasa-da tärete oturmanyň ýygylgynyň sebäbi polipiň gaýnaglamasy bolýar.

Göni içegäniň polip keselini kesgitlemek kyn däl. Barlaglar anusa seretmek bilen onuň jaýrygyny we babasili inkär etmekden başlanýar. Arassalaýjy içýuwujydan soň barmak bilen göni ičege barlananda, anusdan 6-8 sm ýokarda bolmadyk ýagdaýda ýerleşen polipleri elläp görmek bolýar. Ýokarky polipleriň kesgidini goýmak üçin *rektoromanoskopiýa* ulanylýar. Birnäçe polip ýüze çykarylan ýagdaýynda, göni içegäniň polipozy hakda gürrüň edilýär, ýagny ol göni içegäniň diňe öz polipleri ýa-da ýokarda ýerleşen ýogyn içegäniň polipozy bilen bilelikde hem gelýär. Şeýle ýagdaýlarda ýogyn içegäniň rentgen barlagy – *irrigografiýa*, eger-de mümkinçilik bar bolsa – *fibrokolonoskopiýa* geçirilýär.

Bejerilisi. Polip göni içegäniň aýnasyny ulanmak ýa-da rektoskopyň kömegi bilen aýrylýar. Polipiň aýajygyny çatýarlar ýa-da elektrokagulýasiýa ulanylýar. Köpçülikleýin poliplerde fibrokolonoskop bilen aýyrmak üstünlikli bolýar. Köp polipozlar, subtotal ýa-da total koliktomiýanyň geçirilmeginiň görkezmesi bolup durýar.

Anusyň jaýrylmasy

Çagalarda anusyň jaýrylmasy köplenç dowamly iç gatamada ýa-da içgeçme ýüze çykýar. Gaty täret tokgasy, anusyň ýa-da göni içegäniň aşaky böleginiň nemli bardasynyň ýyrtylmagyna getirýär. Käbir çagalaryň anamnezinde uzak wagtlaýyn iç geçme, bolanlygyny görkezýär. Berk iç geçmede göni içegäniň nemli bardalary çişýär we ýeňil ýaralanyp bilýär. Anusyň töwereginde döredilen gijeme hem jaýrylmanyň geçmegine mümkinçilik döredýär. Kähalatlarda jaýryлма, anusyň nemli bardasynyň ýara yzynyň gysylmagyna-da alyp barýar.

Kliniki anyklanyşy. Anusyň jaýrylmasynda esasy alamaty – defekasiýa wagtynda ýiti agyrynyň bolmagy. Agyrydan gorkusyna çagalar täreti saklaýarlar, bu hem öz gezeginde täret gatamagyna getirýär, şunlukda, nemli bardanyň zeperlenmesini güýçlendirýär, jaýrylmany çuňlaşdyrýar. Täretde soň birnäçe gan damjalary bölünip çykýar. Jaýrylma başda ýüzleý bolýar, olary diňe artbujagy ünsli barlamak we anal gasynlaryny süýşürmek bilen görmek mümkin. Olar köplenç yzky ýarym aýlawda süýri erroziýa görnüşde ýa-da gyalary gaýnaglan kiçiräk ýara görnüşde ýerleşýär. Artbujak adaty gysylgy. Çagada artbujaga, göni içegä barmagy sokmakçy bolanda güýçli birahatlyk, gykylyk turuzmagyna getirýär.

Bejerilişi: Bejergi esasy kesele gönükdirilen. İç gatamada gowşadyjy berhiz bellenýär, içmäge günebakar ýa-da mekgejöwen ýagy berilýär. Daşky jaýrygyň gysylmasyny aýyrmak üçin kaliý permanganatyny erginli ýyly wanna, anestezinli şem, çopantelpegiň demlemesi goşulan ýyly hammamy ulanylýar.

Jaýrylmany kümüş nitratynyň 10%-li ergini bilen ýa-da lýapis galamy bilen ýakylýar, soňra agyryny aýryjy anesteziniň 3%-li melhemi çalynýar. Jaýrylmanyň ilkinji günlerinde başlanan bejergi gowy netije berýär, çalt bitmesi bolup geçýär. Köp wagt geçen jaýrylma bejergi nertije bermedik wagtynda A.M. Aminewiň spirt-nowokain böwetlemesi edilýär. Şonuň üçin inçejik iňňe bilen jaýrygyň aşagyna 2-3 ml nowokainiň 0,25%-li ergini goýberilýär. Soňra ýaranyň esasyň aşagyna 1 sm çuňluga 70% spirt 1-2 ml mukdarda jaýrygyň ölçegine görä sepilýär. Adaty jaýrygyň doly bitmegi üçin 1-2 inýeksiýa ýeterlikdir.

Babasil. Babasil çagalarda örän seýrek, esasan hem 12-14 ýaşda gabat gelýär. Babasiliň ýüze çykmagyna gemorroidal wenanyň gysylmagy we gan akmagynyň bozulmagy, sigma görnüşli içegäniň has uzyn we hereketli bolmagy, Girşprung keselinde, ilkinji iç gatamada, derweze gipertenziýasynda ýüze çykýar.

Kliniki anyklanyşy. Keseliň häsiýetleri bir hili ýakymsyz duýguly, gijeme, artbujakda agyry bolýar. Seredilip göründe sfkterden daşyna çykyp duran, içegäniň nemli bardasynyň aňyrsy görnüp duran gök reňkli düwün, çygylmadan soň ýerine barýan düwün görünýär. Göni içege barmak bilen barlanyp göründe, rektal aýna we rektomonoskopiýa jaýrylma bilen göni içegäniň babasil we polipleriň arasynda keseliň tapawutlandyryş kesgitlemesini geçirmäge mümkinçilik berýär.

Bejerilişi. Çagalarda babasiliň bejergisiniň esasy onuň sebäplerini ýok etmek bolup durýar, gemorroidal wenalaryň gan akymyny düzetmek. Gemorroidal düwünleri köplenç içegäniň uzalmagyny sazlanýanda, gowşadyjy berhiz, içine günebakar ýagy, içýuwma, artbujagyň täretde soň gowy arassalanmagy,

oturdylýan wanna ulanylanda doly ýitýär. Agyry bolanda anesteziňli şem, oturdylýan ýyly wanna ulanylýar.

Kähalatlarda, haçanda konserwatiw bejergi peýdasyz bolan ýagdaýynda sklerozirleýji madda bilen inýeksiýa edilýär, düwünleri sanjym ýa-da operatiw usuly bilen aýrylýar.

GIRŞPRUNGYŇ KESELI

Köp ýyllaryň dowamynda, Girşprunгыň keseli seýrek duş gelýär diýip hasaplanýardy (1:20000-1:30000). Soňky döwürde bu kesel ýygý duş gelip başlady. Ol irki we dogry anyklanyşa baglydyr. Häzirki wagtda bu keseliň dogabitdi (genetiki – nesle geçýän) keseldigi subut edildi. Keselçilik gyzlara seredeninde, oglanlaryň arasynda 4-5 esse ýokarydyr.

Ençeme ýyllaryň dowamynda ýogyn içegäniň myşsalaryň elementleriniň dogabitdi doly ösmezligi Girşprunгыň keseliniň sebäpleri hasaplanýldy. 121

Girşprunгыň keseliniň gelip çykyşynyň esasy sebäbi ýogyn içegäniň belli bir ýerinde intramural nerw apparatynyň gistostrukturasynyň üýtgeýänligidir (O.Swenson; Ýu.F.Isakow). Morfologiki barlaglar diňe bir Auerbah düwünleriniň düýpli üýtgemegi bolman, eýsem meýssnerowyň hem örülmelerinde gysylan bölegiň bardygyny ýüze çykardy. Bu barlaglar (ýogyn içegede) megakolonyň bu görnüşini ýogyn içegäniň bölüminiň dogabitdi agangliozy ýaly häsiýetlendirilýär. Bu töwerekde Auerbahyň we Meýsneriň süýümi ýok ýa-da pes ýerinde peristaltika bolmazlygy hem mümkin.

Myşsa gatlagynyň ganglionar böleklerinde agyr ýa-da ýaşayşa ukyply bolmadyk üýtgeşmeler peristaltiki bozulmalary atlandyrýarlar. Şol bozulmalara laýyklykda morfologiki bölek – *aganglionar* bolup durýar, kliniki bolsa, içege işlemeýär.

Peristaltikanyň bolmazlygy netijesinde, içegäniň böleginde täret geçmän Galýar. Ol ýogyn içegäniň ýokarky bölümleriniň giňemegine we gipertrofýasyna getirýär. Gipertrofýa ýogyn içegäniň ýokary bölüminiň çalt peristaltikasy netijesinde, aperistaltirleýji, aganglionar bölümden düzümi geçirileni üçin bolýar. Giňelen içegäniň diametri uly ölçeglere ýetip bilýär. Aganglionar bölüm, tersine inçelýär.

Ýogyn içegäniň dogabitdi aganglionar kadasyz anatomiýasy öwrenilende, üýtgän ýogyn içegäniň *rektosigmoidal* bölümünde (70%), art bujak we göni içegäniň *ampulýar* bölümünde (20%) duş gelýär. Örän seýrek aganglionar bölekler

iki yerinden, şeýle hem ýogyn içegäniň ýokarky bölümlerinde duşup bilýär. Ýogyn içegede tutuşlaýyn aganglioz bolan ýagdaýlar hem duş gelýär.

Girşprungyň keseliniň topara bölünişi
(A.I.Lýonuşkin, 1987 ý.)

29-njy surat.
Normal
Rektal
Rektosigmoid
Agangliozyň görnüşleri.
Segmentar
Subtotal
Total

A. Anatomiýasy boýunça gurluşy.

1) rektal:

- a) göni içegäniň artbujak bölümi – ýokary gysga;
- b) göni içegäniň ampul bölegi, gysga görnüşi.

II. Rektosigmal görnüşi:

- a) sigma görnüşli içegäniň aşaky bölegi;
- b) göni içegäniň ýokarky bölegi;
- e) sigma görnüşli içegäniň hemli bölegi.

III. Segment görnüşli:

- a) bir segmentde;
- b) bir näçe segmentde.

IV. Subtotal görnüşi:

- a) göni içegäniň kese we aşak gaýdýan bölümi;
- b) ýogyn içegäniň sag tarapynyň ýok bolmagy.

V. Total görnüşi:

- a) ýogyn içegäniň hemmesiniň agangliozy

B. Kliniki görnüşleri boýunça.

- 1. Kompensirlenen;
- 2. Subkompensirlenen;
- 3. Dekompensirlenen.

Kliniki anyklanyşy. Girşprungyň öňden gelýan alamatlarynyň biri hem özbaşdak täretiň bolmazlygydyr (içgatama). Iýmit siňdiriş agzalaryň işiniň bozulmagy, doglandan ýa-da bir aýlyk wagtdan başlap, içgatama bilen ýüze çykýar. Ol hem dowamly täret zäherlenmesine getirýär. Girşprungyň keseliniň hemişelik alamatlarynyň biri hem içiniň ýellenmegidir. Ol birinji hepdede ýüze çykýar.

Täretiň we ýeliň dowamly saklanmagy zerarly sigma görnüşli içegäniň (ýokarky) bölümini, soňra bolsa aýlaw içegäniň aşaky bölümleri giňelýär we garyn ulalýar. Ýürek, öýken bilen garyn boşlugyny bölýän ýorka, ýagny diafragmanyň ýokary durandygy üçin, döş kapasasy giňelen bolýar.

Köp wagtlap täretiň we ýeliň saklanmagy garyn ulaldyp “*gurbaganyňky*” ýaly görnüşe getirýär. Garyn diwary inçelýär. İçegäniň çişen taraplary, kähalatlarda olaryň çaltlaşan peristaltikasy göze görünýär. Köp ýagdaýlarda, garyn basyp barlananda “*palçyk*” alamatyny görmek bolýar. Ol barmak bilen basylanda, täretde doly içegelerde eliň yzynyň galmagy bilen häsiýetlenýär. Bular ýaly bolanda çaganyň umumy ýagdaýy has beterleşýär, göwre we aň taýdan ösüşi yza galýar, gan azlyk, horlanmak ýüze çykýar. Bu alamatlar uly ýaşly çagalarda ýüze çykýar. Käwagtlar, dizbakterioz netijesinde içegäniň nemli bardasynda gaýnaglama bolýar we içiniň geçmegi bilen ýüze çykýar.

Iç gatamanyň ilkinji başlamagy we soňky ýagdaýy aganglionar segmentiň uzynlygyna, iýmitlenişiniň häsiýetine, içegäniň kompensator ýagdaýyna baglydyr.

Häzirki wagtda Girşprungyň keseliniň agyr görnüşlerine duş gelmek bolýar. Ony ir anyklamak, bäbeklik döwründe hem uly ähmiýete eýedir. Girşprungyň keseliniň kliniki geçişiniň 3 görnüşü bar: agyr (ýiti), orta-agyrlykda (ýiti däl) we ýeňil (ýa-da dowamly).

Agyr ýa-da ýiti görnüşü dogabitdi aganglioz çaganyň birinji güni aşak içege geçmezliginiň alamatlary bilen ýüze çykýar. Mekoniýa täreti ýok ýa-da örän az, ýeller çykmaýar (30-njy surat).

Garyn gün-günden ulalýar, içegeleriň peristaltikasy göze görünýär, gaýtarmaklyk ýüze çykýar. Perkussiýada, içegede ýel bolandygy sebäpli timpanit ýüze çykýar. Her gün geçirilen içýuwma peýda etmeýär, ýeller ýaramaz çykýar. Şonuň üçin çagalar hassahana ýokarky içege geçirmezligi ýada salýan klinika bilen gelýärler.

Kliniki alamat dogry gelmezligi, ýokarky içege geçmezligi (öt gaýtarma), rentgen barlaglaryň görkezmeleri, ýogyn içegäniň çykaryjylygynyň bozulandygy barada şaýatlyk edýän (onuň tanaplary giňän, howa bilen dolan), çagada

Girşprungyň keseliniň bardygyny aňladýar we anyk kliniki hem rentgen barlagyny geçirmegiň zerurlygy ýüze çykýar.

Orta agyr ýa-da ýitiasty, (31-nji surat) görnüşli agyr we ýeňil derejesiniň aralygyndaky gysga uzynlykda, aganglionar bölekde ösýär, içegesiniň umumy ýagdaýy haýaljykdan, ýöne hemişe agyrlaşýar. Iç gatama uzak wagtlaýyn bolýar. Konserwatiw çäreler wagtlaýynça peýda berýär. İçegäni boşatmak üçin sifon klizma edilýär. Täretiň saklanmygynyň derejesine baglylykda çaganyň ýagdaýy üýtgeýär. Köp çagalar fiziki ösüşden yza galýar, horlanýarlar, olarda zäherlenmäniň we anemiýanyň alamatlary ýüze çykýar.

Ýeňil ýa-da dowamly görnüş. Bu görnüş bilen näsaglar birinji günler, kä wagtlar, hepdeläp, sagdyn çagalardan tapawutlanmaýar. Kähalatda bularda täretiň saklanmasy we gaýtarma ýüze çykýar. Ýöne içýuwgydan we ýel çykaryjy trubkajyk goýlandan

soň, özbaşdak täret bolýar. Goşmaça iýmit berlende, çaganyň ýagdaýy agyrlaşýar we täreti diňe arassalaýjy içýuwgydan soň bolýar. Nädogry ýa-da ýeterliksiz gözegçilik edilende, uzak wagtlaýyn koprostaz netijesinde täret daşlary emele gelýär. Agyr ýagdaýlarda olar şeýle uly ölçeglere ýetýär, hatda käte olary ýalňyşlyk bilen garyn

30-njy surat.

Keseliň ýiti görnüş

31-nji surat.

Keseliň ýiti asty görnüş

boşlugynyň howply çişleri hökmünde kabul edýärler. Näsagyň umumy ýagdaýy agyrlaşýar. Ol hem dowamly täret zäherlenmesi bilen bagly bolýar. Gan azlyk we arryklamak seýrek ýüze çykýar. Garny çişen keseligine ulalyp, sallanyp durýar. Kä wagtlar ýogyn içegäniň giňelen halkalarynyň peristaltikasy bolýar. Göni içege barmak bilen barlanylanda sfinkteriň tonusynyň ýokarlanandygyny bilmek bolýar.

Girşprungyň keseliniň bu görnüşiniň dowamly geçişi funksional bozulmalar gowşak ýüze çykan, gysga aganglionar zona bilen baglanyşykly. Kä ýagdaýlarda aganglioz böleklerde uzyn görnüşü duşýar. Şonda kesel haýal ýüze çykýar. Keseliň gutarnykly kesgitlemesi rentgen barlaglarynyň esasynda goýulýar bolýar. Göni içegäniň barlaglarynyň funksional usullaryna uly üns berilmelidir.

Rentgen barlagy içegäni täretiden doly boşadylandan soň geçirilýär. Garyn boşlugynyň umumy şekillendirme rentgenografiýasynda adatça çişen we giňelen ýogyn içegäniň halkalary, diafragmanyň ýokary galmagy görünýär.

Anyk häsiýetli alamatlary rentgen kontrast barlag usulyny içýuwgynyň kömegi bilen (*irrigografiýa*) barlagynda alyp bolýar. Kontrast serişdesi hökmünde bariniň 1%-li ergini ulanylýar. Bábeklere we emýän çagalara 30-80 ml ýeterlik bolýar. Uly çagalara 500 ml çenli bariý ergini goýberilýär. Girşprungyň keseliniň rentgenologiki has dogry alamaty ýogyn içegäniň ugrunda gysylma bölegi we ondan ýokarky böleginde giňelme bolýar. (32-nji surat.)

Has häsiýetli alamatlar gapdal rentgenogrammada, diňe bir aganglionar böleginiň daralmasynyň ýerleşýän yerini däl-de, daralma derejesini bilmek mümkin. Ýogyn içegäniň barlagyndan soň, içegäniň boşamagynyň saklanmasy bolýar. Bu alamat Girşprungyň keselini bäbeklerde we çagalarda anyklamagyň esasy hasaplanýar, gysylp daralan we giňelen bölüminiň diametriniň tapawudy az bolýar.

Käwagtlar rentgen barlagynda täret daşlaryny ýüze çykarmak başardýar. Girşprungyň keselinden tapawutlylykda megakolonyň beýleki görnüşlerinde daralan aganglionar bölekleri tapyp bolmaýar. Şol wagtda ýogyn içege giňelen, käwagtda onuň uzalandygy ýüze çykarylýar.

Girşprungyň keselinde başga ýetmezçilikler, esasan hem peşew bölüp çykaryş ulgamda bolýandygy sebäpli, näsaglaryň hemmesinde, irrigografiýadan başga urologiki barlaglary geçirmek hökmanydyr.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Girşprungyň keselini ösüş kemisligi we iç gatama bilen geçýän birnäçe kesellerden tapawutlandyrmalydyr.

Dogabitdi uzalmasy (*doliha sigma*) giňelmesi we ýogyn içegäniň atoniýasy Girşprungyň keselinden giç başlanmagy (2-3 ýaşdan) we onuň alamatlarynyň az

32-nji surat. **Guýguç şekilli** **rentgen häsiýeti.**

ýüze çykmagy bilen tapawutlanýar. Çagalaryň umumy ýagdaýy düýbünden üýtgeşmeýär, Göni içege barmak bilen barlananda ampulasynyň giňändigini we täretiden dolandygyny duýup bolýar.

Soňky wagtlarda ultrases bilen barlag geçirilýär. Ol ýogyn içegäniň ýagdaýyny, giňligini anyk mälum etmeýär.

Bejerilişi: Girşprungyň keseli diňe operasiýa usuly bilen bejerilýär. Has kiçi,

aşakda göni içegede bolanda – *miotomiýa* ýa-da barmak bilen giňeldilýär.

Girşprungyň keseli, esasan 2-3 ýaşdan soň operasiýa edilýär. Soňky ýyllarda Türkmenistanda bu görnüşli operasiýalary 1-ýaşamadyk çagalarda geçirilende onuň netijeliliginiň has ýokarydygybellenilýär.

Şu aşakdaky operasiýalar ulanylýar.

Swensona – Hiata – Ýu.Isakowa, Dýuameýa – Bairowa, Soawe – Lýonuşkin, Rebaýna.

Çagalar operasiýadan soň 1-1,5 ýyla çenli lukman gözegçiliginde bolmalydyrýar.

ÝITI APPENDISIT

Appendisit – köriçegäniň gurçuk görnüşli ösüntgisiniň gaýnaglamasy.

Gelip çykyşy: Bu giň ýaýran kesel bolup, ýaş çagalar kesellän mahaly, tiz hirurgiýa kömegi gerek bolýar. Bu, esasan, 3 ýaşyna ýetmedik çagalara keselleriň umumy geçişi häsiýetli.

1) – nerw ulgamynyň funksional ýetmezi bolup, ýiti gaýnaglama keselleri kliniki birmeňzeş geçýärler (ýokary gyzgyn, gaýtalanýan gusmaklyk, içegäniň işleýşiniň bozulmagy).

2) – gaýnaglama hadysasy – köriçege ösüntgisinde ýerleşýän mahaly klinikasy örän güýçli geçýär. Şol wagtyň özünde-de gaýnaglamanyň ýaýramaklygy kyn bolýar.

3) – çagalary barlamakda aýratyn kynçylyklar ýüze çykýar. Çaganyň aglap, garşylyk görkezip, özüni alyp barşy barlamaga päsgel berýär. Ýerli alamatlaryň barlanyşyny kynlaşdyrýar.

Ýaňy doglan çagalardan başlap tä yetginjeklere çenli appendisitiň çişsi duş gelip bilýär. Emma emýän çagalaryň arasynda ol seýrek bolýar, soňlugy bilen gitdigiçe ýygylaşýar we 10-12 ýaşly çagalarda örän köp duşýar gelýär. Appendisit 1 ýaşyna ýetmedik çagalarda örän seýrek duş gelýär. Munuň özi çagalaryň agzalardaky tapawutlyklara bagly bolýar.

a b ç

33-nji surat.

Appendisidiň a-kataral;

b-flegmona; ç-gangrena görnüşleri.

- çaganyň bu ýaşda ene süýdi bilen iýmitlenmegi;
- süýdüň içegede köp saklanmazlygy.

Appendisitiň follikulýar apparaty gaýnaglama ýagdaýynyň döremeginde uly ýer tutýar. 1 ýaşyna ýetmedik çagalarda appendisitiň barlagynda folikullaryň sany az bolýar. Agzanyň ösmegi bilen bilelikde folikullaryň sany hem artýar, şeýle hem gaýnaglama hadysasy hem ýüze çykyp başlaýar. Oglanlarda we gyzlarda bu kesel deňrāk duş gelýär.

Çaga näçe kiçi boldugyça, şonça-da çalt destruksiýa nekroz alamatlary appendisitde emele gelýär, bu onuň nerw aparatynyň kämilleşmändigini görkezýär.

Çagalarda içegedäki barda – mikroblary we toksinleri geçirýär. Şonuň üçin hem ululara garanda, içege gan aýlanyşygy bozulan halatynda appendisit çalt destriksiýa, soň gangrena – perfloratiw görnüşine çenli geçýär.

Keseliň önüni almak üçin çagalaryň dogry we wagtly-wagtynda iýmitlendirilmegi zerurdyr.

Kliniki anyklanyşy. Kliniki ýüze çykyşy her çagada her hili bolup, köp halatda agzanyň duýujylygyna, appendisitiň ýerleşýän ýerine we çaganyň ýaşyna bagly bolýar. Çaga näçe kiçi, ýaş boldugyça, şonça-da bu üýtgeşikler has aýdyň görünýär. Keseliň anyklanyşynda çagalary barlamakda kynçylyklar duş gelýär we ýerli obýektiw özgerişikler kyn tapylýar.

Şu sebäplere görä, 3 ýaşyna ýetmedik we ondan uly çagalarda, aýratyn kliniki we keseliň anyklanyşy boýunça seredýärler.

Uly çagalarda keseliň ýüze çykyşy köp ýagdaýlarda aşakdaky anyk özgerişliklerden ybarat bolýar :

1. Garynda agyry döremegi;
2. Gaýtarmaklyk;
3. Meýdan edip bilmezlik;
4. Gyzgynyň ýokary galmagy;
5. İç muskullaryň dartylmagy, çekilişmegi;
6. Leýkositleriň sanynyň artmagy.

Garyndaky agyry köplenç haýal, ýuwaşjadan syzlap başlanýar. Keseliň ýaňy dörän sagatlarynda agyryny garmyň ähli ýerinde we aşgazanyň töwereklerinde bolmagy häsiýetlidir. Soňra agyry diňe garmyň sag böleginde ýerleşip, sähel hereket ýagdaýynda güýçlenýär.

Keseliň ilki dörän sagatlarynda agyry örän güýçli we ýiti bolýar. Soňra appendiksdäki nerw aparatynyň güýji gaçýar. Appendisite elmydama yzygiderli, aýrylmaýan agyry mahsusdyr. Agyry asla ýok bolup gitmeýär, ýöne güýji aramaram peselýär. Bu kesel üçin agyrynyň üznüksiz dowam edýänligi häsiýetli bolup,

ol adamyň dem-dynç alşyna päsgel berýär, ukusyzlyk peýda bolýar.

Agyry tutan wagty hassa arkasyna ýa-da sag tarapa ýatýar. Çaga çep tarapa seýrek ýaplanyp ýatýar, sebäbi içegäniň sallanmagy we daralmagy agyryny güýçlendirýär. Kāwagt agyry örän güýçli bolýar. Çaga mejbury ýagdaýy kabul edýär, çawalanýar, urunýar. Bu ýagdaý appendisitiň iriňden dolup çekilişine baglydyr.

Gusmaklyk elmydama duş gelýän alamat bolup, keseliň ilkinji günlerinde 1 ýa-da 2 gezek bolýar. Soňky döwründe garyn boşlugynyň ýaýran iriňli bolmagy bilen otüşen ýagdaýynda gaýtarmaklyk köp gaýtalanýar we onuň düzümine öt hem goşulýar.

Gyzgyny, esasan 37,5°-38°C-dan ýokary galmaýar. Diňe keseliň agyr beterleşen görnüşinde gyzgyn 39° C -dan ýokary galýar. Muňa garamazdan, 15% gowrak ýagdaýlarda gyzgynyň kada ýagdaýda saklanmagyna hem duş gelýär.

Puls bilen gyzgynyň utgaşmasy seýrek duş gelýär. Esasan iriňli garynyň boşlugynyň anyklanylan ýagdaýynda bolýar. Kāwagtlarda köpürjik bilen örtülen, keseliň beterleşmegi bilen dil gurap başlaýar, şonra has hem hapalanýar. Köp hassalar meýdana özbaşdak çykyp bilmeýärler, sebäbi içegede täret saklanýar. İçgeçmeklik seýrek duş gelýär, esasan hem 2 gün geçenden soň bolýar.

Garynyň düzüminde leýkositleriň sany 11000-15000-e çenli köpelip, leýkositler çepe süýşýär.

Garny elläp gören wagtynda 3 sany esasy alamatyny duýmak bolýar:

- palpasiýa edilende güýjeýän agyry;
- garyn muskullarynyň gatylaşmagy; dartylmagy;
- Şýotkin-Blýumbergiň alamatynyň barlygy.

Çaganyň garnyny palpasiýa edenimizde elmydama çepden, sagat diliniň garşysyna başlamaly. Appendisitde agyrynyň sag tarapda güýçlenýändigini görýäris. (*Filatowyň* - alamaty). Bu örän esasy alamatlaryň biri bolup, amalda “*ýerli agyry*” diýip atlandyrylýar. Başga bir zerur alamatlaryň biri garyn dokumalarynyň gatamagydyr.

Ýokarda görkezilen kliniki häsiýet köp hassalarda duş gelýär, ýöne üýtgeşiğrāk geçýän görnüşleri hem bolýar. Meselem, 15%-nde gaýnaglama bildirmän diýen ýaly geçýär, bu öz gezeginde keseli anyklamakda kynçylyklary döredýär. Eger appendisit garyn boşlugyndan aşakda ýerleşýän görnüşde bolsa, onda kiçi çanaklykdaky ýerleşýän agzalar hem keselleýär. Şu ýagdaýda hem ol

ýerini üýtgedýär, esasan, aram-aram peýda bolýar hem-de içgeçmeklik, peşew saklap bilmezlik bilen utgaşýar. Kāwagt garyn sāhelçe çişýär we içgeçme başlaýar.

Appendisitiň başga ýerlerde ýerleşmegi kābir kynçylyklara sezewar edýär. Olar kliniki üýtgeşik geçip, keseliň kesgidiniň ýalňyş goýulmagyna getirýär. Şeýle ýagdaýda çaga hassahanada gözegçilik edilýär. Kynçylyklar esasan şulardan ybaratdyr :

1. Bu keseliň beýleki kesellere meňzeş geçmegi;
2. Garynda agyrynyň peýda bolmagynyň elmydama bu kesel bilen baglanyşykly bolmazlygy.

Kynçylyk ýüze çykan wagty barmak bilen göni içegäni barlap görmeklik usuly ulanylýar. Bu barlagyň esasynda keseliň ötüşenligini bilmek ýa-da adyny anyklamak üçin ähmiýeti bardyr. Bu barlag bilen ýogyn içegede öň sag diwarynda agyrynyň bardygyny kāwagt sallanýan öňki diwary bilip bolýar. Şu belgiler we elmydama “ýerli agyry” elläp görülen wagty, beýleki alamatlar bilen birlikde, keseliň kesgidini anyklamaga-da kömek berýär.

Esasy alamatlar :

1. şyotkin-Blyumbergiň alamaty – ýuwaşdan garyn diwaryna basylýar, soň birden goýberilýär, agyry güýçlenýär. Bu alamat diňe appendisit üçin magsus däl. Bu alamat garyn boşlugynyň perdesiniň gaýnaglamagyny peritoniti görkezýär. Bu alamat sag gasygynda barlanylýar

2. Filatowyň alamaty. Sag gasyk ellenilip göründe agyry güýçlenýär.

3. Krylowyň gasyk-inek alamaty. Oglanlarda barmagyňy sag gasyk ýoluna girizilende agyry güýçlenýär.

4. Lukmanyň elini itermek alamaty: çaga ukuda wagty sag ýanbaş töwereginde basyp göründe, çaga lukmanyň elini iterýär.

5. Aýak çekmek alamaty: çaga ukuda wagty garynyň ýanbaş bölegini basanynda sag aýagyňy özüne çekýär.

6. Bortomye-Mihelsonyň alamaty. Hassany çep tarapyna ýatyryp sag gasygyny basanynda agyry güýçlenýär.

Üç ýaş çenli çagalarda appendisit. Keseliň ýüze çykyş häsiýetleri ýaş çagalarda birnäçe üýtgeşigräk bolýar. Birinjiden: keseliň alamatlarynyň içinde umumylaryň agdyklyk edýändigine we olaryň başga-da köp kesellerde duş gelýänligidir. Eger uly çagalaryň arasynda esasy alamat bolup, sag gasykdaky agyry bolýan bolsa, onda ýaş çagalar agyryň ýerlerini görkezip bilmeýärler.

Bu alamatlara çaganyň özüni alyp barşyndaky üýtgeşikler 75% ýagdaýlarda ene-atalaryň aýtmagyna görä, olar bir hili öýkelek, gaharjaň bolup, az gürleşýär. Olaryň özlerini ynjalyksyz alyp barmaklary agyryň güýçlenýändigini üçindir.

Agyrynyň mydama bolmagy, ukynyň bozulmagyna eltýär we ýaş çagalarda 60% -inde ýygylgynda duş gelip, keseliň esasy üýtgeşik tapawutlarynyň biri hasaplanýar.

Elmydama duş gelýän alamatlaryň biri hem – gusmak (75%). Ýaş çagalar üçin 3-5 gezek gaýtarmaklyk häsiýetli bolup, bu-da aýratynlyklaryň biridir. Gyzgynyň ýokary galmagy ýaş çagalarda köplenç, ýygy duş gelýär (95%). Kä ýagdaýlarda gyzgyn 38-39°C bolýar. Hassalaryň 10%-nde iç geçmeklik bolýar. Täret etmekligiň bozulmagy esasy gangrena – perfloratiw görnüşde duş gelýär. Sag gasykdaky agyry bu ýaşdaky çagalarda göbegiň daşynda ýerleşýär we beýleki kesellerde duş gelýän abdominal alamatlar meňzeş bolýar. Agyrynyň şeýle ýerleşmegi birnäçe sebäplere:

- agyrynyň haýsy ýerde güýçlüdigini anyk görkezip bilmeýärler, sebäbi aň ýeterlik derejede ösmedikligine;
- nerw impulslarynyň ýaýramaklyk ukybyna;
- çözüň düýbüne gün örümüne örän ýakyn ýerleşmegine;
- çözüň we onuň düýbündäki gaýnaglamanyň çalt ýaýramaklygyna bagly bolýar.

Anyklanyşy: Bu ýaşda keseliň anyklanylyşy örän kyndyr. Esasan, uly çagalardaky alamatlar ýaly alamatlara esaslanýlar (beden myşsalarynyň işjeň däl gatnaşmaklygy we sag böwründäki ýerli agyry). Ýöne 1 ýaşyna ýetmedik çagalarda bu alamatlary tapmak örän kyn. Olar esasan hem psihikanyň ösüş derejesine we çagalaryň barlag wagtynda özlerini ynjalyksyz alyp barmaklygydyr. Çagalar bilen umumy dil tapmak wajyp bolup galýar. Bu esasan gürläp başlan çagalara degişlidir. Barlagdan öň çaga üçin gyzykly gürrüňler tapyp ony özüňe öwrenişdirmeli. Şu ýagdaýda çaga birneme köşeşýär. Ol özüni barladýar. Garnyny barlanyňda howlukman, eliň bilen usullyk bilen ýuwaş hereket edip başlamaly we soňlugy bilen basmagy güýçlendirmeli. Barlagy agyrmaýan tarapdan başlap (çep böwürden) we kem-kemden saga süýşmeli.

Hirurglaryň arasynda çagany uka giden wagty barlamaklyk giňden ulanylýar. Käwagt çaganyň sag böwrüni ellän wagtyň çaga ukuda eliňi itýär, oňa “itmek alamaty” diýip atlandyrylýar. Emma çaganyň uklamaklygy üçin köp wagt gerek bolýar. Keseliň çalt ýaýramak häsiýetini göz önünde tutulanda, şeýle köp garaşmaklyk oňaly däl. Bu ýagdaýda ynjalyksyz çagalaryň arasynda A.F. Dropowyň usuly boýunça derman berip ukladýarlar. Usulyň berjaý edilişi: içegeleri ýuwup arassalanyňdan soň, göni içegä kateteriň (10-15 sm) şpris bilen hlortalgidratyň 3%-li ergini goýberilýär, ol adamyň gyzgyny bilen deň gelmeli. Ýaşa görä mukdary şeýleräk:

1 ýaşa ýsetmedikleri – 10-15 ml, 1 ýaşdan 2 ýaşa çenlileri 15-20 ml, 2 ýaşdan 3 ýaşa çenlileri 20-25 ml 10-20 minut geçenden soň barlamak mümkin. Muskullaryň işjeň däl gatamaklygy we ýerli agyry aňsat duýulýar, ýöne hereket azalýar, gorkmasy aýrylýar we muskul işjeň gataýar. Biziň özümiz örän çuň barlap bilýäris. Şýotkin-Blýumbergiň alamaty derman arkaly we adamyň özi uka gidende barlanylýar. Eger bu alamat bolsa ýa-ha ukudan açylýar, ýa-da agyrynyň bardygyny duýýar. Anyklamakda ganyň umumy barlagy oňat netije berýär.

Ýaş çagalarda leýkositoz 15000-20000 bolýar. Giperleýkositoz hadysasy ýygy duş gelýär. Leýkositar görnüşli taýajyklar köpeliýär.

Elektromiografiýanyň kömegi bilen muskullaryň gataýyş derejesini bilip bolýar.

Köp ýagdaýlarda keseliň ýüze çykyşyny bilmek üçin laporoskopiýa, ultra sesbarlagy hem ulanylýar.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Uly ýaşly çagalarda bu keseli, Esasan hem garyn içege, gyzlarda jyns organlarynyň keselleri we bölüp çykaryş ulgamyndaky keseller bilen deňeşdirilmelidir. Birnäçe keseller içegede agyrynyň peýda bolmagy, appendisitiň klinikasyna meňzeş bolup, kesgit goýmakda kynçylyklara duş gelýär. Bu çagalaryň agzalaryndaky anatomo-fiziologiki tapawutlaryna baglydyr.

Bäbeklerde appendisidiň geçişi

Örän seýrek duş gelip, bu esasan operasiýa edilýän wagty ýüze çykarylýar.

Kliniki alamaty: Keseliň başlangyç döwründe hiç hili alamatlar ýüze çykmaýar. Beýleki kesellerde bolşy ýaly, çaga özüni ynjalyksyz alyp barýar, işdäsi ýitýär, gyzgyny göterilýär (köplenç 39°C we ondan ýokary). Soňra gaýtarmaklyk goşulýar, köplenç öt hem gaýdýar. Garyn çişýär, muskullar hemme bölekde gaty bolýarlar. Soňra çiş we gyzarmaklyk döreýär, toksikoz we eksikoz güýçlenip ugraýar ýa-da peritonit alamatlary peýda bolýar. Rentgende inçe içegede suwuklyk tapylýar, käbir ýagdaýlarda boşlukda gaz hem görünýär.

Ganyň düzüminde – leýkositoz ýokary dereje bolýar we leýkositleriň düzüminiň çepe süýşmegi, ýagny taýajyklaryň sany köpeliýär.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Köp keseller oňa meňzeş geçip, garynda agyrynyň peýda bolmaklygy, gyzgynyň ýokary galmagy we şuna meňzeş alamatlar bilen baglanyşýar. Şonuň üçin ýalňys kesgit köp goýulýar. Ýöne köp taraplaýyn anyklanyş peýdaly bolýar we özüni ödeýär. Çagalar näçe ir we köp

hassahana şu keseli güman edilip getirilse, şonça-da çalt anyklamak we bejermek bolýar. Gaýra üzülmeleriň öňüni almaklyga mümkinçilik döreýär.

Bejerlişi. Operatiw bejergi geçirmeli: Appendektomiýa, (34-nji surat.) esasan umumy beýhuş ulanmak bilen geçirilýär. Garnyň öňki diwary Wolkowiç-Dýakonowyň usuly boýunça gatlaklaýyn kesilýär. Gemostaz geçirilýär. Gurçuk şekilli ösüntgisi tapylyp ýokaryk çykarylýar. Nowokainiň 0,25%-10,0% bilen çöz agyrsyzlandyrylýar. Ösüntgini daňýarlar, kesýärler. Kiset tikini goýlup, onuň üstünden Z şekilli tikin goýulýar. Soňra gatlaklaýyn tikin edilip, aseptiki daňy goýulýar.

34-nji surat. Appendiksiň flegmona görnüşi.

Ýiti appendisitiň gaýra üzülmeleri

Appendisitiň hemme gaýra üzülmeleri bu çagalaryň hassahana lukmanlara giç ýüz tutanlygyndan anyklanyş ýalňyşlyklardan bolýar.

Köplenç şu aşadaky gaýra üzülmeler duş gelýär:

Peritonit her hili görnüşli bolýar.

Ýaýraň *peritonit* ýiti *appendisitiň* gaýra üzülmeleriň netijesinde dörese, onuň esasy sebäbi *appendisitiň destruktiv* görnüşleri bolýar.

Keseliň gelip çykyşy: gurçuk şekilli ösüntgä *mikroblaryň* düşmegi netijesinde çöze jerhetleme hadysalary ýaýraýar ýa-da gurçuk şekilli ösüntgide ýerli nekroz sebäpli deşigiň emele gelmegi döreýär.

Kliniki alamatlary: *appendikulýar peritonitiň klinikasy*, patologiki ýagdaýyň häsiýetine bagly, ol haýal ýa-da tiz ýüze çykyp bilýär. Garynda bar bolan agyry güýçlenip, bütin garyn boşlugyna ýaýraýar. Ösüntginiň ýarylmagynda agyry has hem güýçli bolýar. *Intoksikasiýaň* ösmegi bilen çaga biynjalyk, ysgynsyz, ukyçyl bolup, garynda agyry, peselýär.

Beden ilki üşedip soň gyzdyrýar 38-40°C ýetýär. Köp gezekli gaýtarma bolup iýmiti inkär edýär. Kāhalatda täreti suýgarlýar we içi geçýär. Çaganyň umumy ýagdaýy agyr, ýüz şekilleri ýitileşýär, derisi gury we kül reňkinde bolýar. Nemli bardalar gury we agymtyl. Pulsuň ýygylgy we gyzgynyň galmagy ýüze çykýar. Pulsy aritmiki pes dolulykly we pes dartgynly bolýar. Ýürek tonlary kütelişen. Güýçli *intoksikasiýaň*, alamatlary aýdyň görünýär.

Ýaýraň *peritonitli* çagalar mejbury ýagdaýda bolýarlar. Arkan ýa-da sag tarapynda ýatyp aýaklaryny garna tarap çekip hereketini çäklendirýärler. Aýagyny

ýazanynda garynda güýçli agyry bolýar. Dili ak ýa-da mele örtük bilen örtülen, şeýle seredilende garny ulalan, diwary birneme çişýär kăwagt ol ýerde giňelen damarlar görüňýär. Dem alşa garyn gatnaşmaýar. Çagalar ýüzleý dem alyp gygyrýarlar, sebäbi diafragmanyň hereketlenmegi çözi gyjyndyryp, agyryny köpeldýär. Garnyň in ýüzleý elläp barlamasy agyryny güýçlendirýär, garnyň diwarynyň etleri dartgynly bolýar. Esasanda sag ýanbaş sebitinde *Şýotkin-Blyumbergiň* alamaty bolýar, garnyň ýeňil perkussiýasy örän agyrly. *Per rektum* barlagda öňki gümmeziň sallanmagy we ýiti agyry ýüze çykýar.

Anyklanyşy. Gan barlagynyň netijeleri jerhetlemä laýyk bolýar. Şonda *leýkositoz* 18-25-10 9/0-e we leýkositar formulanuň has çepe süýşmegi ýaş leýkositlere çenli, kăhalatda neýtrofilleriň toksiki dănelerni görmek bolýar. Kislota aşgar deňagramlylygy üýtgäp, köplenç *dekompensirlenen metaboliki asidoz* ýüze çykýar. Eger ýagdaý agyrlaşsa, *metaboliki alkaloz* peýda bolup, prognoz taýdan in erbetdir. Kaliniň ganda mukdary azalýar, şeýlede *giponatrimiýa* ýüze çykýar.

Gematokrit has hem üýtgäp, öl köpelyär. Aýlawdaky ganyň mukdary azalýar. Protein üýtgemesinde albuminleriň azalyp, globulinleriň köpelmegi, çaganyň peşewinde proteini, eritrositleri, leýkositleri tapmak bolýar.

Rentgen barlagynda içegelerde köpsanly suwuklyklaryň derejesi bolýar. Ýarylan appendisitde rentgen suratda kăwagt garyn boşlugynda erkin howa görüňýar.

Bejergilişi. Operasiýadan soňky dăwürde *peritonitli* çagalaryň bejergisi: jerhetlemä garşy, stimilirleýji bejeriş, we beýleki gaýra üzülmeleriň öňüni almak. Operasiýadan 3-4 sagatdan soň kelle tarapyny ýokarlandyrylyp, 6-8 sagatdan soň ýarym oturan ýagdaýa geçirmeli. Bedeni ýokaryk galdyrylyp goýulmagy dem alşygowulaşdyrýar we etleriň dartgynlygyny azaldýar. Öýken wentilýasyýasy peselýär. Şol sebäpden öýken gaýra üzülmeler ýüze çykyp biler. Şonuň üçin *oksigenoterapiýa*, irki işjeň hereketlenme, bejeriş dem alyş gimnastikasy geçirilýär.

Aşgazana hemişelik zond goyulýar we ony wagtly-wagtynda ýuwup durmaly. Eger *atelektaz* guman edilse, onda ygtyýarsyz üsgürme-refeksini işjeňlendirýarlar. Eger bu kömek etmese, *laringoskopiýanyň* kömegi bilen gakylygy aýrylýar.

Parenteral iýmitlenişi we dezintoksikasion bejergini 2-3 günüň dowamynda geçirilýär. Antibiotikler esasy orny eýelýär, olar 5-7 gün berilýär.

Operasiýa wagtynda *peritonial dializ* maksady bilen köp sanly drenažlar goýulýar. *Mikroirrigatoryň* kömegi bilen operasiýadan soňky ilkinji günler gerek antibiotikler garyn boşlugyna goýberilýär. Antibiotikli bejeriş 5-7 gün dowam edýär.

Kandidomikoza garşy çaga fýukonazol, witaminoterapiýa, kalsiniň preparatlary ulanylýar. Içegäniň parezine garşy göreş üçin dowamlandyrylan epidural anesteziýa edilýär.

Ýürek damar serişdeleri ätiýaçlyk kömegi üçin ulanylýar. *Giperbariki oksigenasiýa* (GBO) seanslaryny geçirilýär.

Hassa çaga 3-4 günden tebigy iýmitlendirilip başlanylýar.

Tebigy iýmitlenme diňe iýmit siňdiriş ulgamynyň işi düzedilenden soň geçirilýär. Her gün operasiýadan soňky ýara arassalanylýar we sargy edilýär. Tikinleri 7 günden soň aýyrylýar. Hassahanadan diňe saglygy kanagatlanarly ýagdaýda, gaýra üzülmeleri bolmadyk, ganyň barlaglary kadalaşanda operasiýadan 10-12 günden soň çykarylýar.

Täze doglan çaganyň *peritonitinde* öz aýratynlyklary bolýar. Sebäbi içki *infeksiýa*, *sepsis*, ýaraly-*nekrotiki enterokolit* ýarylan döwründe döräp bilýär. Anyklanyşda esasy orny anamnezi, çaganyň özüni alyp barşy, ganyň umumy barlagy, rengenologiki, USB, netijesinde keseliň kesgidini goýup bolýar.

APPENDIKULÝAR INFILTRAT

Sebäpleri: Gurçuk şekilli ösüntginiň daşyna içýag, inçe içege jemlenmegine *appendikulýar infiltrat* diýilýär.

Appendikulýar infiltratyň emele gelmegi çaganyň agzanyň jerhetleme ýagdaýyny

“*çäklendirmek*” ukybynyň bardygyny aňladýar. Emma ýaş çagalarda “*çäklendirme*” bolmagy örän seýrek duş gelýär.

Köplenç bu gaýra üzülmä uly çagalarda (10-14 ýaş) duş gelýär.

Esasan 3-5 günden soň infiltrat emele gelýär.

Emele gelşi iki döwre bölünýär:

I döwür: Jerhetlemäniň çäklenmegi we *infiltratyň* emele gelmegi. Çaganyň umumy ýagdaýy orta agyrlykda. *Infiltrat* emele gelenden soň, garynda agyry azalýar, emma *peristaltika* bolanda agyry güýçlenýär. *Intoksikasiýanyň* alamatlary saklanýar, bedeniň gyzgyny 38-39°C-de saklanýar, ýüregiň çalt urmasy bolýar.

Seredilende garny birneme çiş, dem alşa sag tarapy (ýanbaş bölümde) gatnaşmaýar.

Elläp barlanylanda ilkinji günlerde garnyň öňki diwarynyň, etleriniň dartgynlylygy duýulýar. Şýotkin we Blýumbergiň alamaty az-kem ýüze çykýar.

Sag ýanbaş bölümde dykyz, ýiti agyryly, süýşmeýän, belli bir çägi bolmagyk

döreme duýulýar. Onuň ululygy dürli bolup, sag ýanbaş bölümini tutýar. Hatda ortaky göbek çyzygyndan hem çepe geçýär. Göni içegäniň sag tarapy agyryly we käwagt dykzylygyny duýup bolýar. *Rektal* barlagyny hökman geçirmeli.

Bu döwüriniň klinikasynda peşewde bozulmalar we uly täretiň suwuk bolmagy mümkin. Ganyň barlagynda *leýkositoz* 12-15*10-9/l, formulanyň çepe süýşmesi, EÇT-niň ýokarlanmagy ýüze çykýar. Ortaça bu döwürüň dowamlylygy 12-14 gün.

II döwür – appendikulýar infiltratyň yzyna gaýtmagy. Çaganyň umumy ýagdaýynyň gowulaşmagy garynda agyrynyň gowşamagy, gyzgynyň peselmegi, peşewiň bozulma alamatlarynyň ýitmegi, intoksikasiýanyň alamatlarynyň azalmagy bilen häsiýetlenýär. Gaýtarma galýar, işdäsi açylýar. Garny dem alşa gatnaşýar. Elläp barlanylanda ýumşak. Sag ýanbaş bölümünde agyry az duýulýar, çaga az hereketlenýär.

Ganyň umumy barlagynda leýkositleriň we neýtrofilleriň sany kadalaşýar. E.Ç.T. köp wagtyň dowamynda ýokary saklanýar (30-50 mm/sag.). 3-4 hepdäniň dowamynda infiltrat yzyna sorulýar. Emma käte iriňlemegi mümkin.

Şeýle bolanda bedeniň gyzgyny galýar, gaýtarma, çözüň gyjynma alamatlary ösýär.

Seredilende garny çiş, sag tarapynyň güberip durmagy we şol tarapyň derisiniň gyzarmagyny görüp bolýar. Ellap barlanylanda ýiti agyry peýda bolýar. Şýotkin we Blýumbergiň alamaty aýdyň ýüze çykýar. Käwagt içegäniň ýöremezligi peýda bolýar.

Ganda ýene-de leýkositleriň köpelmegi we leýkositler formulanyň çepe süýşmegi bolýar. Neýtrofilleriň **toksiki** dänelemegi peýda bolýar. USB barlagy arkaly appendeksiň töweregindäki infiltraty görüp bolýar (35-nji surat). Appendikulýar infiltratyň has agyr gaýra üzülmesi onuň iriňläp garyn boşlugyna ýarylmagy mümkin.

Bejerilişi. Appendikulýar infiltrat esasan konserwatiw bejerilýär. Kese134 anyklanylandan soň, ol diňe iriňlände, operasiýa edilýär. Iriňlemese 3-4 aýdan soň operasiýa edilýär.

Konserwatiw bejergi. Birinji döwüründe bedeniň ýokarky bölegini beýikde goýmak bilen ýatymlaýyn düzgüni saklanýar. Iýmitinde içegäniň *peristaltikasyny* we ajama proseslerini güýçlendirýän, önüm bermeli däl. Antibiotikleriň giň spektrli ulanylmalydyr. Fizioterapewtiki bejergi belleniýär. Ondan başga-da umumy dikeldiş, stimilirleýji bejergi (gan, plazma, albumin, insulino-glýukoza bejeriş) geçirilýär.

II döwürde bejergi. Näsag ýatmak düzgüninde saklanylýar, iýmit rasiony giňeldilýär. Antibiotikoterapiýa dowam etdirilýär, fizioterapiýa we ýyladyjy kompresler goýulýar. Turmagy we ýöremegi diňe *infiltratyň* hemme alamatlary ýiten, ganyň barlagy kadalaşandan soň rugsat berilýär.

PARAAPPENDIKULÝAR IRIŇLI BOŞLUK – ABSSES

Sebäbi. Appendisitiň iriňläp çäklenmegi paraappendikulýar iriň ýygnaýan ýeriň emele gelmegi, gyzgynyň galmagy, garynda agyrynyň, gaýtarmanyň, çözüň gyjynma alamatlarynyň döremegi bilen häsiýetlenýär. Seredişde garny çiş, sag tarapyň güberip durmagy we şol ýeriň derisiniň gyzarmagyny görüp bolýar. Elläp barlanyňda ýiti agyry, anyklanýar. Şýotkin we Blýumbergiň alamaty aýdyň ýüze çykýar. Içege ýöremezligi hem döräp bilýär.

Ganda leýkositleriň köpelmegi we leýkositler formulanyň çepe süýşmegi bolýar. Neýtrofilleriň toksiki dänelemesi peýda bolýar. Appendikulýar infiltratyň has agyr gaýra üzülmeleri iriň garyn boşlugyna ýarylmagydyr. *Peritonit* döremegi, hassanyň ýagdaýyny has agyrlaşdyrýar.

Bejerilişi. Iriň ýygnaýan ýeri açmagyň usuly onuň ýerleşişine bagly. Eger sag ýanbaş bolüminde bolsa, Wolkowiç-Dýakonowyň kesimini, *retrosekal* iriň ýygnaýan ýere çenli kesim uzaldylýar. Douglas iriň ýygnaýan ýerini göni içegäniň üsti bilen açylýar.

Operatiw bejerginiň häsiýeti iriň ýerleşen ýerine bagly. Eger iriň ýygnaýan ýer öňki diwar bilen ýelmeşen bolsa, onda *flýuktuasiýaa* ýerinde kesim edip, iriň ýygnaýan ýeriň içine girýärler. Iriň sorup bakteriologik ösüşe alýarlar; antibiotikleriň erginleri

35-nji surat. USB-de infiltratyň alamatlary.

bilen ýuwýarlar, *tamponirleýärler* we *mikroirrigatoryň* kömegi bilen 3-4 günün dowamynda antibiotikleri goýberýärler. Eger iriň özbaşdak garyn boşlugyna düşen bolsa onda *laparotomiýa* edip, iriň sorup, garyn boşlugyny ýuwup, drenirlenilýär.

Ondan başga-da iriň aýra kesim bilen çykarylýar, *tamponirlenilýär*. Gurçuk şekilli ösüntgi, eger beýleki dokumalardan aýrylýan bolsa aýrylýar. Eger beýle bolmasa, onda degilmeli däl, sebäbi ýaýraň *peritonite* geçip bilýär.

Operasiýadan soňky döwürde bejergi *destruktiv* appendisitiň bejergisi

ýaly. Çaga ýarasy bitenden soň çykarylýar. Ene-atasyna ýene 3-4 aýdan appendektomiýanyň hökmandygy düşündirilýär.

ÇAGALARDA İÇEGE GEÇMEZLIGI (ILEUS)

Ýiti içege geçmezligi bu içegäniň dürli bölekleriniň ýa-da aşgazanyň, aşgazan-ıcege ýolundaky maddalaryň geçmeginiň (süýşmeginiň) bozulmagydyr.

Ileus ölümi ýokary göterimli kesellere degişlidir. Eger-de garyn boşlugynyň başga ýiti hirurgiki kesellerinde ölümiň derejesini pese düşürüp bolýan bolsa, içege geçmezliginde ölümiň derejesi 12-14%-ne saklanýar.

İcege geçirmezligi gadymdan bäri belli bolupdyr. Gippokrat içege geçirmezligini göni içegä howa goýbermek arkaly bejeripdir. İçegäniň geçirmezliginde ilkinji laparotomiýa XVII asyryň ahyrynda edilipdir. Ýöne *antiseptika* düzgüniniň ýoklugy üçin operasiýalar şowsuz bolupdyr.

1907-nji ýylda Wilýams 1040 sany operasiýa edilen näsaglardan 469 sanysyny (45%) ýitiripdir. Russiýada we öňki SSSR-de hirurglaryň Bütinsoýuz IX gurultaýynda we konferensiýada içege geçirmezligi esasy mesele hökmünde seredildi.

“*Ileus*” bize gadym döwürden gelip ýeten söz bolup, ol ýapýaryn, towlaýaryn we sowýaryn diýen ýaly manyny berýär.

Ileus diýlende birnäçe alamatlar - sindrom göz önünde tutulýar, ýagny agyry, gaýtarma, täretiň we ýeliň saklanmagy (çykmazlygy).

İçegäniň ösüp gelýän çiş bilen dykylmagy, inginiň gypjynmagy, gurçuk ýumurtgasy bilen dykylmagy ileusyň döremegine sebäp bolup bilýär. Mundan başga-da içege geçirmezligine seplesmeler (spaýkalar) sebäp bolýarlar.

Şeýlelik bilen içege geçirmezliginiň sebäpleri dürli-dürlidir. Olar seplesme, towlanma, gypjynma ýaly mehaniki sebäplerden, nerw sistemasynyň kesellerine we zäherlenmä, howply çişe çenli ýetýär.

İcege geçirmezligi jana howply we zerur operasiýa edilmeli keseldir.

Ileus appendisitden soň garyn boşlugynyň ýiti keselleriniň içinde ikinji ýerde durýar.

Çagalarda *dinamiki ileus-spastiki* we paralitiki görnüşlerde köp duş gelýär. Has köp duş gelýän paralitiki görnüşidir. *Dinamiki ileusyň* esasy sebäbi çagalarda iýmit siňdiriş ulgamynyň funksional ýetmezçiligidir. Bulardan başga-da öýken çişmesi - pnemoniýa, beýni-çanak şikesi, içege keselleri we *sepsisden* soň has hem köp ýüze çykýar. Ulurak çagalarda *ileusyň* bu görnüşü operasiýadan soň duş gelýär.

Paralitiki ičege geçmezlik gaýtarma sebäpli duzlaryň we suwuklygyň köp ýitmegi hem-de parenteral iýmit bilen kaliýniň doly mukdarda bolmaýanlygy üçin, ýagny *gipokaliemiýa* bilen ýüze çykýar.

Ičege geçmezliginiň dinamikasyny operatiw däl-de, konserwatiw ýol bilen bejerilýär.

MEHANIKI ILEUS

Bu aşgazan, ičege ýollarynyň içindäki maddalaryň geçmegine mehaniki sebäpleri bolanda ýüze çykýar. Olaryň biri *strangulýasion ileus*dyr. Ičege geçmezliginiň bu görnüşi ičegäniň dykylmagyndan başga onuň çözüniň gan damarlaryny gysyp, ičegäniň diwarlaryny *nekroza* getirmegi bilen häsiýetlenýär.

Onuň görnüşleri:

Çolaşma – ičege halkalarynyň öz daşyndan aýlanmagy bilen häsiýetlendirilýär. Ol ičegäniň köp hereketli ýerinde duş gelýär. Diwaryndaky üýtgeşmeler ičegäniň öz daşyndan aýlanan derejesine bagly bolýar.

Düwün döremek– *strangulýasion* ičege geçirmezliginiň has agyr geçýän görnüşi. Düwüni inçe ičegäniň ýa-da inçe we ýogyn ičegäniň halkalary

döredip bilerler. Düwün döremegi keseliň has agyr geçmegine sebäp bolýar. Kähalatda näsaglaryň 12 sagatdan ölýänligi barada maglumatlar bar. Bu içegäniň çalt çüýreyänligi bilen düşündirilýär. Muňa çöz damarlarynyň gysylmagy sebäp bolýar, ol infeksiyanyň ýaýramagyna we *peritonite* getirýär. Keseliň bu görnüşi ir anyklanyp we operasiýa edilende-de ölüm 40-50% ýetýär.

Gypjynma: Inçe we ýogyn içegäniň gypjynmasy daşky we içki inginiň gaýra üzülmegi wagty ýüze çykýar. Gypjynan içegäniň funksiýasynyň bozulmagynyň derejesi gypjynandan soňky, geçen wagta we güýje baglydyr. Gypjynmanyň 3 görnüşi bar:

- a) Elastiki gypjynma.
- b) Diwardaky gypjynma.
- ç) Rektograd (Rihter) gypjynma.

Inwaginasiýa: (37-nji surat)

Inwaginasiýa, esasanam bir ýaşa

36-njy surat. Gypjynmadan soňky nekroz.

çenli bolan çagalarda (90%), has hem 3-9 aýlyk çagalarda duş gelýär. Oglanjyklar gyzjagazlardan 2 esse köp keselleýär. İçegäniň bir bölegi beýleki böleginiň içine girmek bilen häsiýetlendirilýär. *Inwaginasiýa* içegäniň mehaniki geçirmezliginiň bir görnüşidir. Ol çözüň gypjynmagyny we içegäniň dykylmagyny öz içine alýar.

37-nji surat.

A-ileosekal inwaginaty

B- inwaginatyň içine appendiksiň girmegi

Ç- iwaginatyň içine kese içegäniň girmegi

D- inwaginatyň göni içegäniň içine girmegi

Inwaginasiýanyň görnüşleri:

1. *Ileosekal inwaginasiýa.*
2. *Inçe içege iwaginasiýasy.*

3. Goşa *inwaginatiýa* inçe içegäniň içine içegäniň, soň olaryň ýogyn içegäniň içine girmegidir.

4. Ýogyn içegäniň ýogyn içegä girmegi.

Inwaginatiýa daşky gurşaw (*wagina*) hem-de içki (*inwaginat*) böleklere bölünýär, içegäniň başky bölegi *ingawinat* diýip atlandyrylýar. Içege *inwaginatiýanyň* sebäpleri içege hereketiniň bozulmagydyr. Ol bolsa ýylmanak we tegelek myşsalaryň hereketleriniň koordinasiýasynyň bozulmagy sebäpli döredýär. Mundan başga-da *dispepsiýa*, *enterokolit*, *Mekkeliniň diwertikuly*, polip, çiş ýaly sebäpler bolup bilýär. Köplenç goşmaça ýmit iýilmegi bilen baglaşdyrylýar.

Obtursiýaly (dykylan) içege geçirmezligi

Bu keseli köp we dürli sebäpler: *koprostazlar*, çişler, *askaridalar* döredýär.

Koprostaz – içegäniň gaty täret bilen dykylmagydyr. Bu kiçi çagalarda duş gelýär. Esasy sebäpleri; gowşak çagalarda içegäniň funksiýasynyň peselmegi, garyn diwarynyň myşsalarynyň ýetmezçiligidir.

Eplenme – içege trubkasynyň dürli böleginde eplenmegi, köplenç operasiýa bolan näsaglarda seplenme (*spaýka*) sebäpli ýüze çykýar.

Çiş – köplenç ýogyn içegäniň aşak düşýän böleginde duş gelýär, ýöne beýleki böleginde hem gabat gelip bilýär.

Klinikasy: hemme içege geçirmezlikleriniň alamatlary:

- a) başlangyç;
- b) esasy;
- ç) goşmaça görnüşlere bölünýärlər.

Bu bölünme patologiki prosesleriň alamatlaryny häsiýetlendirmäge kömek edýär.

- a) Başlangyç görnüşine agyry bilen gaýtarma;
- b) Esasylara – ýeliň, täretiň çykmazlygy we ýellenmäniň ýaýramagy;
- ç) Goşmaça – içege geçirmezligiň ýeterlik we umumy alamatlary degişlidir.
- a) Agyry – birden ýüze çykýar, başda ýaýran, soňra bolsa tutgaýly bolýar.

Güýçli agyry köşeşmek bilen aralaşýar. Içege geçirmezliginiň aýrylmagy agyry agyrandan soň hem bu içegäniň hereketlenmeýänligi, paraliçi barada maglumatdyr. Bu bolsa içegäniň çüýremegine, *perflorasiýasyna* (deşilmegine), *kollapsa*, ölüme getirip bilýär.

Gaýtarma köplenç agyry bilen bir wagtda başlanýar we her 15-20 minutdan gaýtalanýar hem-de ýokarky içege geçirmezliginde yzygiderli bolup bilýär.

Agyrynyň arasyndaky arakesme içege geçirmezligiň ýerleşişine bagly bolýar (ýokarda, aşakda).

Ýeliň we täretiň saklanmagy *ileusyň* esasy alamatydyr. Ýöne gynansak-da, bu alamatlar gutarnykly, absolýut däl. Ýokarky *ileusda* ýel we täret içegäniň aşaky böleklerinden çykyp bilýär. Ýöne täret bolsa-da, näsagyň ýagdaýy gowulaşmaýar. Garnynyň çişmegi we içege hereketiniň ýok bolmagy iç ýellenmäni güýçlendirýär, içegäniň ýellenmegi başda belli bir ýerde, ýüzde çişmek bilen ýüze çykýar. Bu simptom 1889-njy ýylda Wal tarapyndan ýazylypdyr:

1. Garnyň göze görünýän assimetriýasy.
2. İçegäniň hereketiniň göze görünmegi.
3. Görünýän çiş.
4. Eliň bilen kakyp barlanylanda -timpanit.

Goşmaça alamatlaryna ýürek urgusynyň çaltlaşmagy, gan basyşyň pese düşmegi, diliniň üstüniň örtülip, gury bolmagy girýär. Wagtyň geçmegi bilen bu alamatlar has aýdyň ýüze çykýar. Anyklamakda esasy zatlaryň biri näsaga çuň seretmek. Başynda içi biraz çiş, garnyň *assimetriýasy*, garnynda operasiýanyň yzy bolýar.

Ellenip barlananda içegäniň çäkli çişmegi, kolbasa görnüşli çişniň döremegi ýa-da gaýnaglama infiltraty ýüze çykarylýar. Kakylp göründe *timpaniki* ses eşidilýär.

Diňlenip göründe içegede ýeliň we suwuklygyň süýşmeginiň esasynda ýokary ton eşidilýär. Käwagt “damýan damjanyň” sesi – eşidilýär. Kähalatda içegäniň sesi düýbinden eşidilmeýär. Bu alamatlar keseliň giçki döwrüne degişli – *doly paraliç* – hereketleriniň bolmazlygy. *Sklyarowyň alamaty* – suwuň damja sesi bolýar.

Rektal barlagda – göni içegede päsgelçiligiň ýoklugy ýüze çykarylýar. Göni içegäniň ampulasy boş, Obuhow hassahanasynyň alamaty bolmagy mümkin, bu sigma şekilli içegäniň çolaşmagyna mahsusdyr.

Inwaginasiýada – göni içege barlanan wagty täretsiz ganyň yzy bolýar.

Rentgen barlagy – keseliň ýiti döwründe taýýarlanmany garyn boşlugynyň agzalarynyň grafiýasy geçirilende „*Kloybergiň okarasynyň*“ bolmagy mahsusdyr. Ol gorizontal deňlik, ýagny suwuklygyň üstünde howa bolýar. Hroniki içege geçirmezligi bolanda – *irrigografiýa* geçirilýär. Göni içegä kontrast maddalar goýberilip, ýogyn içegäniň patologiýasyny anyklamak bolýar.

Barlaghana barlaglary: leýkositleriň üýtgemegi keseliň giçki döwrüne mahsusdyr. Suwuklygy ýitirýäni sebäpli *gemokonsentrasiýa* bolýar, gandaky hlوريدler pese düşýär.

Inwaginasiýanyň klinikasyny has belläp geçmeli. İçege geçirmezliginiň bu

görnüşi bir ýaşa çenli çagalarda (90%-de) duş gelýär. Oglanlar gyzlardan 2 esse köp keselleýär.

Kesel birden ýüze çykýar. Çaga bimaza bolýar, aglaýar. Bimazalyk başlanyşy ýaly birden ýok bolýar, ýöne az wagtdan ýene gaýtalanýar.

Agyry tutan wagty çaga birden aglaýar. Agyry gitdigiçe güýçlenýär. Tiz wagtdan soň refektor gaýtarma başlanýar, oňa içegäniň *inwaginat* bilen dykylmagy sebäp bolýar. Pulsy pes, dili gury, garny ýumşak, agyryсыз, *palpasiýa* edilýär.

Inwaginat seredilen wagty göni içegede täret bilen goşulmadyk, az-kem gan bolýar. Keseli anyklamak üçin esasy zatlaryň biri garyn boşlugynyň rentgen barlagydyr – Riçardsonyň bollony bilen (contrast madda) goýberilenden soň, göni içegede howanyň ýaýraýşy we inwaginatyň kellejigine ýetişi görünýär.

Ileusyň deňeşdirme kesgitlemesi.

1. Dizenteriya, garyn garahassa, ýiti *enterit*, esasy alamatlarynyň biri gyzgynyň galmaýanlygy.
2. Ýiti *pankreatitde* täretiň we ýeliň çykyşynyň bozulmazlygy, agyrynyň häsiýeti gurşaw ýaly (halkalaýyn), ganyň we peşewiň *diastazasynyň* ýokary galmagy.
3. Arkanyň gurulygy seýrek duş gelýär, ýöne güýçli halkalaýyn agyry bilen häsiýetlenýär. Bu keselde dyzynyň refleksiniň ýoklugyny, Wassermanyň reaksiýasynyň položitel bolýanlygyny belläpdir.
4. Eger-de gaýtarma ýüze çykسا ýa-da peşew akarda daş bolsa, böwrek agyry tutgaýy bilen tapawutlandyрма has kyn bolýar.

Pnewmoniýa we *plewritler abdominal* alamatlary bolanda – içinde agyry peýda bolýar. Tapawutlandyrmaga perkussiýa, *auskultasiýa* we rentgen barlagy kömek edýär.

Deňeşdirme anyklamakda doly ýygňalan anamnez we obýektiw barlaglar wajyp ýer tutýar.

Bejergi ikä bölünýär :

1. Konserwatiw içýuwgy dermanlar, berhiz.
2. Operatiw: olar *paleatiw* we *radikal* bolýar.

Poliatiw içege geçirijiligini wagtlaýyn ýola goýmak we organizmi toksiki maddalardan arassalamak üçin geçirilýär (ileostoma).

Radikal. İçege geçiriligini doly üpjün etmek üçin we dykylýan sebäplerini ýok etmek üçin gerek bolan wagty içegäni *rezeksiýa* etmek, *anastomoz* döretmek radikal operasiýa arkaly amala aşyrylýar.

INGILER

Garyn boşlugynyň organlarynyň myşsa we *aponewrotiki* öňki we yzky gatlaklaryň deşiklerinden garynyň diwarynyň bilen daşa çykmagyna garynyň ingisi diýilýär (*hernia abdominalis externa*) . Ingide deri bitewiligi bozulmaýar. Bu deşikler tebigy deşikler bolup (gowşak ýerler), bulara göbek aýlawy, garynyň ak çyzygyndaky jaýryjyklar, gasyk kanaly, but kanaly, Ptiniň üçburçlугy girýär.

Inginiň düzüm bölekleri: ingi derwezesi, ingi haltasy we ingi düzüminden durýar.

Ingi derwezesi: - ol myşsa-*aponewrotiki* gatlak bolup, ondan her hili sebäpler bilen garyn diwarynyň *pariýetal* gatlagy bilen içgi agzalar çykýar. Ingi derwezesi her hili owal görnüşli, tegelek, gyşyk, üçburçly we anyk däl görnüşlerde bolup bilýär. Meselem, gasyk ingilerinde ingi derwezesiniň görnüşü köplenç üçburç ýa-da yş görnüşli bolýar. Göbek ingilerinde we garynyň ak çyzygynyň ingilerinde tegelek ýa-da süýrüntik şekil bolýar. Operasiýadan soňky we şikesden soňky ingilerde nädogry görnüşleri hem bolup bilýär.

Ingi haltasy: *pariýetal* garynyň bölegi bolup, ingi derwezesinden çykýar. Ingi haltasynyň boýunjygyny, bedenini we depejigini tapawutlandyrýarlar. Köplenç ol süýrüntik we armyt şekilli bolýar. Ingi haltanyň ýokary bölegi boýunjygy bolup durýar, ol ingi derwezesinde ýerleşýär. Onuň bedeni esasy giň bölegi bolup ol deriniň aşagynda ýerleşýär. Onuň depejigine depe bölegi diýip atlandyrylýar.

Ingi - garyn boşlugynyň hereketli agzalary: içýagy, inçe içege, sigma görnüşli içege, kese ýanbaş we köriçegäniň gurçuk görnüşli osüntgisi, *Mekkeliň diwertikuly*, gyzlarda ýatgynyň goşuntgylary we ýatgy girýär. 141

Bölünişi: Garyn ingisi anatomiki, etiologiki we kliniki alamatlary boýunça bölünýärleridir.

Anatomiki alamatlary boýunça: gasyk, but, göbek ingisi we garynyň ak çyzygynyň ingilerine bölünýär. Bular ingileriň köp duş gelýänleri.

Inginiň gelip gykyşy boýunça 2-ä bölünýär: dogabitdi (*hernia congenitalis*) we dörän (*hernia asgnisita*). Dogabitdi ingiler çaga doglandan bildirip başlaýar ýa-da biraz soň bildirýär. Dogabitdi ingi köplenç gasyk we göbek ingisi bolýar. Dörän ingi çagalarda gelip çykyşy boýunça garyn gatlagynyň ýetmezçiligi sebäp bolup bilýär.

Inginiň kliniki bölünişi şu alamatlara esaslanýar: ingi emele gelmeginde garyn boşlugyndaky saklanýan suwuklyk, ingi haltasyna erkin girip bilýär we yzyna çykýar. Bu ingä erkin ingi ýa-da ýerine girýän diýilýär (*hernia reponibilis*). Köp halatlarda, köp sany güýçleriň täsirleri esasynda ingi haltasynyň

gysylmagy bolýar we *aseptiki* gaýnaglama emele gelýär. Ol bolsa soňra seplerini emele gelmegine getirýär. Sepler köp halatda garyn boşlugynyň agzalaryna we ingi haltasynyň diwaryna ýelmeşip, düzedip bolmajak ingini döredýär (*hernia irreponibis asereta*). Garyn ingisiniň esasy kliniki alamaty gysylan ingi (*hernia inkor sereta*) gaýra goýulmasyz hirurgiki operasiýany talap edýär.

Gysylan inginiň howpunyň esasy manysy ingi haltasynyň düzüminiň organlaryň boýunjygynda gysylmaklygyna getirýär. Bu ýagdaýda ingi haltasynda gan we limfa aýlanyşygy bozulýar, ol gysylan organlaryň ölmeklik howpuny döredýär we ölmekligi mümkin. Köplenç bu içege geçmezliginiň bir görnüşi bolup, gomeostazyň agyr bozulmaklygyna, ýagny gysylan inginiň gysylma derejesine bagly bolýar.

GASYK INGISI

Gasyk ingisi – çagalarda köp duş gelýän ingileriň biri hasaplanýar. Köp ýagdaýlarda bir taraplaýyn, esasan sagda 2-3 esse köp duş gelýär. Gasyk ingisi ýumurtganyň aşak düşmekligine getirip bilýär. Şunuň bilen birlikde çagalarda ingi gasyk kanaly boýunça aşak düşýär, ol içki gasyk ýoly boýunça keseligine ýerleşýär. Çagalarda göni ingi gaty seýrek duş gelýär. Inginiň iki görnüşi bar, gasyk we iýnek ingisi bolýar (38-nji surat). Çagalarda ingi haltasynyň düzümine köplenç inçe içegäniň, uly içegäniň bölekleri, uly ýaşlarynda çöz girýär. Gyzjagazlarda ingi haltasynyň düzümine ýumurtgalyklar, kähalatda turbajyk bilen bile girýär. Haçan-da ýogyn içegäniň uzyn çözi ingi haltasynda ýerleşen bolsa, onda köriçege hem inginiň içine girýär. Bu ýagdaýlarda inginiň yzky diwary (hereketlenýän ingi) bolmaýar.

Kliniki alamatlary. Köplenç kiçi çagalarda eýýäm bäbeklik döwründe gasyk töwereginde tümmerçek bolýar, çaga aglanda, biynjalyk bolanda ol ulalýar, rahat ýagdaýda ýitip gidýär. Çişjagaz agyrsyz, tegelek görnüşli bolýar. Soňky ýagdaýlarda çişjagaz ýumurtga haltasyňa düşýär we onuň böleginde assimetriýa döredýär.

Gorizental ýagdaýda ingi haltasynyň düzümindäki goşundylary usullyk bilen garyn boşlugyna süşürüp bolýar şonda mahsus jugurdama sesleri döreýär. Ingi haltasyndaky goşundyny aýranyňdan soňra gasyk tegeleginiň görümini anyklap bolýar. Şunuň bilen birlikde çaga üsgüren wagty “urgy” duýulýar.

Gyzjagazlarda gasyk ingisiniň çişjagazy tegelek görnüşde bolýar we daşky gasyk tegeleginde anyklanylýar. Inginiň göwrüminiň uly halatynda daşky jyns organlarynyň uly dodaklaryna çenli sallanyp bilýär.

Uly çagalarda ingi hemişe çykmaýan bolsa, onda barlamak üçin olardan çygylmaklygy, üsgürmekligi talap edip anyklaýarlar.

Eger tohumlyk ýolunyň elementleri galňan we gasyk tegelegi giňän bolsa, “urgy” alamatynyň bolmagy anamnezinde anyklanylan bolsa, onda subhelenmezden kesel kesgidi goýulýar.

Gasyk ingisini ýumurtganyň bardasynyň galtaşýan suw ýygnanmasynyň (*gidrosele*), ingi bilen deňeşdirmesi onçakly kyn düşmeýär. Suw ýygnanma çiş dykyz maýyşgak konsistensiyaly, kista häsiýetli we ýagtylanýar. Ertir irden ol kiçi göwrümde we salparan bolýar, agşam onuň göwrümi ulalan we öte dykyz bolýar.

Bejerilişi: Gasyk ingisiniň bejergisi operasiýa etmeklikdir. Häzirki zaman agyrsyzlandyryş serişdeleri bu operasiýany çagalaryň hemme ýaşynda, galyberse-de ýaňy doglan bäbeklerde hem geçirmeklige mümkinçilik berýär. Emma bellemeli zadyň biri ol hem haçanda çagada 1.5- ýylyň dowamynda gypjynma alamaty ýüze çykmasa garyn diwarynyň *waginal* ösüntgisiniň öz-özünden ýapylmagy mümkin.

38-nji surat. Gasyk we tohum halta ingileri

Şol sebäpli adaty ýagdaýda 1-ýaşamadyk çagalarda operasiýa biraz yza süýşürilýär (garaşylýar). Haçanda 1,5-ýaşynda hem çagada ingi saklanýan bolsa – operasiýa görkezme çykarylýar. Operasiýanyň çagalarda geçirilişi ýönekeýdir.

Beýhuş dermanyň kömegi bilen deri we gasyk bardasy kesilýär. Daşky kese muskulynyň *aponewrozy*, soňra gasyk tegelegini we *pupartyň* bagjygynyň *aponewrozy* açylýar. Soňra iki sany anatomiki jübtek bilen *fassiýany* keseligine gatlaklaýyn açýarlar. Tohumlyk ýolunyň elementlerini fassiýa ýapýar. *Fassiýa* açylandan soň ingi haltasy çykarylýar. Halta çykarylandan soň gan duruzyjy gysgyçlar bilen gysylýar we çep eliň barmaklary bilen gatlaklary açylýar. Ingi haltasynyň boýunjygy gowy çykarylandan soň, şol ýeri dikilýär. Eger typançak ingi bolsa, ingi haltasynyň boýunjygyna içinden kiset tikini goýulýar.

Gypjynan gasyk ingisi

Gasyk ingisiniň agyrlaşmagynda gypjynmaklyk emele gelýär (39-njy surat). Bu ýagdaýda içegäniň bölegi ingi haltasyna düşýär we ingi derwezesi gysylýar. Şol ýagdaýda gan aýlanyşygynyň bozulmagy ýüze çykýar. Gapjamanyň emele gelmeginiň sebäbi garyn boşlugynda basyşyň ýokarlanmagy we içegeleriň işiniň bozulmagy bolup biler.

Kliniki alamatlary: Ene-atasý hemişe çaganyň biynjalyk bolup başlan wagtyny dogry aýdýar, çaga aglaýar, ingi haltasynyň çykyp duran ýerindäki agyra arz edýär. Çaga birden gaharjaň, sypalap göreninde agyrly, ingi haltasynyň düzümini garyn boşlugyna düzedip bolmaýar. Biraz soň agyry peselýär, çaga gowşak bolýar, ögemek we gaýtarma bolup bilýär.

Gypjynan inginiň deňeşdirliş, anyklanyş anamnezine we seredilende alnan maglumatlara esaslanylýar. Gasyk ingisiniň anamnezini barlygyny takyklanyňdan soňra gypjynan ingä kesgit goýmak kyn bolmaýar.

Gypjynan gasyk ingisiniň kesgidi gyzyjagazlarda ýumurtgalygyň gysylmagyny anyklamak, haçan-da umumy alamatlarynyň doly bolmadyk halatynda kyndyr.

Eger gasyk ingisiniň düzüminde ýumurtgalyk we turbajyk bar diýnilip şübhelenen ýagdaýynda operasiýa edilýär. Sebäbi ingisiniň düzümindäki agzanyň çüýremegi mümkin. Gasyk ingisiniň gypjynmagy çagalarda özboluşly geçýär, olaryň içege bölekleriniň gan bilen gowy üpjünçiligi, damarlaryň gowy çäkliligi we gapjan tegelegiň az-owlak basyşynyň aýratynlyklary bar. Inginiň özbaşdak düzelmeğine garamazdan, çagalar soňra operasiýa edilmelidirler.

39-njy surat. Gypjynan gasyk-tohumhalta ingisi

Bejerilişi: Gowşak, ýetmez doglan bäbekleriň we neonatologiýa garşy görkezmesi bolan ýagdaýynda ilkinji on iki sagadyň dowamynda gypjynan wagtyndan konserwatiw bejergi edilýär. Şol ýagdaýda inginiň özbaşdak düzelmeği mümkin. Munuň üçin atropiniň 0,1%-li ergini, no-şpanyň 1%-li ergini (0,1 ml her bir ýaşyna) sanjym edilýär. Soňra çaga ýatyrylýar. Ingi haltasyny elin bilen düzetmeklik maslahat berilmeýär. Sebäbi gypjynan agzalara zeper ýetmegi mümkin. Eger konserwatiw bejergi kömek bermedik halatynda 1,5-2 sagadyň dowamynda operasiýa edilýär. Operasiýanyň geçiriliş aýratynlygy ingi haltasyny düzetmezden öň, ingi haltasynyň düzümine seredilýär. Gypjynan tegelege we garnyň daşky kese myşsasyna seredilenden soň kesilýär. Gypjynan içege biraz çekip, gözden geçirilýär (retrograd gapjama bolmagy mümkin). Eger-de içegäniň

gan aýlanmasy bozulan ýagdaýynda, çöze nowokainiň 0,25%-li ergini goýberilýär we içege ýyly fiziologiki erginine ezilen esgi bilen gyzdyrylýar. Eger içegäniň ýaşajylygy şübhel bolسا, onda içegäniň ýasaýسا ukypsyz ýeri kesilip aýrylýar we uçma-uç birikdirilýär. Ingi haltasy aýrylandan soňra gasyk ýoluna *Martynowyyň* usuly bilen ýukajyk gatlak edilýär.

Göbek ingisi

Göbek ingisi-göbek halkasynyň daşyndaky apenowrozyň kem ösmekligi sebäpli emele gelýär. Şol sebäpli göbek halkasy giň bolýar, ondan garyn gatlagy bilen, inçe içege, iç ýag çykýar. Göbek ingisi gyzlarda köpräk duş gelýär.

Kliniki alamatlary: Göbek ingisi çiş görnüşinde ýüze çykýar, çiş tegelek we süýrüntik (*owal*) görnüşde bolýar. Haçan-da çaga rahat arkanlygyna ýatan ýagdaýynda göbek ingisini ýeňillik bilen düzedip bolýar we göbek tegelegini elläp bolýar. Eger inginiň göwrümi uly bolsa, onuň üstündäki deri örtügi süýnen we ýuka bolýar.

Çaganyň ingini duýmaklygy inginiň görnüşine bagly bolýar. Göbek tegeleginiň giň ýagdaýynda çaga sähelçe birahat bolan halatynda ingi çiş ýüze çykýar we ýeňillik bilen önki ýerine barýar, bu ýagdaýda ingi düzüminiň şikesine we agyry ýüze çykmaklygyna esas ýokdur. Eger juda kiçi bolsa we gyalary dartgynly bolan mahalynda çaganyň ynjalyksyzlanmagyna esas bar. Göbek ingisiniň geçiş tertibi onuň görnüşine we çaganyň ýaşyna bagly bolýar. Kiçi ýaşly ösüp barýan çagalarda inginiň öz-özünden bejerilmegi mümkin. Giňän göbek tegeleginiň ýapylmagyna garyn-gatlagynyň diwaryny ösdürýän maşklar we massaž kömek edýär. Çagalarda bejergi 1 aýlyk döwründe başlanýar. Munuň üçin körpäni garynyň üstünde 1-3 minut saklamaly we bu maşky günde 5-10 gezek gaýtalamaly. Bu ýagdaýda çaga kellesini galdyrjak bolup arka myssanyň dartgynlygyny güýçlendirýär, elleri we aýaklary bilen hereket edýär, bu hadysa beden etleriniň berkeşmegi we şol sanda garyn diwarynyň myssanyň berkeşmegi hem bolýar. Bulardan başga ingini ýapyp durar ýaly, tegelek gaty kagyz berkitmeli.

Bejerilişi: Soňky döwürlerde göbek ingisini 2 ýaşdan soňra operatiw bejergi geçirip bejermek maslahat berilýär. Häzirki döwür *anesteziya* usulynyň ösmegi kiçi ýaşly çagalarda göbek ingisini operatiw bejermeklige giň ýol açdy. Egerde çagalarda göbek tegeleginiň deşigi kiçi bolsa, ýiti tutgaý görnüşli agry ýüze çykýar. Bu ýagdaý gapjamaklygy şübhelendirýär, şonda haýsy ýaşda hem bolsa operatiw bejergisini umumy agrysyzlandyrma bilen geçirilýär. Ýarym aý görnüşli derini kesýärler, ingi çişmesiniň aşagyndan ýa-da gapdalyndan

kesilýär. Soňra deri berkidilýär we ingi haltasyny çykarylýar, içi açýlýar. Göbek ingisiniň düzümi garyn boşluga düzedilýär, soňra haltanyň içine seredilýär. Boýunjygy tikilip, iki gapdalyna daňylýar. Halta aýrylýar. *Aponewrozyň* iki gaty bilen ýukajyk gatlak edilýär (40-njy surat).

Garnyň orta diwarynyň ingisi

Garnyň orta diwarynyň ingisi *aponewrozyň* uly bolmadyk ýetmezçiliginde, ortaky çyzygyň ýanynda ýerleşýär. Kähalatlarda gönüden-göni göbegiň aşagyndaky ingi duş gelýär (*paraumblikal ingi*). Bu ýagdaýda göbek tegelegi tutuşlygyna ýapylýar. Çagalarda daşyndan seredeniňde *paraumblikal* ingi bilen göbek ingisini tapawutlandyrmak kyn bolýar. Ýöne ingi haltasyny elläniňde göbegiň aşagynda ýerleşýändigini gowy bildirýär. Göbek ingisinden tapawutlylykda garnyň orta çyzygynyň ingisi esasan uly ýaşly çagalarda duş gelýär. Köp sanly ýagdaýlarda agry ýüze çykýar. Sebäbi *aponewrozyň* ýetmeýän ýerine garyn diwarynyň *pariýetal*

40-njy surat. Göbek ingisi.

A- daşky görnüşi

B,Ç,D-operasiýanyň tapgyrlary

gatlagy goşulyp ingi haltasyny emele getirýär. Garnyň orta çyzygynyň ingisiniň gypjynmasy gaty seýrek düş gelýär. Bu ýagdaýy hökmany hirurgiki bejermeli bolýar. Garnyň orta çyzygynyň ingisi we şol sanda göbek ýany inginiň öz-özünden ýapylmagy bolmaýar, şonuň üçin olaryň bejergisi operasiýa arkaly amala aşyrylýar.

Operasiýany doly anykklanandan soň ýerine ýetirilýär. Umumy beýhuşyň kömegi bilen çişni gapdalyndan derini kesilýär. Ingi haltasy açýlýar, seredilenden soňra boýunjyga dikip aýrylýar. *Aponewrozyň* ýetmezligini tikilýär.

Garyn diwarynyň waginal ösüntgisiniň kemislikleriniň esasynda döreýän keseller. Ýumurtga gabygynyň we tohumlyk tanapjygynyň suw ýygnanmasy (*gidroselle we funikulosele*)

Gidrosele we funikulosele çagalarda köp duş gelýär, onuň emele gelmegi garyn diwarynyň waginal ösüntgisiniň bitmezligi we onuň boşlugyna suwuklygyň ýygnanmaklygy bolýar. Eger-de waginal ösüntgisi ýapylmadyk ýagdaýynda distal tarapynda ýumurtga gabygynyň suw ýygnanmasy (*gidrosele*) bolýar. Eger ösüntgi distal böleginde biten bolsa, ýöne ýokary bölegi açyk bolsa, onda

garyn boşluk bilen galtaşýan *gidrosele* bolýar. Eger-de waginal ösüntginiň ýapylmadyk ýagdaýynda ýumurtganyň we tohumlyk tanapjygynyň galtaşýan *gidroselesi* bolýar.

Haçan-da ösüntginiň *distal* hem ýokary bölegi ýapylan bolsa, suwuklyk ortasynda ýygnalanda, bu halatda tohumlyk tanapjygynyň kistasy emele gelýär. *Gidroselläniň* emele gelmekligini waginal ösüntginiň sorujylygynyň we gasyk töwereginiň limfa apparadynyň ýetmezligi bilen baglanyşdyrýarlar. Kiçi ýaşly çagalarda we ulularda gidrosele şikes gaýnaglama ýagdaýlarynda düş gelýär. Eger gasyk töweregine urgy bolan bolsa, ýumurtganyň gabygyna suwuklyk ýygnanýar. Ol uzak wagtlap sorulmaýar, muňa ýiti ýüze çykan *kista* diýilýär.

Kliniki alamatlary: *gidrosele* bir we iki taraplaýyn bolup bilýär. Çäklendirilen *gidrosele* – ýumurtganyň çiş tegelek görnüşli bolýar, ýumurtgany anyklap görüp bolmaýar.

Galtaşmaly *gidrosele* ýumşak süýri görnüşli bolýar. Çyglan ýagdaýynda bu çiş ulalýar we gaty bolýar. *Diafanoskopiýa* amaly ýagtylanmaklygy ýüze çykarýar. Tohumlyk tanapjygynyň *kistasy* tegelek we gyraly görnüşli bolýar. Aşaky we ýokarky taraplary gowy anyklanylýar.

Gidroselläni köplenç gasyk ingisi bilen deňeşdirmeli bolýar. Ingi saklandylary düzedilen ýagdaýy mahsus jugurdylar eşidilýär. Ingi düzedilenden soňra gasyk töweregindäki çiş ýitýär. Galtaşmaýan *gidroselle* düzedenimizde üstünlik getirmeýär.

Galtaşma bolan ýagdaýynda tekiz ýatanda onuň göwrümi kiçelýär, has-da düzeden ýagdaýymyzda mahsus bolmadyk sesler ýüze çykmaýar. Ýiti ýüze çykan *kistany* gasyk ingisiniň gypjynmagyndan tapawutlandyrmak kyn düşýär. Bu ýagdaýda keseli operatiw bejermeli bolýar. Haçan-da çaklanylýan kesgit goýlanda, gasyk ingisiniň gypjynmagyny inkär etmeli bolýar.

Bejerilişi: Çaganyň bir ýaşynyň içinde öz-özünden bejerilmekligi ýüze çykmagy mümkin. Waginal ösüntginiň *obliterasiýasy* bolan ýagdaýynda, *operasiýa* uly ýaşly çagalarda geçirilýär.

Gidrosellede operasiýanyň *Rossy* usuly ulanylýar. Onuň manysy garyn boşluk bilen galtaşmany aýyrmak we gidrosellanyň suwuklygyna akym döretmekden ybaratdyr. Bu operasiýa örän ýönekeý, ýumurtgany az şikeslendirýär we gowy netije berýär.

Bir ýaşly çagalarda *gidroselle* dykyz ýagdaýynda ynjalyksyzlandyrylan wagty, punksiýa etmek usuly arkaly bejermeklik maslahat berilýär. Suwuklygyň aýrylmaklygy ýumurtganyň gysylmagyny peseldýär we operasiýa etmek

wagtyny uzaldýar.

BAGRYŇ WE ÖT ÇYKARYŞ ÝOLLARYNYŇ DOGABITDI KEMISLIKLERI

Bagryň nädogry ýerleşşi seýrek duş gelýär. Aýratyn anyklananda kliniki gyzyklanma döredýär.

Bagyr hakyky nädogry ýerleşende çep *diafragma* asty boşlukda ýerleşýär. Garyn boşlugynyň agzalary adaty ýagdaýynda ýerleşýär, bagryň süýşmegi esasan beýleki dogabitdi kemislikler bilen bilelikde duş gelýär: diafragmal ingi, göbek tanap-jygynyň embrional ingisi we başgalar. Bagryň doly *ageneziýasy* seýrek ýagdaý -larda bolýar (kombinirlenen nädogry ösüşde). Bagryň doga *gipoplaziýasy* hem seýrek duş gelýär. Çagalar bagryň *ageneziýasy* bilen ýaşamaga ukyply bolmaýarlar.

Bagyr çep tarapda bolanda *gipoplaziýasy* bilen ýaşap bilýär.

Öt haltanyň dogabitdi kemisligi

Öt haltasynyň *anomaliýalary* soňky döwürde köp gabat gelýär.

Ösen döwletlerde ýöriteleşdirilen çaga *gastroenterologiki* merkezleriň döredilmegi, barlagyň *rentgenokonstrast* we *ultrases* usullarynyň ulanylmagy, öt haltanyň kemisliklerini anyklamakda oňat netije berdi.

Öt haltasynyň dogabitdi kemisliklerini birnäçe topara bölmek bolýar:

1. Öt haltanyň bolmazlygy (*ageneziýa*);
2. *Gipoplaziýasy*;
3. Ýerleşişiniň *anomaliýasy*;
4. Hereketli (azaşan, asylan) öt halta;
5. Goşmaça öt halta;

1. Öt haltanyň bolmazlygy (*ageneziýasy*) – 1600 *autopsiýadan* 1 ýagdaýda tapylýar, ol gyzjagazlarda 2 esse köp duş gelýär.
2. *Gipoplaziýa* (doly ösmezligi) – seýrek duş gelýär.
3. Öt haltanyň bagyr içinde ýerleşmegi 8% duş gelýär.
4. Hereketli (azaşan, asylan) öt halta. Bu anomaliýa öt haltanyň bagyr içi ýerleşmegi bilen gapma garşydyr.

Öt akarynyň atreziýasy

Öt akarynyň *atreziýasy* – bejermesi kyn bolan öt ýollarynyň *anomaliýasy*. 20000-30000 dogrumda 1 gezek duş gelýär (41-nji surat). Öt akarynyň

kemislighiniň birinji şowly operasiýasy W.Lodd tarapyndan edildi we ol bu keseli amaly taýdan bejerip bolýandygyny subut etdi.

Öt akarynyň atreziýasynyň 3 görnüşini bolýar:

1. Bagyr daşky öt akarynyň atreziýasy;
2. Bagyr içki öt akarynyň atreziýasy;
3. Öt çykaryş ýollarynyň total atreziýasy;

Soňky 2 görnüşini bejerip bolmaýar we olörän seýrek duş gelýär.

1. Bagyrdaşky öt akarlarynyň *atreziýasy* beýleki görnüşlerinden gowy öwrenilen we doly görnüşlere bölünen (M.Kasal).

Bu keseli esasan iki görnüşde bolýar: düzedip bolýan we düzedip bolmaýan. Bagyr öt akarlarynyň bolmagy ýa-da bolmazlygy iki esasy görnüşni aratapawudy bilen bagly bolup durýar.

41-nji surat. Atreziýanyň dürli görnüşleri.

Düzedip bolýan görnüş öz gezeginde 2 görnüşe bölünýär.

I görnüş. Umumy öt akarynyň geçirmezligi bilen häsiýetlendirilýär. Onuň *distal* bölümi giňelen, ýukajyk diwarly. Öt halta kadaly emele gelen, şonda-da käwagt halta akarynyň dykylmagy tapylýar.

Umumy bagyr akary daşky *diametrinde 10 mm* çenli giň bolmagy mümkin. Ýöne içki boşlugy diwarynyň *fibroz* üýtgeşmesi netijesinde köplenç darajyk bolýar.

II görnüş. Umumy bagyr akaryna zeper etmek bilen häsiýetlendirilýär. Umumy bagyr akarynyň *distal* bölümünde dykylan bolmagy we bolmazlygy hem mümkin. Şeýle ýagdaýda ýokary bölümi giňelen we goýy öt saklaýar.

Bagyr içki akarlaryň *atreziýasy* seýrek duş bolup durýar. Atreziýanyň bagyr içki görnüşiniň bejergisi hirurgiki usulda mümkin däl.

Sebäpleri we gelip çykyşy. Öňden ýaýran taglymata görä öt akarlarynyň *atreziýasy embriogeneziň ösüş döwrüniň* bozulmasy netijesinde emele gelýär.

Barlaglar öt çykaryş ulgamynyň *atreziýasy* barada täze pikiri dörettdi. Oňa laýyklykda billiar atreziýa umumy öt akarynyň kistasy we bäbekleriň dykylan *holangopatiýasyna* getirýär. *Obstruktiv* (dykylan) *holangopatiýanyň* emele gelmegine getirýän esasy hadysa gaýnaglama, akarlaryň *epiteliýasynyň degenerasiýasy*, boşlugynyň dykylmagy akar töwereginiň gatamagyna getirýär.

Ondan başga-da bagryň *gistologiki* barlagy netijesinde äpet öýjükli *transformasiýa*, *gepatoselýulýar degenerasiýa*, *nekroz*, *portal* traktyň çiş we gaýnaglama, ýagny dogabitdi *gepatitiň* alamaty öt akarlarynyň *atreziýasynyň* hemme gözegçiliginde şol ýa-da beýleki bileleşen görnüşinde duş gelýär.

Şeýlelikde, dogabitdi gepatit we öt çykaryş ulgamyň atreziýasy bir keseliň dowamynda dürli görnüşde geçýär. Birinjide, *gepatoselyulýar* zeper ýetme, ikinjide bolsa bir wagtda bagyr dokumasyna we akar ulgamyna zeper ýeten görnüşinde bolýar.

Kliniki alamatlary. Esasy alamaty sarylama, täretiň ak, peşewiň goýy sary, goýy piwo reňkde bolmagy. Sarylama 35-40% näsaglarda doglan badyna bildirýär, beýleki gözegçiliklerde dürli wagtda 4 hepdä çenli ýüze çykýar. Sarylamanyň ösmegi häsiýetli. Doglanda 35-40% täret reňksiz bolýar we 3-4 hepdäniň dowamynda gowşak sary reňkde bolýar. Bu öt akarlarynyň bölekleyin geçirijiligi bilen bagly däl, içege mäsleriniň azajyk mukdarda öt pigmentlerini bölüp çykarmagy we içege *florasynyň* ýaşayyş işjeňligine bagly. Munda täretde *sterkobilin* tapylmaýar. Bagyr kem-kemden 10 hepdelik ýaşyna çenli ulalýar, soň *portal gipertenziýa* alamatynyň ösmegi boýunça artýar, *assit*, *gemorragiki* ýüze çykma emele gelýär, garnyň öňki diwarynda giňelen wenalar görünýär.

Näsagda deri gijilewügi bolýar. Hassa çagalar bejergisiz ortaça 6-9 aý yaşaýarlar.

Anyklanyşy. Öt akarlarynyň *atreziýasynyň* bejergisi kyn we jogapkärli. Köp hirurlaryň tejribesine görä operasiýa 11 hepdelik ýaşyna çenli, bagyrda *sirrotiki* üýtgeşme bolup geçmänkä üstünlikli ýerine ýetirilýär.

Fiziologiki sary getirme - sarylama *intensiw* bolmaýar, alamatlary peselýär we 2-3 hepdeden öz-özünden aýrylýar.

Gemorragiki keseliň klinikasynda sarylama çalt ösýär, 3 gününň ahyrynda ol ýokary derejä ýetýär. Bejergi geçirilmedik ýagdaýynda *bilirubin intoksikasiýanyň* alamatlary ýüze çykýar. Ganda göni däl erkin *bilirubin fraksiýasy* agdyklyk edýär. Täret reňklenen bolýar.

Sarylamanyň 3 hepdeden köp saklanmagy we köpelmegi öt akarlarynyň atreziýasy barada güman etmäge sebäp döredýär. Anyklanyşyň şeýle gözegçiliginde öt akarlarynyň dykylmagyny inkär etmekden başlamaly. Munda *magneziýaly* synag geçirilýär. 2-3 gününň içinde günde 2 gezek zond bilen aşgazana 5 ml *magneziý sulfatyň* 25%-li ergini goýberilýär.

Septiki sarylama. Degişli kliniki barlaglaryň we barlaghana maglumatlary (ganyň bak ösüşi, gözegçilikde piodermiýa, bedeniň ýarasy we ýaralanmasy, ýokarky dem alyş ýollarynyň iriňli ojagy we başgalar) esasynda kesgitlenilýär.

Dogabitdi *merezyeliň*, *toksoplazmozyň*, *sitomegalowirusyň* tapylmagyny, *serologiki reaksiýanyň*, *sitologiki* barlaglaryň kömegi bilen anyklamak mümkin.

Kliniki alamlary. Meñzeş bolan öt akarlarynyň atreziýasynyň we dogabitdi gepatitiň aýratyn anyklanyşy kynçylyk döredýär. Köp barlaglar we köp wagt

gözegçilik köplenç islenilýän netijäni bermeýär.

Laporoskopiýa, bagryň *biopsiýasy*, bagryň we öt akarlarynyň USB, deri üstünden bagyr *holeografiýasy*, *gepatosintografiýa*, anyklaýyş *laporatomyýanyň* üsti bilen kesgitlemek bolýar.

Bejerilişi. Bagyr daşy öt ýollarynyň atreziýasynda ödüň içegä düşmezligini anastomozlaryň kömegi bilen dikeltmek mümkin. Olaryň görnüşi *atreziýanyň* derejesi bilen anyklanylýar:

1. Holedohoduodeno anastomoz;
2. Holesistoduodeno anastomoz;
3. “U” görnüşli anastomoz goýulýar.

PORTAL GIPERTENZIÝA

Çagalarda *portal gipertenziýasy* sindromy – bu *wena porta* (derweze) ulgamynda gan aýlanyşynyň bozulmagy, gan basyşynyň ýokarlanmagy bilen gyzyldödekde, aşgazanda gan damarlarynyň giňelmegine, soňra gan akmasyna getirýär.

Gelip çykyşy: Bu kesel dogabitdi hem-de soňra bagryň keselleri ýa-da *wena porta* derweze gysylmasy, gapdaldan basylmasy, onuň gaýnaglamasy esasynda bolup bilýär.

Portal gipertenziýa soňky 50-60 ýylyň içinde öwrenelip başlandy we onuň bejerilip boljaklygy subut edildi (42-nji surat).

Ilkinji *portal gipertenziýasynyň* bölünişini *Wipple* we *Blakmore* (1945ý) düzdüler we onuň iki görnüşini aýtdylar.

Portal ulgamynyň bölünşi 1974-nji ýylda M.D.Pasiora giňişleýin beýan etdi. Olaryň 4 görnüşden ybaratdygyny belledi.

1. Bagyr üstündäki *blokadanyň portal* gan aýlanyşygynyň bozulmasy ;

- a) *Pikanyň sirrozy*-ýürek keselleri;
- b) *Kiariniň keseli* (bagyr wenalaryň trombozy);
- c) *Baddi-Kiariniň* usuly (aşaky boş gowalç wenalaryň bagyr wenalaryň deňindäki *trombozy*) bagyr wenalaryň ýokarsynda daralmagy we çişler, tegmiller bilen basylmagy.

2. Bagyr içki böwediniň portal gan aýlanyşygynyň bozulmasy.

- a) Bagryň *sirrozy*: dürli görnüşleri (*portal*, *postnekrotiki*, *biliar*, garyşyk);
- b) Bagryň çiş (damarly, parazitar, mäs);
- ç) Bagryň *fibrozy* (*portal*, tegmilli, şikesden soňky, ýerli gaýnaglama ýagdaýy).

3. Bagyr daşyndaky aşaky blokadanyň *portal* gan aýlanyşygy;

- a) derweze wenanyň *trombozy*, dogabitdi daralmagy, derweze wenanyň we onuň şahalarynyň *atreziýasy*;
- b) Fleboskleroz, obliterasiýa wena porta trombozy we onuň şahalary;
- ç) Wena portanyň tegmilleri, çişler bilen basylmagy.

4. Garyşyk görnüşli blokadanyň bolmagy.

- a) Bagryň *sirrozy* derweze wenanyň trombozy bilen goşulyp gelende, (bagryň ilkinji *sirrozy*, derweze wenanyň *trombozy* gaýra üzülmek ýagdaýda);
- b) derweze wenanyň trombozy bagryň *sirrozy* bilen (bagryň *portal sirrozy*, derweze wenanyň trombozy netijesinde) çylşyrymlaşan görnüş.

Derweze wenanyň gan aýlanyşygynyň kliniki alamatlary we ýagdaýy boýunça keseliň geçişi 3 derejä bölünýär.

1. *Kompensirlenen* – (başlangyç döwri – *portal* basyşyň biraz ýokarlanmagy, *kompensirlenen* bagyr içindäki gan aýlanyşygy, *splenomegaliýa*, *gipersplenizma* bolanda ýa-da bolmadyk wagty).

2. *Subkompensirlenen* (ýokary *portal* basyşy, *splenomegaliýa*, gyzyldödegiň we aşgazanyň giňelen *warikoz* wenasyndan gan akmak ýa-da gan akmazlyk, bagyrda derweze wenada gan aýlanyşygynyň bozulmagy).

42-nji surat. Portal ulgamynyň kadaly anatomyýasy.

3. *Dekompensirlenen* (*splenomegaliýa*, gyzyldödegiň, aşgazanyň giňelen *warikoz* wenasyndan gan akmak ýa-da gan akmazlyk, assit, derweze wenasynda, merkezi gan aýlanyşygynda güýçli gan aýlanyşygyň bozulmalary).

I. Bagyr üstündäki portal böwediniň klinikasy

Bu bloguň bolmagynyň sebäbi: ýüregiň şikesleri, ýüregiň sag we çep taraplarynyň kemisligi, aşaky boş wenalaryň we olaryň şahalarynyň *trombozy*, *endofebiti*, *anomaliýalary*, bagyr wenasynyň membranasynyň, gysylmasy (Baddi-Kiari sindromy) (43-nji surat).

Kiari we Baddi-Kiari sindromynyň klinikasy bir meňzeşräkdir. Ýiti we hroniki görnüşleri bar. Ýiti görnüşinde epigastral töwereginde, sag gapyrgalaryň aşagynda, bagryň üstünde agry we gaýtarma bolýar. Bagry tiz ulalýar, garyn boşlugynda erkin suw peýda bolýar. Aşaky çişler peýda bolýar. Garyn boşlugynda, döş kapasasynda wena damarlary ulalýar. Aşgazandan, içegelerden gan akma peýda bolup, çaganyň reňki saralyp başlaýar.

Dowamly görnüşiniň klinikasy: bag ryň ulalmagy, *splenomegaliýa* (dalagyň ulalmagy), garyn boşlugynda erkin suwuň bolmagy, aşgazan, içegelerden gan akma näsagyň heläk bolmagyna getirip bilýär.

Anyklanyşy:

1. Ýokarky we aşaky *kawografiýa* ;
2. *Splenoportografiýa* (44-nji surat);
3. Ultrases barlagy – *dopplerometriýa* bilen (45-nji surat);

Bejerilişi. Diňe hirurgiýa usuly bilen bejerilýär. *Portokawal: mezeneterikokawal, spleno-renal* anastomozlary goýulýar. Olardan başga-da *organopeksiýa – omentogepatopeksiýa, gepatoorganopeksiýa* geçirilýär.

43-nji surat. Baddi-Kiariniň sindromy.

44-nji surat. Splenoportografiýa.

Bagyr içki *portal* blogunyň döremeginiň esasy sebäpleri şu aşaky keselde bolýar. Bütindünýä gepatologlaryň, Meksikada 1974-nji ýylda geçiren kongresiniň gelen netijeleri esasynda bagryň dowamly-diffuz keselleriniň üç görnüşini bar:

1. *Gepatit*;
2. *Fibroz*;
3. *Sirroz*.

Dowamly hepatit: Bagryň hepatit keseli 6 aýlap dowam etse, soňra gowulaşmasa, oňa dowamly hepatit diýilýär. Dowamly *gepatitiň* 2 görnüşini bar:

1. Dowamly *persistirleýji hepatit*;
2. Dowamly *işjeň hepatit*.

Dowamly *persistirleýji hepatiti* – bagryň *spesifiki* däl işiniň (*funksiýasynyň*) bozulmasy, ol wagtyň geçmegi bilen kem-kemden 95-98% gowulaşýar, onuň dowamly işjeň hepatite geçmegi 2-5% derejede bolmagy mümkin.

Dowamly işjeň gepatit köp wagtlap bejergini talap edýär. Eger öz wagtynda bejergi alynmasa ol *sirroza* ýa-da bagryň çiş keseline hem geçip bilýär.

Sebäpleri we keseliň gelip çykyşy. Çagalarda bagryň dowamly *gepatiti* esasan hem näsag virus gepatitini geçirenden soň bolýar. Eger-de ganyň *syworotkasynda HBS-antigen* tapylsa, onda ol *wirus B gepatitini* geçirendini anyklap bolýar. Kähalatlarda agzalarda autoimmun reaksiýasynyň bolmagynda hem ýüze çykyp bilýär. Dowamly gepatitiň çagalarda ýüze çykmaklygynyň 4 sebäbi bar (Akopýan W.G., 1982):

1. *Wirusly* ;
2. *Immunly patologiýa*;
3. *Wirusly-immunogenetiki*;
4. *Sirkulýator* (aýlanma).

45-nji surat. USB barlagy doplerometriýa bilen. Portal wena damarynyň angiomatoz transformasiýasy görünüär.

Çagalarda *wirus* sebäpli Botkin keseli (sarylamany) geçirenden soňra – kähalatlarda agzanyň gowşaklygy ýüze çykanda dowamly gepatit emele gelýär.

Soňky wagtlarda çagalarda *immun* ýagdaýy peselende, bagryň *gepatositine wirusyň* täsir etmeginde ol antigen häsiýetine geçýär, soň bagryň öýjükleriniň bozulyp, dowamly gepatitini ýüze çykarýar.

Sirkulýator ýagdaýy. Bu ýagdaýda bagryň gan aýlanmagy bozulýar, ol bolsa bagyr öýjüklerinde *gipoksiýa* emele getirýärler. Soň bagyrda dowamly gepatit emele gelýär.

Kliniki alamatlary. Klinikasynda *newrologiki, dispeptiki* alamatlar ýüze çykyp başlaýar. Näsag tiz ýadaýar, biynjalyk bolýar, köp derleýär, aýdylan sözleri ýadyndan çykarýar, işdäsi peselýär, içegeleri giňelýär (*meteorizm*), sag gapyrganyň aşagynda agry bolýar. Bagry ulalyp gatap başlaýar, reňki sary bolýar (50%), kähalatda sary bolmazlygy hem mümkin.

Çagalarda klinikasy boýunça dowamly gepatitiň bir görnüşi duş gelýär. Oňa “*Lipoid gepatit*” diýilýär. Ol klinikasy boýunça öňkülerden tapawutlanýar. Bu görnüşde köp organlar zyýan çekýär. Näsagyň gyzgyny galýar, arryklaýar, endamynda *gemorragiýa*, derilerinde üýtgeşmeler, *artrit, poliserrozit*, öýkende suw, ýüregiň töweregine suw ýygnaýar (*perikardit*), içegelerinde gaýnaglama (*kolit*) alamatlary bolýar. Bu gepatit ýaş ýetginjeklerde esasanan hem gyzlarda bolýar.

Anyklamak üçin geçirmeli barlaglar:

1. Bilirubin we onuň *fraksiýasy*;

2. Sulema we *ZnS-probasy*;
3. *Holesterin*, peşew ýa-da kristal görnüşli azotly madda (moçewina);
4. Aşgarly *fosfotaza*;
5. *Kaogulogramma*.
6. *Aminotransferazalar (ASAT, ALAT)*;
7. Umumy protein we onuň fraksiýasy (Albumin);
8. *Ezofagogastroduodenoskopiýa* we ; *ezofagogastroskopiýa*
9. Ultra ses barlagy, *dopplerometriýa* bilen;
10. *Splenoportografiýa* (görnüşini anyklamak üçin);
11. *Splenonometriýa*-gan basyşynyň derejesini barlamak üçin;
12. *Laporoskopiýa* we bagryň *biopsiýasy*.

Bejerilişi. Dowamly gepatiti *pediatr* çaga hirurgy bilen bile bejermelidir. Dowamly gepatit keseline kesgit goýlandan soň 2-6 aýlap bejerilýär. *Konserwatiw* bejergi şu düzümden durýar: *gepatoprotektorlar*: - *essensial, legalon, liw-52, sirepar, jetepar*. *Metabolikler*: - kokarboksilaza, ATF, riboksin. Ftoterapiýa: arpa badyýan, mekge gupagy, çopan telpek, buýan köki we başgalar. Witaminoterapiýa: fol kislotasy. *Gormonoterapiýa*: - prednizalon we başgalar. Öt çýkaryjalar - *allahol, holosas, holerzim* we başgalar. Wirusa garşy dermanlar: *amiksin, introp, interferon* we başgalar, *antibiotikler, spazmolitikler, fziobejeriş – ilionoforez* (MgSO₄ bilen), *oksigenoterapiýa (barokamera)*: zäherlenmäni peseldýän dermanlar (gemodez, glýukoza 10%-20% - disol, igrisol we başgalar) we *immun preparaty*. Eger olar kömek etmese, işjeň prosess dowam edende hirurgiki ýoly bilen bejermeli.

Bagryň sirrozy

Sirroz – bu bagryň dokumalarynyň *gepatositleriň*, gan damarlarynyň düzüminiň bozulyp, olaryň fibrozlaşmagynyň netijesinde beýleki agzalaryň hem funksiýalarynyň üýtgäp, işleýşiniň peselmegine getirýän ýagdaýyna aýdylýar (46-njy surat).

Sebäpleri we keseliň gelip çykyşy. Bagryň sirrozynyň ýüze çykmagynyň esasy sebäbi çagalarda wirusly gepatit bolýar. Ol esasan hem *hroniki aktiw gepatitden* soň bolýar. *Sirroza* geçmek üçin bagyrda köp hadysalar bolup geçýär, *gepatositleriň* düwünjekleriň *nekrozy*, olaryň bozulmalary, *fibroza* geçmekligi, ýalan bolejikleri emele getirýär.

Sirrozyň birnäçe görnüşleri duş gelýär. Şol sanda:

Nekrotiki sirroz - esasanam *makronodulýar* bolýar.

Portal (septal) sirrozy - ol esasan dowamly hepatitiň esasynda ýuwaş-ýuwaşdan bolýar, *portal* we *periportal* meýdanlarynda çişmeler, bolejikler düwünjikler emele gelýär – *mikronodulýar* bolýar.

Biliýar sirrozy – içki öt ýollarynyň gysylmagy, dykylmasy esasynda bolýar. Garyşyk *sirrozy postnekrotiki* we portalnyý şikesi bilelekde bolýarlar. Sirrozyň ýüze çykmagynyň esasy sebäpleriniň biri portal ulgamynda gan aýlanyşynyň bozulmagydyr. Bagryň içindäki wenalaryň gysylmagy bilen, ganyň bagryň üstünden ötüşi bozulýar we portal wenalary giňelýär, diametri ulalýar. Olar gyşarýarlar, gan basyşy ýokarlanýar (N-60-120 mm), ol 400-600 mm. suw sütünine barabar bolýar.

Kliniki alamatlary. Keseliň geçişine bagly bolýar we bagryň işleýşiniň ýerine ýetirilişine görä ýüze çykýar: tiz ýadamak, kelleagyry, ukynyň bozulmagy, horlanmak. Dispepsiýa ýagdaýlary, deriniň guramagy, boýunda, ýüzünde, döş kapasasynda, bileginde, ýyldyzjyklar, eritemalar bolýar.

Barmaklary “*deprek taýajyklary*”, ak emal ýaly dyrnaklary bolýar, burnundan gan akýar, garynda “*assit*” erkin suw ýygnanýar, bagry ulalýar, gataýar, dalagy elmydama ulalýar.

46-njy surat.

Makroskopiki bagyr sirrozynyň görnüşi.

Keseliň anyklanylyşy: Anyklanyşda esasan *anamnez* kömek edýär.

1. *Anamnez* soralanda, ýagny maglumatlar alnanda kakasy, enesi *wirusly gepatit* geçirdimi ýa-da ýok, syrkawyň özi sarylama geçirdimi ýa-da ýok diýen soraglara takyk jogap almaly.
2. Ganyň umumy barlagynda *leykositopeniýa*, *trombositopeniýa*, *anemiýanyň* alamatlary bolýar.
3. *Bilirubin* ýokary galýar (N – 21 mmol/l – 3-4 esse köpeliýär).
4. Aminotransferazalaryň görkezijisi ýokary galýar (ALAT, ASAT).
5. *Albumin* aşak düşýär < 40%, gammaglobulin ýokary galýar > 21%.
6. *Splenoportografiýada* – *splenportal* sistemasy giňelen, derweze wenasy egrem-bugram bolýar.
7. *Splenomanometriýa* – dalagy punksiýa edip *Woldmanyň apparady* bilen gan basyşy barlananda ol ýokarlanan > 120-den, 600 suw sütünine çenli bolýar.
8. *Ezofagogastroskopiýa* edilende gyzyldödegiň wena damarlary, aşgazanyň kardial böleginiň gan damarlary giňelen, *erroziýa* hem bolýar.

9. Ultrases barlagy. *Doppelerografiya* bilen bile geçirilýär.

Onda gan aýlanmasy özgerýär, kollaterallar ýüze çykýar, gan akysy tersine bolýar.

Bejerilişi. Dowamly işjeň gepatitiň çagalarda hirurgiki bejerilişi şu çaka çenli wajyplygyna galýar. Ýokarda aýdylan bejergiler dowamly işjeň gepatitiň ýitileşmegini peseltmese, şu aşakdaky hirurgiki bejergileri hödürleýärler:

1. Bagyr *arteriýasynyň periarterial newroektomiyasy* ;
2. Diňe *splenoektomiya*;
3. Bagryň bir bölegini aýyrmak;
4. *Spleno-renal anastomozy*.

Dowamly işjeň gepatitiň *sirroza* geçýän döwri şu wagta çenli belli bolman galýar. Şonuň üçin ýokardaky operasiýalar edilen wagtynda şu aşakdaky hirurgiki bejergiler hem goşulyp bilner; *porto-kawal anastomozlarynyň* görnüşleri, *omentogepatopeksiya*, bagyr biopsiýasy.

Sirroza morfologiki anyklanylandan soň hem ony bejermek örän kyn. Şu güne çenli belli hirurgiki bejergi ýok, bar bolan hirurgiki bejergiler *sirrozyň* gaýra üzülmelerine garşy peýdalanylýar. Eger-de gyzyldödekde, aşgazanda gan damarlaryň giňelişi bolan portal gan damarlarynda basyş ýokary (>200-600 suw sütüni), *anamnezde* aşgazan, içege gan akması bolan bolsa, olar ýöriterleşdirilen, çaga hirurgiýa klinikalarynda operativ bejergi almalydyrlar (*radikal operasiýa splenorenal* wena gan damar anastomozy dalagy aýryp edilýär).

Radikal operasiýa –bagryň transplantasiýasy, ýagny näsag bagryň ýerine sagdyn bagyr goýulýar. Donor öz ejesiniň bagrynyň bir bölegini ýa-da başgalardan alýar.

Bagyr asty portal gipertenziýasy

Bagyr asty *portal gipertenziýasynyň* ýüze çykmagynyň esasy sebäbi derweze wenasynyň we onuň şahajyklarynyň gan akmasına päsgelçilik döremegidir.

Sebäbi we keseliň gelip çykyşy. Portal wena ulgamynda gan akmanyň bozulmagynyň köp sebäpleri bar: Çaga doglandan soň *portal wenalaryň flebiti, trombofobiti* geçenden soň olaryň daralmagy, dykylmagy, gapdaldan gysylmagy (kista, çiş, sepleşme) bilen. *Portal* wenasynyň dogra bitdi kemisligi köplenç 80% düş gelýän görnüşidir. Portal ulgamynda gan akması bozulandan soň, onda gan basyş ýokarlanýar (N-60-120 mm H₂ O) > 300-400 mm suw sütüni bolýar. Ondan soň bolsa gapdaldan goşmaça sowma gan damarlary (*kollateral*) emele gelýär.

Esasan hem “*gastroezofagal*” wenalary bagryň derwezesinde köp *porto-portal anastomozlary, kawernoz-transformasiýasy* emele gelýär.

Kliniki alamatlary. Çagalarda bagyr asty portal gipertenziýasynyň esasy häsiýetleri: dalagyň ulalmagy (*gipersplenizm*), gyzylödekde we aşgazanyň kardial böleginde wena gan damarlarynyň giňelmegi, olardan gan akması (gyzylödek, aşgazan, içege gan akması).

Bulardan başga-da çaganyň garmy ulalýar, bagry, dalagy uly, burnundan gan akma, durnukly bolmadyk täret bolýar. Endamynda gan öýülmeler bolýar.

Anyklanylyşy. Keseli anyklamak üçin doppler bilen ultrases barlagy barlaglar geçirilýär. Bu barlag soňky 15-20 ýylyň içinde peýda boldy. Ol barlaglaryň iň amatlysydyr. Bu barlagda portal gipertenziýasynyň görnüşlerini we gan akmanyň bozulýşyny gysga wagtda anyklap bolýar.

Splenoportografiýa, splenomanometriýa, ezofagoscopiýa, ezofagografiýa bariý bilen rektoromanoskopiýa geçirilýär.

Ezofagoscopiýa – çagalara umumy beýhuş dermanlary bilen edilýär. Uly ýaşly çagalarda ýerli agyrysyzlandyрма bilen hem edip bolýar. *Ezofagoscopiýada* gyzyldödekde ýokarsyndan başlap aşaky bölegine çenli ýa-da onuň belli bir böleginde wena gan damarlary giňelýär, erroziýa bolýar. Reňki ösümligiňki ýaly bolýar (47-nji surat).

Splenoportografiýa we manometriýa – bu barlag umumy beýhuş bilen *apnoe* ýagdaýda edilýär. Näsag arkasyna ýatýar, çep eli ýokary göterilýär. *Apnoe* wagtynda 9-njy we 10-njy gapyrgalaryň arasynda dalak orta *aksilýär* çyzygynda *punksiýa* edilýär. Iňňäniň uzynlygy 10-15 sm bolup, onuň içinde *mandren* bolýar. Dalak dogry *punksiýa* edilende *mandren* aýrylandan soň iňňeden gan akyp başlaýar.

47-nji surat.

Fibroezofagoscopiýada damarlaryň warikoz giňelmegi.

Iňňä kontrast dermany (triombrast, kardiostast, werografn, omnipak 70% we başgalar) tiz goýbermelidir - 20 ml (1 ml kg agramyna bir gezeginde 20 ml-den köp bolmaly däl). Bu barlagda dalak, derweze wenalary oňat görünýär. Blogyň nirededigini bilip bolýar hem-de goşmaça damarlar anyklanylýar.

Splenomanometriýa – dalagy punksiýa edilenden soň iňňä ulgam birikdirilýär we *Waldmanyň apparaty* bilen basyşy ölçenilýär.

Bariý bilen rentgenografiýa. Onda gyzyldödekde wena damaryň giňelmesi we

başga kemislikler tapylýar.

Bejerilişi. Bagyr asty *portal gipertenziýasy* diňe hirurgiki usul bilen bejerilýär. Konserwativ bejergi wagtlaýnça bolýar, ol goşmaça kesellerden bejermek üçin amala aşyrylýar.

Düýpli hirurgiki bejeriş diňe gan damar-anastomazlarynda (*kawa mezenterial, portokawal, spleno-renal*) edilýär.

Kiçi çagalarda bu operasiýalary geçirmäge mümkinçilik bolmaýar. Olarda gan domarlary kiçi bolýar. Syrkawda gyzyldödek, aşgazan, içege gan akması bolýar. Dermanlar peýda bermeyär. Ol ýagdaýda gaýra goýulmasyz operasiýa edilýär. Garyn boşlugy açylýar, aşgazan gan damarsyz ýerinde açylýar – aşgazanyň, gyzyldödegiň giňelen wena damarlary “*küşt*” görnüşde berk sapak bilen berk dikilýär. Soňra 5-6 aýdan esasy operasiýa-portakawal anastomozyny goýmaly.

V BAP EHINOKOKKOZ KESELI

Sebäpleri:

Etiologiýasy: Ehinokokkoz – parazitar keseldir, ony dörediji - *Ehinokokkus granulosis*. Keseliň esasy ojagy- itler, ýabany haýwanlardyr, aralyk ojagy bolsa, adam we öý haýwanlarydyr. Ehinokokkus granulosis daş gurşawyň dürli ýagdaýlaryna durnukly bolup, köp wagtlap ýaşayyş ukybyny saklap bilýär.

Parazidiň çagalara geçýän ýollary:

1. Alimentar ýoly bilen geçýär . Bu esasy ýollaryň biri, ýagny *ehinokokkyň onkosferasy* aşgazana düşýär;
2. Howa ýollary bilen – dem alyş ýollary arkaly;
3. Öz-özüne ýokuşma - garyn we döş boşlugynda ehinokokkozyň kistasynyň ýarylmagy arkaly ýokuşma.

Çagalyk döwründe ýene-de keseliň döremegine sebäp bolýan halatlar:

- a) çagalaryň ýerde emedeklemegi;
- b) haýwanlar bilen oýnamaklygy;
- c) ýazda we tomusda güýçli ýel arkaly guran ehinokokkoz ýumurtgalarynyň uçup ýer üstünde giňden ýaýramagy arkaly ýokuşmalar bolýar.

Ehinokokkozyň kliniki alamatlary. Ehinokokkozyň geçişi üç döwre bölünýär.

1. Keseliň alamatsyz döwri – çagalarda kesel bilinmän geçýär. Ýagny başga barlaglarda duýdansyz tapylýar, ol 10-25% töweregi duş gelyär. Ilkinji alamatlarynyň ýüze çykmagyna köp wagt geçýär. Eger-de alamatlar çykýan ýagdaýynda ol umumy bolup, nerw damarlarynyň gysylmagy netijesinde kütäk agyry, gowşaklyk ýaly alamatlar bolýar.

2. Umumy keseliň alamaty döwri – bagyr keseliniň umumy alamatlary ýüze çykýar, bagryň ulalmagy käwagtlar tegelek çişini öňe çykmagy bolýar. Keseliň ýiti ýüze çykmagynda we çalt ösmegi netijesinde zeper ýeten agzanyň funksiýasy zulýar. Ehinokokkoz belli bir ululyga ýetenden soň, ösmegi durýar, ýarylmaga howp döredýär.

3. Keseliň 3-nji döwründe gaýra üzülmeler ýüze çykýar. Keseliň alamatlarynyň ýüze çykması ehinokokkoz kistasynyň ýerleşişine bagly bolýar. Meselem, bagryň aşaky üstünde ýerleşýän damarlar gysylýar (öt ýollary) mehaniki saralma bolýar. Kista butda ýerleşende süňk döwürmegi bolýar, görüş nerwi gysylanda körlüğe getirýär.

Eger-de ehinokokkoz kistalary öňurga ýiliginiň ýakynynda ýerleşse, onda ol aşaky aýaklaryň ysmazlygyna getirýär. Bu döwürde kliniki alamatlary her hili, ol hemişe dogry analiz we bejergi geçirmegi talap edýär.

Keseliň kliniki geçişi döwrlere bölmek birnäçe şertleri öz içine alýar. Käwagtlar döwürler yzygider başlanýar. Köplenç ýagdaýyny keselliniň II döwründe anyklamak bolýar.

Keseliň gelip çykyşy. Ehinokokkoz toksiki täsir edýär. Tejribelerde görkezilişi ýaly gelmintler arkaly bölünip çykarylan toksiki maddalaryň *neýrotoksiki* we *gemotoksiki* täsirleri bar. Olar näsagda kelleagra, işdäsiniň kesilmegine, gowşaklyga, gan azlygyna we dem gysmaklyga getirýär. *Toksiki* täsiri hemişe ýokuşmaklygyň dowamlylygyna we *intensiwligine* bagly bolmaýar. Agzalaryň *individual reaksiýasyna* bagly bolup durýar. Ehinokokkoz önler anyklamasy kyn kesel hasaplanýardy.

Dogrudan hem kesgit goýmaklygyň kynlygy zeper ýetirilen ojaklaryň ýerleşişine baglydyr. Haçan-da kesel alamatsyz döwründe, ilkinji arzlary belli häsiýetlendirilmese, obýektiw usullary bilen ýüze çykmasa, kesgit goýmak kynlaşýar. Ehinokokkozyň irki döwründe kesgit goýmaklyk gaýra üzülmegiň önüni almakda wajyp bolup durýar.

Anyklanylyşy. 1. Bu keselde ganda *eozinoflin* ýokary derejede bolmagy mahsusdyr.

2. *Ehografiýa* -bu çagalarda giňden ulanylýar we 99% -de ygtybarly maglumat

beriji usul diýip hasplanýar. Bu usul öýkende, bagyrda we beýleki organlarda geçirilýär. Soňky ýyllar gaýry üzülmeleriň önüni almak maksady bilen kafedra tarapyndan USB usuly dopplerometriýa bilen bilelikde geçirilýär. (48-nji surat).

48-nji surat. USB apparatynda bagyryň damarlarynyň häsiýeti görkezilen.

Biologik testler – agza düşen parazitlere garşy mahsus *antitelalaryň* ýüze çykmagyna esaslanandyr. Şolardan:

I. *Anaflaktiki* barlag-proba – *Kassonyň reaksiýasy* diýip atlandyrylýar. Bu barlag (proba) ilkinji gezek 1912-nji ýylda italýanlar tarapyndan ulanylyp başlandy.

Diagnostikum bolup adamyň we haýwanyň ehinokokkoz suwuklygy hyzmat edýär. Bu reaksiýa 83% ýagdaýlarda položitel çykýar. Häzirki wagtda ulanylmaýar.

II. *Reaksiýa. Lateksaglýutinasıýa* – 1956-njy ýylda E.S. Zeýkena we O.L.Polekowoý tarapyndan hödürlenildi. *Lateks* – *sintetiki smoladyr* bu reaksiýa antigenleri sorup alynmak esasynda ulanylýar.

Bagryň ehinokokkozy. Bu keselde kistalar bagryň hemme böleklerinde ýerleşip bilýär.

Köplenç bagryň sag böleginde ýerleşýär. *Ehinokokkoz sistoýidi* bagra düşenden soň ösüp başlaýar. Onuň hitin bardasynyň içinde suwuklyk bolýar. Daşynda bagyrda *fibroz* bardasy emele gelýär, ol kistany gurşap alýar. Kistanyň ulalmagy bilen keseliň alamatlary ýüze çykyp başlaýar. Obýektiw barlaglarda: bagyr ulalan bolýar, esasan hem gyralary tegelenip durýar. Elläp barlanyňda bagyr gapyrga ýanyndan çykýar we eliňe degýär. Eger-de kista, bagryň dokumasynda, çuň ýerleşen bolsa, elläp görmek bilen kesgitlep bolmaýar.

Beýleki usullar, ýagny gany barlamak we *serologiki reaksiýalary* geçirmek ýagdaýy anyklamaga kömek edýär. Ýöne bu usullar *ehinokokk* diri bolsa üstünlik getirýär. Ehinokokk ölen bolsa bu usullar, ganyň umumy barlagy geçirilende eozinoflleriň ýokarlanýandygyny görkezýär. Olar ýokary 5-den 60-68%-e. çenli galýar. Reaksiýa keseliň barlygyny görkezýär, eger-de deride gyzaran, gijilewük, çiş emele gelse, keseliň geçiş döwründe üýtgeşikler bolup geçýär. Birnäçe hadysanyň täsir etmekgi bilen ehinokokkozyň ölmegi adam agzalarynda agry döretmeýär. Bu bolsa kistanyň iriňlemegine we bagyr ýetmezçiligine getirýär.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Näsag çagalarda barlag geçirilende

bagryň ulalmagynyň sebäbini anyklamak zerurdyr. Bagyr örän köp kesellerde ulalyp bilýär. Bu ilki bilen mugthorlara dahylsyz, ýagny parazitar däl kistalara mahsus, olar örän seýrek duş gelýär. Onda *eozinofliýa* ýok, *Kassonyň reaksiýasy* netijesiz, şeýlelikde, ýönekeý kista bar. *Sirroz*, *gepatit* deňeşdirme örän kyn. Gepatitde bagryň we dalagyň ulalmagy bolýar.

Bagryň ehinokokkozynyň gaýra üzülmegi seýrek duş gelýär. Ol keseliň ir anyklamagy bilen düşündirilýär.

Gaýra üzülmelerden birinji ýerde ehinokokkoz kistasynyň garyn boşlugyna, öt ýollaryna ýarylmagy (*perflorasiýa*) durýar. Köplenç ýarylmagyň gös-göni sebäbi bolup, garna şikes ýetme bolup durýar. Kistanyň öt ýollaryna ýarylan ýagdaýynda *holesistit* ýa-da *holangit* alamatlary ýüze çykýar.

Agyr gaýra üzülmäniň biri bagryň ehinokokkozynyň döş boşlugyna ýarylmagydyr. Ol örän seýrek duş gelýär. Çaganyň özüni duýşy erbetleşýär agyry sag gapyrga astynda peýda bolýar. Güýçlenýär, gakylykda ödüň bolmagy we onda ehinokokkozyň bardasynyň tapylmagy ehinokokkoz kistasynyň öýkene ýarylmagynyň alamatlarydyr.

Öt-bronh ýollarynyň fistulasyny anyklamakda *bronhografiýa* uly üns berilýär. Ol öýkende we bagyrdaky *fistulanyň* ýerleşen ýerini anyklamaga mümkinçilik döredýär.

Iň agyr gaýra üzülmeleriň biri kistanyň uly damara ýa-da erkin garyn boşlugyna ýarylmagy bolýar. Eger tizden-tiz hirurgiki çäreler geçirilmese näsag ölýär.

Bejerilişi: Bagryň ehinokokkozynyň bejerilişi uzak wagtlap öwrenildi.

Bagryň ehinokokkozy bilen kösenýän her bir näsag operasiýa edilmelidir. Gaýra üzülme döwründe howp döredýär, ölüm bilen gutarýan halatlar seýrek däl. Bejergi ehinokokkoektomiýadan durýar. Parazitiň *hitin* bardasy aýrylýar (49-njy surat). Suwuklyk çykarylýar, *fibroz* bardanyň içi arassalanýar. *Spirt* hem *antibiotik* bilen ýuwulýar. *Kapitonaž* geçirilýär. Äpet uly kistalara sorujy goýulýar.

49-njy surat. Operasiýanyň tapgyrlary.

Operasiýa wagty we ondan soňky döwürdäki gaýra üzülmeler.

1. Ýerli gan akmadan durýar. Has köp duş gelýäni *parenhimotoz* gan akmadyr.
2. Öt akmagy – agzanyň birden garyn boşlugynda öt ýitirilmegi bilen baglanyşykly bolanda ýitginiň çuň bozulmagyna getirilýär. Ol öt ýollarynyň ehinokokkoz boşlugyna açylmagy bilen baglanyşykly bolýar.
3. Ýaranyň iriňlemegi hadysanyň köp wagtlap bolmagy bilen baglanyşykly.

4. *Diaphragma* asty iriň ýygnanmagy ol esasan bagryň iriňlän ehinokokkozýndan soň bolýar.

5. *Peritonit*.

6. Öýken gaýra üzülmeleri, operasiýadan soňky öýken sowuklamasy çagalarda örän agyr geçýär.

Hirurgiki bejerginiň soňky netijeleri. Bagryň ehinokokkozýnyň bejergisi diňe hirurgiki bolýar. Kähalatlarda kistanyň gaýtadan döremegi duş gelýär. Onuň sebäpleri:

1. Fibroz kapsulanyň boşlugy doly arassalanmadyk ýagdaýynda;
2. Operasiýa wagtynda kistanyň görünmän galan ýagdaýynda;
3. Kistanyň ýarylmagy netijesinde garyn boşlugyna ýaýramagy sebäpli;
4. Parazitiň gaýtadan düşmegi.

Öýkeniň ehinokokkozy. Çagalarda köp duş gelýär. Öýken ehinokokkozýnyň kliniki geçişi dürli bolup bilýär. Köplenç öýken ehinokokkozy rentgen barlagy edilende ýüze çykýar.

Keseliň kliniki alamatlarynyň ýüze çykmagy onuň gaýra üzülmesi bilen bagly bolýar. Gaýra üzülmesiz görnüşlerinde, näsagyň arzy-şikaýaty daş-töweregindäki agzalary bolýan uly kistalar bolan ýagdaýynda ýüze çykýar. Çagalarda ehinokokk kistanyň ösüş derejesi ýokary bolup, ol kistanyň *fibroz* kapsulasynyň gowşak ösmegi bilen baglydyr. Şeýle hem olar ýygy şikes alýarlar, ýagny döz süňkleriniň gowşak, ýumşak bolmagy hem kistanyň ýarylmagyna getirýär.

Gaýra üzülmedik öýken ehinokokkozýny anyklamak kyn däl. Bu kesel esasan rentgen barlagynda anyklanylýar.

Ehinokokk kistanyň töwereginde ýaý şekilli ýagtylanma alamaty bolýar. Ol *hitin* gabyk bilen *fibroz* kapsulanyň arasyna howa düşmegi netijesinde bolýar. Deňeşdirme anyklanyşy şu kesellerden tapawutlandyrylmalydyr:

1. Howply däl çişlerden;
2. Aortanyň aneurizmasyndan;
3. Parazitar däl kistalardan;
4. Inçekesel kawernasyndan;
5. Halta görnüşli plewritden.

Bejerilişi. *Torokotomiýa* geçirilýär, *ehinokokkoektomiýada* kistanyň içindäki suwuklyk *punksiýa* arkaly sorulyp aýrylýar. Soňra arassalanylýar we boşluga *spirt* we *antibiotik* erginini goýberilýär, kapitonaj edilýär. *Plewral* boşluga 24-48 sagatlyk sorujy goýulýar.

Operasiýadan soňky gaýra üzülmeler

Operasiýadan soňra şu aşakdaky gaýra üzülmeleriň bolmagy mümkin.

1. Operasiýa wagtynda öýkeniň döş kapasasynyň damarlaryndan gan akmagy mümkin. Şonuň üçin operasiýanyň dowamynda gowy gemostaz geçirilmelidir.

2. Operasiýa wagtynda kistanyň *bronhlara* ýarylmagy howply gaýra üzülme bolýar we esasan hem uly kistalarda asfiksiýa getirip bilýär.

3. Ehinokokkoz suwuklygynyň plewral boşlugyna akmagy kistanyň özbaşdak ýarylmagynyň netijesinde ýa-da onuň diwaryna duýdansyz zeper ýeten ýagdaýynda döreýär.

4. Operasiýadan soňky öýken sowuklamasy 6-8% ýagdaýda duş gelýär, esasan hem ýarylan ýa-da iriňlän kistalarda bolýar.

5. Operasiýadan soň ýaranyň iriňlemegi.

6. Bronhial, fustulasy ol öýken rezeksiýa edilenden soň ýa-da iriňlemede ýüze çykýar.

7. Perikardit – bu seýrek gaýra üzülme, ýöne ony ýatdan çykarmaly däl.

Umuman, ehinokokkoz dünýäde ýaýran hem agyr keselleriň biri bolup galýar.

Ehinokokkozyň seýrek duş gelýän agzalary:

Ýüregiň ehinokokkozy seýrek duş gelýänligine garamazdan, köpden bäri lukmanlaryň ünsüni ozüne çekýär. Ýüregiň ehinokokkozy dürli awtorlaryň maglumatyna görä, hemme ehinokokkoz kistalaryň 0,01-0,5%-ini tutýar. Biz 25 ýylyň dowamynda 3 hassada ýürek ehinokokkozyna duş geldik.

Myşsalaryň we deri asty ýag gatlagynyň ehinokokkozy. Beden myşsasynyň ehinokokkozy bilen esasan ýaş adamlar keselleýär.

Kliniki alamatlary. Kistanyň ýerleşiş aýratynlygy bilen kesgitlenilýär, haýal, deň däl ösýän az agryly ýa-da agrysyz çişe arz edýär. Ýöne nerwleri basanda agyry ýiti we *newrologiýa* häsiýetde bolýar. Kistanyň üstüni ýapýan derisi kadaly reňkde, haçan-da kista ýüzleý ýerleşende *flýuktuasiýaanyň* alamatlary peýda bolýar.

Anyklanylyşy. Kistalary lipoma, fibromadan tapawutlandyrmaly. Arkada, bilde

ýerleşende oňa barlamhana barlaglary az kömek edýär, eozinofliýa güýçli ýüze çykmaýar. *Myşsalaryň ehinokokkozy* operatiw bejerilýär.

Şeýlelikde, getirilen maglumatlar ehinokokkozyň duş gelmeýän agzasynyň ýokdugyny görkezýär. Şonuň bilen baglylykda yssy klimatda, ýaşayan adamlarda çişler peýda bolsa, ehinokokkozy barlatmak zerurdyr.

Bejerginiň hemme ýagdaýlarynda operasiýanyň hirurgiki häsiýeti kistanyň ýerleşýän ýerine, ölçegine, goşmaça infeksiýanyň barlygyna ýa-da ýokdugyna, şeýle hem beýleki agzalarda we dokumalarda üýtgeşmeleriň bardygyna ýa-da

ýokdugyna baglylykda kesgitlenilýär, köplenç ehinokokkektomiýa geçirilýär. Soňky ýyllarda alymlar tarapyndan ýokary tehnologiýaly laparaskopiki usuly ulanmaga çemeleşmeler geçirilýär (50-nji surat). Konsrewatiw bejergi esasan hem kiçi göwrümlü kistalarda giň orun tutýar. Dermanlaryň arasynda çagalarda Kýurawom, Helmadol, Mebendazol, Albendazol iň oňat netije berýän hasaplanýar. Soňky wagtlarda geçirilýän ylmy barlag işleriniň netijesinde ehinokokkozyň dürli werifkasiýalary ýüze çykaryldy. Bu öz gezeginde keseliň aparazitar garýyşlara täze çemeleşme geçirmekligine ýardam berer.

50-nji surat. Laparaskopiki apparat.

VI bap

ÇAGALARYŇ ÇIŞ KESELLERI

Çiş – bu agzalaryň dürli ýerlerinde haýsy hem bolsa bir dokumasynyň artykmaç ösmegidir. Çişler howply we howpsuz görnüşlere bölünýär. Howpsyz çişleriň geçişi ýeňil bolýar. Olar töwereginiň dokumalaryny süýşürüp ösýär, daşynda kapsulasy bolup, *metastaz* bermeýärler, operasiýadan soň gaýtalanmaýar. Birnäçe howpsuz çişler, howply çişe geçip bilýär.

Howply çişleriň geçişi agyr, köplenç ölüm bilen gutarýar. Howply çişň alamatlary: garaşsyz ösüşli, ýetişmedik öýjüklerden durýar, goňşy dokumalaryň içine çişip infiltratiw ösmegi, metastaz berýär. Howply çişň jemi 30-a golaý alamaty bar. Belli bir alamaty ýüze çykarmak üçin anyk wagt gerek. Öýjükleriň howplulygy biri-birine bagly däl. Bu häsiýetler, esasan hem çaga onkologiýasyna mahsus. Käwagt çaganyň ýaşı çişň howplanmagyna ýeterlik däl. Şonuň üçin kiçi ýaşly çagalarda çiş anyklamak kyn bolýar. Ýene bir aýratynlygy, howply çişler seýrek duş gelýär. Keseliň seýrek duş gelmegi çagalarda keseliň giç anyklanmagyna getirýär. Giç anyklanmagyň ikinji sebäbi howply çiş keselinde *patognomiki* häsiýetli alamatlaryň bolmazlygydyr. Çişler köplenç çagalarda duş gelýän keselleriň alamatlary bilen ýüze çykýar, şonuň üçin keseli irki döwründe anyklamak kyn bolýar. Giç anyklanmagyň we kanagatlanarsyz bejerginiň üçünji sebäbi çagalara doly onkologiýa kömeginiň berilmezligi. Howply çişleriň hemme häsiýetleri we bejergä boýun bolmazlygy çişň özi seýrek duş gelse-de, ölümçilik boýunça şikeslenmeden soň ikinji orunda durýar. Çaga onkologiýasynda irki anyklaýyş çäreleri wajyp bolýar. Lukman her

bir çaga seredeninde onkologiki keseliň bolup biljekdigini göz önünde tutmaly. Şol sanda:

1. Çagalarda çiş keseliniň köp duş gelýän irki alamatlaryny bilmek üçin (esasy olaryň ýerleşşi – gan emele getirýän organlar, süňkler, garyn yzyndaky giňişlik, göz) agzalara üns bermek.
2. Howply çişniň öň ýanyndaky keselleri bilmek we ýüze çykarmak.
3. Çagany ýöriteleşdirilen hassahana tizden-tiz ugratmak.
4. Inçe hünärli lukmanlara ýüz tutýan her bir çaganyň onkologiýa keselini ýüze çykarmak üçin örän oňat barlamak.

Çaga *onkologiýasynyň* esasy aýratynlygy çişniň *mezenhimal* ýa-da *epitelial* gelip çykyşly bolmagy mümkin.

Çagalaryň dürli ýaş toparlarynda çiş keselleriniň belli görnüşleri mahsus. Dürli aýratynlyklary bolanlygy sebäpli çagalarda howply çiş keselleri ululara garaňda himioterapiýa we şöhlelenmä gowy boýun bolýar. Çagalar çiş keseliniň üçünji, dördünji derejesinde hassahana düşmegine garamazdan, olaryň 50% bejerilýär. Howpsuz we howply çişleri diňe gistologiki barlaglardan soň dogry anyklamak bolýar.

Ýumşak dokumalaryň howpsuz çişleri

Kliniki geçişiniň we *morfologiki* suratynyň esasynda ýumşak dokumalaryň çişleri üç topara bölünýär:

1. Howpsuz çişleri: gemangiomalar, limfangiomalar, fibromalar, lipomalar, newrinomalar, leykomiomalar, rabdomiomalar.
2. Köp gaýtalanýan, ýöne metastaz bermeýän howply çişler: garyn we garyndaşy *desmoid* (*agressiw fibromatozy*), *embrional fibromalar*, *embrional lipoma*, *miosarkoma*, *gematoendotelioma*.
3. Janyna howply çişler – *sarkomalar*, gaýtalanýan *rabdomioblastoma*, *angiosarkoma*, *sinowial sarkomasy*, *liposarkoma*, *leyomiosarkoma*, howply *newrinoma*, howply *mezenhioma*, *blastomalar* we başgalar.

Gemangioma

Gemangioma ýa-da *angioma* – howpsuz daşarky çiş bolup, köplenç çagalarda duş gelýär. Ol esasan hem çaganyň bir ýaşynyň içinde tiz ösüşi bilen häsiýetlenýär. Bu ýagdaýda gemangioma töweregindäki dokumalara zyýan edip kosmetiki kemislik we funksional defekt ýetirýär. Ol köp duş gelýär. Deriniň we ýumşak

dokumalaryň hemme çişleriniň 45,7% tutýar. Kapillýar we kawernoz gemangiomalar, ondan başga-da garyşyk görnüşi duş gelýär (51-nji surat).

Kapillýar gemangiomasy. Onuň gistologiýasy biri-birine ýakyn ýerleşen kapillýar görnüşli damarlarda dykyz hatarlaryň köplügi bilen häsiýetlenýär. Daşky gemangiomasy diwary bazal membranada emele gelen we 1-2 hatar epiteliýa meňzeş öýjüklerden durýar. Daşky gemangiomanyň içinde ganyň şekilli elementleri bardyr. Kāwagt olaryň toparlary polimorf öýjüklere baý, stromaň gatlakara bölünen bölekleri emele getirýär.

51-nji surat. Gemangioma.

Kawernoz gemangiomasy. Bir gatly endotelial öýjükler bilen örtülen köp dürli ululykly we köp görnüşli boşluklardan düzülen. Kāwagt boşluk ara germew boşlugyň içinde emzik görnüşli emele gelmeleriniň ýüze çykmagy bilen ýaýraýar.

Bu çişin beýleki täze doremelerden tapawutlanýan birnäçe häsiýetleri bar. Olardan biri çişin mikrogurluşynda ýerleşen deri *gemangiomasy*nyň “ýönekeý” öz-özünden yza gaýtma mümkinçiligi bolup durýar. Ine, şonuň üçin köp hadyslaryň täsiri esasan hem gyzgyn, sowuk, himiki serişdeler, gemangioma ösüşini togtadýar ýa-da ony doly bejerýär. Öz-özünden yzyna gaýtmagy çişin ösüşiniň otnositel peselmegi çaga 6 aýlyk bolanda ýetýär. Çişin yzyna gaýtmak mümkinçiligine garamazdan, esasan hem ýaňy doglan çagalarda çişin täzedan ösjeği ýa-da oşmejeği näbelli bolýar.

Kliniki morfologiki görnüşleri boýunça şu kesellerden tapawutlandyrylýar:

1. Deriniň ýönekeý *angiomasy*;
2. Deriniň aşagynda gowakly görnüşi;
3. Kombinirlenen deri we deri asty bölegi bolan;
4. Garyşyk, haçan-da *angioma* beýleki çişler bilen bile gelýär. Meselem, *limfangioma* bilen.

Kliniki alamatlary. Ýönekeý *angioma* gyzył reňkli dürli ululykly tegmildir. Tegmil hemişe deriniň üstüne çykyp durýar. Angioma bilen deriniň zeper ýetmedik ýeriniň araçäginde barmak bilen basyp göreninde agarýar, kiçelýär, barmagy aýranyňdan soň öňki reňkine gelýär.

Gowakly *angioma* deriasty ýag gatlagynda ýerleşýän emele gelme bolýar. Onuň üstündäki deri üýtgemedik, ýöne deriniň aşagynda gök reňkli konglomerat görnüşli çiş anyklanýar, kāwagt çişe gelýän damarlar görünýär. Çiş basanymyzda damar biraz kiçelýär, soňra öňki görnüşini we ululygyny dikeldýär. Kāwagt elläp görmek arkaly çişin böleklerindedigini anyklamak

bolýar. Çişň üstündäki deri ellenende töweregindäki dokumalardan ýyly bolsa-da, onuň üstünde damar urgusy bolmaýar. Gowakly *gemangioma* ýaýran görnüşde anyk araçäksiz ýa-da birleşdiriji dokumadan kapsulasy bolup bilýär. Käwagt esasan hem ýüzde, boýunda we gulagyň töwereklerinde bu *angiomalar* goňşy dokumalara geçip tiz ösmäge ukyply, şonuň esasynda agyr herekete we owadanlyga zeper ýetirip bilýär.

Kombinirlenen *angiomalarda* deri we deriasty bölegi bolýar, deriasty bölegi giň bolup bilýär.

Garyşyk çişler örän seýrek duş gelýär. Angiomatoz bileleşigi beýleki emele gelmeler, meselem, *limfangioma*, *lipoma*, *keratoma*, *fibroma* bilen bile gelmegi mümkin.

Gemangiomanyň esasy aýratynlygy, çaga doglandan soň ilkinji 3 aýlykda çişň tiz ösmegi bolýar. Wagtyndan öň doglan çagalarda bu aýratynlyk has gowy ýüze çykýar: olarda *angioma* wagtynda doglan çagalara seredende 2-3 esse tiz ösýär. Çaganyň 6 aýlygyndan soňra *gemangiomanyň* ösüşi peselýär, ýöne çişň ösüşiniň peselýändigini barada anyk aýtmak kyn. Käbir ýönekeý *angiomalar* öz-özünden yzyna gaýdyp bilýär. Çaganyň 3-4 ýaşyna çenli deride uly bolmadyk reňksiz bölek galýar. Gowakly we kombinirlenen *angiomalar* yzyna ösenok. Şonuň üçin hemişe *angiomanyň* ösüşine we ýagdaýyna gözegçilik etmeli. *Gemangioma* öz ösüş döwründe gaýnaglap we ýara bolup bilýär.

Käwagt şularyň esasynda *angiomanyň* yzyna ösmegi mümkin.

Gemangiomanyň agyr gaýra üzülmegi gan akmadyr. Ol esasan hem giň we çuň ýerleşen kombinirlenen *gemangiomanyň* sowuklamagy we ýara emele gelmegi netijesinde ýüze çykýar. Onda gany duruzmak gaty kyn bolýar.

Anyklanylyşy.

Gemangiomany anyklamak kyn däl. Deriden çykyp duran, gyrasynda basanynda agarýan we soňra öz reňkine gelýän açyk-gyzyl reňkli tegmiliň bardygy *gemangiomany* aňladýar.

Giň we çuň ýerleşen *angiomanyň* anatomiki bozulmalaryny we ýerleşikligini anyklamak üçin rentgenografiýa geçirmeli. Esasan çişň damarlar bilen gatnaşygyny anyklamak we gowy düýpli bejergi bellemek üçin köp maglumatly bolup *angiografiýa* hyzmat edýär.

Bejerilişi. *Angioma* hirurgiki we konserwatiw usullar bilen bejerilýär.

Angiomany ýagdaýy bilnenden soňra ilkinji gününden, bejerip başlamaly. Çaga näçe kiçi bolsa şonça-da *angioma* tiz ösýär. Çişni haýsy bejergi usuly bilen bejermelidigi onuň häsiýetine (tekiz, kawernoz, kombinirlenen, garyşyk), ululygyna we ýerleşişine, çaganyň ýaşyna, *angiomanyň* ösüş tizligine, gaýra

üzülmeleriniň häsiýetine, çişň ösüşinde ýüze çykan kosmetiki we funksional bozulmalara bagly bolýar.

Ýönekeý *angiomany* bejermekde netijeli we giň ýaýran usul bolup doňduryp dargatmany ulanmakdyr (*kriodestruksiýa*). *Angiomanyň* üst ýüzüne 15-20 minut dowamynda hladagenti aplikasiýa etmek ýoly bilen kömür turşusynyň (79°C) kristalynyň kömegi bilen doňdurmak ýokary netijeli bolýar. Soňky döwürde hladagent hökmünde 196°C doňduryp dargatmak suwuk azot ulanmak bilen *kriodestruksiýa* etmek giňden ýaýrady.

Konserwatiw bejergesine prednizolony 4-6 mg/kg mukdarda belleniýär, ir bilen sagat 6-da 1/3 mukdardan sagat 9-da 2/3 mukdary bermeli, tapgyryň dowamlylygy 28 gün. Sklerozirleýji bejergini geçirmek ýa-da hirurgiki usul bilen kesip aýyrmak mümkin.

Limfangioma

Limfangioma – dogabitdi häsiýetli howpsuz çiş bolup, mikroskopiki gurluşy boýunça ýuka diwarly, dürli ululykly kista – 0,2-0,3 sm diametrli düwünden tä ullakan emele gelmelere çenli. *Limfangiomanyň* ýönekeý, gowakly we *kistoz* görnüşleri tapawutlandyrylýar (52-nji surat).

Ýönekeý *limfangioma* – bu deriniň we deriasty gatlagyň çäklenen böleklerinde limfa damarlarynyň patologiki ösmegidir.

Kawernoz limfangioma çagalarda köp duş gelýär. Onuň düzümi öýjük görnüşli birleşdiriji dokumadan emele gelen, tekiz myşsa süýümlerini saklaýan, epiteliý bilen örtülen üsti karkasly we uşak limfa damarlaryny saklaýan, deň bolmadyk limfa bilen doldurylan boşluklardan durýar.

Kistoz *limfangiomasy* biri-biri bilen baglanyşýan 0,3 santimetrden tä çaga kel lesi ýaly ululykda bir ýa-da birnäçe kistalardan durýar. Kistanyň iç ýüzi endoteliýa bilen örtülen, diwary dykyz birleşdiriji dokumany saklaýar.

Limfangioma köplenç çaganyň 1 ýaşynyň içinde (90% çenli) duş gelýär, 2-3 ýaşynda seýrekleşýär. Olar *regionar limfa* düwünleriniň toplanan ýerinde ýerleşýär. Limfangiomalar haýal ösýär, köplenç çagaň ýaşy bilen deň, käwagt bolsa ýaşyna bagly bolmazdan ol birden ulalýar.

Klinikasy we anyklanyşy.

Ýönekeý *limfangioma* biraz бүдүр-сүдүр, anyk çäksiz deriň galňamasydyr. *Limfangiomaň* üsti biraz öl (*limforeýa*) bolmagy mümkin.

Gowakly *limfangioma* çiş, anyk çäksizligi we ýumşaklygy bilen anyklanýar.

Köplenç flýuktuasiýaa duýulýar. Deri emele gelme bilen birleşen bolmagy mümkin

ýöne üýtgedemelik ýa-da az üýtgän bolýar. Basyp göreninde çişň gysylmagy mümkin, soňra ýene-de öňki kaddyna gelýär. Çişň süýşmegi uly däl. Esasy ýerleşýän ýeri boýunda, gulagyň töwereklerinde, çekgede, dilde we dodaklarda bolup bilýär.

Kistoz limfangioma çekilen, üýtgedemelik deri bilen örtülen ýumşak emele gelmedir. Flýuktuasiýa aýdyň bildirýär. Bu *limfangiomalar* köplenç boýunda bolýar.

Deňeşdirme anyklanyşy.

Limfangiomaný boýunyň bronhogen *kistalary*, *dermoidler*, oňurga ýilik ingileri, teratomalar bilen deňeşdirmek zerurdyr.

Boýun *kistalary* orta çzykda ýerleşýär, uly bolmaýar, traheýa bilen bagly we ýuwdunanda sähelçe süýşýär.

Dermoidler - dykyz, gatyрак, gowy çäklenen, köplenç togalak görnüşde we tiz ösmeýär.

Oňurga ýilik ingileri medial ýerleşýär, köplenç dürli derejeli newrologiki bozulmalar bilen bile gelýär.

Türre ujy *teratomasy* ýumşak häsiýetli, *flýuktuasiýa*, deriniň aşagynda görünýän suwuklygyň bolmagy bilen tapawutlanýar.

Limfangioma esasan hem hirurgiki ýol bilen bejerliýär. *Gemangiomadaky* ýaly,

52-nji surat.

Limfangioma.

sklerozirleýji bejergi geçirilýär. Çişň içindäki düzümini *punksiýa* edip, sorup almak seýrek ulanylýar. Eger-de gaýra goýulmasyz ýagdaý bolmasa, çagalar bir ýaşyndan soň operasiýa edilýär.

Pigment tegmilleri

Pigment tegmilleri çagalarda embrional ösüş döwründe ýüze çykýan, çäklenen deriniň ösüş kemisligi görnüşinde seredilýär. Olar çaga dogulan badyna ýa-da ilkinji bir aýlygyň içinde anyklanylýar. *Newus* öýjükleriniň emele gelşi doly öwrenilmedik. Olar *epidermisiň melanositlerinden* we deri nerwleriniň gabygynyň *limfositlerinden* (*Şwan öýjükleri*) emele gelýär diýip çaklanylýar.

Newuslaryň kliniki, morfologiki görnüşleri: araçäkli, garyşyk, dermadaky, jahyllyk melanomasy, gök newus, lentigo tapawutlandyrylýar.

Araçäkli newus – bu *dermoepidermal* gatlagyň çäginde we epidermisiň aşaky gatlaklarynyň *newus* öýjükleriniň ýaýraň ýygnanyp ýerleşmegidir. Bu öýjükler melanin saklaýar.

Garyşyk newuslar – derma ýaýraýan *newus* öýjükleriniň toplumlaryndan durýar. *Newusda* araçäkli we dermançy *newuslara* häsiýetli bolan üýtgeşmeler mahsusdyr. *Epidermiste* we dermaň ýokarky gatlagynda *melanin pigmenti* tapyldy. Garyşyk *newus* howply bolmaga ukyply.

Dermadaky newus – ol gigant öýjüklerini saklaýar. Ýag mázleri we saç *follikulalary* anyklanýar. *Newus* düýbünden howpsuzdyr.

Jahyllyk melanomasy – çagalarda we ýetginjeklerde duş gelýär. Juda uly öýjükleri saklaýar. Olar ululygy we görnüşi boýunça *dermadaky newus* we howply *melanomanyň* juda uly öýjüklerinden tapawutlanýar. Jahyllyk *melanomasy*na garyşyk *newus* hökümünde seretmek bolýar.

Gök newus – uly bolmadyk, ýumşak, tegelek ýa-da süýrüntik-owal görnüşli, mawy ýa-da gögümtil reňkli ýeke ýerleşen düwün. Ol dermada ýerleşip, deriden bir az çykyp durýar.

Lentigo – uly bolmadyk diametrli, tegelek görnüşli goňur ýada goýy goňur reňkli, ýasy ýa-da deriden sähelçe çykyp duran emele gelmedir.

Kliniki alamatlary we anyklanylyşy.

Pigment tegmilleriniň ululygy ýaly ýerleşşi hem dürli bolýar. Nokat görnüşinden başlap, bedeniň ýarty bölegini tutýan derejesine çenli bolup bilýär.

Araçäk we garyşyk *newuslar* ýasy görnüşli ýa-da deriň üstünden çykyp duran saçsyz ýylmanak emele gelme, käwagtlar siňňil ýa-da *papilomotoz* üstli, goňur ýa-da goýy goňur reňkli bolýar.

Dermadaky *newus* – saçlar bilen örtülgi, ýylmanak ýa-da *papilomotoz* üstli dykyz gümmez görnüşli emele gelmedir.

Jahyllyk melanomasy – gowşak pigmentirlenen, saçsyz sary-çalymytyl reňkli, dykyz şar görnüşli emele gelme. Emele gelmäniň daşynda halka görnüşli gyzarma bolýar.

Doga *Mongol* adalgasy pigment tegmiliniň bir görnüşi hasaplanýar. Ol köplenç bir ýa-da birnäçe tegmil görnüşinde biliň töwereginde ýerleşýär. Çaganyň ýaşynyň ulalmagy bilen bu tegmil aýrylýar. Bejergi geçirmek hökman däl.

Deňşdirme anyklanyşy ilki *melanoma* bilen geçirilýär. Ilkinji *melanomalar* çagalarda has seýrek duş gelýär. Pigment tegmilleriniň howplanmagy hem seýrek duş gelýär.

Goşmaça barlaglar keseli kesgitlemäge kömek edýär (biopsiýa, sitologiki barlag, *termografiýa*).

Bejerilişi – hirurgiki usul bilen bejerilýär. Tegmiller sagdyn dokuma çenli doly aýrylýar. Soňunda *gistologiýa* barlagy geçirilýär. Ondan başga-da *kriodestruk - siýa* usuly ulanylýar.

Fibromalar

Fibromalar – birleşdiriji dokumalaryň howpsuz emele gelmelerine degişlidir. Ýekebara we köpçülikleýin fibromalar duş gelýär. *Fibromanyň* etiologiýasy doly öwrenilmedik, ýöne nesil yzarlaýar diýilýär. *Fibroma* dürli ýaşda, ýöne 5 ýaş çenli çagalarda has köp duş gelýär.

Köplenç bedeniň we el-aýagyň ýumşak dokumalary zeperlenýär, ýöne *fibroma* içki agzalarda-da döräp bilýär.

Klinikasynda – çetde ýerleşen *fibromalara*: anyk çäkli dykyz agyrysyz emele gelme, gapdala hereket edýändigini bilen häsiýetlenýär. Çişň üstündäki derisi üýtgemedik, lokal gysarmasy ýok. Çiş haýal ösýär we ullaň bolsa, töweregindäki dokumalary hem gysýar.

Fibromany howply çiş sarkomadan tapawutlandyrmaly. Keseliň ahyrky kesgidini goýmak üçin *biopsiýa* alynýar.

Ýeke ýerleşen *fibromalary* düýpli hirurgiki usul bilen aýyrmaly we olar soň seýrek gaýtalanýar.

Agressiw *fibromatoz (dermoid)* – birleşdiriji dokumalaryň ulgamlary kesellerine degişli. Çiş sinowial gylablaryndan we siňirlerden ösýär, köplenç göwrede we el-aýakda ýerleşýär.

Kliniki alamatlary. *Dermoid* örän dykyz köpçülikleýin güýçli ösýän düwürdür. Ösüşi infiltrativ häsiýetde, çiş töweregindäki dokumalara ilki bilen beden etleri ösýär. Süňklerde ösüp bilýär, şonda çiş hereketsiz bolýar, agry peýda bolýar. Bu çiş howply çiş ýaýramasyny berenok.

Ýagdaýyny bilip, rentgenografiýa, ultra ses barlaglaryny geçirmek mümkin.

Anyklamagyň ahyry biopsiýa etmek bilen tamamlanýar.

Bejergisi ýeke-täk radikal operasiýa. Köplenç näsaglary gaýtadan birnäçe gezek operasiýa etmeli bolýar, sebäbi *dermoid* gaýtalanýar.

Neýrofibromatoz (Leklinghauzeniň keseli) – agyr kesel bolup, oňa şu alamatlar häsiýetli: *neýrofibromalaryň* köpçülikleýin bolmagy, deride *giperpigmentirlenen* bölümleriň we skoliozyň bolmagy. Bu kesel nesilden-nesle geçýär. Çiş düwürleri perinewriýadan ösýär, dürli ýerlerde bolup bilýär, köplenç *introkranial* we *introskinal* ýerleşýär.

Alamatlary – hemişe deriň *giperpigmentirlenen* bolmagy. Deride anyk çäkli süýtli-köfe reňki ýaly tegmiller bolýar. Çiş düwünleri sypalanda dykyz we agyrysyz bolýar. Haýal ösýär. Köplenç çişler orta ara gursagyň yzky, aşaky böleginde ýerleşýär.

Şonuň üçin orta ara gursagyň beýleki agzalaryna zeper ýetýär. Seyrek çiş düwünleri

öňurga ýilik ýolunda ýerleşýär. Keseliň kesgidini häsiýetli alamatlaryň esasynda, döş kapasasyny rentgenografiýa etmek bilen goýulýar.

Düýpli operasiýa geçirmek, bejerginiň ýeke-täk usulydyr.

Dermoid kistalary

Dermoid kistalary *fibroepitelial* emele gelme ýa-da organoid teratomalara degişli. Bu çişler kista görnüşinde ösýär, diwary birleşdiriji dokumalardan durýar, daş tarapy tekiz, iç tarapy бүдүр-сүдүр bolýar. Ol *epidermisden*, köp gatly *epiteliýadan* durýar, ýag we deri mázlerini, saç ýaglary saklaýar. *Dermoidler* aýratyn ýerleşşi bilen tapawutlanýar. Olar *embrional* döwürde nirede oý, çiş bolan ýerlerde ýa-da ekdodermanyň oýunyň ýapylan ýerlerinde ýerleşýär (53-nji surat).

Dermoidler köplenç gözhananyň ýokarky we aşaky gyralarynda, kelläniň saçly böleginde, çekge bölümünde, döş süňküniň tutawajynda we agyz boşlugynyň düýbünde ýerleşýär.

Klinikasy we anyklanylyşy. *Dermoid* kistalary tegelek görnüşde bolan dykyz, aýdyň araçäkli, deri bilen birleşmedik emele gelmedir. *Dermoidleriň* ululygy 0,5-den – 4 sm-e çenli bolýar. *Dermoid* ateromalar bilen deňeşdirip, keseliň kesgitlemesi geçirilýär. Esasy aýratynlyklary: *ateroma* hemişe deri bilen birleşen we ýumşak görnüşdedir.

Bejerilişi – diňe hirurgiki usul bilen. Emele gelme sagdyn dokuma çenli doly kesilip aýrylmalydyr.

Teratomalar

Teratoma – çylşyrymly gurluşly garyşyk çişdir. Bu çişde düwünçegiň gatlaryndan emele gelen dokumalar bardyr. *Organiod teratomalar* düwünçegiň bedeniniň bir bölegini ýa-da ony tutuş tutýar.

53-nji surat. Dermoid.

Çişde *embrional* dokumalaryň bolmagy *teratomanyň* ösüşine we howplanmagyna, *teratoblastoma* geçmegine mümkinçilik döredýär. Gyzjagazlarda oglanlardan köp duş gelýär.

Kliniki alamatlary we anyklanylşy – *teratoma* gursak boşlugynyň dürli ýerlerinde, ýumurtgalyklarda garyn bardasynyň aňyrsyndaky boşlukda bolup bilýär. Çişň çäkleri hemişe anyk bolmaýar. Köplenç çiş guýmaç türe töwereginde, türe ujy bilen göni içegäniň arasynda ýerleşýär. Eger *teratoma* uly bolsa, onuň çanaklyk boşlugyna ýaýramagy mümkin. Şeýle bolanda ol göni içegäni, peşew haltany gysýar, netijede näsag täret edip, buşugyp bilmesi gitdigiçe kynlaşýar.

Sypalanda deň araçäksiz dykyz *kistoz* emele gelmäniň üstündäki deri üýtgemeyär, ýöne käwagt şol ýerde saçlar ösýär, menekleme bolýar, deride könedan galyndy, giňelen damarlar bolmagy mümkin.

Teratoma anyklamak üçin rentgen barlaglary geçirilýär. Artbujakdan barmak bilen barlananda çişň ýerleşýän ýerini bilmek bolýar.

Çişň geçişinde ol infisirlenip, gaýnaglap, diwary ýarylyp, ýara ýa-da deriniň *nekrozy* bolup bilýär. Käwagt köp gan akma bolmagy mümkin.

Teratomanyň in agyr gaýra üzülmesi onuň howplanmagydyr, ol metastaz berýär. Howplanmagyň alamatlary: çişň tiz ösmegi, wena damarlarynyň giňelmegi, çaganyň umumy ýagdaýlarynyň agyrlaşmagy.

Howplanmagyň anyk alamaty *Abelewa-Tatarinowa* synagynyň ýüze çykmagy bolýar. Ganda *embrional protein alfa-fotoprotein* anyklanýar.

Teratomanyň kesgidini goýmak kyn däl. Käwagt olary oňurga-ýilik ingileri bilen deňeşdirmeli bolýar. Oňurga-ýilik ingisinde aşakda newrologiki bozulmalar, çanaklyk agzalaryň işiniň bozulmagy bolýar.

Bejerilişi – diňe hirurgiki usul bilen amala aşyrylýar. Eger mümkin bolsa çagany 6 aýdan soň operasiýa etmelidir. Bu çagalary hemişe dispanser gözegçiliginde saklanylmaly, ýagny olarda çişň gaýtalanmagy ýa-da *metastaz* bermegi mümkin.

Ýumşak dokumalaryň sarkomasy

Olardan in howplusy çagalarda köp duş gelýän *rabdomioblastomadyr*. Bu çiş köplenç uretrada, peşew haltada, jynshanada bolup bilýär. Rabdomiosarkomanyň gistologiki gurluşyna baglylykda *embrional*, *botriond*, *alweolýar* we *pleomorf* görnüşleri bardyr.

Klinikasy. Şu *sarkomalaryň* kliniki we biologiki aýratynlyklary bar, ýöne

olaryň hemmesine *infiltratiw* ösüş, gapdalyndaky agzalara dokumalara ösmegi, gaýtalamagy we gan arkaly *metastaz* bermegi mahsusdyr. Çişiň üstünde derisi ýalpyldawuk, çekilip duran, wena damarlary gowy bildirýär.

Anyklanylyşy – kliniki alamatlarynyň, umumy rentgenografiýanyň, rentgen kontrast barlaglaryň (*angiografiýa*), ultrases barlaglarynyň we *biopsiýanyň* esasynda geçirilýär.

Deňeşdirme anyklanylyşy ýumşak dokumalarynyň howpsuz çişleri bilen geçirilýär.

Bu çişleriň jemleýji bejergisinde – hirurgiki, şöhle we medikamentoz usullary ulanylýar.

Süňkleriň howpsuz çişleri

Osteoma – bu süňk dokumasyndan ösýän howpsuz çişdir. *Osteoma* köplenç dogabitdi bolýar, ol birnäçe süňklerde we beýleki agzalaryň ösüş ýetmezçilikleri bilen bile gelýär. Köplenç *osteoma*-kelleçanak, ýüzüň, barmak süňkleriniň uçlarynda duş gelýär.

Osteomanyň – dykyz, öýjük we garyşyk görnüşleri duş gelýär.

Kliniki alamatlary. *Osteoma* örän haýal ösýär. Çiş elläp göründe – dykyz, hereketsiz, agyryly bolýar. Damar nerw sütünleriniň gapdalynda ýerleşen çişler çetki bozulmalara getirýär; ýüzde ýerleşen çişler burun boşluklaryny ýapýar, gözde *ekzofthalm* bolmagy mümkin.

Anyklanylyşy – rentgen arkaly barlag. Onda anyk, tekiz, çäkli, goşmaça süňk dokumasy görünýär. *Osteoporoz* we destruksiýa bolmaýar. Ondan başga-da *biopsiýa* edilýär. Deňeşdirme *paraossal sarkoma*, *osteoid-osteoma*, *jahyllyk süňk-kekirdewük ekzostozy*, *ossifisirlenen gematoma*, *osteomielit* ýaly keseller bilen bile geçirilýär.

Osteomaly näsaglaryň bejergisi diňe hirurgiki usul bilen geçirilýär. Näsäg bejergiden soň doly sagalýar.

Osteoid-osteoma

Osteoid-osteoma – bu süňküň *osteogen* gelip çykyşly özboluşly kliniki geçişli, çagalarda köp duş gelýän howpsuz çişdir. Meñzeş ýerleşýän ýeri but süňküniň aýlawara bölümünde, uly injik we çigin süňküniň *proksimal metafizlerinde* duş

gelyär. Bu çiş *hondral* süňkleşmesiniň geçýän süňkleriň hemmesinde we aşaky eňek süňklerinde hem bolýar.

Kliniki alamatlary we anyklanylyşy. Güýçli agrylar bolup, ol gijelerine möwjeýär. Çagalar agyrynyň ýerleşýän ýerini anyk görkezýärler. Ýerli üýtgeşmeler köp bolmaýar. Agrylar ahyrlaryň işini bozýar we beden myşsalaryň *atrofiýasy*na getirýär.

Rentgen suratyndaky aýratynlyklary – çiş süňk dokumasynda ýagtylanma ojagy bolup, (çişiň höwürtesi) 1 sm ululykly, tegelek ýa-da süýrüntik-owal görnüşdegörünýär. Şol ýagtylanma ojagyň içinde dykyz süňk çişmeleri görünýär. Ojagyň daşy dykyz *sklerotik* süňkli bölegi bilen gurşalan. Ýönekeý umumy rentgenogrammada sklerotik dokumalaryň arasynda ojagyň görünmezligi mümkin. Şonuň üçin goşmaça rentgenogrammany geçirilýär. Ahyrky kesgidi goýmak üçin açyk biopsiýa etmeli.

Bu keseli ilki bilen dowamly sklerozirleýji osteomielit, Broýderiň süňk iriň ýygnaýan ýeri, ostesarkoma, *Ýuingiň sarkomasy*, şikesden soňky *periostit sarkomasy* bilen deňeşdirme anyklanyşyny geçirmeli.

Bejerilişi. Hirurgiki usul bilen çiş gyryplyp aýrylýar. Keseliň netijesi gowy. Eger çiş doly aýrylmasa gaýtalap bilýär.

VII bap

BÖWREK, PEŞEW ÇYKARYŞ HEM-DE JYNS AGZALARYNYŇ DOGABITDI KEMISLIKLERI WE KESELLERI

Ähli dogabitdi kemislikleriň içinde peşew çykaryş ýollarynyň dogabitdi kemisligi 40%-e golaýdyr. Bu hasabatynyň netijesi bilen ähli ýaş çagalaryň içinde 5 ýaşly çagalar peşew çykaryş ýollarynyň dogabitdi kemisliginden ejir çekýärler. Peşew çykaryş ulgamynyň *embriogenezi onto* - we *filogenezi* boýunça 3 döwre bölünýär:

1. Öňki ýa-da kelle (böwreköňi) – *pronefroz*;
2. Ilkinji (orta böwrek) wolfowyň bedenjigi – *mezonefroz*;
3. Hemişelik (ahyrky böwrek) – *metonefroz*.

Böwregiň sanynyň üýtgemegi

Bir agzanyň dogabitdi bolmazlygy – ýok bolmagy we goşmaça böwrek ýaly görnüşler duş gelýär. Käbir çagalarda böwrek düwünçegi bolmaýar. Ol ýaňy doglan çagalaryň 1000 sanysynyň içinde biri duş gelmegi mümkin. Iki taraplaýyn bir agzanyň dogabitdi bolmazlygy 1 taraplaýyn bir agzanyň dogabitdi bolmazlygyndan 4 esse köp duş gelýär. 2 taraplaýyn agneziýaly çaga uzak ýaşamaýar, olar ýaşamaga ukypsyz, köplenç öli dogulýar.

Böwregiň bir taraplaýyn dogabitdi bolmazlygy –bir tarapda *nefroblastomanyň* ýoklugy bilen baglanyşykly döreýär. Peşew haltanyň ýarysy, kähallatlarda jyns agzasy hem bolmaýar. Beýleki böwrekde *gipertrofýa* bolýar, ol bedenden bölüp çykaryş funksiýasyny doly öz üstüne alýar. Şol sebäpli bu patologiýa alamatsyz geçýär. Ýöne şu ýeke böwrege agram düşse, onda pielonefrit, nefrolitiaz we şuna meňzeş keseller çalt döreýär. Bu çagalarda köplenç doga ýetmezçilikler duş gelýär,

polikistoz, goşa böwrek *ektopiýa* we ş.m. Ellap göründe ýeke böwregiň ölçegi uly, agrysyz, ýöne keseliň kesgidi diňe USB we rentgen barlaglary geçirilenden soň (*ekskretor urografiýa*, *hromosistoskopiyá*, böwrek *angiografiýasy*) goýulýar.

USB – ýeke böwregiň ölçegleri uly, beýleki tarapdan böwregiň ehoimpulslary ýok. 2 taraplaýyn agneziýada 2 tarapda hem ehoimpulslary düýbünden bolmaýar. *Ekskretor urografiýa*da böwrek ýok tarapda kontras görünmeýär.

54-nji surat. Böwrekleriň ýerleşşi we sany boýunça dürli görnüşli anomaliýalary.

55-nji surat. Ýargagyň dürli görnüşli anomaliýalary.

Angiografiýa – böwrek gan damarlarynyň ýoklugyny görkezýär.

Goşmaça böwrek – bu örän seýrek duş gelýän kemislik. Goşmaça böwrek beýleki 2 böwrekden özüniň ölçegi boýunça kiçi, ýöne kadaly gurluşda bolýar. Onuň aortadan aýrylyp gaýdýan aýratyn hususy arteriýasy bolýar. Bu böwregiň özüniň aýratyn peşew akdyryjy kanaly bolup, ol peşew halta guýýar, kähallatlarda beýleki böwregiň ýoluna goşulmagy hem mümkin. Kābir ýagdaýlarda bu ýol hiç ýere guýman kör gutarýar.

Böwrekleriň ýerleşişiniň kemçiligi düwünçek ösüş döwründe böwregiň her hili içerki we daşarky täsirler netijesinde, göwreli agzasynyň keselleri sebäpli distopiýasy (*ektopiýasy*) ýüze çykýar. Bu kemçilik 1:800 gatnaşykda bolýar (*distopiýa*) esasan hem erkek oglanlarda köp duş gelýär (54-nji surat).

Böwregiň döş kapasa distopiýasy: böwrek *diafragmal ingisiniň* düzümine girýär. Bu böwrege aortanyň döş tarapyndan aýratyn arteriýa gaýdýar. Peşew akdyryjy ýoly peşew halta birigýär. Ol uzyn bolýar.

Bil distopiýasy. Böwregiň ýerleşşi 4-nji bil oňurgasynyň deňinde, birnäme öňe tarap öwrülen. Böwrek arteriýasy aortanyň bifurkasiýasynyň ýokarsyndan aýrylýar. Böwrek araçäkleri süýşýär.

Ýanbaş distopiýasy. Bu görnüşde beýlekilere garanynda böwregiň öňe tarap aýlanmagy has áýdyň görünýär. Böwrek Lv – SI oňurgalaryň arasynda ýerleşýär.

Bil *distopiýasy* bilen deňeşdireniňde böwrekdäki süýşme (içki tarapda). Kесе arteriýanyň sany köp we ol öz gözbaşyny ýanbaş arteriýasyndan ýa-da aortanyň bifurkasiýasyndan alyp gaýdýar. Bedeniň dürli hereketinde böwrekdäki mahsus bolan hereket ýok.

Çanaklykdaky böwrek. Böwrek orta çyzyk boýunça aortanyň bifurkasiýasynda

orta tarapda we peşew haltadan birneme ýokarda ýerleşýär.

Kesişýän distopiýa – böwregiň süýşmegi bilen häsiýetlendirilýär. Munuň netijesinde 2 böwrek hem bitişýär we S ýa-da L görnüşli böwrek döreýär (54-nji surat). Peşew akdyryjy kanallar peşew halta guýýar. Böwrek arteriýalary bolsa öz gözbaşyny aşakdan ýa-da *kollateral* ýol bilen alyp gaýdýarlar.

Kliniki alamatlary: böwregiň *anomaliýasy* we onuň *ektopiýasyna* bagly bolýar. Esasy alamatlarynyň biri agry. Ol bedeniň durşuny üýtgedende we agramlar täsir edende ýüze çykýar. Mundan başga-da näsaglarda metiorizm bolýar. Agry ýanbaşda döreýär we gasyk töweregine ýaýraýar. *Distopiýa* sezewar bolan böwrek örän köp keseller bilen kesellemäge ukyply bolýar (*gidronefrotiki transformasiýa, kalkulýoz pielonefrit*). Döş kapasa distopiýada gursagara çişň alamatlary döreýär.

Anyklanylyşy: *Distopiýa*, esasan, *USB* we *urografiýanyň* kömegi bilen kesgitlenýär. *Retrograd pielografiýada* böwreginiň işleýşiniň peselýändigini anyklap: *Distopiýada* häsiýetli alamatlar bolýar: *rotasiýa*, başga ýerde ýerleşmegi, hereketiniň çäklenmegi bolýar.

Böwrek aragatnaşyklarynyň kadadan çykması - *anomaliýasy*. Bu *anomaliýa* 13% düzýär. Böwrekleriň biri-birine bitişmesi *simmetrik* we *asimmetrik* bolýar.

Bir görnüşde gabyk asty we galeto görnüşli bitişmeler, iki görnüşde, ýagny L we S görnüşli bitişmeler duş gelýärler.

Nal görnüşli böwrek – bu kemçilik böwregiň ýokarky we aşaky polýuslaryndan bitişse bolýar. Bu kemçilik böwregiň ýokary çykmany we *rotasiýa* hadysasynyň bozulmagy netijesinde döreýär. Nal görnüşli böwrek kadadaky böwregiň ýerleşýän yerinden aşakda, biri-birine birleşen ýargagyň ugry öňe ýa-da gapdal tarapa bolýar. Aortadan aýrylýan arterial gan bilen üpjün edýär. *USB* – böwregiň kesgitli okunyň esasynda kranial ugra güýçli öwrülen we *eho* gurluşy üýtgedemelik görnüşde bolýar. *Ekskretor urografiýada* ÝaPU (ýargak peşew akdyryjy ulgam) *rotasiýasy* we onuň burçunda üýtgeşme bolup, biri-birine birleşen böwregiň göni oky bolýar.

Galet görnüşli böwrek – ýasy owal görnüşde bolup, *promontoriumyň* deňinde ýa-da aşagynda ýerleşýär. Böwregiň kemçiligi *rotasiýa* bolmanka böwregiň 2 polýusynyň hem biri-birine bitişmegi netijesinde emele gelýär. Gan üpjünçiligi aortanyň *bifurkasiýasyndan* gaýdýan köpsanly damarlar bilen üpjün edilýär we olar böwrek parenhimasynda tertipsiz ýerleşýärler. Ýargak öňde ýerleşýär, peşew akdyryjy ýoly gysga bolýar.

Anyklanylyşy: *Galet* görnüşli böwregi garyn diwarynyň *palpasiýasynda*, rektal barmak barlagynda, *ekskretor urografiýada*, böwrek *angiografiýasynda*,

USB, radioizotop barlaglarynyň netijesinde anyklap bolýar.

Böwregiň gurluşynyň we ululygynyň kemisligi

Bu kemçiliklere *aplaziýa, gipoplaziýa*, goşa böwrek we *kista* degişlidir.

Böwregiň *aplaziýasy*. Bu böwregiň parenhimasynyň agyr derejeli ösmedik görnüşi bolup, kähalatlarda peşew akdyryjy ýollaryň ýoklugy bilen bilelikde düş gelýär. Bu kemislik irki düwünçek döwründe *nefronlar* emele gelýänçe döreýär.

Böwregiň *aplaziýasy* iki görnüşde bolýar: uly we kiçi. Uly görnüşinde böwrek *parenhimasy fibrolipomatoz* dokumalardan we uly däl kistadan durýar. *Nefronlar* we *izolateral* peşew akdyryjy kanal bolmaýar. *Aplaziýanyň* kiçi görnüşinde böwrekde *fibrokistoz* bolup, şol sanda işleýän *nefron* bolýar.

Anyklanylyşy. USB-rentgen *urografiýasynda* anyklap bolýar. *Aplaziýanyň* USB: *aplaziýa* bolan tarapda böwregiň gurluşynda *ehoimpulslar* anyklanylmaýar.

Garşysyndaky böwregiň ölçegi uly, sebäbi onda *kompensator gipertrofiýa* bolýar.

Bejirilişi: Böwregiň *aplaziýasynyň* hirurgiki bejergisine görkezmeler:

1. Böwregiň töwereginde güýçli agyry ýüze çykanda;
2. *Nefrogen gipertoniýa* ýüze çykanda;
3. *Gipoplaziýa* bolan böwregiň peşew akdyryjy ýoluň *refýuksynda*.

Bejergi *uretronefroektomiýa* bilen tamamlanýar.

Böwregiň *gipoplaziýasy*: böwregiň dogabitdi kiçelmegi *metoneýrogen blastomyň* gan aýlanyşygynyň ýetmezçiliginde bolýan bozulma. Bu *gipoplaziýa* getirýär. Bir taraplaýyn *gipoplaziýasy* bolan adam bütin ömrüniň dowamynda hiç hili alamatsyz hem ýaşap bilýär, kähalatlarda *gipoplaziýaly* böwrek *piýelonefrit* bilen zeperlenýär we *nefrogen gipertoniýa* ýagdaýy ýüze çykýar. Bir taraplaýyn böwrek *gipoplaziýasyny* USB we rentgen barlaglary netijesinde anyklanýar. USB: böwrek öz ölçeginden kiçi ýöne ehogurluşynda üýtgeşme bolmaýar. *Ekskretor urogrammada* böwrek öz ölçeginden kiçi. Böwregiň *kollektor* ulgamy gowy konsentrirenýär. Böwregiň konfigurasiýasy kiçelen, ýargak giňelen (*gidronefroz*) bolýar .

Böwrek *polikistozy* – nesle geçýän kesellere degişlidir. Bu patologiyada iki böwrek hem zaýalanýar. Nesilden-nesle *autosom dominant monomerlenen* gen boýunça geçýär. Oňa howply çaga *polikistozy* diýip at berilýär.

Anyklanylyşy: *polikistozyň* kesgidi USB we *ekskretor urografiýanyň* kömegi

bilen goýulýar. *Funksiýasy* saklanan böwregiň ölçegi uly bolýar. *Polikistozyň* USB-ynda ýaňy doglan we ýaş çagalarda bu kemislikde böwregiň ölçegi uly, onuň gyrasy kiçi däl, içki gurluşy bolsa doly bozulan bolýar.

Multikistoz kistasy – 1 ýa-da 2 böwregiň parenhimasynyň ýerini doly kistoz boşlugy eýeleýär.

Multilakulýar kistasy – örän seýrek duş gelýär. Bu kemçilikde böwrek deregine köp öýjükli kista ýerleşýär we ol böwrek ýargagy bilen araçäkleşýär. Böwregiň galan böleginde üýtgeşme bolmaýar we ol bölekler öz işini ýerine ýetirýärler. Garyn diwaryny ellap göründe şol uly kistalary anyklap bolýar. *Urogramma* edilende böwrekdäki ýetmez okaralara tarap süýşmek ýa-da itermek bolýar. *Angiogrammada* kistanyň ýerleşen ýeri damarsyz ýaly bolup görünýär.

Solitar kistasy. Ýeke-täk togalak ýa-da süýrüntik-owal görnüşdäki kista bolup, ol böwrek parenhimasynda ýerleşýär we böwregiň üstünden çykyp durýar. Bu kistanyň anyklanylyşy örän çylşyrymly. Munda USB, *ekskretor urografiýa* bilen *angiotomografiýa* usullary hem ulanylýar. USB 10 mm kiçi bolmadyk araçäkli *eho* erkin tegelek görnüşde anyklanylýar. Ol yzky araçäginde güýçli signal gaýtarýar. Keseliň deňeşdirme kesgitlemesi böwregiň beýleki kistalaryň görnüşleri bilen geçirilýär.

Bejerilişi: Soňky ýyllarda kista deriniň üsti bilen ultrases göz astynda iňňe bilen deşilip sorulyp alynýar.

Böwregiň we peşewiň akdyryjy ýolunyň goşalanmagy. Böwregiň goşalanmagy – 1 böwrek parenhimasynda 2 böwrek ýargak bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Böwregiň goşa ýargagyndan gaýdýan peşew akdyryjy ýollar bir gabyga dolanyp peşew halta her haýsy özbaşdak ýa-da 2-si birigip bir sütün görnüşinde guýýarlar. Peşew akdyryjy ýoluň birikmegi diýende doly däl goşalanma barada gurrüň edilýär. *Ekskretor urografiýa* edilende kähalatlarda aşaky we gapdal segmentlerde okarajyklaryň azalandygyny anyklap bolýar. Böwregiň goşalanmagyna güman edilende hökmany suratda (uzaklandyrylan 1-6 sagadyň içinde) rentgenografiýa edilmeli. *Sistoskopiýada* bolsa goşаланan peşew akdyryjy ýoluň *distal* we *lateral* esasynyň, goşmaça boýunjygyny anyklap bolýar. Kähalatlarda uretranyň uly bölümünde hem *sistoskopiýa* etmek, peşew akdyryjy kanalyň boýunjygy sebäpli kyn bolýar. Rentgenografiýada goşa böwrekde ýargagyň goşalanany sag ýa-da çep taraplaýyn peşew akdyryjy ýoluň goşalanandygyny kesgitlep bolýar. USB hem böwregiň goşalanmasynyň ähli derejelerini kesgitlep bilýär. Böwregiň göni *skanirlenmesinde* ýargagyň doly ýa-da bölekleyin *ehokompleksini* kesgitlep bolýar. Soňky wagtda merkezi eho signalyň üsti bilen ähli içki tarapa seredip bolýar.

Bejerilişi: bir segmentiň doly funksiýasyny ýitiren görnüşinde *geminefrouretroekтомиýa* etmek bolýar, *funksiýasyny* saklan görnüşde bolsa, organ saklaýjy operasiýa ýeke-täk blok bilen edilýär.

Gidronefroz

Gidronefroz peşewiň kynlyk bilen çykmagynyň netijesinde ýargak-okarajyk ulgamynyň giňelmegidir. Çagalarda gidronefrozyň sebäbi – böwregiň daş keseli, peşew ýolundaky gaýnaglama üýtgeşmesi, *retroperitonal* öýjüklik *fibrozy*, kiçi çanaklykdaky çiş *metastazy*, oňurga ýiliginiň zaýalanmagy bolup biler. Köp halatlarda çagalarda ýargak peşew akdyryjy ýoluň daralmagy gidronefroza getirýär. Bu ýagdaý *embrional* döwürde peşew akdyryjy ýoluň *rekanalizasiýasynyň* bozulmagy bilen baglanyşykly.

Goşmaça damarlar basyp duranda ýargagyn peşewi çykaryşy kynlaşýar, ol giňelýär, bu bolsa peşewiň akymyny kynlaşdyrýar. Peşew akdyryjy ýoluň klapany 2 topara bölünýär: ýalan we hakyky. Ýalan *klapan* nemli bardaly gatlakdan durýar. Hakyky klapany örän seýrek duş gelýär. Onuň düzümine peşew akdyryjy ýoluň diwarynyň hemme gatlary degişli bolýar. Ol peşew akdyryjy ýoluň islendik ýerinde bolup bilýär. Köplenç peşew akdyryjy ýargagy ýada peşew akdyryjy peşew halta bölümünde bolýar. *Gidronefroz* kesgidi esasan USB we rentgen arkaly goýulýar. USB-da böwregiň ölçegi ulalan, boşlugy giňelendigi görünýär. *Urogrammada* böwregiň ýargagy we okarajygy giňelen bolýar. Böwrekdäki *gidronefrotiki transformasiýanyň* beterleşmeginde bölüp çykaryş *funksiýasy* peselýär. *Urografiýada* ýargak okarajyk togalak görnüşli ýagdaýda bolýar (55-nji surat). Peşew akdyryjy kanal *kontrastirlenmesi retrograd pielografiýada* bolsa daralan ýeriň dowamlylygyny (uzynlygyny) anyklap bolýar.

Bejerilişi: *gidronefroz* 1 derejede konserwatiw 2, 3, 4 derejede operatiw bejergi geçirilýär. Peşew akdyryjy ýoluň daralan ýerini aýryp *anostomoz* goýulýar.

Megaureter

Megaureter dogabitdi kesel bolup, bu näsaglarda peşew akdyryjy ýoly uzyn we giň bolýar.

Sebäpleri:

1. Peşew akdyryjy kanalyň diwarynda nerw-beden etiniň displaziýasy;
2. Peşew halta – peşew akdyryjy refýuksyň bolmagy;

3. Peşew akdyryjy ýoluň *distal* bölümüniň daralmagy.

Urografiýa edilende peşew akdyryjy ýoluň geçirijiligi pes we ol uzyn hem giňelendir. Şonuň üçin ýargakda we okarajykda güýçli giňelme bolýar. Megaureteriň aýratynlyklary – böwregiň işleýşi bilen peşew akdyryjy ýoluň birikmegidir.

Sistografiýada peşew halta, peşew akdyryjy *refýuks* giňelen, uzyn peşew akdyryjy kanal we köpsanly egrelmeler tapylýar. *Megaureteriň* operasiýasynda peşew akdyryjy ýol neoimplantasiýa bilen peşew halta *antirefýuks* usuly ulanylýar.

Uretrosele. Ol peşew haltanyň içki diwaryna peşew akdyryjy ýoluň *intramural* böleginiň kista görnüşli giňelmegidir. Munuň sebäbi peşew akdyryjy ýoluň *intermural* bölegini nemli bardanyň astyndaky gatlakda dogabitdi etiň gowşaklygy bilen düşündirilýär.

Kliniki alamatlary: Uretrosellän ölçegine we ýerleşen ýerine bagly, eger onuň ölçegi uly bolsa, ilkinji alamaty peşewiň daşa çykmaklygynyň saklanmagy, dizuriýa, uly ýaşly çagalarda bilinde agyry bolmagy mümkin.

Anyklanyşda esasy netijäni rentgen we *endoskopiki* barlag berýär. *Sistografiýada* peşew haltada dolmadyk ýetmezi görmek bolýar. *Sistoskopiýada* *ureteroselýanyň* ölçegini, ýerleşen ýerini doly anyklamak bolýar.

Bejerilişi: esasan operatiw bejergi geçirilýär.

Peşew halta, peşew akdyryjy refýuksy

Peşew akdyryjy reflýuks çagalaryň aşaky peşew ýollarynda has köp ýaýran kemislikleriň biridir. Soňky wagtlarda bu keseliň sebäplerini çagalarda köplenç dowamly piýelonefrit bilen baglanyşdyrýarlar. Sebäpleriniň ýene-de biri dogabitdi peşew ýollarynyň kemçiligi. Köp alymlaryň aýtmagyna görä, peşew haltanyň boýunjygynyň daralmagy hem muňa sebäp bolup bilýär.

Kliniki alamatlary: 35-40% çagalarda dizuriýanyň alamatlary ýüze çykýar, 60%-e golaý çagalarda içinde agyry döreýär. Peşewiň umumy barlagynda leýkositler köpeliýär. *Sistoskopiýa* barlagynyň netijesinde peşew akdyryjy kanalyň çykan ýerinde kemçilik tapmak bolýar.

Keseli anyklamakda rentgenourologiki barlag esasy bolýar. *Sistouretrografiýa* edilende aktiw, passiw *refýuksy* anyklamak bolýar, hem-de haýsy tarapdadygyny (sagmy, çepmi) kesgitlenilýär şeýle-de peşew akdyryjy kanalyň näçe derejede giňelendigini görüp bolýar.

Bejerilişi: Dürli görnüşli bejergi: *antibakterial*, *uroantiseptikleri* ulanmak, fizioterapiýa bejergiden – prozesin bilen elektrofarez, peşew halta

elektrostimulýasiýasy ulanylýar. Operativ bejergi: birnäçe operativ bejergiler bar. Çagalarda esasy ulanylýany antirefýuks döretmek bilen, geçirilýän Politananyň operasiýasydyr.

AŞAKY PEŞEW ÝOLLARYNYŇ DOGABITDI KEMISLIGI WE KESELLERI

Peşew haltanyň ekstrofýasy

Ekstrofýa – munuň özi peşew haltasynyň öňki diwarjygynyň we garyn diwarynyň dogabitdi ýoklugydyr. Bu kesel 40000-50000 täze doglan çaganyň birinde duş gelýär. Gyzlara seredeniňde oganlarda 3 esse köp duş gelýär (56-njy surat) .

Kliniki alamatlary: *ekstrofýanyň* kliniki geçişi – özboluşly görnüşde bolýar. Ýagny öňki garyn diwarynda bar bolan ýetmezden aýk gyzyl reňkli peşew haltasynyň yzky diwarjygynyň nemli bardasy çykyp durýar. Göbek ýetmeziň ýokarsynda ýerleşýär ýa-da bolmaýar. Nemli barda örän ýuka, agyryly we geým degen mahalynda tiz ganaýar. Köp wagtyň geçmegi bilen nemli bardada tagma emele gelýär. Ol kiçelýär we *papilomatoz* ösüntgi bilen ýapylýar. Peşew hemişe akyp durýar we deriniň ýaralanmagyna getirýär. *Ekstrofýa* köplenç tutuşlaýyn *epispodiýa* bilen duş gelýär. Ondan başga-da ekstrofýa gasyk ingisi, *kriptorhizm*, göni içegäniň çykmagy bilen, bile duş gelýär. Peşew akdyryjy ýollarynyň daşky gurşaw bilen gatnaşygy *piýelonefrit* keseliniň ýüze çykmagynyň esasy bolýar. Şonuň üçin doly barlag geçirmek we wagtynda operasiýa etmek örän möhümdir.

Anyklanylyşy: *ekstrofýada* kesgidi goýmak kân bir kynçylyk döretmeýär. Kliniki alamatlarynyň esasynda keseliň kesgidi goýulýar. Şu kesel bilen kesellän çagalaryň ýokarky peşew ýollaryny barlamak göz önünde tutulýar. Sebäbi bu kesel ýokarky peşew ýollarynyň kemisligi bilen köplenç bile duş gelýär.

Bejerilişi: *ekstrofýada* operasiýanyň 3 görnüşi ulanylýar.

1. Peşew haltasynyň ýerli dokumasy bilen ýukajyk peşew haltany döretmek.
2. Peşewiň içegä akdyrylmagy, ýagny peşew akdyryjy ýoluň ujuny sigma görnüşli içegä geçirmek.

56-njy surat. Peşew haltanyň ekstrofýasy

3. İçegäniň bir böleginden izolirlenen peşew haltasyny döretmek.

Peşew haltany ýerli dokuma bilen ýukajyk gatlagy döretmek esasan hem ýaňy doglan çagalarda we ömrüniň ilkinji aýlarynda *piýelonefrit* ýüze çykmanka edilýär. Bu operasiýany şu aşakdaky ýagdaýlarda etmek gadagandyr, ýagny: çaga kem doglanda, agyr dogabitdi keselleriň birnäçesi bile duş gelende, peşew haltada ýukajyk gatlakdan dörän polipoz ösüntgi bolanda. Operasiýanyň maksady peşew halta ýukajyk gatlagy öňe çykaryp we boşluk emele getirmek üçin dikmekden ybaratdyr. Has möhüm zat bolup, peşew haltanyň boýunjygynyň ýukajyk gatlagy hyzmat edýär. Ol bolsa bölünen *sfinkteriň* aýrylmagyndan we onuň 2-3 gatlakly tiki bilen tikilmeginden ybaratdyr. Öňki garyn diwaryndaky ýetmezi bolsa süýşürilen fassiýa ýa-da deri bilen ýapylýar. Peşew akdyryjy ýollarynyň ýukajyk gatlagy döretmek çaga 5-6 aý mahalynda edilýär. *Rekonstruktiv* ýukajyk gatlagy operasiýadan soň näsaglaryň 50%-de peşew saklap bilmezligini bejerip bolmaýar. Şu hili ýagdaýlarda peşewiň içegä akdyrylmagy izolirlenen peşew haltasyny emele getirmäge mejbur edýär. Esasanda garşylyklaýyn refýuks mehanizmini döretmek bilen peşew sigma görnüşli içegä akdyrylýar. Aýry-aýrylykdan peşew hem täret toplanmaklyk *piýeolonefrit* keseliniň ýüze çykmak howpuny azaldýar. Näsaglar bu operasiýalardan soň *dispanser* gözegçiliginde bolmalydyrlar we böwregiň işleýiş ýagdaýyny ätiýaçlyk üçin barlag geçirmelidir.

Peşew haltasynyň diwertikuly

Peşew haltasynyň *diwertikuly* – bu peşew haltasynyň boşlugy bilen aragatnaşyk edýän halta görnüşli ösüntgidir. *Diwertikul* hakyky we hakyky däl bolup bilýär.

Hakyky däl diwertikul bolanda peşew haltanyň tutuş üsti *amýoba* görnüşli ownujak köpçülikleýin ösüntgilerden örtülendir. Olar peşew haltadan peşew akmasynyň köp wagtlaý bozulmagy netijesinde ýüze çykýar.

Hakyky *diwertikul* – köplenç peşew haltasynyň yzky, käwagt öňki diwarynda ýerleşýär. Onuň peşew haltanyň ähli diwaryndan ybarat bolan diwary bardyr. Diwertikulyň göwrümi birnäçe mm-den 50 mm çenlidir.

Kliniki alamatlary: Hakyky *diwertikulyň* kliniki alamaty *diwertikulyň* boşlugynda peşewiň toplanmagy netijesinde emele gelen sistitiň alamatlaryny ýüze çykarýar. Eger-de *diwertikulyň* göwrümi uly bolsa, onda 2 gezekleýin peşew akma alamatlary ýüze çykýar, ýagny ilki bilen peşew haltadaky, soňra *diwertikuldaky* peşew daşyna çykýar. *Diwertikulyň* diwarynyň gaýnaglamasy

(*diwertikulit*) – ahyrky işuriýa ýagny peşew akmasynyň soňundan iriň çykmaklyk bilen häsiýetlendirilýär.

Anyklanylyşy: diwertikula kesgidini goýmak üçin *sistografiýa* we *sistoskopiýa* usuly ulanylýar.

Sistografiýada – diwertikul gapdaldan alnanda edil kontrastirlenen goşmaça kölege ýaly görünýär. Ol kölege haçan-da çaga çygynan mahalynda, peşew diwertikula uly basyş bilen baranda has-da oňat görünýär. Hakyky дәl diwertikullar bolsa peşew haltasynyň konturynyň üýtgemegi bilen ýüze çykýar.

Sistoskopiýa – diwertikulyň ýa-da süýnmek girelgesiniň hem-de nemli bardanyň gasyn-gasyndygyny görkezýär.

Bejerilişi: kliniki suraty aýdyň ýüze çykan we gaýnaglama ukyply bolan uly ölçeglerdäki diwertikullary hökmany suratda aýyrmalydyr. Hakyky дәl diwertikullar *infrawezikal* daralma getirmez ýaly bejerilýär we öňi alynýar.

Infrawezikal daralma – munuň özi peşew haltasyndan peşewiň akmasyna päsgel berýän birnäçe keselleri öz içine alýan adalgadyr. Has köp duş gelýäni hem *uretranyň* klapanyň we peşew haltasynyň boýunjygynyň *sklerozydyr*. Bu keselleriň bir toparynyň girizilmeginiň sebäbi bolsa kliniki ýüze çykmalarynyň *patomorfologiki* üýtgeşmeleriniň meňzeşligidir.

Peşew haltasynyň boýunjygynyň sklerozy

Beýleki atlary: peşew haltanyň boýunjygynyň *kontrakturasy*, *Mariona keseli* – bu kesel peşew haltasynyň boýunjygynyň diwarynda birleşdiriji dokumanyň emele gelip peşew çykmasyň kynlaşdyrmaklyk bilen häsiýetlendirilýär.

Kliniki alamatlary: peşew akmanyň kynlaşmagy, peşew akmanyň haýallygy, tiz-tizden buşukmak, gije peşew saklap bilmezlik ahyrky döwürlerinde – *parodoksal* işuriýa ýüze çykýar. Peşew haltasynda hemme wagt peşewiň saklanmagy bolsa sistit, peşew halta peşew akdyryjy kanalyň *refýuksynyň*, *piýeolonefritiň* ýüze çykmagyna getirýär.

I döwür üçin galyndy peşewiň ýoklugy häsiýetlidir. Peşew akyp bolandan soňra gysgyjynyň ýapylmasynyň kynlaşmagy netijesine özüne bagly bolmadyk birnäçe damja peşew akýar.

II döwür – dizuriki ýagdaýlar güýçlenýär, peşew toplanyp başlaýar we peşew haltasynyň ulalmagyna getirýär.

III döwür – peşew haltasynyň *atoniyasy* we doly peşew saklanma bolýar.

Anyklanylyşy: peşew haltasynyň boýunjygynyň *kontrakturasyny* rentgen barlagynyň we *endoskopýanyň* üsti bilen bilinýär.

Sistografiýada – peşew halta boýunjygynyň galyp durmagyny kä wagt peşew halta – peşew akdryjy kanal *refýuksynyň* barlygyny we galyndy peşewiň barlygyny görmek bolýar. Peşew haltanyň yzky diwarynyň güberçek bolup durandygyny we gatydygyny bolsa sistouretroskopiýanyň üsti bilen bilinýär. Kä wagtlarda peşew halta diwarynyň *trabekulalarynyň* we dowamly *sistitiň* alamatlary bolýar.

Bejerilişi: peşew halta boýunjygynyň *sklerozy* diňe operasiýa etmek bilen bejerilýär. Bejerilişiň hirurgiki usuly – peşew akmanyň kynlaşan ýagdaýynda peşew halta-peşew akdryjy refýuksyň we galyndy peşew bolanda sistosma ulanylýar. Esasan anyk kesgit goýlandan soň operasiýa etmeli.

Sistit

Peşew haltasynyň diwarynyň gaýnaglamasyna *sistit* diýilýär. *Sistit* gyzzagazlarda oganlara seredeninde 3 esse köp duş gelýär. *Sistitiň* ilkinji ýiti we dowamly görnüşleri tapawutlandyrylýar. Ilkinji *sistit* gyzzagazlarda 4 ýaşdan 12 ýaş çenli köp duş gelýär. Aýal peşew jyns ýollarynda anatomo-topografiki aýratynlyklary uly orun tutýar. *Uretranyň* gysgalygy jyns ýolunyň we anusyň daşky peşew çykaryjy kanalyň girelgesine şu agzalardan *mikroorganizmiň* ýaýramagyna amatly pursat döreýär. Ilkinji dowamly *sistitiň* döredijisi bolup içege taýajygy, kähalatlarda *wulgar proteýi*, *stafilakokk*, gök iriň taýajygy hyzmat edýär. *Ikilenji sistit* – peşew haltanyň we uretranyň nemli bardasynyň hemişelik infisirlenmegi, iriňli peşew halta üçburçlugynda bölünip çykmagy bilen häsiýetlendirilýär. Gaýnaglama hadysasy esasy peşew halta boýunjygynynda geçýär.

Kliniki alamatlary: Çagalarda ýiti *sistitiň* esasy alamatlary garnyň aşagynda agyry, çaltlanan agyryly peşew çykaryş, peşewde iriňiň bolmagy, peşew çykaryş ahyrynda agyry güýçlenmesi. Peşew bulanyk, köplenç onuň soňunda *gematuriýa* duş gelýär. Gasyk üsti bölümi elläp görlede, epilende agry duýulýar. Kiçi ýaşly çagalarda bedeniň gyzgyny ýokarlanýar.

Anyklanylyşy: Gan, peşew barlaglary netijesinde leýkosituriýa, gematuriýa kesgitlenilýär. Peşewde içege taýajygy tapylýar. Ýiti *sistitde sistoskopiýanyň* usullary we dürli enjamlary ulanmak bolmaýar sebäbi olar agyrylyny güýçlendirýär. Inçekesel, ýönekeý ýara, peşew haltasynyň çişinden tapawutlandyrylýar.

Bejerilişi: ýiti *sistit* ýa-da dowamly *sistitiň* güýjemesinde hökmany suratda düşekde ýatmak düzgüni alnyp barylýar. Ýiti iýmitler rasiondan aýrylýar, diureziň güýçlenmegi üçin *fitoterapiýa* geçirilýär (böwrek çäýy, toloknýanka,

meýdan kyrkboguny bellenilýär). Ýerli peşew halta bölümine ýylylyk maslahat berilýär.

Giň *spektrli antibiotikler* (*gentamisin, seftriakson* we başgalar), *nitrofuran* ýada *sulfanilamid* serişdelerini bilelikde bermeli. Bejerginiň dowamlylygy 4 hepdeden az bolmaly däl. Dowamly *sistitde piýeolonefrit* we *wulwit* bilen *wulwowaginitiň* möwjemesi bilen gabat gelýär. Şeýle ýagdaýda oturylýan wannalar (çopantepk bilen) maslahat berilýär. Wannadan soňra jyns dodaklaryny we çatalbany ösümlik ýagy bilen süpürilýär. Orta we ýokary ýyglylykly bejeriş, parafn we *azokeriti* peşew halta sebitine goýulýar.

Uretrit

Uretrit peşew çykaryjy ýoluň diwarynyň gaýnaglamasydyr.

Sebäpleri: *gonokokk, trihomonad, bakterial, wirus, kondidomikozlar* bolýar.

Uretrit – ilkinji we ikilenjä bölünýär. Eger-de gaýnaglama göni peşew akdyryjy ýoluň diwarynda başlasa, onda *ilkinji uretrit* diýilýär. Eger-de infeksiýa başga bir organda ýerleşse, gaýnaglama ondan uretra düşse oňa ikilenji uretrit diýilýär.

Ilkinji uretrit köplenç jyns gatnaşygy netijesinde ýüze çykyp bilýär. *Uretritiň* ýüze çykmagynyň sebäpleriniň biri peşew akdyryjy ýoluň şikesi mahalynda peşew akdyryjy ýolundan haýsyda bolsa bir guralyň goýberilmegi bolup bilýär. *Bakterial uretriti stafilakokk, streptokokk, içege taýajyklary, pnevmokokklar* we beýleki mikroorganizimler tarapyndan döredilýär.

Bejerilişi – esasan *antibiotikler, uroantiseptikler* bellenilýär. Nahardan ýiti we aýy tagamlary aýyrmaly.

Ballanopastit

Oglanlary jyns agzasynyň kellesiniň gaýnaglamasynyň we hem-de pürçügininiň ujunyň bilelikde gaýnaglamasyna aýdylýar. Bu kesel pürçük haltasyna hapa galyndylaryň ýygnanmagynda emele gelýär.

Kliniki alamatlary: ujudyň pürçügininiň çişmegi, gyzarmagy, pürçük haltasyndan iriňli suwuklyk çykýar. Keseliň sebäbini bilmek üçin bakteriologiki barlaglar gaýra goýulmazdan geçirilmelidir.

Bejerilişi: çagalarda bejerginiň derman usulyndan *antiseptiki* preparatlar bilen

ýyly wanna. *Sulfanilamid* serişdeleri we antiseptikli erginler bilen ýerli süpürmeklik gerek. Jyns agzasynyň pürçüginini aýlawyny kesmeklik hem ulanylýar. Şondan soňra fmozyň bejergisini geçirmeklik möhümdir.

Güýçli çiş bolanda kellejikde *nekroz* emele gelip başlanda halkajygy kesmeli. Soňra dermanly bejergini dowam etmeli (*aseptiki* daňy, wannalar).

PEŞEW ÇYKARYŞ ÝOLUNYŇ ÝETMEZÇILIKLERI

Gipospadiýa – bu *uretranyň* distal böleginde aşaky diwarynyň dogabitdi ýoklugydyr. Ol göwreliligiň 7-14 hepdesinde *embriogeneziň* bozulmagy bilen baglanyşykly. *Gipospadiýa uretranyň* anomaliýalarynyň we dogabitdi kemislikleriniň içinde birinji orny eýeleýär, ýagny bäbeklerde 1: 500, 1 : 400 bölegini tutýar. *Gipospadiýa*, esasan hem oganlarda köp duş gelýär, gyzlarda örän seýrek gabat gelýär. *Gipospadiýanyň* dürli görnüşleri bar:

1. Kellejik görnüşi;
2. Sütünli görnüşi;
3. Tohum halta görnüşi;
4. Çanaklyk (artbujak) görnüşi (57-nji surat).

1. *Gipospadiýanyň kellejik görnüşi* – bu iň ýeňil geçýän we has köp duş gelýän dogabitdi kemçilikleriniň biridir. Munda peşew çykaryjy ýoluň deşigi ujdýň düwünçeginiň ýerinde açylýar. Ujdýň içki (*wentral*) tarapynda pürçügiň ýoklugy, daşky tarapyndan (*dorsal*) öňlük şekilli sallanyp durýar we kelläni doly ýapanok. Ujyt göni we käwagt kellesiniň aşak gyşarmasy bolýar. *Gipospadiýanyň* bu görnüşinde köplenç *uretranyň* daşky deşiginiň daralmagy ýa-da onuň ýukajyk barda bilen örtülmegi bolýar. Bu bolsa peşewiň bölünip çykyşyny kynlaşdyrýar we peşew ulgamy nyň ýokarda ýerleşýän bölümi niň işlemezligine we giňelmegine getirýär.

2. *Gipospadiýanyň sütünli görnüşi* – bu ýagdaýda peşew çykaryjy ýoluň deşigi ujdýň aşaky içki (*wental*) böleginde açylýar. Ujdýň kellesinden *uretranyň* gipospadiki deşigine çenli *fibroz* örtügi bolýar, ol has hem gönelen wagtynda gowy bildirýär. Peşew çykaryş erkeklik görnüşinde amala aşyrylýar, ýöne keselli ujdý tutup garnyna tarap çekmeli bolýar. Gowakly bedeniň ösüşi kyn bolup ulaldygyça, şekiliniň üýtgemegi artýar we gönelen wagty agyrly bolýar.

3. Tohum halta görnüşi – *gipospadiýanyň* bu görnüşi ujdýň has ösüp ýetişmezligi we görnüşiniň üýtgemegi bilen häsiýetlendirilýär. *Uretranyň*

daşky içki deşigi tohum haltaň deňinde açylýar we ujyt jyns dodaklaryny ýadyňa salýar. Oglanlarda peşew ediş aýallaryňky ýaly bolýar, oturup buşugýarlar.

4. Gipospadiýanyň çanagara görnüşinde jyns organlary çuň özgeren, şol sebäpli keseliniň haýsy jynsa degişlidigini anyklamak kyn. Ujyt görnüş i we ölçe gi boýunça gipertrofrlenen klitora, tohum halta bolsa 2-ä bölünen jyns dodaklaryna meňzeş bolýar. Peşew çykaryjy ýoluň deşigi çatalba açylýar, köplenç rudimental jynshana (*wlagalişe*), bilen gabat gelýär. Gipospadiýanyň bu görnüşinde beýlekilere seredeniňde köplenç 1 we 2 taraplaýyn *kriptorhizm* duş gelýär. Ýokarda ýazylanlardan başga-da *gipospadiýa* duş gelýär, munda uretranyň deşiginiň *distopiýasy* bolmaýar, ýöne ujdýdň gowakly bedeniniň çuň üýtgemesi bolýar.

Bejerilişi: *Gipospadiýanyň* kellejik görnüş i kãn bir bejergi talap etmeýär. *Gipospadiýa* galan görnüşlerini bejermekde lukmanlaryň ähli ünsi gowakly bedenlerini göneltmäge we *uretranyň* ýetmeýän ýerini düzetmäge gönükdirilendir. Has agyr görnüşinde jynsyny dogurlamaly bolýar. Hirurgiki bejeriliş iň 1 tapgyry 1-2 ýaşyň içinde amala aşyrylýar. Operasiýanyň 1-nji tapgyryndada *fibroz* örtüklerini aýyrmak *gipospadiki* deşigi iç tarapa süýşürmek, munuň netijesine gowakly bedenjikleriň has gönelmegi bolýar.

57-nji surat.

Gipospadiýanyň çanaklyk Görnüş i

Operasiýanyň esasy pursady – ujdýdň *wentral* üstüne *uretranyň* ýukajyk gatlagy üçin gerek bolan artyk deriniň goýulmagydyr. Operasiýanyň 2-nji tapgyry – *uretraplastika* 6 aý geçenden soňra ýerine ýetirilýär. *Uretraplastikanyň* 150-den gowrak görnüş i bar. Olardan iň köp ýaýrany Dopleriň usuly – *uretrany* ýerli dokuma bilen döretmek ony erkin deri bölegi bilen amala aşyrylýar. 3-nji tapgyry operasiýa üsti bilen taýynlanan fistulany tikmek.

Epispadiýa

Uretranyň dorzal diwary distal böleginde ýa-da tutuş uzynlygyna bölünýär (58-nji surat). Bu doga kemçiligi täze doglan çagalaryň 50000-den birinde duş gelýär. *Epispadiýa* oglanlarda gyzlara garaňda 5 esse köp duşýär.

Uretranyň bölünme derejesine baglylykda oglanlarda bu ýetmezçiligi üçe bölýärler:

1. Kellejigiñ epispadiýasy;
2. Ujydyň epispadiýasy;
3. Doly epispadiýa.

Gyzlarda bolsa – klitor görnüşi, subsimfizar we doly görnüşi duş gelýär.

1. Kellejigiñ epispadiýasy – kellejik basylan görnüşinde, ujydyň pürçügi ýokarsyndan bölünip uretranyň daşky deşigi täç jomuna süýşýär, peşew çykaryş bozulmaýar.

2. Ujydyň epispadiýasy – ujyt ýokaryk gyşarýar. Kellejik bölegi we ondan ujydyň arkasy boýunça uretranyň başga ýerleşen deşigine tarap nemli bardanyň bölejigi uzalyp gidýär, guýguç görnüşini döredýär. Peşew haltanyň sfinkteriniň gowşaklygynyň ýa-da bölekleyin bölünmegi sebäpli köp kesellerde üsgüren, gülen wagtynda we agram düşmeginde peşewi saklap bilmezlik ýüze çykýar. Peşew çykarylýan wagtda ol töwerege ýaýraýar, şonuň üçin keselliler oturyp buşukmaga mejbur bolýarlar. *Epispadiýanyň* bu görnüşinde köplenç çanaklyk süňkleriniň birleşmezligi bolýar we garnynyň göni beden etleri aýratyn bitýär.

3. Doly epispadiýa – bu görnüşde ujyt doly ösmedik, ilgençek görnüşinde bolup garna tarap çekilip durýar. Gowakly beden bölünen, peşew haltanyň girelgesi guýguç şekilli bolýar.

Çatalba süňkleriniň arasynda uly giňlik bolup “gaz” şekilli ýöreýşe getirýär.

Gyzlarda gabat gelýän epispadiýa jyns organlarynyň anatomiýasy gaty bozulmaýar, şonuň üçinem irki çagalyk döwründe bilmek kyn bolýar. Klitor görnüşinde – *klitor* bölünen, *uretranyň* daşky deşigi öňe hem ýokary süýşen.

58-nji surat. Epispadiýa

Peşew bölünüp çykarylyşy bozulmadyk. *Subsimfizar epispadiýada* klitor doly 2-ä bölünen, uretranyň daşky deşigi şonuň üstünden guýguç şekilli açylýar. Peşew saklamaklyk döreýär.

Doly *epispadiýada* uretranyň ýokarky diwary tutuşlygyna ýok bolup peşew çykaryjy ýoly ternaw şekilinde bolýar. Peşew haltanyň boýunjygy we simfz bölünen. Peşew hemişe daşyna akyp durýar.

Bejerilişi: *epispadiýada* bejerginiň esasy maksady peşew saklamaklygy gazanmak, *uretranyň* ýetmeýän bölegini tikip dikeltmek. Peşewi saklamazlyk bolanda peşew haltanyň boýunjygynda Derjawiniň usuly boýunça ýukajyk gatlak edilýär. Operasiýanyň esasynda peşew haltanyň öňki diwaryna 2 hatar бүрүşdirýän tikin goýulýar. Şeýle edilende peşew akdyryjy ýollaryň agzy öňe süýşýär.

Operasiýa 3-4 ýaş aralygynda geçirilýär. Eger başga kemislikler bar bolsa, ilki bilen olar bejerilýär. Soň *epispadíanyň* operasiýasy ýerine ýetirilýär.

Gizlin uýjt (penis)

Gizlin çümen uýjt örän seýrek duş gelyän, ýöne şol sanda çagalaryň daşky jyns organlarynyň çylşyrymly ýetmezçilikleriniň biridir.

Gizlin uýjdyň klinikasy. Gizlin uýjtda endokrin bozulmalar ýok, gowakly bedenjikler öz ýaşyna görä ösen, ýöne uýjdyň bedeni özbaşdak deri örtüginin bolmanlygy sebäpli, uýjt gasyk töwereginiň deriasty öýjüklerde ýa-da ýumurtga haltanyň derisiniň aşagynda ýerleşýär. Klinikasy boýunça gizlin uýjdy, daşky gözegçilik netijesinde örän sagdyn çagalarda uýjdyň ululygyny, kiçelendigini ýa-da düýpli ýokdugyny görmek bolýar. Onuň ýerine *gipertrofrlenen* uýjdyň pürçügi ýerleşýär. Gizlin uýjtda onuň pürçügi, kellejigi peşew çykaryjy ýoly dogry düzülen. Daşky deşigi uýjdyň kellejiginde açylýar, ýumurtga halta dogry ösen. Gizlin uýjdyň 2 kliniki görnüşi bar: ýönekeý hem distopirlenen.

Ýönekeý görnüşi – uýjdyň esasy öňki ýerinde ýerleşýär, ol ýumurtga haltanyň üstünde. Uýjdyň dorsal tarapy gasyk töwereginiň derisi we deri asty ýag öýjükleri gowak bedenjikleri ýapyp dur. Distopirlenen görnüşde uýjdyň esasy durmaly yerinden aşakda, tohum haltanyň derisiniň arasynda ýerleşýär.

Anyklanylyşy: anamnezini gowy ýygnamaly, haýsy ýaşda uýjdyň ösmändigini anyklamaly. Esasy barlaglaryň biri jyns *hromatinlerini* bilmeli, hem-de peşewde 17 oks mukdaryny anyklamakdan ýbaratdyr. Urografiýa edilýär, kelle süňküni rentgen edip, türk eýeriniň ýagdaýy anyklanylýar. Gizlin uýjtda esasan uýjdyň ýoklugy mikrofagus bilen, gaty uly inek ingisi bolanda uýjdyň kiçelmegi bilen tapawutlandyrmagy geçirmeli. Uýjdyň parusy – munda daşky jyns organlarynyň ösüşi uýjdyň wentral tarapyndan tohum halta deri perde görnüşinde ýapylýar. Şol sebäpli oňa ýene-de perde görnüşinde uýjt hem girýär. Bular ýaly çagalar operasiýa edilýär.

Gizlin uýjdyň bejerilişi: hirurgiki bejergi geçirilýär. Operasiýa 3-7 ýaş aralygynda edilýär. Operasiýanyň maksady: 1. Gowak bedenjikleri töweregindäki dokumadan aýyryp uzaltmak. 2. Uýjdyň özünde ýara yzynyň bolmazlygynyň önüni almak, kanagatlanarly kosmetiki täsiri döretmek.

Mikrofalus

Bu dogra kemislige uýjdyň ölçeginiň kiçelmegidir. Tohum mäsiniň içki

sekresiýasy bilen düşündirilýär. Mikrofalus başga birnäçe dogabitdi kemçilikler bilen birleşip, kriptorhizm, gowak bedenjikleriniň ýetişmezligi bilen gelýär, bu çagalar çuňňur barlananda onuň esasynda gormon ýetmezçiligi, ýagny *gipotalamo-gipofzar* ýetmezçiligi tapylýar. Şu çagalaryň hemmesinde gormonal barlagy geçirilmeli we *endokrinolog* bilen bilelikde bejerilmeli.

Fimoz

Ujydyň pürçüginin deşiginiň daralmagyna fmoz diýilýär (59-njy surat). Köplenç 2-5 ýaş aralygynda ujydyň pürçügi gipertrofrlenen bolup ujuny doly yapýar we inçejik deşigi deri bölegi şekilinde sallanyp durýar. Ujydyň pürçüginin içki gatlagy kellesi bilen ýukajyk embrional örtük arkaly birleşen. Ujydyň ösüş hadysasynda kellejik sinehini aýyrýar. Şonuň üçinem çagalaryň ilkinji ýyllarynda fmoz fiziologik ýagdaý hasaplanylýar. *Sinehiniň* bolmagy mikroblar üçin iýmit bolan *smegmanyň* ýygnaýmagyna getirýär. Şonuň üçin hem ýaş çagalarda jyns agzalarynyň gigiýenasyna üns bermeli. Eger-de üns berilmese, gaýtalaýan *balanopastit* ýüze çykýar. Bu bolsa pürçük haltanyň deşiginiň daralmagyna, gödek bitişmelerini emele gelmegine getirýär. Şeýle ýagdaýda kellejigi ýalaňçalamak kyn bolýar, peşewiň bölünip çykarylyşy kynlaşýar. Pürçük haltajyga düşen peşew ony çişirýär we ujydyň pürçüginin daralan deşiginden inçejik akym bolup ýa-da damja görnüşinde çykýar. *Fimoz atrofki* we *gipertrofki* görnüşe bölünýär. *Gipertrofki* görnüşde ujydyň pürçüginin ösmegi bolýar. *Atrofki* görnüşde bolsa ujydyň kellejigi daşyna berk towlanyp durýar. Fimoz peşewiň çykmagynyň kynlaşýanlygy sebäpli sistit, *piýeolonefrit* ýaly kesellere getirýär. Şonuň üçin hem ol tizden-tiz bejerilmelidir.

59-njy surat.

Fimoz

Bejerilişi: *fimoz* bolanda pürçügiň ujuny tegeläp kesmeklik görkezilen. *Fiziologik fimoz* bejergi çärelerini talap etmeýär, ýöne hökmany ýagdaýda arassaçylyk edilmelidir. Eger-de *residiw balanopastitde* dermanlar peýda bermese, onda hirurgiki bejergi sünnet edilýär.

Parafmoz

Parafmoz esasan ujydyň kellejiginden pürçügiň mejbury ýagdaýda çekilmeginden emele gelýär (60-njy surat). Çagalarda onuň esasy sebäbi *masturbasiýadyr*. Eger-de hamyň yzyna çöwrilmegi wagtynda ýerine ýetirilmese, onda ham çişýär we halkany güýçli gysýar kellejigi *nekroza* getirýär.

Kliniki alamatlary: Ujydyň kellejiginde güýçli agyry, pürçügiň çişmegi, umumy agzanyň çişmegi bolýar. Güýçli agyrynyň bolýanlygy sebäpli çaganyň buşukmasy kyn bolýar.

Bejerilişi: haýal etmän beýhuşyň astynda kellejik halkadan boşadylýar, gijä galynanda ýa-da güýçli çiş bolanda *nekroz* emele gelip başlanda halkajyk kesilýär we pürçügi dogrulanýar.

Jyns agzalarynyň dogma kemislikleri we keselleri

Warikosele – tohum tanapjygynyň wena gan damarlarynyň warikoz giňelmesi. Ol esasan 10 ýaşdan uly oglanlarda köplenç çep tarapda duş gelýär. Ilkinji we ikilenji warikoselläni tapawutlandyrýarlar. Ikilenji warikosele ýumurtgadan gan akmasyna päsgel berýän, ýagny damarlary basýan, yzky boşlukda dörän çişler arkaly ýüze çykýar. Ilkinji *warikosele* bolsa, *etiologiýasynyň* belli dälligi sebäpli *idiopatiki* ady berilýär. Ýumurtgadan gan akma üç wena boýunça: *kremaster*, tohum çykaryjy akymyň we ýumurtganyň wenalary arkaly ýerine ýetirilýär. Ýumurtga wenasy sag tarapda göni aşaky gowak wena, çep tarapda bolsa böwrek wenasyna guýýar.

*Warikosellanyň etiopatogenezi*ni şu gurluş boýunça göz önüne getirmek bolar.

Çep hoşa görnüşli örümiň wena gan damarlarynyň dogabitdi gowşaklygy onuň embriogeneze çylşyrymly emele gelmegi bilen şertlenýär. Çep ýumurtga wenasy böwrek wenasyna guýup, gan akysynyň bozulmagyna getirip bilýär. Ondan başga-da ýumurtganyň gan akysynyň başga päsgelçilikleri bar, ýöne olar beýleki iki wena boýunça çep ýumurtganyň gan akysy näsagyň bedeniniň ýerleşiş ýagdaýyna görä üýtgäp durýar: tekiz ýagdaýda böwrege gönükdirilen, sebäbi damar jübtegi bilen

60-njy surat.Parafmoz

böwrek wenasynyň gysylmasy gowşaýar we umumy ýanbaş wenasynyň basyşy ýokarlanýar. *Wertikal* ýagdaýda böwrek wenasynyň gysylmasy ýanbaş wenasynyň basyşynyň peselmegi bilen baglylykda gan böwrek wenasyna hana görnüşli örüme

retrograd akýar, soňra *anastomozlar* arkaly ýanbaş wena ulgamyna akýar. *Ortostazda gidrostatiki* basyşy ýokarlanmagy hana görnüşli örümiň gan bilen dolmagyna getirýär. Ol üýtgän wena damarlaryň çişmegi bilen ýüze çykýar. Juwanlyk döwürde çalt ösmegiň jyns organlaryna ganyň köp geçmekligi netijesinde gidrostatiki basyşyň ýokarlanmagy *warikoseleniň* ýüze çykmagyna getirýän *mehanizm* bolup durýar.

Warikoselliniň klinikasynda 3 derejesi bolýar:

I derejesinde ony diňe dik duran ýagdaýynda elläp görmek bilen we näsag çyglanda ýüze çykarmak bolýar.

II derejesinde giňelen we egrem-bugram wenalaryny görmek bolýar we ýumurtgany elläp göreniňde üýtgedemok bolýar.

III derejesinde damarlaryň has gaty giňelmeginiň üstüne ýumurtga kiçelen we mürşeren bolýar.

Gandan dolup dartylyp duran wenalar ýumurtgany öňe itip, onuň yzyna, tohum haltanyň düýbüne düşýärler. Tohum haltanyň çep bölegi ýuwaş – ýuwaşdan sallanyp başlaýar, derisi ýukalýar, *krimaster refeksi* gowşaýar. Ýöne näsaglar adatça hiç – hili üýtgeşme duýmaýarlar we kesel önüni alyş gözegçiliklerde ýüze çykarylýar. Ýumurtgada *morfologiki* üýtgeşmeler ýüze çykýar. *Gematotestikulýar* böwediň geçirijligi ýokarlanýar. Ol bolsa *spermatogeneziň* bozulmagyna getirýär. Wagtyň geçmegi bilen ikinji ýumurtgada zeper ýetýär, ol bolsa *oligoaspermia* (spermatozoidleriň sanynyň we hereketiniň peselmegi) we önelgesizlik görnüşinde ýüze çykýar.

Warikoselläni anyklamak üçin kliniki alamatlara esaslanýarlar. Ondan başga-da *Iwanissewiçiň* usulyny ulanýarlar, ýagny näsag çaga ýatyrka gasyk ýolunyň daşky haltasynyň deňinde tohum tanapjygy gasyk süňküne gysylýar. Şol ýagdaýda çagany turuzmaly. Çaga dik duran ýagdaýynda hoşa goşa örüm boş bolýar. Eger el tohum tanapjygyndan aýrylsa wena damarlar derrew dolýar. Ýumurtgalary elläp görüp, oaryň *konsistensiyasy*, ölçegleri barlanylýar.

Bejerilişi: Hirurgiki bejergi II derejesinde geçirilýär. Çagalarda operasiýanyň giňden ulanylýanlary *Iwanissewiçiň* we *Palomanyň* usulydyr. 1-nji usulda ýumurtga wenalary daňmak arkaly ganyň retrograd akmagynyň önü alynýar. Ýöne bu usul resediwe getirip bilýär.

1978-nji ýylda operasiýanyň täze usuly işlenilip düzüldi. Operasiýa ýumurtga parenhimasyna 0,2-0,3 ml 0,4% idigokarmin erginini ýa-da Ewansyň 0,5%-li gök erginini goýbermek bilen başlanýar. Çep ýanbaş töwereginde kesim arkaly ýumurtganyň damarlary, dessesi tapylýar. Onuň düzüminde gök reňke boýalan limfa ýollary gowy bildirýär. Ony 1 gapdala aýryp, damar dessesini

ownujak wenalary bilen bilelikde daňýarlar. Ýarany gatma-gat tikmeli. Warikoz giňelen wenalar onuň diwarynyň *tonusynyň* bozulma derejesine baglylykda dürli möhletlerde öňki derejesine gelyärler. Bu operasiýadan soň gaýra üzülmä az bolýar.

Kriptorhizm

Kriptorhizm – bu ýumurtganyň tohum haltasyna düşmeginin saklanmagydyr. Düwünçekde ýumurtga garyn diwarynyň yzynda ýerleşýär. 6 aýlyk düwünçek wagtynda ýumurtga tohum haltasyna düşüp başlaýar we çaga dogulýança ol ýerde doly berkleşýär. Ýöne birnäçe sebäplere görä ýumurtganyň damarlarynyň gysga bolmagy, gasyk ýolunyň doly ösüp ýetişmezligi, gasyk ýolundan çykýan ýerde ýa-da tohum halta girýän ýerinde birleşdiriji dokumada perde görnüşli päsgelçiligiň bolmagy we ş.m. sebäbi ýumurtganyň aşak düşme hadysasy saklanýar ýa-da üýtgeýär. Ýumurtga damarlary gysga ýa-da gasyk ýolunda päsgelçilik bolanda, gasyk ýolunyň girelgesinde ýa-da onuň içinde saklanýar (61-nji surat). Oňa hakyky kriptorhizm diýilýär. Eger ýumurtga garyn boşlugynda ýerleşse, abdominal kriptorhizm diýilýär. Eger gasyk ýolunda ýerleşse, oňa ingwinal kriptorhizm diýilýär. Eger ýumurtganyň aşak düşme hadysasynda tohum haltanyň girelgesinde birleşdiriji dokuma perde görnüşinde päsgelçilik bolsa, ýumurtganyň geçirijisi deriasty ýag gatlagyna gasyk töweregine buda ýa-da artbujaga ýol ýasaýar. Oňa ektopiýa diýilýär. *Kriptorhizm* 1 ýa-da 2 taraplaýyn bolup bilýär. Ýumurtganyň nädogry ýerleşmegi her dürli gaýra üzülmelere getirýär. *Spermatogen* işjeňliginiň bozulmagyna, towlanmagy netijesinde *nekroz*, şikesli *orhit*, *malignizasiýa*, daş-töweregindäki dokumanyň gyzgynynyň ýokary bolmagy bilen bagly.

Ýumurtganyň towlanmagy. Esasan gasyk ýolunda ýerleşen ýumurtgada ýüze çykýar. Şolar ýaly ýagdaýda giç operasiýa edilse, *nekrozlanan* ýumurtgany aýyrmaly bolýar.

Anyklanylyşy: *kriptorhizm* esasan seretmede we elläp görmede ýüze çykarylýar. Seredeniňde tohum halta myssaran, ýumurtgany ele ilmeýär ýa-da gasyk ýol ugry boýunça anyklanylýar.

61-nji surat. Kriptorhizm ýumurtgajyklaryň ýerleşen ýeri.

Barlag çaga göni ýatan ýagdaýda geçirilýär. Lukman bir eli bilen tohum haltany tutýar beýleki eli bilen gasyk ýolunyň ugry boýunça az-kem basybrak

geçirýär we tohumhaltanyň düýbünden aşaklygyna hem şeýle geçirýär. Ýumurtga gasyk ýolunda ýerleşen bolsa, ol hereketli ýöne ony aşak düşürip bolmaýar. Ýalan kriptorhizimde ýumurtgany aşak düşürip bolýar. Ýagny ol *kremaster refleksiniň* has ýokary derejede bolmagy netijesinde ýüze çykýar. Iki taraplaýyn *kriptorhizimde* jyns *infantiliziminiň* we gormonal işiniň bozulma alamatlary ýüze çykýar. Şonuň netijesinde hem garyn bardasy waginal ösüntgisi köplenç ýapylman galýar we 25%-e golaý näsaglarda gasyk ingisi ýüze çykýar.

Bejerilişi: çagalarda kriptorhizmi bejermegiň 2 usuly bar: konserwatiw we operatiw.

Dermanly bejergide esasan gormonal dermanlar ulanylýar: *horioniki gonadotropin gormony* esasan 2 taraplaýyn kriptorhizmde, *endokrin* – gormonal bozulmalary bolan çagalarda hem-de ýalan *kriptorhizmde* ulanylýar. *Horioniki gonadotropin* dermanyň mukdary:

2-5 ýaş aralygynda 500 HB

6-10 ýaş aralygynda 1000 HB

11-15 ýaş aralygynda 1500 HB.

Hepdede 2 sapar 6-10 sanjym myşsa içine sanjylýar. Kriptorhizimli näsaglarda 10% ýagdaýda jyns kämillik döwrüne çenli ýumurtga tohum haltasyna özbaşdak düşýänligini göz önüne tutup, operasiýa howlukn geçirilýär. Şol bir wagtyň özünde dürli gaýra üzülmeleri göz önüne tutup, operasiýany ir geçirmek zerur. Şularyň esasynda ýumurtganyň aşak düşürme operasiýasy kesel anyklanylýan badyna ýerine ýetirilýär. Kriptorhizimde 2 etaplaýyn geçirilýän 1. *Toreka-Gersenini* operasiýasy ulanylýardy emma şu gün in amatly diýip: 2. Şumaheriň orhopeksiýasy giňden ulanylýar we gowy netijeliligini subut etdi.

1. Gasyk töwereginden keseligine derisi kesilýär. Gasyk ýol açylýar. Ýumurtganyň gabyklary bilen bilelikde daşyna çykarylýar. Tohum tanapjygynyň elementlerini çekip, ondan dokumalar aýrylýar. Ýumurtgajyk myşsanyň aýyrmaly. Ýumurtgajyk myşsany kesýärler waginal ösüntgisini çykaryp, boýunjygynyň ýanyndan daňylýar we kesilýär. Tohum haltany düýbünden deriniň astyndan ýumurtga ýer ýasalýar, birnäçe tikiňler bilen tohum halta gabygyna deriasty berkidilýär. Tohum haltanyň kesikleriniň gyalary biri-birine tikilýär. Soňra *Martynowyny* usuly boýunça gasyk ýolunyň ýukajyk gatlagy geçirilýär.

2. Ýokardaky aýdylan usul boýunça gasyk kanaly açylýar, soňra akar we damarlar *mobilizasiýa* edilenden soňra ýumurtgajyk tohum haltanyň gabygynyň deri astyna tikilýär. Oňa ýumurtganyň Şumaheriň usuly boýunça berkitmek diýilýär.

Oglanlaryň ýumurtgasynda ýiti döreýän keseller. Bu kesele başgaça oglanlaryň ýumurtga haltajygynyň ýiti alamaty diýilýär. (Ýiti orhit, ýumurtga we gidatidiň towlanmagy, ýumurtganyň şikesi we gysylmasy). Şu keselleriň anyklanyşyň kynlygy kliniki alamatlaryň: ýagny çişmek, gyzarmak, agyry bolmak we ş.m. meňzeşligi bilen düşündirilýär.

1. Ýumurtganyň towlanmasy – esasan hem 3 ýaş çenli çagalarda, *kriptorhizimli* näsaglarda köp duş gelýär. Ýumurtganyň towlanmagynyň esasy sebäpleri olaryň çalt hereketlenmegi, gowy berk dældigi, ýumurtgajyk beden myşsasynyň çalt ýygrylmagydyr. Ýumurtga towlanan mahaly ganyň we *limfanyň* aýlanşygy ýiti bozulýar, netijede tutuş *gemorragiki infarkt* bolýar. Birnäçe awtorlaryň ýazmagyna görä ýumurtganyň *nekroz* bolmagy üçin 6 – 12 sagat ýeterlikdir.

Kliniki alamatlary: näsagyň ýaşyna bagly, ýagny ýaňy doglan çaga ynjalyksyz bolup, iýmitden boýun gaçyrýar. Uly ýaşly çagalarda ýumurtgasynda güýçli agyry döreýär, soňra ol gasyga, garna, bile geçýär. Ýumurtga haltajyk gyzarýar, çişýär, soňra bedeniň gyzgyny galyp, tahikardiýa bolýar, ini üşedýär. Kriptorhizimli çagalarda ýumurtgasy towlananda bellenen kliniki alamatlar gasyk töwereginde peýda bolýar.

Bejerilişi: operatiw bejergi 3 ýaş çenli çagalarda gasyk kesimi, uly ýaşly çagalarda ýumurtga haltajygyny kesmek arkaly edilýär. Operasiýanyň maksady: ýumurtgany detorsiýa edenden soňra gysdyrylýar, tohumlyk tanapjygyna 0,5%-li nowokain goýberilýär. Ýumurtganyň şikesi bolanda kliniki alamatlary alan urga bagly bolýar. Gaty urgy bolanda çalt agyry döreýär, soňra çişmek we gyzarmak gan üýşmek şikes alan tarapynda bolýar, ýerli gyzgyn galýar.

Ýumurtga *kontuziýa* bolanda dermanly bejergi berilýär. Operatiw bejerginiň maksady, ýumurtgany *rewiziýa* edip, daşyna çykaryjy *drenaž* goýmak. Eger-de ýumurtga ýenjilen bolsa, onda ony aýyrmakdan ybaratdyr. Ýumurtganyň gysylmagynyň esasy sebäpleri gasyk ingisiniň gysylmagydyr. *Kriptorhizminiň* kliniki alamatlary, bejerilişi ýumurtga towlanandaky ýalydyr.

Gidatidiň towlanmagy sebäpli şikes alanda, onuň gan aýlanyşygy bozulanda şu kesel ýüze çykýar.

Kliniki alamatlary: ýumurtganyň duran ýerinde agyry döreýär, esasan hem ýokarky böleginde we 1 sm golaý gaty emele gelýär. Elläp göründe agyryly bolýar. Çiş, gyzarma 2-3 günden soň emele gelýär.

Bejerilişi: operatiw, ýumurtganyň hemme gabyklary kesilip, gidatidi aýrylýar.

BÖWREK DAŞ KESELI (UROLITIAZ)

Bu köp etiologiýaly kesel bolup, peşew çykaryjy ulgamda daşlaryň döremegi bilen häsiýetlendirilýär. *Urolitiaz* keseli ýer şarynda köp ýaşran keselleriň biridir. Gury we yssy howaly ýurtlarda, şol sanda Türkmenistanda hem has köp duş gelýär. Urolitiazýň köp duş gelmeginiň sebäpleri:

Soňky 20-30 ýylda urolitiaz keselleriniň köpelmegi esasan hem *gipodinamiýa* we aşa köp iýmeklik bilen bagly.

Ultrases we rentgen anyklanyşyň usullaryny giňden ulanmaklyk bilen urolitiaz keselini anyklamaklyk üçin mümkinçilikler artdy.

Umumy ugurly pediatrialaryň, maşgala lukmanlaryň *urolitiazýň* alamatlaryny biliş derejeleriniň ýokarlanmasy bilen düşündirilýär. *Urolitiaz* keselli çagalaryň hemme ýaş toparlarynda esasan hem 3-10 ýaş aralygynda köp duş gelýär. *Urolitiaz* oglanlarda gyzygajazlara garanda 2-3 gezek köp duş gelýär.

Urolitiaz keseli gadymy döwürden bäri duş gelýän kesel bolup, bu barada Abu Aly Ibn Sina hem ýazyp geçipdir we daşy peşew bilen çykarmakda ony döwmekde birnäçe dermanlary taýýarlapdyr. Içýan, käşiriň, arpabadyýanyň tohumyndan hem daşy döwmek üçin derman taýýarlapdyr. Şu dermanlar kömek etmese, peşew haltadaky daşy artbujagy kesip aýrypdyrlar, olara daşy kesip aýyrýanlar diýip atlandyrypdyrlar.

Sebäpleri. Çagalaryň peşew çykaryjy ýollarynda daş emele gelmesiniň sebäpleri doly öwrenilmedik. Dürli näsaglarda olar dürli-dürlüdür, ýagny köp sebäpli *polietilogiki* kesel diýip hasaplamak mümkin. Böwrekde daş emele gelmesiniň birnäçe nazary garaýyşlary bar. Olardan esasy kabul edilenleri:

1. *Kolloid* nazary daş emele gelmesi peşewiň kristal we kolloid deň agramlygynyň bozulmagynyň netijesinde bolup geçýär. Bu bolsa kristallaryň çökmeklerine we daşlaryň emele gelmegine getirýär.

2. *Giperparatireodizm* – peşew bilen *kalsiniň* we *fosforyň* köp mukdarda bölünip çykarylmagyna getirýär.

3. Böwrekleriň we peşew ýolunyň, ýagny ureteralaryň ösüşinde döreýän kemçilikler (böwrek distopiýasy, uretralaryň ikilenmegi, uretranyň nerw – myşsalarynyň olaryň *displaziýasy*, peşew haltanyň innerwasiýasynyň bozulmasy, *fimoz*, ilkinji ýa-da ikilenji peşew halta *uretra refýuksy*).

4. Umumy ýokanç keseller bilen bilelikde böwrekleriň *parenhimasynyň* ýerli gaýnaglama üýtgeşmeleri hem esasy orunlaryň birini tutýar. Pielonefridiň agyr geçýän görnüşlerinde, esasanam residiwinde daşlaryň emele gelmegi mümkin.

5. Peşew çykaryjy ýollaryň atoniýasy zerarly peşew duzlarynyň çöküp galmagy hem öz gezeginde bu keseliň ýüze çykmagyna getirýär.

6. Soňky ýyllarda daş keselleriniň ýüze çykmagynda nesil yzarlaýan faktorlaryň hem ornunyň bardygy belli edildi.

7. Peşew ýollarynyň daş keselleriniň sebäplerinde *ekzogen faktorlarynyň* arasynda esasy orny howa, toprak, suw, we ýymitlenişiniň aýratynlyklary tutýar.

8. *Urolitiaz* bilen kesellän näsaglarda mikroelementleriniň köp mukdarda ýa-da ýeterliksiz derejede duşmagy netijesinde olaryň mukdary ganda üýtgeýär. Sagdyn adamlar bilen deňeşdirilende urolitiaz bilen keselli näsaglaryň ganyndan gurşunyň, *kremniniň* we *titanyň* mukdary ýokarlanan bolýar.

Keseliň gelip çykyşy. Urolitiaz keseliniň gelip çykyşyny öwrenmekligiň biraz kynçylygy bar, ol hem daş emele gelmeginiň kadasyzlygy sebäplidir. Näsag organizminde daşlaryň emele gelmegi bilen bir wagtda, olaryň öz-özünden ýok bolmaklygy hem bolup geçýär. Daşyň emele gelmeginde: fiziki-himiki we matriks taglymatlary öňe sürülýär. Böwrek gan aýlanyşygynyň we *glomerulýar filtrasiýanyň* peselmegi netijesinde *diurez* peselýär. *Diureziň* peselmegi bolsa, bedende gaty maddalaryň *konsentrasiýalarynyň* ýokarlanmagyna getirýär. *Urolitiaz* keseliniň gelip çykyşynda adam organizmine *kalsiýniň*, *gurşunyň*, *kremniniň* köp mukdarda düşmegi, şeýle hem ýoduň ýetmezçilik etmeginiň kesgitli täsiri bardyr. Çagalarda ýerli faktorlaryň arasynda iň esasy *urodinamikanyň* bozulmagy we böwreklerde *infeksiýanyň* bolmagydyr. Gaýnaglamanyň netijesinde peşewiň fiziki-himiki ýagdaýy bozulýar, peşewiň pH-y üýtgeýär, kristallaryň we kolloidleriň aragatnaşygy bozulýar, şolaryň netijesinde duzlaryň çökmegi başlanýar we böwreklerde daş emele gelmesi başlanýar.

Düzümi boýunça daşlar: *oksalat*, *urat*, *fosfat*, garyşyk we *karbonat* daşlaryna bölünýärler.

Kliniki alamatlary. *Urolitiaz* keselinde esasy alamatlaryna peşew arkaly ownuk daşlaryň çykmagy, peşew ýollarynda agyry duýulmagydyr. Olar ýaşyna görä, peşew ýollarynyň ugrunda daşlaryň ýerleşişine, häsiýetine baglylykda dürli hili bolup ýüze çykýar. Peşew çykaryjy agzanyň gysylmagy bilen bagly bolan agyrynyň ýüze çykmagyna 3 ýaşa çenli bolan çagalarda umumy biynjalyklyk, aglamaklyk, bedeniň gyzgynynyň 38oC çenli ýokarlanmagy, käbir ýagdaýlarda bolsa, *dizuriýa* we *makrogematuriýa* bolýar. Peşew akdyryjy ýoluň daşlar bilen dykylmagy sebäpli böwrek sanjysy ýüze çykýär. Sag peşew akdyryjy ýoluň aşaky böleginiň *konkrementler* bilen dykylmagy netijesinde agyry sagky ýanbaş töwereginde ýerleşýär, ol bolsa *ýiti appendisit* bilen ýalňyşmaklyga getirýär. Kiçi ýaşly çagalarda *urolitiazda dizuriýa* alamaty köp

duş gelýär. *Dizuriýanyň* esasy sebäpleriniň biri hem daşlaryň ýokarky we aşaky peşew ýollarynda bilelikde ýerleşmegidir. *Dizuriýa* alamaty daşlaryň, esasan hem peşew çykaryjy ýoluň aşaky bölümden geçen ýagdaýynda ýüze çykýar. Duzly *diatezde dizuriki* bozulmalar peşew bilen köp mukdarda duzlaryň bölünip çykmagy bilen häsiýetlenýär. *Urolitiazda* böwrekleriň ölçegleriniň ulalmagy näsaglaryň köpüsinde duş gelýär. Böwrekleriň ölçegleriniň ulalmagy, peşew ýollaryndaky daşlar peşewiň akmasyna päsgel bermegi netijesinde ýüze çykýar. Böwregiň *gidronefrotiki transformasiýasy urolitiaz* keseli bilen kesellän çagalaryň 70-80%-inde duş gelýär.

Makrogematuriýa – bu *urolitiaz*yň iň möhüm kliniki alamatlarynyň biridir. Onuň ýüze çykmagynyň sebäpleri peşew akyşynyň ýiti bozulmagy, peşew ýollarynda basyşyň ýokarlanmagy, wenez gan aýlanyşynyň bozulmagy, şeýle hem peşew ýollarynyň işjeň ýygrylmasy netijesinde daşlaryň nemli bardalara şikes ýetirmegi degişlidir. Peşewiň reňki etiň ýuwundysyna meňzeş bolýar.

Urolitazyň anyklanyşy. *Urolitiaz* keselini anyklamakda kliniki alamatlardan başga, birnäçe goşmaça barlaglar geçirilýär (peşewiň umumy barlagy, *rentgen, ultrases, kompýuter tomogrammasy, doplerometriýa, radioizotop* barlaglary we ş.m.). Barlaghana barlaglarda eritrositleriň köp bolmagy, leýkositleriň köpelmegi, proteiniň bolmagy mahsusdyr. Mundan başga-da peşewde birnäçe duz çökündiler (urat, oksalat, fosfat) bolmagy mümkin. Rentgen barlagyň kömegi bilen *rentgenokonstrast* daşlary peşew ýollarynyň ugry boýunça ýüze çykarmak bolýar. *Urogrammada* daşyň ölçegini, görnüşini, sanyny, ýerleşen ýerini kesgitlemek bolýar. *Ekskretor urografiýada* böwrekleriň işleýşini, daşyň ýerleşen ýerini, hem ýargak, okara ulgamyň ölçegini anyklamak bolýar. Rentgen *negativ* daşlar *urogrammada* tegelek görnüşli *kontrast* maddanyň dolmagy kem ýaly görünýär “doldurylan ýetmez” alamaty ýüze çykýar.

Ultrases barlagy. USB häzirki wagtda böwrekde we peşew haltada geçirilýän barlaglaryň esasyalarynyň biridir. USB kömegi bilen daşyň ölçegini, sanyny, ýerleşen ýerini anyklamak bolýar. *Rentgenonegativ* daşlary hem USB arkaly görmek bolýar.

Kompýuter tomografiýasy. Bu usulyň daş keselini anyklamakda uly ähmiýeti bolup çuňňur barlagyň netijesinde daşyň ýerleşen ýeri, düzümi, gatylygy we goşmaça patologiki alamatlary anyklamak bolýar.

Doplerometriýa. Böwrekde daşyň köp wagat saklanmagy bilen böwregiň ýygrylmagynda ýa-da böwregiň parenhimasynda *nefrosklerotiki* üýtgemeler ýüze çykanda, *doplerometriýanyň* we *angiografiýanyň* ähmiýeti uludyr. Bu barlaglaryň

kömegi bilen gan damarlaryň öýjügin, böwrekde gan aýlanyşygyny kesgitlemek bilen, onuň *funksional* ýagdaýy anyklanýar.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. *Urolitiaz*y garyn boşlugyndaky agzalaryň ýiti kesellerinden tapawutlandyrmaly. Garyn boşlugynyň agzalarynyň ýiti kesellerine – ýiti *appendisit*, *holesistit*, içege geçmezligi, ýiti *pankreatit* ýaly keseller degişlidir.

Çagalarda ýiti *appendisitde* agry garmynda, göbeginiň töwereginde, soňra sag ýanbaş bölümüne ýaýraýar. Köp gaýtalanýan gaýtarma, gyzygynyň galmagy, elläp göreniňde sag ýanbaş töwereginde myşsalaryň dartylmasy bolýar. Sitkowskiň, Rowzingiň, Koheriň, Şetkin-Blyumbergiň alamatlary bolýar. Ýokarda aýdylan alamatlar *urolitiazda* ýok. Çagalarda ýiti *pankreatit* keseli berhiz bozulmagyndan başlanýar (ýagly, duzly, aýy zatlary iýlende), 2-4 sagat geçenden soň gaýtarma, epigastral sebitde guşak ýaly gurşap alýan agyry peýda bolýar. Merfiniň, Ortneriň alamatlary bolýar. Peşewiň barlagynda üýtgeşmeler bolmaýar. Bu kliniki alamatlar *urolitiazda* ýok. Çagalarda içege ýiti geçirmezligi ýiti başlanýar, garmynda agyry, yzygiderli köp gezek gaýtarma, gyzygynyň galmagy, tutgaý şekilli agyry, täretiň ýoklugy *rentgenografiýada gorizont*al derejede *Kloybergiň* okaralary görünýär.

Bejerilişi. *Urolitiaz* keselini bejermegiň birnäçe usullary bar. Olardan derman bilen bejermek, operatiw, *distansion litotripsiya* usullary ulanylýar.

Dermanly bejerilişiniň maksady agyry sindromyny peseltmek, peşew çykaryş ýollaryndan *infeksiýany* ýok etmek, daşlaryň eremegine we öz-özünden çykmagyna şert döretmek, madda çalyşma hadysalaryny sazlaşdyrmakdan ybaratdyr.

Agyryny aýyrmak üçin (*spazmolitik*, *analgetik*, *sedatiw* dermanlar), *iglorefeksoterapiýa* ulanylýar. Böwrek tutgaýynda ilkinji kömegi gyzygyn wana, biline ýyladyjy goýmak arkaly berilýär. Dermanlardan deriastyna 2% *promedol*, *atropin*, *baralgin*, *No-şpa* erginleriniň mukdaryny ýaşyna görä bellenilýär. Tohum ýoluna ýa-da ýatgynyň tegelek bagjygyna *nowokain böwedi* gowy peýda berýär. Eger geçirilen işler peýdasyz bolsa, peşew akdyryjynyň ýol *kateterizasiýasy* geçirilýär.

Peşew çykaryş ýollaryndan *infeksiýany* aýyrmak üçin *antibakterial* bejergiler ulanylýar. *Antibiotikler* peşewiň bakteriologik ösüşinde tapylan floranyň duýgurlugy boýunça bellenilýär. Konserwatiw bejergide esasy orny daşy eredýän dermanlar tutýar, esasan hem *urat* daşlaryny (ýagny *litolitik* terapiýa olardan *urolit*, *magurlit*, *soluran*, *blemaren*, *limon kislotasy* we ş.m.).

Dermanly bejerginiň indiki görnüşi daşlaryň öz-özünden çykmagyna şert

döretmek, ölçegi 0,3-0,6 sm çenli tegelek görnüşli, üsti ýylmanak daşlar *urodinamikany* bozman özleri peşew ýollaryndan çykyp bilýär. Daşlaryň öz-özünden çykmagy üçin *spazmolitikler*, suw agramlygy, *wibrasiýa*, peşew çykaryşyny güýçlendirýän dermanlar bermeli.

Fitoterapiýa. Soňky ýyllarda peşew ýollarynda daş keselini derman ösümlikleriň kömegi bilen bejermeklige has köp üns berilýär. Ownuk daşlary çykarmakdan, daşlary eretmekde ulanylýan ösümlikler hakda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri” atly kitabynda hem-de tebigçilikde öçmejek yz 62-nji surat. Urolitiýazgaldyran Abu Ali Ibn Sinanyň, Seýit smaýyl Gürgenliniň, Muhammet Gaýmaz Türkmeniň kitaplarynda berilýär. Soňky wagtlarda injiriň ýapragy, itburun, mekge guplapy, garpyz ulanylýar.

Operativ bejerilişi. Çagalarda *urolitiaz* keselini bejermekde konserwatiw usullaryň ýokary netijeligi garamazdan, operasiýa arkaly daşy aýyrmaklyk esasy orny eýeleýär (62-nji surat). Çagalarda şu aşakdaky operativ girelgeler (dostup) ulanylýar.

Lumbatomiýa edilip böwrek açylýar, daşlaryň barlygy anyklanylýar. Soňra *pilolitotomiýa* edýär. Onuň iki görnüşü bar: öňki hem yzky. Çagalarda köplenç yzky pilolitotomiýa ulanylýar. Yzky *pilolitotomiýa* böwregiň arka tarapyndan ýagly perdesi aýyrylyp böwregiň derwezesinde ýargagyň arka diwary tapylýar. Iki sany tutguja alyp ýargak keseligine kesilýär. Tutgujyň kömegi bilen ýargagyň boşlugyndan daşlar aýrylýar, ýargak tikilýär.

Çagalarda köplenç ýargak böwregiň içinde ýerleşmegi sebäpli köp sanly daş ýa-da uly şahalanan *korall* daşlar bolýanlygy sebäpli *nefrolitotomiýa* ulanylýar. Peşew akdyryjy ýoldan daş aýrylmagyna *ureterolitotomiýa* diýilýär. Peşew haltadan daş aýrylmagyna *sistolitotomiýa* diýilýär.

Peşew çykaryjy ýoldan daş aýrylmagyna *uretolitotomiýa* diýilýär.

Distansion litotripsiýa. *Urolitiaz* keseli bejermekde distansion güýçli urgy tolkun usuly ulanylýar. *Litotripsiýa* esasan urgy tolkun daşlara gönülemekden başlaýar we urgy seansyny geçirýärler. Daşlar maýdaja bölünýär we peşew bilen çykaýar. “Dorn’e”, “Urat-p”, “Litostar” enjamlary arkaly geçirilýär (63-nji surat, 64-nji surat).

63-nji surat Litotriptor apparaty.

64-nji suratlar. Litotriptor apparaty bilen daşyň döwürlişi.

Distansion litotripsiýa bejerilişini geçirmäge garşylyklar:

1. Daşyň ölçegi 1,5 sm uly bolanda;
2. Ganyň lagtalanma tizligi bozulan näsaglarda;
3. Daş ýerleşýän böwrek işlemeýän ýagdaýda;
4. Peşew ýolunda gaýnaglama bar bolan näsaglarda.

Gaýra üzülmeleri. *Urolitiaz* keseliniň esasy gaýra üzülmeleriniň biri *kalkulyoz* kanallaryň gaýnaglamasy bolup, ol näsaglaryň arasynda 8,3-95,3% duş gelýär. Käbir awtorlaryň aýtmagyna görä, *kalkulyoz* kanallaryň gaýnaglamasy 3 ýaşa ýetmedik çagalarda 94% duş gelýär. *Distansion* urgy tolkunly litotripsiýa usuly bilen bejergi alan çagalarda kanallaryň ýiti gaýnaglamasy 15%, dowamly *piyelonefritiň* güýjemegi 34% duş gelýär.

Ýene bir gaýra üzülmäniň biri böwregiň *kalkulyoz gidronefrozy*. Ol her bir ikinji näsag çagada duş gelýär, çaga ulaldygyça böwregi hem giňelýär.

Peşew daşlarynyň *residiwi* 2 görnüşde: hakyky we hakyky däl bolýar. Hakyky däl- operasiýa wagtynda daş aýrylanda daşyň bir böleginiň galmagyna aýdylýar. Hakyky *residiw* 2 taraplaýyn, böwrekde daş keselli hassalarda koral görnüşli hem-de peşew ýollarynyň köp ýerlerinde daş bolan hassalarda 5,3% duş gelýär.

Operasiýadan soň gan akma – *nefrolitotomiýa* edilen näsaglarda 3-4%-den köp duş gelýär, munuň sebäbi operasiýada böwrege güýçli zeper ýetme bilen düşündirilýär. Peşew ýollaryndaky daş keseliniň esasy gaýra üzülmeleriniň biri anuriýa bolup durýar. *Anuriýa* esasan hem peşew akdyryjy ýolda daşlar ýerleşende köp duş gelýär.

Anuriýanyň esasy kliniki alamatlarynyň biri peşewiň bolmazlygy. Anuriýa ýiti böwrek ýetmezçiligine getirýär. Böwrek daş keseliniň ýene bir gaýra üzülmeleriniň biri dowamly böwrek ýetmezçiligi. Onuň sebäpleri böwrekde daşlaryň köp wagtlap saklanmagy, dokumalarda *nefrosklerotiki* üýtgeşmeleriň bolmagy. *Pionefros* – böwregiň dokumalarynda birnäçe ownuk iriňli çişleriň emele gelmegi.

VIII bap

GARYN BOŞLUGYNDAKY AGZALARYŇ ŞIKESLERI

Garyn boşlugynyň agzalarynyň şikesi hirurgiýada çylşyrymly meseleleriň biri bolup, garyn boşlugynda ýaşayşa zerur agzalaryň köpüsiniň ýerleşýänligi, olaryň anatomiki gurluşynyň aýratynlygy, damar *arhitektonikasyna* we olaryň innerwasiýasyna bagly bolýar. *Parenhimatoz* we içi boş agzalaryň bir-birine

ysnyşykly (ýakyn) ýerleşmegi sebäpli olar zeperlenende çaganyň janyna howp salyp bilýär.

Abdominal şikesde zeperlenme daşky güýjüň garyn boşlugynyň öňki diwaryna we döş kapasasynyň aşaky bölümüne düşende ýüze çykyp bilýär. Olaryň ýüze çykmagyna getiriji sebäpler:

1. *Topografki* – bu agzalaryň ululygy we agramy, olaryň gapyrga we öňurga sütünine galtaşmagy, az hereketlenmegi (süýşmegi), dolyp gan aýlanyp durmagy, *parenhimada* çeyre süýümleriň az bolmaklygy.

2. *Patologiki*: käbir kesellerde agzalaryň patologiki ulalmagy, uly bolmadyk beýiklikden gaçanda, uly bolmadyk şikes alanda organlaryň ýarylmagyna getirip bilýär.

Içki agzalaryň zeperlenmeginde ilkinji ornda dalak, ikinji – bagyr, üçünji – aşgazan-ıçege ulgamy, dördünji orunda – aşgazan asty mäs durýar.

Kliniki geçişi boýunça şikesler iki topara bölünýär.

I. Parenhimatoz agzanyň bir pursatly ýarylmagy. Ol iki görnüşli bolýar :

- a) garyn boşlugyna gan akma aýdyň alamatlary bilen häsiýetlenýär;
- b) garyn boşlukda gan akma alamatlary kän bir aýdyň bolmazlygy bilen häsiýetlenýär.

II. Parenhimatoz agzanyň iki pursatly ýarylmagy – şikesden soň çaganyň ýagdaýyň durlaşmagy, açylyşmagy mümkin. Birnäçe wagtdan soňra gan akma sebäpli çaganyň ýagdaýy birden agyrlaşmagy mahsus bolýar.

Anyklamakda *ultrases*, barlamhana, rentgen barlaglarynyň orny has uludyr.

Garyn boşlugynyň şikesleride *parenhimatoz* agzalaryň ýa-da içi boş organlaryň ýarylmagy mümkin. Eger-de *parenhimatoz* agzalar (bagyr, dalak) zeperlense, ýarylsa, garyn boşlugyna gan akmagynyň kliniki alamatlary ýüze çykýar.

Kähalatlarda agzalarda şikesleriň bileleşip duşýan wagtlary hem bolýar. Şeýle agyr görnüşli şikeslerde *gemorragiki*, şikes sarsgynyň bolmagy, kliniki alamatlary bulaşdyrýar, olary anyklamagy kynlaşdyrýar. Köp halatlarda garyşyk agyr şikesler *gemorragiki* sarsgynyna getirýär. Lukmanlar çagalarda şikes sarsgynyň *prof. T.A.Bairow* tarapyndan hödürlenen derejelerini öz amalynda ulanýarlar. Aşakda olaryň her biri barada durup geçmekçi:

1-nji dereje: Gan aýlanmanyň, merkezleşmegi, çaga özboluşly şahdaçyk, ýa-da gaty dymma, ganyň arterial basyşy öz ýaşy boýunça kadaly, *tahikardiýa*, dem almasy kynlaşan, dodaklarynyň reňki gögümtil solak, ganyň aýlanýan göwrümi bolmalysyndan 25% az bolýar.

Dem alyş *alkalozy* häsiýetlidir.

2-nji dereje: Çaga dymma, arterial gan basyşy peselen, ýöne bolmalysyndan 60%-den köp däl. Dem alşy kynlaşan, endamynyň derisi agymtyl, dodaklary gögeren, ganyň aýlanýan möçberi bolmalysyndan 35% azalan, *gematokrit* köpelen. Bówregiň işleýşi peselýär (*oliguriýa* bolýar).

3-nji dereje: Çaga dymma, gan basyşy peselen, ýöne bolmalysyndan 60%-den köp däl, ýürek urşy örän çalt, pulsý kynlyk bilen sanap bolýar. Deri üsti agymtyl-gök. Dem alşy çalt hem ýüzleý. Ganyň aýlanýan göwrümi bolmalysyndan 45% azalan. Dem alma *asidozy*. Gematokrit ýokarlanan. Bówregiň işleýşi peselýär (*anuriýa* bolýar).

4-nji dereje: Terminal ýagdaý. Ölüp barýan çagany barlamak, şikeslerini anyklamak örän çalt hem netijeli bolmaly. Bejeriş işlerini tizden-tiz geçirmeli, çaganyň ömrüni uzaltmak, ölümden alyp galmak örän kyn meseleligine galýar.

Kliniki anyklanylyşda esasy ýeri *anamnez* tutýar, niredede, nähili şikeslenmäniň bolanlygyny, şikes ýeten çagadan ýa-da onuň ýanyndaky adamlardan anyklamaly, olardan ýene-de soramaly zat, çaganyň şikesden soň özüni nähili alyp bardy, aňyny ýitirdimi, teýine täret etdimi, gaýtarmagy ýaly alamatlary anyklamaly. Köplenç çagalar bolup geçen hadysanyň dogrusyny aýtmaýarlar, gorkýarlar. Bu ýagdaýlarda olary anyklamak lukmanlaryň hünär darejesine, ussatlygyna baglydyr. *Anamnezde* käbir maglumatlar örän wajyp meseleleri çözmäge kömek edýär. Mysal üçin, garyn boşlugynda güýçli agyry dörän bolsa, ol içegäniň ýyrtylanynyň alamaty, eger-de çagada dowamly gowşaklyk, suwsamak, aňyny ýitirmek, ukusynyň tutmagy ýüze çyksa garyn boşlygyna gan akýanlygyna şaýatlyk edýär. Emma kähalatlarda çagalarda kliniki alamatlar, hakyky şikesden soňky agyr üýtgeşiklere dogry gelmeýär. Bu bolsa, anyklamakda ýalňyşlyk goýberilmegine (*sarsgyn*, aňsyz ýagdaý) getirip bilýär.

Şikes alanlaryň arzy:

Çagalar barlanan wagtynda köplenç agyrynyň barlygyny aýdýarlar, kiçi çagalar agyrýan ýerlerini dogry görkezip bilmeýärler. Emma agyrynyň ýeri, onuň nirä berýänligi şikesi anyklamaga kömek edýär. Mysal üçin, eger-de agyry sag gapyrga astynda bolup, ýagyrnysyna berýän bolsa, ol bagryň zeperlenendigini görkezýär.

Arzyň ikinjisi gaýtarma bolýar. Köplenç ýagdaýlarda bir gezek bolýar, kelle-beýnä zeper ýetende gaýtarma ögemesiz bolýar. Üçünji ýerde ýüze çykýan suwsamaklyk, köp suw içmek, çagalarda endamynyň guramagy bilen baglanyşdyrylýar.

Seredilende çagalaryň reňkleri agymtyl, dodaklary gögümtil, endamynda zeper ýeten ýerler, sypjyrylan ýa-da ýyrtylan ýaralar, gan üýşen tegmilleri görmek bolýar. Bulardan başga-da dem alşyň sanynyň köpelmegi, onuň ýüzleý bolmagy häsiýetli bolýar.

Puls ilki döwürde has çaltlaşan, ganyň arterial basyşy şikesli-gemorragiki soguň derejelerine bagly bolýar. Şu ýerde çagalaryň *gemodinamiki* görkezijileriniň 2-3 sagadyň dowamynda üýtgemýändigini bellemeli, bu uly *kompensatorlygyň* barlygy bilen düşündirilýär. Çagany barlamaklyk umumy usullar bilen başlanýar, *palpasiýa*, *perkussiýa*, *auskultasiýa* geçirilýär.

Çaganyň garmy *palpasiýa* edilende ony özüňe öwrenişdirmeli, mylakatly gürleşmeli, agyry bar ýerleri anyklamaly, garmyň öňki diwarynyň ýumşaklygyny ýa-da gatylygyny kesgitlemeli.

Perkussiýa edilende agyry bar ýerlerini has oňat anyklap, bagryň, dalagyň ölçegini, olaryň töweregine gan üýşmegini anyklamaly. Garmyň aşaky böleklerinde kütäk ses barmy, ony kesgitlemeli.

Auskultasiýada içegäniň işleýşini anyklap bolýar. Kähalatlarda olaryň güýçli işleýändigini ýa-da köplenç çala işleýändigini anyklap bolýar. Garmy boşlugynyň şikeslerinde esasy edilmeli barlaglaryň biri göni içegäni barmak bilen barlanylmagydyr ol barlag garmy boşlugynyň aşak eteklerine ýyganan garmy, suwuklygyň barlygyny ýa-da ýoklugyny görkezýär.

Goşmaça USB, *laparoskopiýa*, barlamhana barlaglary geçirilýär.

Parenhimatozyň agzalara zeper ýetirendigi anyklanandan soň olary operasiýa taýýarlap operatiw bejergi geçirmeli.

Operasiýa *endotraheal* beýhuş bilen geçirilýär, onuň möçberi zeperlenmäniň ýagdaýyna, organlara ýeten zyýanlara bagly bolýar. Esasan gan duruzylýar, ýyrtylan ýerleri tikilýär.

Içi boş agzalaryň zeperlenmeleri.

Zeperlenmegiň üç derejesi tapawutlandyrylýar.

1. Içi boş agzalaryň diwarynyň sypjyrylmagy, dürli gan üýşmeleriň we jaýrylmalaryň emele gelmegi.

2. Agzanyň içine geçýän zeper, ýekebara hem köpsanly.

3. Içi boş organyň ýenjilmegi.

Bu toparlanyşyga laýyklykda zeperlenmeler bir agza degişli. Köpsanly zeperlenmelere birnäçe agzalaryň zeperi degişli. Utgaşan zeperlenmelere garmy boşlugynyň we beýleki boşluklaryň agzalarynyň şikesleri degişlidir.

Anyklanylyşy: Çagalar bölüme düşende lukmanyň esasy borjy tiz wagtda onuň umumy ýagdaýyny kesgitlemek, anyklanyş maksatnamasyny düzmek, netijeli

bejergi geçirmekdir. Emma alamatlarynyň dürlüligi zerarly ilkinji orna sarsgyn we gan akma alamatlary çykýar.

a) Sarsgyn 40-50% ejir çekenlerde ýüze çykýar, onuň ýygylgy zeperlenmäniň hiline bagly bolýar. 208

b) Gan akma. Gan akma çaganyň bedeni *gidrodinamiki* üýtgemeler bilen jogap berýär, *gidrodinamiki* üýtgemede dokumalardan suwuklyk damarlara geçýär, netijede gandaky *proteinleriň* we *gemoglobiniň* mukdary azalýar. Öýjük içki we daşky *elektrolitleriň* gatnaşygy üýtgeýär, şol bir wagtyň özünde damarlaryň tonusy peselýär.

Kliniki alamatlary. Çaganyň daşyndan seredilende biynjalyk bolup, ol özüni üýtgeşik alyp barýar, köp gürlýär, ýa-da köplenç lapykeç bolup näme bolanlygyny doly aýdyp bilmeýär.

Arzy. Garnynda agyry we şikes ýetiren ýerinde agyry, ögemek, gaýtarma – irki döwürde az duş gelýär, olar wagtyň geçmegi bilen (esasanam içi boş agzalaryň zeperlenmesinde) ýüze çykýar. *Obýektiw* barlagda garynda agyry, ýerleşýän ýeri ilki başda belli bolmaýar. Soňra çaga garnynyň belli bir bölümüni görkezýär.

Seredilende birnäçe magsus alamatlaryny tapmak bolýar.

1. Keryň alamaty – sag gapyrga asty bölümü basylanda agyry sag ýaýjyk üsti bölüme ýaýraýar ol *diafragmal* nerwiň gyjynmagy zerarly döreýär.

2. Frenkeliň alamaty. *Diafragmal* nerwiň ugrunda sagdan ýa-da çepden ýaýjygyň ýokarsyndan basylanda agyry ýüze çykýar.

Bu alamatlardan başga-da garyn boşlugynyň öňki diwarynyň myşsasynyň dartgynlygy, garnyň aşaky bölümlerinde perkutor sesiň kütelişmegi bolýar.

Auskultasiýada: içegeleriň işleýşiniň peselmegi anyklanylýar.

Goşmaça barlag usullary. Barlamhana barlaglaryň döş boşlugynyň agzalarynyň zeperinde uly ähmiýeti bar. Ganyň umumy barlagynda leýkositleriň köpelmegi, gemoglobin we eritrositleriň azalmagy bolýar. *Parenhimatoz* agzalaryň zeperlenilmeginiň çagalarda kesgitlemesiniň kyn bolanlygy sebäpli ýöriteleşdirilen we enjamlaşan barlag usullaryny ulanmaly: *ehografiýa*, rentgen, *laparosintez*, *laparoskopiiýa*.

Rentgen barlagy. Garnyň we döş kapasasynyň *rentgenoskopiýasy* üçin, köplenç çagalaryň ýagdaýynyň agyrlıgy zerarly rentgen otagyna getirip bolmaýar. Şol sebäpli çagalara barlag ýerinde geçirilýär. Boş agzalar ýarylanda, howa çykyp garyn boşlygynda erkin gaz görünýär, ol esasan *diafragmanyň* aşagynda ýerleşýär. Emma onuň görünmeýän wagtlyry hem bolýar.

Parenhimatoz agzalar ýarylanda, şikeslenende, esasan USB-ýň netijesi anyk bolýar.

Gepatoehografiya – bagryň ultrases barlagy, ilki bilen XX asyryň 80-nji ýyllarynda amala aşyryldy. Şondan bäri bu usul giňden ulanylýar.

Ultra ses barlagy iki usulda geçirilýär.

Ehogepatografiya –geçirilende bagyrda kapsula asty gan öýülmeleri, kapsulanyň ýarylanlygyny, bagyryň içki dokumalaryna gan öýülme anyklap bolýar. Ehogepatografiýada bu üýtgeşmeler bagryň ehostrukturasynyň we бүтewliginiň bozulmasy, ulalmagy hem-de goşmaça eho-kölegäniň emele gelmegi bilen häsiýetlenýär. Garnyň gapdal bölümlerinde suwuklygyň ýygnaalmagy hem anyklanýar. Ultrases barlagynda 50-60 ml suwuklyga çenli anyklap bolýar.

Agzanyň бүтewiliginiň bozulmasy bolanda garyn boşlugynda erkin suwuklyk tapylýar.

Ýene-de operasiýadan soňky döwürde USB-e bilen *drenaž* turbalaryň dogry durandygyny we parenhimatoz agzalarda boşluklaryň bardygyny ýa-da ýokdygyny anyklap bolýar.

Laparasentez

Şikesden soňky zeperlenmeleri kesgitlemek çylşyrymly bolanda laparosentez – garyn boşlugynyň öňki diwaryny deşip trubka geçirip barlamak - soňky döwürde garyn boşlugynda gany ýa-da patologiki suwuklyklary tapmak üçin giňden ulanylýar. *Mikrolaparotomiýadan* tapawutlykda garynyň diwaryny deşmek üçin *troakar* enjamy ulanylýar. *Stiyelt* çykarylandan soň *troakaryň* üsti bilen garyn boşlugynyň kiçi çanaklyk tarapyna, gapdalyna, *diafragmal* asty boşluga gözleýji *kateteri aýlap* görýärler. Soň bir wagtyň özünde garyn boşlugyndan şprisleriň kömegi bilen suwuklygy sorduryp alýarlar. Suwuklygy *makroskopiki*, *mikroskopiki* ýa-da *biohimiki* barlagdan geçirýärler (anyklanyş *peritoneal lawažy*).

Ýuwundy suwda gematokrit 1-2% 1 ml ýuwundyda eritrositleriň sany 1000000-dan, leýkositleriň sany 500-den köp bolsa içki agzalarda zeperlenme bardygyny görkezýär.

Laparoskopiya – garyn boşlugynyň ýapyk şikeslerinde giňden ulanylýar. Ol hem öz gezeginde anyklamasy kyn bolan şikesleri kesgitlemek üçin we öz wagtynda operatiw bejergi bermek üçin ýokary ähmiýetli usuldyr.

Laparoskopiya häzirki zaman anyklaýyş usullarynyň içinde has netijelisi bolup, ony ulanmak bilen diňe şikeslenmäni däl, eýsem haýsy agza, nähili şikes ýetenini anyklap bolýar. Kä halatlarda şikesleri anyklamakda her hili ýalňyşlyklaryň bolmagy mümkin.

1. Klinikadaky anyklanyş ýalňyşlar. Agyr hem-de çylşyrymly ugurdaş we köpsanly şikeslerde duş gelýär.

2. Bejergide ýalňyşlar – görnüp duran patologiýa bejerilip, hakyky şikes giç ýüze çykarylýar.

3. Guramaçylyk ýalňyşlyklary, bejerginiň yzygiderliligi nädogry geçirilýär.

Umuman şikeslerde agzalaryň zeperlenmesiniň bejergisiniň netijeleri olaryň wagtynda anyklanylyşyna we dogry bejergi geçirilişine bagly bolup galýar.

Garyn boşlugynyň ýapyk şikesleriniň bejerilişi

Anyklanyşda kynçylyklaryň bardygy sebäpli, şikesli çagalary hökman hassahana ýatyrmaly. Näsagyň düşen pursatyndan başlap, tiz wagtyň dowamynda ýagdaýyny takykklamaly we operasiýadan öňki taýýarlygy görmelil, öz gezeginde şikeslerde duş gelýän dürli agzalaryň işleýşiniň bozulmalaryny dikeltmeli. Ilkinji nobatda, *gemodinamikanyň* bozulmalaryny dikeltmek, dem ýetmezçilige garşy göreşde- çyglanan *kislorody* bermek, aşgar-turşy deňagramlylygyny düzetmek, peşew haltanyň *kateterizasiýasyny* geçirmek, şular bilen bilelikde, anyklaýyş e operasiýa taýýarlamak işleri geçirilýär.

Eger-de näsagy operasiýa etmeli bolsa operasiýa *endotraheal* beýhuş usuly bilen ýokary-orta *laparotomiýa* edilýär. Operasiýanyň göwrümi garyn boşlugynyň agzalarynyň zeperiniň häsiýetine we çuňlugyna bagly bolýar.

Operasiýadan soňky döwür: Agyr geçýär, köp gaýra üzülme howpy bolýar. Olar irki we giçki gaýra üzülmelere bölünýär.

Irki gaýraüzülmeler :

1. *Ombredanyň* alamaty – umumy üşütme, tahikardiýa, ýüziniň agymtyl bolmagy, tutgaý, titremeler we gyzgynynyň ýokary bolmagy bilen häsiýetlenýär.

2. Öýken gaýra üzülmeleri – operasiýadan soňky öýken sowuklamasy degişlidir.

Giçki gaýra üzülmeler:

a) Umumy hirurgiki gaýra üzülmeler – ýaranyň iriňlemegi, içegäniň parezi;

b) Ýöriteleşen gaýra üzülmeler – belli bir agzanyň zeperlenmesine häsiýetli. bagyr zeperlenmesinde.

ç) Ikilenji gan akma – irki operasiýadan soňky döwürde ýüze çykýar.

d) Öt *fistulasy* – öt ýollaryň zeperlenmesinde,

65-nji surat,

Ýanyk keseli

Şeýlelikde çagalarda şikeslerden soňky agzalaryň zeperlenmesi ir anyklanyp wagtynda gerekli operativ bejergi geçirilse netijeleri oňat bolýar.

ÝANYKLAR

Himiki we fiziki faktorlaryň, ýokary gyzgynlygyň, kislota, aşgar erginleriniň, elektrik toklaryň täsiri astynda dokumalaryň pakgarmagyna ýanyk diýilýär. Çagalarda ýanyklary bejermek we geçisini öwrenmek lukmançylyk ylmynyň esasy meselesi bolup durýar. Önümçilikde termiki ýanyklaryň peselmegine seretmezden, durmuşda olar ýygy-ýygydan duşýar, bu bolsa parahatçylykly döwrüň şikesleriň arasynda uly orun tutmagynyň sebäbi bolýar (65-nji surat).

Ýanykly hassalary halas etmek üçin lukmançylygyň dürli ugurlarynyň bilimlerini ulanmak zerurdyr. Dürli hünärli lukmanlaryň ysnyşylykly işlemegi, has agyr ýanykly hassalary bejermäge mümkinçilik berýär. Keseliň dürli döwründe diňe bir *kombustiologlaryň* däl-de, eýsem ugurdaş hünärli lukmanlaryň gatnaşmagy, ýanyklary bejermek, agyr gaýry üzülmeleriň önüni almak, hassalaryň reabilitasiýasy we sosial goragy üçin bar bolan mümkinçilikleri doly ulanmak ýaly kyn meseleleri çözüp bolýar. Ýanyk şikesli çagalaryň bejerilişinde pediatri-*kombustiologlaryň* we çaga lukmanlarynyň bileleşip işlemegi netijesinde üstünlik gazanyp bolýar. Zeperlenmäniň çuňlugyna we meýdanyna baglylykda *elektrolit* we *protein* üýtgeşmelerini sazlaşdyrmak zerurlygy, *gemoglobiniň*, *gematokrit* sanyň, ganyň, *plazmanyň* udel agramyny bilmek bilen elektrolit we protein ýetmezçiligini doldurmak meseleleri ýanyklarda esasy mesele bolup durýar.

Abu Aly Ibn Sinaň “Lukmançylyk ylmynyň kanunlary” (IV kitap, 316-318 sah.) ýanyklaryň sebäplerine ýagdaýlary boýunça seredilip geçilýär we olaryň bejerilişi beýan edilýär.

Ol ýokary temperaturanyň täsirinde bolan ýanyklara ilki bilen ýumurtga sarysyny gülgüne ýagy bilen sowatmaklygy maslahat beripdir, bejerilişine bolsa ýeňil palçyklar, gaýnadylan merjimek ulanypdyr. Gaýnadylan suwuň täsirinde bolan ýanykda sowuk garly suwda ezilen esgini ýapmaklygy maslahat beripdir.

Bu maslahatlar häzirki wagtda-da öz ähmiýetini ýitirmeýärler.

Teniň ýanygy – bu deriň şikesi bolup, kähallatlarda bolsa çuň ýerleşen dokumalaryň ýokary gyzgynly agentleriň, himiki maddalaryň we elektrik toguň

täsiriniň netijesinde ýanmagydyr.

Keseliň gelip çykyşy. Has köp zeperleýji agentler bolup gyzgyn suwuklyklar (gaýnan suw, süýt we başgalar), seýrek, gyzan predmetleriň ýa-da oduň zeperi hyzmat edýär. Ýanyklaryň, şikesleriň arasynda 3 ýaşa çenli çagalar köpdür. Olar gyzgyn suwly gabyň üstünde oturýarlar, ýa-da gyzgyn suwy üstüne dökýärler. Şol sebäpli ýanygyň has köp ýerleşýän ýerleri: ýanbaşy, arkasy, jyns organlary we budyň yzky üsti, kellesi, boýny, ýüzi, gursagy, garny we ýokary taraplary bolýar.

Termiki ýanykda zeperlenen dokumalaryň çuňlugy gyzgynyň we ýylylygyň täsir ediş dowamyna baglydyr. *Jeksonyň* nazaryýeti boýunça ýanykly ýaralary üç zeperlenen zolaga bölýärler.

1. *Koagulyasion* bölegi – bu ýanykly ýaranyň merkezi bolup, ýylylyk çeşmesi bilen ysnyşykly galtaşýan ýeridir. Ol dokumalaryň öýjükleriniň *koagulyasion nekrozy* bilen häsiýetlenýär.

2. *Staz* bölegi – onuň töwereginde dokuma öýjükleri gönüden-göni ýokary gyzgynyň täsirini duýýarlar, ýöne ölmeýärler. Deri örtüginin işemiýasy netijesinde deriniň çuň zeperlenmegi bolup geçýär. Netijede ähli öýjük elementleri 24-48 sagadyň dowamynda ölýärler.

3. *Giperemiýa* bölegi – munda öýjükleriň zeperlenmegi ujypsyzdyr, bu zolagyň öýjükleri 7-10 gününň dowamynda dikelýärler.

Ýanygyň derejesi kesgitlenende 1962-nji ýylda Hirurglaryň bütinsoýuz XXVII gurultaýynda maslahat beren bölünişigi ulanylýar.

Ýanyklar: zeperlenen dokumanyň çuňlugyna görä, 4 sany derejä bölünýär.

I dereje – ýaýraň gyzarma, çişli we güýçli agyry bilen häsiýetlenýär. Çişme we *giperemiýa* barmaklar bilen basanyňda aýrylmaýar.

II dereje – (*bulýoz*) – deriniň dürli çuňlugynda içi seroz suwly pakgarmalar emele gelýär.

III-a dereje – *epiteliý nekroz* bilen häsiýetlenýär, bu nekroz epiteliiniň ösüş bölegine çenli ýaýrandyr we gatyň emzijekleriniň ýokarsyny tutýar.

III-b dereje – *nekroz epiteliýniň* gatlaklarynyň we dermanyň çuňlugyna ýaýran. Şeýle derejeli ýanykda epiteliiniň özbaşdak dikelmegi mümkin däl.

IV dereje – munda deri, deriasty ýag gatlagynyň, *fassiýalaryň*, beden myşsasynyň, siňirleriň we süňkleriň zeperlenmegi bolýar.

Hemme ýanyklar uly 2 topara bölünýär:

I topar – ýüzleý ýanyklar: bu topara I-II-IIIa derejeli ýanyklar degişli.

II topar – çuň ýanyklar: IIIb - IV derejeli ýanyklar degişlidir.

Klinikasy – uly bolmadyk ýanykda çaga gygyrmak, aglamak bilen bolýar. Tersine ýaýran ýanykda çaganyň umumy ýagdaýy agyr bolmagy mümkin, muňa garamazdan çaga ýuwaş bolýar. Huşy saklanan, dodaklary gögeren, pulsý ýygy, teniň sowamagy we teňnelik agyr ýanygyň alamatlary bolup, sarsgynyň barlygyny aňlagýar. Kähalatlarda gaýtarma hem goşulýar, bu bolsa has agyr zeperlenmäniň alamatydyr. Ýanygyň agyrlygy birnäçe sebäplere bagly. Ýagny esasy sebäpler bolup ýara üstüň meýdany, ýanygyň derejesi we hassanyň ýaşy hyzmat edýär. Ýanan meýdanyň ululygy we çuňlugy soňra kesgitlenýär. Çaga ýaşy näçe kiçi bolsa we ýaraň üsti näçe uly bolsa, şonça-da onuň ýagdaýy agyr bolýar.

Ýanyk keseli – bu ýanyk şikesiniň netijesinde dürli gaýry üzülmelere getirýän ýagdaý bolup, organizmiň ulgamlaryna we agzalaryna zeperleýji täsir edýär we *polimorf- kliniki* geçişli, bejergisi kyn keselleriň biri bolup galýar.

Ýanyk keseli 4 döwre bölünýär.

I. Ýanyk sarsgynyň döwri – çagalarda bu döwür birnäçe sagatdan köpe çekmeýär, kähalatda 24-48 sagat döwam edýär. Öz gezeginde bu tapgyr 2-ä bölünýär.

a) *Eretil* (gysga wagtlaýyn) – bu döwürde adaty çagalar oýanyjylykly, ýiti agyra arzlary bolýar, gan basyşy çala ýokary, *puls* ýokary ýygýlykly.

b) *Torpid* (dowamly) – bu döwürde çagalar adinamiki halda, arzlary ýok, daş töweregine gyzyklanma ýok, beden gyzgynyň peselmegi, gaýtarma, derisi öçügsi reňkde bolýar. Peşewiň bölünip çykmagy azalýar we *neýroendokrin* ulgamynyň üýtgemegi bilen ýiti böwrek ýetmezçiliginiň döremegi mümkin.

Ganyň *syworotkasynyň osmolýarlygynyň* üýtgemegi we organizmiň suwuklyklarynyň üýtgemegi ýanykly şikesiň netijesinde döreýär. Şeýlelikde AKTG-nyň *sekresiyasy* güýçlenýär. Bu gormon bolsa böwrek kanaljyklarynda suwuň *reabsorbsiýasyny* ýokarlandyrýar, netijede *oligo-* ýa-da *anuriýa* döräp, bu ýagdaý ýanyk sarsgynyň döwründe hem dowam edip biler.

II. Ýiti ýanyk toksemiýa döwri. Bu tapgyryň dowamlylygy 10-12 gün. Bu döwürde güýçli intoksikasiýa, protein çalşygynyň bozulmagy, plazma ýitgisi we dokuma proteinleriň dargamagy bolup geçýär. Soňra ýanyk ýarasynyň *infisirlenmegi, toksinleriň* sorulmagy, *parenhimatoz* agzalaryň *degenerativ* üýtgemegi ýüze çykýar.

Obýektiw seredilende: deri öçügsi, bedeniň gyzgyny ýokarylanýar ýürek işjeňliginiň bozulmagy kesgitlenýär. Organizmiň *degidratasiýasy, eritrositoza* getirýär, *giponatriýemiýa, gipokaliýemiýa* döreýär. Ýanykly ýarada çygly nekroz artýar.

III. Ýanyk septikopiýemiýa döwri. Bu döwrüň dowamy 4 hepdeden birnäçe aýa çenli bolup, *sepsis* döreýär, anemiýanyň, *gipoproteinemiýanyň* derejesi ösýär. Ýaranyň bitişmegi togtap başlaýar, ýaranyň *granulýasiýasy* bozuk bolýar, ýagyr döreýär, şeýle-de dürli böleklerinde iriňli ýaralar ýüze çykýar. Ganyň analizinde septiki üýtgeşmeler belleniýär. Nädogry bejergide ýa-da deri örtüginin 35-40% ýanydynda igleme döwri goşulýar. Bu döwür organizmiň iglemegi, şeýle-de kaheksiýa, immun ulgamynyň ýetmezçiligi we ýaşaaýyş üçin zerur agzalaryň işlemeginiň peselmegi bilen häsiýetlenýär.

IV. Rekonwolessensiýa döwri – (gutulma) ýaralaryň bitişmegi, hassanyň umumy ýagdaýynyň kadalaşmagy bilen häsiýetlenýär. Çuň ýanyk ýaralarda gödek dartyjy çapyklar we *kontraktura* peýda bolýar. Içki agzalaryň işleýşi ýanyk ýarasy gutulsa-da durnukly bolmaýar.

Anyklanylyşy – kliniki kesgit çalt goýulýar, ýöne täze ýanyk ýaranyň agyrlyk derejesini kesgitlemek kyn bolýar. Ýanan meýdany kesgitlemek üçin birnäçe usullar ulanylýar. Uollesin “Dokuzlyk” düzgüni boýunça ýanyk üstün meýdanyny uly adamlarda gyssagly ýagdaýlarda kesgitlenýär. Çagalarda ýaşa baglylykda beden üstleriniň meýdanynyň gatnaşygy üýtgeýär. *Land Brouýderiň* tablisasy boýunça çagalarda beden üstüni ýaşa baglylykda hasaplamak üçin takyk jogap alyp bolýar.

Has köp beden üstleriň üýtgemegi indiki ýerler: kellede, butda, dyzda hasaplanýar. Beýleki beden üstlerinde üýtgame az bolýar.

Land Brouderiň tablisaly usuly.

Bejerilişi. sarsgyn bilen göreşi, ýanyk ýaraň bejerilmegi we ony zeperlenmeden saklamaklygy öz içine alýar.

Hassa rahatlyk gerek, ony ýyly otaga geçirýärler. Agyryny aýyrmak üçin analgetikler, narkotikler, *Wişnewskiniň* nowokain blokadasy ulanylýar. Glýukozanyň 10%-li ergini, *reopoliglýukin*, *glýukoza nowokain* garyndy, ganyň ornuny tutujy suwuklyklar, *infuzion terapiýasyny* üstünlikli geçirmek üçin *Ewansyň* formulasy ulanylýar.

$U = 2M \cdot \% U\dot{Y}AM + FT$ ýanykdan soň ilkinji 48 sagatda ulanylýar.

$U = M \cdot \% U\dot{Y}AM + FT$ ýanykdan soň ilkinji 48 sagatdan soň ulanylýar.

$U\dot{Y}AM$ – umumy ýanygyň meýdany.

FT – fiziologiki talap.

M – çagaň agramy.

Häzirki wagyt “Dokuzlyk” usuly giňden ulanylýar. Bu usul öz amatlylygyny subut etdi.

Suwuklyklaryň guýulmagy KEÝ (kislota – esas ýagdaýy) we suw-duz

çalşygynyň barlagynda amala aşyrylýar. Böwrek we gormonal ýetmezçiligi bilen göreş möhüm ýeri eýeleýär. Ganyň biohimiki barlaglary gipoproteinemiýanyň, gipohloremiýanyň ösüşiniň başlangyjyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Alnan barlaglaryň netijelerine görä, ýanykdan soňky bozulmanyň koreksiýasy geçirilýär. Ýürek-damar işjeňligini ýürek preparatlaryny bermek bilen sazlaýarlar, mundan başga-da kislorod bilen GBO (*giperbariki oksigenasiýany*) geçirýärler. Termiki şikese organizmiň kadaly gorag reaksiýasyny üpjün etmeklik maksady bilen, şeýle-de madda çalşygyny düzetmek maksady bilen gormonlary goýberýärler. Ýokarda agzalyp geçilen çäreler berjaý edilenden soň, ýaranyň üst ýüzüni arassalamaga geçmek bolýar. Ýaýran ýanyklarda çäreler geçirilýän döwründe daňlary deslapky arassalama geçirilmän goýýarlar.

Ýanyklaryň ýerli bejergisiniň usullary 3 topara bölünýär.

1. Ýapyk usuly – daňy bilen bejergi çagalarda ýanyklary bejermeginiň esasy usuly bolup durýar. Ýanyk üsti arassalanandan soň, ýaranyň gyralary spirt ýa-da kaliý permanganatyň 3-5%-li ergini bilen süpürilýär, *pakgarmalar* deşilýär, zaýаланan epidermis aýrylýar. Ahyrlaryň ýanygynda kontrakturanyň önüni almak maksady bilen, *gipsli langetalary* ulanylýar. Ýanyklaryň IIIb-IV derejesinde *nekroz* ýanyk ýerini tutýar, bu ýagdaýda *nekroektomiya* geçirilýär.

2. Açyk usul – daňysyz bejergi. *Powoloskiý* usuly boýunça ol çagalarda seýrek ulanylýar.

3. *Koagulyýasion* usul – *Nikolskiý-Betmanyň* açyk usuly. Lukmançylyk edaralarynda ýüzüň, boýnuň, (çatalbanyň) ýanyklaryň bejergisinde esasanam ýanygyň II derejesinde ulanylýar.

Ýanygyň granulirleýji ýaralarynda, şeýle-de ýanyk ýaýraň intoksikasiýasy we septiki gaýra üzülmeler döwründe bejergi utgaşdyrylan çäreler: antibiotikoterapiýa (mikroorganizmleriň duýgurlygyny bilmek bilen), gaýtadan gan we ganyň orun tutujylarynyň guýulmagy, *witaminoterapiýa*, *gormonoterapiýa* ýaly bejergiler geçirilýär.

Ýanyk keseliniň dogry bejergisiniň zerur şerti çaganyň bedenini berkitmekdir. Ýanyk ýarasynyň gowy bitmegini üpjün edýän, *proteine* baý bolan iýmit, dogry gözegçilik möhüm ähmiýete eýedir.

Soňky döwürde ýanyk merkezlerinde, bejergide täze tehnologiýaly enjamlar giň orun tutýar:

1. Näsaga ýanykdan soň, ilkinji kömek hökmünde aerezolyň ulanylmagy, ýaranyň iriňlemeginiň önüni alýar, onuň düzüminde antiseptik, antibiotik we agyra garşy dermanlar bar.

2. Näsag çaga sargy etmeden ön biýhuşlandyrylýar. Sargy arassalanýan

wagtynda näsagyň hasasy ýörite ozon bilen baýlaşdyrylan suwa ezip çalyşyrylýar.

3. Ýaranyň gowy bitmegine, klinetron krowatda näsagyň ýatyrylmagy uly ýardam berýär.

4. Keseliň toksemiýa fazasynda iýmitlendirme zond arkaly ýerine ýetirilýär. Parenteral iýmitlendirme ulanylýar we hökman ýeterlik derejede albumin, plazma ýetmeziniň öwezi doldurylýar.

IX bap

DAÝANÇ-HEREKET AGZALARYNYŇ DOGA KEMISLIKLERI, ŞIKESLERI WE KESELLERI OSTEOHONDROPATIÝALAR

Osteohondropatiýalar esasan çagalara we ýetginjiklere zeper ýetirýär. Osteohondropatiýalar we ýaralara hapa düşmez ýaly çäreler – aseptiki *nekrozlar*-ýerlerdäki gan damarlaryň bozulmagynyň netijesidir. Onuň sebäbi daşyndan täsir etmegi, dogabitdi kemislikler; şikesler we beýlekiler degişlidir. *Osteohondropatiýalaryň* köplenç ýüze çykýan –zeper ýetirýän ýerleri but-çatalba bogunlary(but süňkiniň kellejigi) sebitidir.

Keseliň geçişinde birnäçe döwür bolýar:

1. Aseptiki skleroz;
2. Skleroz (süňk balkalaryň gysylmagy);
3. Fragmentasiýa;
4. Dikeliş;
5. Doly dikeliş.

Osteohondropatiýalaryň emele gelmegi üç döwüre bölünýär: nekroz; öwrülişik; netije.

Osteohondropatiýalarda zeper ýeten *segmentde* biraz agyry we hereketiň çäklenmegi bolýar. *Osteohondropatiýa* keselleri dowamly geçýär.

Kähalatlarda kesel öz-özünden gutulyp bilýär, ýöne soň bogunlarda artrozlar bolmagy mümkin.

Bejerilişi: osteohondropatiýa döran ýerinde balneo-fziobejeriş usuly boýunça giperemiýa döretmäge gönükdirlendir. Umumy ýagdaýy gowulandyryjy bejergi (witaminler, iýmiti, gün tertibi) geçirilýär.

But süňküniň kellejiginiň osteohondropatiýasy-Zegga-Kalwe-Pertisiň keseli.

Bu kesel öz dowamynda birnäçe döwürre bölünýär:

1. But süňküniň we onuň baglaýjysynyň *nekrozy*;
2. Kellejigiň döwrlüp gysylmagy sebäpli ýepbeşmegi;
3. *Nekrotiki* üýtgän we gysylan süňk baloçkalarynyň sorulmagy we bitmegi;
4. Dikeliş, dogry bejirilende kellejik dogry bolup alyp biler. Eger oňat bejergi geçirilmedik bolsa kellejik gyşarýar.

Köplenç 4-12 ýaşly oganlar keselleýarler, kämahal kesel iki taraplaýyn bolýar.

Kliniki alamatlary: Kesel haýal ýüze çykýar. Näsag çaga ýörände ýadawlyk, bogunlarynda agyry, kämahal bütün aýagynda agyry, agsamaklyk, ýanbaş we but beden muskullarynyň *atrofiýasy*, budunyň hereketiniň çäklenmegi, aýagynyň gysgalmagy ýüze çykýar.

Kämahal şu arzlar şikeslenenden soň ýüze çykýar. Köp halatda *Trendelenburgyň* alamaty ýüze çykýar.

Süňk inçekeseli bilen tapawutlandyryş geçirilýär. But süňküniň kellejiginiň *osteohondropatiýasy* inçekeselden keseliň uzaga çekýänligi, gyzgynyň bolmaýanlygy we ýüze çykmaýanlygy bilen tapawutlanýar

Bejerilişi: Uzak wagtlaýyn rahatlyk (2 ýyla golaý ýatymlaýyn şertlerde bolmaly), bogunlara ýörite ýeňilleşdirlen apparatlaryň kömegi bilen goldaw bermeli. Konserwatiw bejergi bilen bir hatarda operatiw bejergi geçirilýär: but süňküniň boýunjygyndan tunnel geçirmek (spisa bilen birnäçe ýol geçirilýar) arkaly kellejigiň bitmegi çaltlaşdyrýar, şol boýunjykda emele gelen ýollara gan aýlanyşyny gowulandyrmak üçin gomotransplontant ýa-da aýajygynda iýmitlenýän myssa goýberilýar, ýa-da wertel asty osteotomiýa edilýär.

Fizioterapewtiki (ozokerit, palçyklar) we sanator-kurort bejergi geçirilýär. Kesel birnäçe ýyla çekýar.

But süňküniň kellejiginiň *osteohondropatiýasyny* bejermek ir agram berilse kellejigiň *deformirlenmegine* getirip, uzak wagtlap gözegçilik talap edýar, berk kontrakturanyň emele gelmegine alyp barýar.

Ýanbaş-but we dyz bogunlarynyň ostrohondriti (Kengiň keseli).

Osteohondropatiýanyň bu görnüşi bognuň *epifiziniň* kiçiräk böleginiň nekrozy Boluýp, ol bölek gopanda “bogun syçany” emele gelyär. Bu kesel bilen köplenç 15-30 ýaşly erkek adamlar keselleýärler.

Kliniki alamatlary: Epifiziniň çüýrän bölegi gopmanka kliniki ýüze çykmany gaty az, but süňküniň kellejigine basaňda biraz agyrýar. Köplenç bogna suwuklyk ýygnanýar.

Bejerilişi: Eger çüýrän bölegi gopan ýagdaýynda ol hirurgiki usul bilen aýrylýar. Käwagt çüýrän böleginiň gopmadyk ýagdaýynda hem operatiw bejergi ulanylyp bilner, ýöne munuň kynçylykly taraplary bar, ol bognuň kekirdewigi bilen örtülenligi sebäpli süňküň *ossifikatyny* tapmak kyn bolýar.

Süňküň ösüntgisiniň osteohondropatiýasy (Osgud-Şlatteriň keseli)

Bu kesel bilen köplenç 14-15 ýaşly oğlanlar keselleýär. Zeper esasy bir taraplaýyn bolýar, rentgende ösüntginiň *epifiziniň* görnüşi nädogry we bulaşyk görnüp, ol *fragmentirlenendir*.

Kliniki alamatlary: Ösüntgide ýiti agyry bolýar, oňa basylanda ýa-da dyz bogny epilende güýçlenýär. Ösüntginiň üstünde çiş emele gelyär. Kesel kämahal 1 ýyldan hem köpe çekýär. Şol döwürde sport bilen meşgullanmagy (bökmekligi) azaltmaly, sebäbi ösüntgi birleşmesi gopup bilýär.

Bejerilişi: *Fizioterapewtiki we balnologiki* bejergi (ozokerit, palçyklar we beýlekiler), näsag azar çekse we ony hemişe agyry bimaza edýän bolsa, operasiýa edilýär. Ol süňk (gomo) transplantant bilen 1-2 ýoluň üsti bilen ösüntgi süňke berkidilýär.

Dabanyň şekilli süňküniň osteohondropatiýasy (Killer-I)

Kesel köplenç 3-10 ýaşly oğlanlarda duş gelyär, iki taraplaýyn bolýar, ol 1-ýyla çenli çekýär.

Kliniki alamatlary: Hereketde agyry, agsamaga getirýär, süňke basylanda Agyryly bolýar. Kämahal şol ýerde çiş we gijesine agry bolýar. Çaga ýörände dabanyňyň daş tarapyna basýar. Rentgende süňküň süňk maňzynyň kiçelendigi, *fragmentirlenmegi* we ýelmeşendigi görünýär.

Bejerilişi: Gipsden ädijek geýdirilýär, hirurgiki bejeriş maslahat berilmeýär.

Dabanyň doly bejerilmegi netijesinde onuň anatomiýasy hem doly dikeldilip

bilner.

Daraklyga degişli süňkleriň kellejikleriniň osteohondropatiýasy (Killer-II).

Kesel 10-20 yaşly aýal-gyzlarda duş gelýär. Bu keselde II-III metodarzal süňkleriň kellejiklerine zeper ýetirýär, haýal ösmeklige meýil bolýar.

Klinikasy: Näsag dabanyň II-III barmaklarynyň düýbünde ýörände we şoňa basylanda ýiti agyry bolýar. Köplenç keseliň başynda metodarzal süňklerinde çiş bar. Kesel birnäçe ýyla çekýär we soňy *deformirleýji artroza* alyp barýar, ol hem öz gezeginde bogunlarda agyry döredýär.

Rentgende: Keseliň başynda metodarzal süňkün kellejigi galňayar, soň bolsa tegmilli surat, süňkün kellejiginiň ýapbaşmagy, bogun deşiginiň giňemegi görünýär.

Bejerilişi: Näsag dynç ýagdaýda bolmaly, ortopediýa örtügi geýmeli, dabanyň öň bölegine ýeňillik bermek gerek. Hirurgiki bejergide süňkün kellejigini ýukaltmaly.

Çagalarda ökje süňküniň çykyntgysynyň *Kenigiň* keseli ýaly *osteohondroz* dyzçanagynyň, egin süňküniň we beýlekileriň *osteohondropatiýalary* duş gelýär.

Süňkün osteohondropatiýasy - Kinbekiň keseli

Bu in köp ýaşran *osteohondropatiýadyr*. Bu kesel öň köp şikeslenen adamlarda ýüze çykýar.

Klinikasy: süňkün üstüne basylanda agyry has güýçlenýär. Näsag hereket edende bogunda ýiti agyry peýda bolýar. Şol ýerde çiş emele gelýär.

Rentgende: tegmilli dykyzlanan lakunar bozulma ýa-da süňkün kiçelmegi mermerlenen ýaly bolup bellenýär.

Bejerlişi: Uzak möhletleýin *immobilizasiýa*, *fzioterapewtiki* bejergi geçirilýär. Hirurgiki usul diňe *konserwatiw* bejergiden netije bolmadyk ýagdaýy ulanylýar. Ol hem süňki kesip aýyrmakdan ybaratdyr.

Oňurganyň osteohondropatiýasy - Kalweniň keseli

Oňurganyň *osteohondropatiýasy aseptiki nekrozlara* degişlidir. Köplenç gursak oňurgalarynyň aşaky bölegine, bil oňurgalarynyň hem ýokarky bölegine, ýagny agramyň köp düş gelýän ýerine zeper ýetýär.

Kliniki alamatlary: arkasynda zeper ýetýän oňurgalaryň üstünde agyry bolýar.

Agyry gymyldamaýan wagty aýrylyp, hereket edende ýene-de ýüze çykýar, şol wagt myşsalar refektor ýygrylýar. Zeper ýeten oňurganyň üstünde güberçekläp çykyp duran çiş görüňär.

Rentgende: keseliň başlanan döwründe oňurganyň göwresi ýepbeşýär, käwagt öňüne panna kakylan ýaly. Eger bejergi alynmasa, keseliň soňragynda oňurganyň kölegesi, biraz tegmilli bolýar.

Bejerilişi: Keseliň bejerilişi dowamly bolup, gaty düşekde ýatmaklyk oňurganyň doly regenerasiýasy bolýança dowam etdirilýär.

Sanator-kurort bejergisi hem maslahat berilýär. Sagalmagyna – 2-3 ýyl wagt gerek. Şu keselli çagalary süňk inçekeselini bejerýän şypahanalara ibermek maslahat berilýär.

Kýummeliň keseli (şikessiz spondillit).

Bu kesel oňurga sütüniniň şikeslenmesinde ýa-da ýygy-ýygy uşak şikeslenenden soň döreyär. Bökende alnan şikesler bilen bagly. Kesel erkeklerde duş gelýär we *ostehondropatiýalara* degişlidir.

Kliniki alamatlary: geçişi üç döwre bölünýär.

Bejerilişi: şikesden soň, 5-8 günläp oňurgada agyry bolýar. Agyrysyz döwri, birnäçe aýa çekýär, soňra aýrylmaýan agyrylar başlanýar. Zeper ýeten oňurgada köplenç ortaky gursak oňurgada *kifoz* emele gelýär.

Rentgende: oňurganyň beýikliginiň biraz klin şekilli ýarym oňurga ýaly, göz-görtele kiçelmegi görüňär.

Bejerilişi: *Korsetiň* kömegi bilen oňurga ýeňillik berilýär; ýyly wannalar, ýagyrynynyň owkalamasy, bejergi maşklaryny geçirilýär.

Bulardan başga-da *ostehondropatiýanyň* dürli görnüşleri bar, olar örän seýrek duş gelýär.

ÇAGALARDA SÜŇK DÖWÜKLERI WE ÇYKYKLAR

Çagalarda süňk döwükleriniň we çykyklarynyň döremeginiň sebäplerine:

- a. Dogum döwründäki şikeslenmeler;
- b. Hojalykda, öýde döran şikeslenmeler;
- ç. Köçedäki döran şikeslenmeler;
- d. Ýol-ulag şikeslenmeleri;
- e. Mekdepdäki şikeslenmeler (sapak we arakesme wagtyndaky şikeslenmeler degişli.);
- f. Sport bilen bagly şikeslenmeler;
- g. Beýleki şikeslenmeler (önümçilik-amaly we oba hojalyk işler bilen

baglanyşykly şikeslenmeler) degişlidir.

Çagalarda şikeslenmeleriniň 70 % gowragy hojalykda, öý işlerinde döreýär. Bulara beýikden gaçmak, awtoulaglaryň aşagyna düşmek, demir ýol, öý haýwanlary bilen bagly şikeslenmeler degişlidir.

Şikes almaklarynyň esasy sebäpleri: çagalaryň edýän hereketlerine, oýunlaryna, sport türgenleşiklerine ulular tarapyndan ýeterlik derejede gözegçilik etmezlikdir. Çaga haçan-da özbaşdak, gözegçiliksiz bolan halatlarynda şikeslenmeler has hem köpeliýär.

ÇAGALARDA SÜŇKLERIŇ DÖWÜLMEGINIŇ AÝRATYNLYKLARY

Çagalarda süňk dokumasynyň anatomiki gurluşynyň aýratynlalary we onuň ýaşyna mahsus häsýetli döwürmeleriniň birnäçe şertleri bolýar. Çagalaryň süňkleri inçe we näzik bolýar. Uly ýaşly adamlar bilen deňeşdirilende, ol çeyde bolýar. Şol sebäpli uly adamlarda döwürler köp düş gelyär. Çagalaryň süňkleriniň çeyde we maýyşgak bolmagy olaryň düzüminde, mineral duzlarynyň mukdarynyň azlygy, organiki maddalaryň köplügi hem-de süňk gabygynyň galyňlygy bilen düşündirilýär. Şeýlelikde, süňk gabygy süňkün daşynda emele getirýär. Ol bolsa süňke has çeyelik, maýşagaklyk berýär we ony döwürmekden goraýar.

Süňkleriň bitewüliginiň saklanmagynda turba şekilli süňkleriň ahyrynda ýerleşýän epifizi we metafiz bilen kekirdewügi birleşendir. Ol öz gezeginde urgunyň güýjüni haýalladýar. Şu anatomiki aýratynlyklar, bir tarapdan, adaty döwürleri çäklendirýär, ýagny çagalara mahsus bolan uly adamlarda düş gelmeýän skeletiň şikeslenmeleridir:

- 1) çat açmak;
- 2) gabykasty «ýaşyl şahajyk» görnüşindäki; 221
- 3) *epifiziolizler*;
- 4) *osteopifiziolizler*;
- 5) *apofiziolizlerdir*.

Gabyk asty döwürlerde, süňk döwülüp örtülen gabyk bitewüligini saklayar. Beýle ýagdaýlarda süňk bölejikleriniň ýeriniň üýtgetmegi az mukdarda ýa-da düýbünden bolmaýar.

Döwürleriň “Ýaşyl şahajyk” görnüşli bolmagy çagalarda süňkleriň maýyşgaklygy bilen düşündirilýär. Döwürigiň bu görnüşinde süňk burç görnüşli egrelendir. Güberen tarapynda süňk gabygyna zeper ýeten, beýleki tarapynda bolsa bitewüligi saklanyp galýar.

Epifiziolizler-şu şikesler *epifizin metafizden* aýrylyp, *osteoepifiziolis metafizin* bölegi bilen *epifizden* aýrylyp ösüş zolagyndan süýşmegi.

Bu diňe çagalarda we ýetginjeklerde *epifiz-metafiz* arasynda süňkleşme gutarýança duş gelýär.

Apofiziolizler: apofizin ösüş kekirdewük çyzygyndan aýrylmagy. *Apofizler*, epifizlerden tapawutlylykda bognuň daşynda ýerleşýärler we üsti бүдүр-сүдүрdir, şeýle-de muskulyň we siňnirleriň birleşmegine amatly bolýar.

Kliniki alamatlary – döwürleriň kliniki alamatlaryna: agyry, agzanyň işleýşiniň bozulmagy, şikesli çişme, *deformasiya segmentler* boýunça patologik hereketlenmek we süňk bölejikleriň hytyrдыly seslenmesi, ahyryň gysgalmagy degişlidir. Döwürlere häsiýetli hemme alamatlar, çat açanda ýok bolmagy mümkin, şeýle ýagdaýlarda anyklamak üçin diňe rentgen barlaglaryndan peýdalanmak zerurdyr. Çagalarda süňk döwürmeginiň aýratynlygy ilkinji günlerde gyzygynyň 37-37,5 derejä çenli galmagy, bu gan öýmäniň sorulmagy bilen bagly. Çagalarda süňk döwürlesiniň anyklanyşy gabykasty döwürlerde, ýerinden üýtgedemik *epifiziolizlerde*, *osteoepifiziolizlerde* kyn bolýar.

Ylaýtada bäbeklerde we bir ýaşa çenli çagalarda muny anyklamak kyn. Sebäbi rentgenografiýada anyklamak kyn bolýar, şu ýagdaý epifizde süňkleşme özeniniň ýoklugy bilen baglanyşykly. Bu ýagdaýda ýüze çykan alamatlar, ýagny çiş, agyry we elin, penjäniň işleýşiniň bozulmagy, ýerli gyzygynyň galmagy osteomiýelit keseliniň bolmagy mümkin. Şonuň üçin hökmany çiş we süňküň ýa-da bognuň zaýalanmagyny seljermeli, ýerinde rentgene düşürmeli we ganyň, peşewiň barlaglaryny geçirmeli.

Çagalarda süňk döwürlerini bejermeginiň esaslary:

Çagalarda süňkleriň döwürlerini bejermek, esasan, biri-birine bagly üç ugurdan düzülýär.

Birinjisi: Ýerine salma ýa-da süňk döwürlerini ýerine eltmek, goýmak.

Ýerine salma ýerli ýa-da umumy agyrysyzlandyrmak bilen geçirilýär. Ýerli agyrysyzlandyrmak üçin köplenç halatda nowokainiň 1%-li ergini 1-2 ml çaganyň her ýaşyna görä süňküň döwlen we gan öýlen ýerine sanjylýar.

Umumy agyrysyzlandyrmak anesteziolog lukman tarapyndan geçirilýär. *Repozisiya* 1) el bilen çekip, ýerine eltmek, 2) skelet we ýelimli çekdirmeleriň kömegi bilen ýuwaş-ýuwaşdan 2-3 günüň dowamynda, 3) *kompression-distraksion* aparatlaryň kömegi bilen (*Ilizarowyň*, *Wolkow-Ogenesýanyň*, *Guduşauriniň* aparatlary), 4) operasiya edilip süňk döwürlerini ýerine eltmek.

Ikinji: Berkitme - süňk döwürlerini tä doly bitişýänçä ýerinde saklamak. Şu maksat üçin süňk döwürleri ýerine goýlandan soň gips şinalary, langetasy, gips töwerekleýin sargylary, ondan başga-da ýukajyk gatlak materiallar ulanylýar. Süňk döwürleriniň ýerinde berk saklamak üçin, hökmany ýagdaýda döwürden aşakky bogunlarynyň hemmesini, döwürden ýokary ýene bir boguny hereketsizlendirmeli. Skelet çekdirmesi, ýelimli çekdirmesi. *Kompension-distraksion osteosintezlerden* soň süňk döwürler berkidilýär. Deriniň daşyndan kömekçi gips sargylary bilen berkidilýär.

Üçünji: Reabilitasiýa – dikeldiji bejergiler. Şikeslenen elniň, aýagyň işleýşini öňki ýagdaýyna eltmek üçin ýörite bejergi toplumyny geçirmek zerurdyr. Massaż, ozokerit, elektroforez şuna meňzeşler. Şu toplumyň içinde bejeriş bedenterbiýesiniň ähmiýeti has uludyr. Ol ýörite her döwre degişli her hili usul bilen geçirilýär.

Şu ýokarda agzalan süňk döwürlerini bejermegiň üç sany esasy usullary biri-birine baglydyr. Eger-de süňk döwürleriň ýerine eltilmän bejerilse, näçe gips sargyda saklap dikeldiş bejergini geçireni bilen netijesi gowy bolmaýar. Eger-de ýerine gowy eltilen döwür gowy berkidilmese ýa-da süňk döwürleri bitýänçä saklanmasa, döwürleriň ýerinden üýtgemegi ikuçsuzdyr. Ýa-da döwür gowy ýerine eltilen-de, bitýänçä berkidilende bolsa dikeldiş bejergini doly almasa, netijede bejerilen organyň (el-aýaklarynyň) işleýşi öňki ýagdaýyna gelmýär.

Şeýlelikde, döwürleri bejermegiň 3 esasy usuly doly ýerine ýetirilmelidir.

66-njy surat. Ýaşyl şahajyk görnüşli çat açma.

ÝAÝJYK SÜŇKÜNIŇ DÖWÜGI (fractura clavicula)

Ýaýjyk süňküniň döwügi köp gabat gelýän döwürleriň biri bolup, ahli döwürlerin 10-16%-ini tutýar. Döwürmeginiň esasy sebäbi egniniň üstüne ýykylmak we gönüden-göni urgunyň bolmagydyr.

Ýaýjyk süňkünde köplenç halatda ýapyk döwürler gabat gelýär. Açyk döwür gaty seýrek duş gelýär.

Döwürler öz hasiýetlerine görä gabyk asty “Ýaşyl şahajyk” görnüşli süňkleriň doly ýerinden üýtgemegi bölekleyin, akromial çetinde epifizoliz görnüşli döwürleriň bolmagy bilen gabat gelýär (66-njy surat). Birinji iki görnüşü 6-7 ýaş çenli köp gabat gelýär. Uly ýaşly çagalarda ýerinden üýtgedemelik döwürlerdir.

Kliniki alamatlary: döwürniň häsiýetine baglydyr. In kyn gabyk asty döwür

takyklamakdyr. Beýleki döwürlerde *deformasiýa*, hytyrdy, çiş bolýar. Aşakdan ýokary we akromial çetinden, ýüzleý elläp barlananda-da doly takyk kesgit goýmak mümkin. Ýaýjygyň *akromial* çeti aýrylan mahaly *klawiş* alamaty bolmagy mümkin.

Eger süňkleriň döwürkligi bildirýän bolsa, ol ýeri elläp agyryny güýçlendirip, çaga goşmaça azar döretmeli däl.

Rengen barlaglar: keseliň kesgitlemesini doly tassyklamak hem-de geçiriljek bejerginiň umumy tärini we usulyny anyklamak üçin bir ýagdaýda, öňünden yzyna ýatyryp ýa-da dik duruzyp alynýar.

Beýleki kesellerden tapawutlandyrmak. Kiçi çagalarda ýerinden süýşmedik döwürleri, gabyk asty döwürleri, çigin süňküniň ýokary çetindäki döwürler bilen hem-de goşar ýaýjyk süňküniň kellejiginiň doly däl çykygy bilen araçäklendirmelidir.

Eger agyry çigniň ýokary çetinde-de bolsa, rentgenogramma etmek hökmandyr.

Bejergilisi: Çagalarda ýaýjyk süňküniň döwürleriniň bejergisi dürli-dürlüdür. Esasan ýerinden süýşen ýagdaýynda ýaşyna görä, döwürleriň konserwativ bejergisi geçirilýär. Açyk döwürde hökmany suratda operativ bejergi süňk döwürlerini ýerine goýmak we Kirşner çiş bilen intermedulýar osteosintez etmelidir.

Konserwativ bejergi bäbeklerde döş kapasasyna Dezo sargysy bilen saralanda 7-10 günde döwür bitýär.

Kiçi ýaşly çagalarda hem ýerden süşmesi uly bolmadyk ýagdaýynda *Dezo* sargysyny ulanmak mümkindir.

Ýerinden süýşen döwürlerde ýerine salmaga degişli bolan halatlarynda ýerine eltilip, 8 görnüşli sargy bilen saralýar. Rengen barlagdan soň süňk döwürleri gowy duran halatynda gips sargysy bilen berkitmeli. Ýerinden süşmeler uly bolan halatlarynda - Delbe halkasy goýylyp, bir hepdäniň dowamynda ýuwaş-ýuwaş çekdirilip süňk döwürleri ýerine eltilýär. Çagalarda ýaýjyk süňk döwürleri 2-3 hepdäniň dowamynda doly bitýär.

ÇIGIN SÜŇKÜNIŇ DÖWÜKLERI **(fraktura os hummeri)**

Çigin süňküniň döwürleri çagalarda ähli döwürleriň 15-16%-ni tutýar. Çigin süňki öz döwlen ýerine laýyklykda ýokary aşaky *epimetafizar* hem-de *diafizar*

böleklere bölünýar. *Diafizar* döwürler hem ýokary, orta aşak çetinden dürýar.

Şu bölünişiň esasy maksady döwürleriň kliniki suratlandyrmalaryň we bejeriş

usullarynyň tapawutlylygydyr.

Çigin süňküniň ýokarky epimetafiziniň döwürleri

Çagalarda çigin süňküniň ýokary çetinde osteoepifiziolizler, hirurgiki boýun-jygyň döwürmegi gabat gelýär. Ýakyn ýerleşen bölek *osteoepifiziolizler*, *epifiziolizler* gaty seýrek duşýar.

Süňk döwürleriniň durşunyň kanagatlanarsyz ýagdaýynda tirsek süňküniň ýakyn ýerleşen böleginiň *metafizinden* geçirilen sklet çekdirmesi bilen bejerip bolýar. Ýumşak dokumalaryň süňk döwürleriniň arasyna düşen ýagdaýynda, ýapyk ýagdaýda süňk döwürlerini ýerine eltip bolmasa açyk operatiw usulda döwürler ýerine eltilýär. Wolkow-Ogenesýanyň aparatynyň spisiasy bilen ýa-da Bogdanow *şifti* bilen *inter medulýar* berkidilýär.

Süňkün bitmegi üçin 7-8 hepde gerek bolýar.

Bäbeklerde gabat gelýän natal döwürler *Dezo* ýa-da *Keferiň* usuly bilen saralýar. Sargyny 2 hepde saklamaly. Çigin süňküniň diafizar döwürleri biten soň dikeldiş bejergisi ýörite usul bilen geçirilýär. Bogunlaryň hereketi we elniň işleýşi 2 hepdäniň dowamynda öňki ýagdaýyna gelýär.

Çigin süňküniň distal epimetafizar döwürleri

Çagalarda çigin süňküniň *distal epimetafizar* döwürleri iň bir köp gabat gelýän şikeslenmeleriň biridir. Şeýle-de tirsek bognuna golaý bolanlygy sebäpli şu döwürleri bejermeklikde uly kynçylyk döredýär. Şonuň üçin-de şu döwürleriň bejergisinde kanagatlanarsyz netijeleri köpdür. Biz size G. A. Baurowyň toparlara bölünüşigi hödürleýäris. Olar ikä bölünýär.

Şikesiň *mehanogenezinde* çaga eliniň üstüne urandan, ýara tirsek bognundan epilen ýagdaýynda ýykylýar. Birinji görnüşde *ekstenzion* döwür, ýagny süňkün *distal* bölegi ýakyn ýerleşen böleginden yzda ýatyr. Ikinji ýagdaýynda *feksion* döwür süňkün distal bölegi ýakyn ýerleşen bölekden öňde ýatyr.

Kliniki alamatlary: Agyry, uly çiş, ganüýşme, şekil üýtgame bolup. Hereket tirsek bogunda biraz çäklenen, patologik hereket, hytyrды, süňk bölekleri üç tekizlikde-de üýtgemegi mümkin, süňk döwürleri ýerinden süýşen ýagdaýynda Marksýň alamaty ýüze çykýar.

Süňk döwürleri ýerinden kän üýtgän bolsa, onda gan ýa-da nerw damarlaryny gysyp, gan aýlanyşyny ýa-da elniň duýujylygyny, hereketini peseldýär. Ýerine salmazdan öň elniň duýujylygyny we özbaşdak hereketini barlamak zerurdyr.

Bejerilisi. Süňk döwükleri ýerinden köp üýtgän bolsa, ýerli anestetik nowokainiň 1-2%-li erginini ulanmak bilen ýerine salynýar. Döwükler ýerli-ýerine gowy goýlandan soň, pulsuny we duýujylygyny barlamak zerurdyr.

Marksyň alamatyny Gunter üçburçlugyna üns bermelidir, gips sargysyny goýulmazdan öň sekizlik görnüşli, sargy bilen saransoň rentgenogramma edilýär. Süňk döwükleriniň durşy kanagatlanarly bolan ýagdaýynda gips sargysyny goýmalydyr. Eger süňk döwükleriniň durşy kanagatlanarsyz bolsa tirsek süňkden süňk çekdirmesini goýmaly. Ýüküniň agramy 3-4 kg çemesi goýulýar. Süňk döwükleri gowy ýerine barmadyk ýagdaýynda ýumşak dokumalaryň, nerwiň, gan damarynyň döwük ara düşen alamatlary bolan ýagdaýynda operatiw bejermeli.

Operasiýada süňk boleklerniň üstüne düşen ýumşak dokumalar aýrylyp ýerine salma edilip iki sany atanaklaýyn Kirşner çiş bilen berkidilýar we goşmaça immobilizasiýa üçin gips langetasy goýulýar.

Gips langetasy 3 hepde saklanýar we dikeldiliş bejergileri başlanýar. Şu döwüklerde dikeldiliş bejergisi ýörite usullar bilen ýerine ýetirilýär we onuň birnäçe aýa çekmegi mümkin.

Çigin süňküniň içki we lateral apifziolizleri, esasan-da 8-14 ýaşlarda gabat gelýär. Şikesiň *mehanikogenezi* ýykylan wagty tirsek bognunda doly ýazgyn we daşyna gaňrylan halatda ýüze çykýar.

Kliniki alamatlary: Tirsek bognunda agyry deformasiýa eger çykyk bilen getirilen bolsa bogun deformirlenen, hereket bolmaýar. Içki ýa-da daşky medial ýa-da lateral apofziniň üstünde uly çiş bolýar we käwägt ýerinden süýşüp duran apofzi elläp görmek bolýar.

Çykyk bar mahaly *Gýynter* we *Marksyň* alamatlary bozulandyr. Döwügi kesgitlemek we bejerginiň göwrümini anyklamak üçin iki ýagdaýda Rentgenogramma barlaglaryny etmek zerurdyr.

Bejerilişi: Eger-de apofz ýerinden 0,5 sm-den az süýşen bolsa, onda 3 hepdäniň dowamynda gips langetasy bilen bejermek mümkin.

Apofiz 0,5 sm köp ýerinden süýşen we tirsek bognuň içinden bolan ýagdaýynda operasiýa etmek zerur.

Operasiýa edilende süňk döwükleri ýerine eltilip Kirşner çiş bilen berkidilýar we goşmaça tikin goýulýar. Operasiýadan soň gips sargysy bilen 3-4 hepde saklanýar.

Gips sargysy aýrylan soň jemleýji dikeldiş bejergisi geçirilýar. Doly hereketi 2-3 hepdeden bolmagy mümkin.

ÇIGIN SÜNKÜNIŇ KELLEJIGINIŇ

EPIFIZIOLIZI WE OSTEOEPIFIZIOLIZI

Çagalarda bogun içki döwükleriň biri bolup, 4 ýaşdan 10 ýaş aralygynda köp gabat gelýär. Şikesiň *mehanogenezi*de gönüden-göni urgy esasynda, çaga ýykylanda penjesinde eli uzalan görnüşde sarsgyn gönüden-göni goşar süňkünden egin süňküniň kellejigine geçirilýär, eger döwük ösüş böleginden geçýan bolsa *epifizioliz metafiziň* bir bölegi bilen aýrylan bolsa oňa osteoepifizolis diýilýär. Şu döwükler bogun perdesi ýyrtylmagy bilen bolup geçýär we ýerinden süýşende bogun perdesiniň döwügiň arasyna düşýär we boguna gan öýýär. Döwük daşa we aşak süýşýär urgynyň zarbyna laýyklykda 90° - 180° çenli towlanýan halatlarda gabat gelýär.

Kliniki alamatlary: Şu döwüklerde tirsek bogunynyň lateral tarapynda agyry, uly çiş, şekil üýtgemesi, elläniňde süňk hytyrdylary bolýar, penjede hereket bar, agyry ýok. Eliň hereketi çäklenen pronasiýa ýagdaýynda sallanyp durýar, duýujylygy we gan aýlanyşy peselmeýär. Ýöne duýujylygyny we pulsuny hökmany ýagdaýda barlamaly. Eger çiş köp bolan ýagdaýynda süňk döwüklerini elläp bilmek mümkinçiligi azalýar. Çaga goşmaça azar bermezlik üçin köp ellemek hökman däl.

Kliniki ýagdaýyny anyklamak we bejerginiň möçberini takykklamak üçin tirsek bogunyny iki ýagdaýda rentgen barlaglaryny geçirmek zerur.

Bejergilisi: Çigin süňküniň kellejiginiň epifiziolizinde we osteoepifiziolizinde ýerinden süýşmedik ýagdaýynda gips langetasy goýulýar. Ýerinden 60° süýşen ýagdaýynda seýikleme edilip ýerine eltilýär. Ýerine eltilip bolmadyk halatlarynda operatiw bejergi hökmandyr, sebäbi durnýukly şekil üýtgemesi galýar ýa-da *pseudeortrozyň* bolmagy ahtimaldyr.

Eger süňk döwükleri 60° köp süýşen halatlarynda ýerine salmazdan operatiw bejergä alynýar. Sebäbi süňk döwükleriniň arasyna düşen bogun perdesi döwükleriň ýerine eltmegine päsgel berýani üçin gerekmejek goşmaça şikes ýetirmeli däl.

Operasiýa edilende süňk döwükleri ýerine eltilip, *Kişneriň* iki çiş bilen berkidilýar. Çişleriň biri trans artikulyar ibermelidir. Operasiýadan soň gips langetasy goýulýar we 3-4 hepde gips sargysynda saklanýar. Gips sargysy aýrylan soň, çişler azalyp dikeldiş bejergisini ýörite usul bilen ýerine ýetirilýär. Ösüş böleginiň şikesi bolanlygy sebäpli, onuň ösüşiniň azalmagy mümkin.

BILEK SÜŇKLERINIŇ DÖWÜKLERI

(*fractura ossis antibrachium*)

Çagalarda döwükleriň içinde bilek süňküniň döwügi birinji ýeri eýeleýär.

Bilek süňküniň döwürleri tirsek bognunyň içinde – ýakyn ýerleşen bölek distal epimetafizlerinde we diafizlerinde gabat gelýär. Şikeslenmäniň mehanogenezinde, döwürler gös-göni urgudan hem uzadan eliniň üstüne ýykylanda döreýär.

Bilek süňküniň boýunjygynyň döwürmegi

Çaga ýykylanda, uzadan eliniň üstüne aýasyna daýanýar. Şeýlelikde, *proksimal epimetafizde epifizi* ýa-da *ostoeipfizide* döreýär ýa-da bilek süňküniň boýunjygy döwlen halatynda tirsek süňküniň ýakyn ýerleşen bölek metafiziniň hem döwürmegi mümkin .

Kliniki alamatlary: goşar ýaýjyk süňküniň kellejiginiň durýan ýerinde güýçli agyry, çiş bolýar. *Supinasiýa* we *pronasiýa* hereketi agyr we azalýar. Şol wagtyň özünde tirsek bognundaky epilme we ýazylma hereketleri çäklenmedikdir.

Seredilende nerw, bilek işleýşini barlamak hökmandyr. Şikesiň doly ýagdaýyny we etmeli kömegiň göwrümini takykklamak üçin rengenogramma geçirmeklik zerur.

Bejerilişi: Bilek süňküniň kellejiginiň döwüriginiň bejergisi ýerinden süýşme derejesine bagly bolýar, ýerinden süýşmedik epifiziolizlerde ýa-da 1/3 bölegi süýşen döwürlerde diňe gips langetasyny 3 hepde goýmak bilen bejerip bolýar. Eger-de süňk döwürleri ýerinde 1/3 den köp üýtgän bolsa, onda ýerine salmak hökmandyr. Sebäbi tirsek bognunda bogun perdesi ýyrtylan soň süňk döwürlerini ýerine salmak kyn bolýar.

Eger-de süňk döwürleriniň ýerine eltilip bolmadyk ýagdaýynda operatiw bejergi geçirmelidir. Ol umumy anesteziýanyň täsiri astynda açyk ýerine salma edilip *transartikulýar Kirşneriň* çiş bilen berkidilýär. Nur süňküniň kellesini aýyrmak maslahat berilmeýär (gadagandyr). Ulalanda tirsek gyşyklygyna we bognuň biomehaniki taýdan üýtgemegine we durnyksyzlygyna getirýär.

Süňk döwürleri ýerine eltilenden soň 3-4 hepde gips sargysynda saklanýar. Operasiýadan soň *Kirşner* çiş 4 hepdeden aýrylýar. Ýörite şu döwürge mahsus bolan usullar boýunça dikeldiş bejergisi geçirilýär. 1-2 hepdeden soň elniň hereketi doly dikelýär.

TIRSEK SÜŇKÜNDE KIÇI KELLÄNIŇ DÖWÜLMEGI

Şu döwürler, esasan-da uly çagalarda gabat gelýär. Gelip çykyşy olar gönüden-göni urgynyň esasynda bolýar.

Kliniki alamatlary: Seredilende, çiş, agyry, döwük ýerde patologik hereket, süňk döwükleriniň hytyrdysy eşidilýär. Eliň epilmesi ýa-da açylmasy agyryly we çäklenen.

Şikesiň kesgidini doly anyklamak we kömegiň möçberini takykklamak üçin *rentgenogramma* etmek zerurdyr. Eger süňk bölekleri ýerinden az üýtgan bolsa, onda sagdyn tarapy bilen deňşdirmek gerekdir.

Bejerilişi: Eger süňk döwükleri ýerinden üýtgedilmedik bolsa ýa-da az-kem süýşen ýagdaýda 3-4 mm-den köp bolmasa, tirsek bogny 100-110° getirilip, supinasiýa ýagdaýynda gips langetasy goýulýar.

Eger süňk döwükleriniň arasy köp açylan bolsa, onda wagtlaýyn ýerine salma edilýar, tirsek bogny doly ýazylan (170°-180°) *supinasiýa* ýagdaýynda gips *langetasy* goýulýar.

Eger süňk döwükleri ýerine barmadyk ýagdaýynda açyk operatiw ýerine eltilip döwükler II görnüşli tikilip, Kirşner çiş bilen berkidilýär. Operasiýadan soň gips langetasy 4 hepde goýulýar. Süňk döwükleri bitenden soňra gips *langetasy* we *Kirşner* çiş aýrylýar. Dikeldiş bejergisi ýörite usul boýunça 2 hepdäniň dowamynda geçirilýär we tirsek bognunda hereket öňki kaddyna barýar.

Bilek we tirsek süňkleriniň diafizleriniň döwükleri

Çagalarda şu döwükler köp gabat gelýär. Iki süňküň bilelikdäki döwükleri, köplenç ýagdaýda orta hem aşak çetinde bolýar. Kiçi ýaşly çagalarda köp halatlarda gabyk asty ýa-da ýaşyl şahajyk görnüşli döwükler gabat gelýär. Uly ýaşly çagalarda doly ýerinden süýşen döwükler gabat gelip distal çetleri arka yüzüne süýşýärler.

Kliniki alamatlary: Gabyk asty döwüklerde agyry we çiş bolýar. Ýaşyl şahajyk görnüşli döwüklerde agyry, çiş we şekil üýtgemesi bolýar. Ýerinden süýşen doly döwüklerde agyry, çiş, şekil üýtgame, bolmaly hereket eliň işleýşiniň bolmazlygy hytyrды ýaly alamatlar bolýar. Şikesiň doly ýagdaýyny we bejeriş usulyny takykklamak üçin rengenografiýa barlagyny geçirmek hökmandyr.

Bilek we tirsek süňkleriň gabyk asty döwüklerinde ýerine salma gerek däl. 2-3 hepde gips langetasy bilen *immobilizasiýa* edilýär. Ýaşyl şahajyk görnüşli döwüklerde ýerli ýa-da umumy anesteziýanyň täsiri astynda ýerine salma etmek hökmandyr. Ýerine salnanda döwülmän galan süňk gabygyny hem döwmelidir. Şeýle edilende ses edip döwülýär we geljekde süňk döwükleriniň durnukly durmagyna getirýär. Döwükler ýerine eltilen soň gips langetasy goýulýar. Çiş gaýdan soň gips *langetasy* aýlawly gips sargysyna geçirilýär.

Immobilizasiýanyň möhleti 3 hepdeden 8 hepdä çenli, döwügiene we ýaşyna görä bolmalydyr. Döwükler biten soň dikeldiji bejergi ýörite usul bilen 1 hepde geçirilýär. Bogunlardaky hereket öňki kaddyna barýar.

BILEK TIRSEK SÜŇKLERINIŇ ÜZŇE WE ÇYKYKLAR BILEN UTGŞDYRYLAN DÖWÜKLERI

Bilek süňküniň üzňe diafizar döwükleri beýleki döwüklere seredeniňde seýrek gadat gelýär. Orta we ýokary çetinde süňk döwükleri öz ýerinden üýtgeýändir, aşak çetinde gabykasty döwükler, *epifiziolizler*, *osteoepifiziolizler* gabat gelýär. *Mehanogenezi* gönüden-göni urgudan hem-de elniň penjesiniň üstüne ýykylmaktan döwülýär.

Kliniki alamatlary: agyry, çiş, şekil üýtgemesi döwügiň ýerleşen ýerine we ýerinden süýşenligine baglydyr. Gabyk asty gysylan döwüklerde döwük alamatlary az bolýar.

Şikesiň ýagdaýyny anyklamak we bejeriş usulyny takykklamak üçin rentgen barlaglar etmek zerurdyr.

Bejerilişi: ýerinden süýşmedik döwükleri 3-4 hepde aralygynda döwügiň ýerleşen ýerine laýyklykda we ýaşyna görä gips langetasy goýulýar. Ýerinden süýşen döwükleri umumy ýa-da ýerli anesteziýanyň täsiri astynda repozisiýa geçirilýär we langeta goýulýar.

Süňk döwükleri biten soň gips sargysy aýrylyp, dikeldiş bejergi ýörite usullar bilen şol alan şikese laýyklykda geçirilýär bir hepdäniň dowamynda bogunlaryň hereketi kaddyna getirilýär.

Galiýasiýa (GALIÝASIÝA) döwügi we çykygy

Bilek süňküniň aşak ýa-da orta çetiniň döwügi hem-de tirsek süňküniň kellesiniň çykygy. Ol döwükler çagalarda seýrek gabat gelýär.

Gelip çykyşy. Urgy gönüden-göni däl. Çaga ýykylanda, eliniň aýasyna daýananda goşar süňki döwülüp, aşak hereket dowam edeniňde tirsek süňküniň kellesi bogun perdesini ýyrtyp ýerinden çykýar.

Kliniki alamatlary: agyry, çiş, goşar süňküniň döwlen ýerinde çişniň emele gelmegi bilen şekil üýtgemesi we ýerinden kân süýşenligi üçin, tirsek süňki aýa tarapdan çykyp durýar.

Ýagdaýyny anyklamak we bejerginiň möçberini takykklamak üçin iki ýagdaýda rentgen barlaglar etmek zerurdyr.

Bejerilişi: Umumy anesteziýanyň täsiri astynda ýerine salmaly we gips

langetasyny goýmaly. Eger döwük goşar süňküniň aşaky çetinde bolsa, onda 3-4 hepde, orta böleginde bolsa 4-6 hepde ýaşyna görä möhlet bellemeli.

Süňk döwgi gowy ýerine goýlanda tirsek süňküniň kellesini ýerine eltmek kyn däl, ýöne süňk ýerine eltilmese, onda *relýüksasiýa* ýa-da *sublýukasiýa* galýar.

Madelung keselindäki ýaly şekil üýtgemesiniň ýüze çykmagyna we penjäniň walgus gyşarmagyna sebäp bolýar. Gips sargysy aýrylanyndan soňky bejegi ýörite usullar boýunça geçirilýär. Bir hepde möhletde bogunlardaky hereket dikelýär.

Bilek süňküniň distal epifizi we osteoepifizi

Çagalarda bilek süňküniň *epifiziolizi* *epifiziolizleriň* arasynda birinji ýeri eýelýär. Trawmatiki *epifiziolizler* çagalar üçin mahsus bolan şikesleriniň biridir, ýöne arassa *epifizioliz* görnüşinde seýrek gabat gelýär. Köp halatda *metafiziň* bir bölegi bilen döwülýär. Şeýle döwükler süňke zeper ýetmegi bilen geljekgi ösüşde *Madelung* şekil üýtgemesi emele gelmek howpy bar bolany üçin şu döwükleri gowy ýerine goýmak hökmandyr. Şu görnüşli *epifiziolizler* we *osteoepifiziolizler* köplenç tirsek süňküniň aşak çetiniň döwürmegi bilen gabat gelýär.

Gelip çykyşy. Çaga ýykylanda uzadan eliniň aýasyna daýanç berende ýüze çykýar.

Kliniki alamatlary: çagalarda ýerinden az süýşen we süýşmedik *epifiziolizlerde*, *osteoepifiziolizlerde* ýeke agyry, çiş az bolýar. Ýerinden süýşen *epifiziolizlerde* we *osteoepifiziolizlerde* agyry çişden başga-da tüpeň näýzasy görnüşli şekil üýtgemesi bolýar.

Şikesiň doly kesgitlemesini anyklamak we bejergini doly geçirmek üçin iki ýagdaýda rentgen barlaglar geçirmek zerurdyr.

Bejerilişi: çagalarda umumy anesteziýanyň täsiri astynda, uly ýaşly çagalarda nowokainiň 1-2%-li erginini her ýaşyna 1 ml döwlen ýerine sançmak bilen ýerine salmak mümkindir. Süňk döwüklerini seresap we takyk ýerine salmak zerurdyr.

Ýerine salnandan soň 3-4 hepde ýaşyna görä, gips langetasy bilen daňy edilýär. Süňk döwükleri bitensoň gips sargysy aýrylyp dikeldiji bejergi ýörite usullar boýunça geçirilýär we bir hepdäniň dowamynda bogunlarynyň hereketi gowulanýar we işleýşi doly gaýdyp gelýär.

Tirsek süňküniň orta we ýakyn ýerleşen böleginiň döwürmegi,

bilek süňküniň kellesiniň çykygy

(*Monteji, Brehta, Malgeni döwük, çykyklary*)

Diňe tirsek süňküniň döwürleri seýrek gabat gelýär, tirsek süňküniň döwügi goşar ýaýjyk süňküniň kellesiniň çykygy bilen ýygy- ýygydan gabat gelýär. Tirsek süňküniň diafizinden orta ýa-da ýokary çetinde döwür we ýerinden süýşen döwür goşar süňküniň kellesiniň çykygy bilen gabat gelse, oňa Montejiniň döwür çykygy diýilýär. Tirsek süňküniň *proksimal metafiziň* döwlen we ýerinden süýşen we goşar süňküniň kellesiniň çykygy bilen gabat gelse, Brehtiň döwügi-çykygy diýilýär.

Olekranionyň döwügi ýerinden süýşen we bilek süňkleriniň doly çykygy bilen gabat gelse, *Malgeniň* döwür çykygy diýilýär.

Gelip çykyşy: Çagalarda gönüden-göni goranmak ýagdaýynda we epilen eliň üstüne ýykylanda şu döwürler duş gelýär.

Kliniki alamatlary: Döwlen we çykan ýerinde çiş, agyry, şekil üýtgemesi, eli *pronasiýa* ýagdaýynda sallanyň dur we *Malgeni* döwür-çykygynda eli *supinasiýa* ýagdaýynda çala epilen ýagdaýynda eplenme we ýazylma hereketi ýok, pružyn ýaly. Şu döwür çykyklarda nerw we gan damarlara zeper ýetmegi mümkin bolany üçin pulsuň urşuny, duýujylygyny, hereketini barlamaly. Şikesiň doly ýagdaýyny anyklamak hem bejerginiň göwrümini takykklamak üçin rentgen barlagyny geçirmek zerurdyr. Bilinmän galan çykyk ýa-da doly däl çykyk, soň tirsek boglundaky hereketi çäklendirýär. Şonuň üçin-de rentgenogrammada Şmidiň we Ginzburgyň çykygyny çyzyp süňkleriň anatomik gatnaşygyny barlamak hökmandyr.

Bejerilişi. Çagalarda umumy anesteziýanyň täsiri astynda ýerine salmak zerurdyr. Goşar süňküniň kellesiniň çykygy ýerine eltilende tirsek süňküniň döwür ýeri düzelýär, kem-käsini el bilen basyşdyryp dogurlap bolýar. Çykyk ýerine salnyp, döwür ýerine goýlan soň tirsek bogunyny 45° epip gips langetasy goýulýar. Barlag rentgengrafiýada süňk döwürleriniň kanagatlanarsyz bolsa, operatiw bejergini geçirmeli. Tirsek süňk döwürleri ýerine eltilip osteosintez edilen soň, goşar süňküniň kellesi interperirlenen dokumalary bogun perdesini aýryp süňk kellesi ýerine eltilýär. Bagjygyny tikmek ýa-da berkitmek hökman däl. Operasiýadan soň gips langetasy goýulýar. Ýerine salmadan we operasiýadan soň *immobilizasiýanyň* möhleti 3 hepdeden 6 hepde çenli çaganyň ýaşyna we tirsek süňküniň döwlen ýerine bagly. Gips sargysy aýrylan soň dikeldiş bejergisi 2 hepdeden ýörite usullar bilen geçirilýär we bogundaky hereket doly öňki kaddyna gelýär.

Goşar, aýa we barmak süňkleriniň döwürleri

Penjäniň we barmak süňkleriniň döwürleri dogry we öz wagtynda bejerilmedik halatlarynda elni işleýşine uly zyýan edýär.

Gelip çykyşy: Penje we barmaklaryň döwürgi gönüden-göni urgynyň esasynda ýa-da bir agyr zadyň arasynda galmak, gapjalmakdan bolýar. Aýa süňklerinden köplenç os novicularis, os lunatum we beýleki süňkler gaty seýrek döwürlýär.

Kliniki alamatlary: agyry, çiş şu hili döwürlere mahsusdyr. Ýagdaýyny takykklamak üçin rentgen barlaglaryny geçirmek hökmandyr.

Bejerilisi: Goşar süňkleriniň döwürlerinde ýerinden üýtgemegi kän gabat gelýär. Şonuň üçin-de 4-5 hepde orta fiziologik ýagdaýynda *gips langetasy* bilen saklanýar. Aýa süňkleriniň döwürleri ýerinden burç görnüşinde üýtgän bolsa, onda ýerine salmaklyga degişli we gips langetasy bilen 3 hepde çenli saklanýar.

Çagalarda *Benneta döwürgi* bile hem gabat gelýär. Şu hili döwürgi ýerine goýmak üçin I barmakdan daşyna gaňyryp çekip ýakyn ýerleşen bölegini basyp ýerine eltmek mümkin. Ýerine eltilen soň gips langetada 3 hepde saklamaly.

Barmak süňkleriniň ýerinden süýşen ýapyk döwürlerinde, epifiziolizlerinde, ýerine eltmek we *gips langetasynda* saklamak kyndyr. Şeýle ýagdaýda inçe Kirşner çiş bilen ýa-da sanjym iňnesi bilen süňk döwürlerini berkitmeli. Üç hepdeden gips sargysy aýryp dikeldiş bejergisini geçirmeli.

Çagalarda köplenç ýagdaýda barmaklaryň gapjалан döwürleri ýaralar bilen, şikesli doly we doly däl *amputasiýaly* ýumşak dokumalarynyň, deriniň ýetmezçiligi ýaly şikesler açyk döwürler bilen gabat gelýär.

Şeýle ýagdaýda umumy anesteziýanyň täsiri astynda ýara arassalanyp süňk döwürleri ýerine goýlup sanjym iňnesi bilen berkidilen soň derini ilkinji ýukajyk gatlak etmeli. Üç hepde gips langetasynda saklap, soň dikeldiş bejergisini geçirmeli.

But süňküniň döwürgi (Fractura os femori)

Çagalarda but süňküniň döwürgi ähli hassahanada ýatymlaýyn bejergi alýan şikesleriň 16,6%-ni tutýar.

But süňki, ýakyn *epimetafizar* böleginde köp duş gelýär. But süňküniň kellesiniň *epifiziolizi*, boýunjygynyň döwürgi, *transtrachanterial*, *subtrachanterial* döwürleri öz içine alýar.

But süňküniň distal çetinde *epimetafizar* böleginde *epifizioliz*, *osteopifiziolizler*

áýratyn lateral we içki *epikondulýar* döwükler gabat gelýär. Döwükler but süňküniň *diafiziniň* ýokary, orta we aşak böleginde bolup, göni, kese gyýak, wint şekilli, bölekleyin ýerinden süýşen we süýşmedik, gabykasty, ýaşyl şahajyk görnüşlerinde gabat gelýärler.

But süňküniň ýakyn ýerleşen bölekleriniň epimetafizar döwükleri

Çagalarda uýluk süňküniň kellesiniň şikesli *epifizioli*zi örän seýrek gabat gelýär. But süňküniň boýnunyň döwügi biziň gözegçiliklerimizde bir ýylyň dowamynda 1000 bejerilen çagadan 1-2 sanysynda duşýarlar. Ol döwükleriň sebäbi ýokardan gaçmak bilen bir hatarda gapdaldan bolan urgy bolup biler. *Epifizioli*zler, bognuň içki, lateral ýa-da *transtrochanterial*, *subtrochanterial* uly we kiçi *trochanter apofizioli*zi, *epifizioli*zi we *transcervical* bogun içi, *trans- sub – trochanterial* döwükler bogun daşky döwükler hasap edilýär.

Kliniki alamatlary: Çaganyň aýagyny özüne çeken ýagdaýynda, aýak daşyna aýlanýar (*rotasiýa*), ökjesini galdyryp bilmeýär. Çaga ýanbaş bognyndaky agyry, çişe arz edýär. Elläniňde we hereket edende agyry köpeliýär, *trochanter maýor Roze-Nelaton* çyzygyndan ýokarda durýar. Ýagdaýyny doly anyklamak we bejerginiň göwrümini takykklamak üçin rentgen barlagyndan geçirmeli.

Bejergilisi. But süňküniň *epifizioli*zlerinde, *transcerwikal* döwüklerinde göwre süňki çekdirmesi bilen çekdirilip, eger ýerinden süýşmedik bolsa, az ýük bilen (2-3 kg toweregi), eger ýerinden süýşen bolsa 6-10 kg ýük bilen çekdirilip süňk döwükleri ýerine eltilýär. Çaga *transcerwikal osteosintezi* Kirşner çişleri bilen edilýär. Ýöne 1-2 hepdeden *koksit gips* sargysy goýlup, 8-10 hepde saglyk öýüne bejergä iberilýär. Gips sargysy çişler aýrylandan soň çaganyň aýagyna daýanç bermän ýylyň dowamynda dikeldiji bejergileri geçirmeli. Şondan soň pişekde ýöremek, ýuwaş-ýuwaş basyp ýöremeklige rugsat edilýär. Şeýle düzgün ýerine ýetirilmedik halatynda but süňküniň kellesiniň aseptiki nekrozy bolmagy mümkin.

Uly we kiçi trohanterleriň üzňe apofiziolizleri

Uly we kiçi *trohanterleriň* üzňe *apofizioli*zleri seýrek gabat gelýän şikeslenmeleriň biridir.

Gelip çykyşy: Gönüden-göni ýykylanda urgy sebäpli bolýar.

Kliniki alamatlary. Ýerinde agyry, çiş, hereket bolýar, ýöne agyryly. Kiçi trohanterde adduksiýa agyryly. Rentgenogramma ýagdaýyny anyklamak we bejerginiň döwri takyklanylýar.

Bejergilisi. Näsag Belleriň söýeginde 4 hepde saklamaly we şondan soňra dikeldiş bejergisini ýörite usullar bilen geçirmeli.

But süňküniň diafiziniň döwürleri. Bu döwürler köp gabat gelýär.

Gelip çykyşy: Şikesler gönüden-göni urgynyň we ýokardan ýykylanda, ýol-ulag heläkçilikleri (*bamperiň* beýikligine gabat gelýär) netijesinde ýüze çykýar. But süňkünde göni, gytak bint görnüşli döwürler duş gelýär. Şeýle döwürler diafiziň ýokary, orta we aşaky çetlerinde gabat gelmek bilen ýerinden üýtgemegiň täsir eden güýjüne we *muskullaryň* güýjüne baglydyr. Şeýle-de açyk we ýapyk döwürler tapawutlandyrylýar.

Kliniki alamatlary. Süňk döwürleriniň segmentleriniň ýerinden uly üýtgemelerinde şikesi kesgitlemek kyn däl, sebäbi döwürlere mahsus bolan ähli alamatlary ýüze çykaryp, agyry, çiş hytyrды, aýagyň gysgalmagy, daşyna ýa-da içine gysaryp ýatmagy, patologik hereket, işleýşini ýitirmek, şekil üýtgemesi bolýar.

Barlag *rentgenogrammasy* döwüriniň ýagdaýyny anyklamak we bejerginiň möçberini takykklamak üçin geçirilýär.

Bejerilisi. Uýluk süňküniň diafiziniň döwüriniň bejergisi umumy *anesteziýanyň* täsiri astynda ýerine salnandan soň 5 ýaşdan ýokary bolan çagalarda uly injik süňküniň *diafiziniň* ýakyn ýerleşen bölek çetinden geçirilen Kişner çişinden göwre süňk çekdirmesi goýulýar. Kişner çiş *tuberositaz* tibiýadan 2 sm aşakdan geçirilýär. Sebäbi *apofiz* ösüş bölegine zeper ýetirilende göwre süňk çekdirmesiniň wagtyndan öň gopup aýrylmagy mümkin ýa-da uzagyndan ösüş böleginiň ir ýapylmagy uly injik süňküniň *recurwasiýa* şekil üýtgemesiniň ýüze çykmagy mümkin. Aýagy *Belleriň funksional şinasynda* 3 ýaş çenli çagalarda ýatyrylyp ýük asylýar. *Şede* usuly boýunça deri çekdirmesi ýelim ýa-da kleý bilen *wertikal* ýagdaýda geçirilýär.

3 ýaşdan 5 ýaş aralykdaky çagalarda wertikal göwre süňk çekdirmesi içki topugyň 2-3 sm uly injik süňküniň distal metafizinden diafizine geçýän ýerinden Kişner çiş geçirilip, wertikal şede görnüşli edilip goýulýar.

Uly çagalarda yüküniň agramy çaganyň agramynyň 15-20%-I bolmaly. Ýerine salma edilip çekdirme edilen çagalara hökman rentgen barlagy geçirilmelidir. Çekdirmeler bilen bejerilýän çagalarda 3 günden soňra (ýerinde, çekdirmeler aýrylmazdan) hökman barlag *rengenogrammasy* gerek. Sebäbi 2-3 günden beden myşsalarý gowşap, süňk döwürleri öz ýerine barýar. Şondan soň çekdirmeler saklaýjy hökminde hyzmat edýär. Geljekgi rentgen barlagyny gerek bolsa etmeli, eger süňk döwürleriniň durşy kanagatlanarly bolsa geljekgi barlag rentgenogramalary hökman däl.

Süňk çekdirmesinde 21 gün ýa-da 3 hepdeňiň dowamynda bejerilýär. Şondan

soň *koksit* gips sargysy goýulýar.

But süňküniň gips sargydaky *immobilizasiýasy* 3 hepdeden – 8 hepde çenli, ol ýaşyna we döwügiň derejesine görä möhlet berilýär hem-de saglyk öýlerine bejergä goýberilýär.

Gips sargysy aýrylandan soň *rentgenogramma* edilip süňk döwürleriniň bitişi anyklanylýar hem-de ýörite dikeldiş usullar bilen bejergi geçirilýär. Bejergini doly göwrümde alandan soň pişekde ýöremeklige rugsat edilýär.

Kiçi ýaşly çagalar rahat we rahide meňzeş keseller bilen kesellänlerinde uýluk süňküniň diafiziniň aşak çetinde “ýaşyl şahajyk” görnüşli döwürler gabat gelýär.

Gelip çykyşy: Sähelçe şikeslerden dörän döwürler köplenç halatlarda kynçylyksyz anyklanylýar. Şikes alamatlaryna ýerli çiş we agyry, käwagt şekil üýtgemesi degişlidir. *Rentgenogramma* barlagynda döwügi anyklamaga we kesgit goýmaga mümkinçilik berýär.

Bejerilişi. Ýerli ýa-da umumy anesteziýanyň täsiri astynda ýerine salnanda ýelim ýa-da kleýol çekdirmesinde 3 hepde saklamaly we ýene 1 hepde dikeldiş bejergisini geçirmeli.

Bu şikes bejerilende rahat we rahide meňzeş keselleri bejerýän dermanlary hem bir wagtda ulanmalydyr.

But süňküniň *distal epimetafiziniň* döwürleri

Çagalarda köplenç *distal epifiziolizler* we *osteoepifiziolizler* gabat gelýär.

Olar gönüden-göni urgy we göni däl urgy netijesinde ýokardan gaçmak, ýol-ulag hagysalarynda ýüze çykýar.

Kliniki alamatlary. Agyry, çiş, şekil üýtgame, patologik hereket, hytyrды, aýagynyň hereketiniň bozulmagy, dyz bognunda çiş, gan öýme, bogunda suwuklygyň ýygnanandygy duýulýar. Eger ýerinden üýtgän süňkler gan damarlaryny gysýan bolsa, onda dyzdan aşak çeti gögermegi, arteriýa *dorzalis pedisde* damar urgusy kesgitlenilmeýär, nerw damarlary gysylan bolsa, duýujylygy we hereketi peselýär, şu alamatlary hökman barlamaly.

Bejerilisi. Şeýle döwürler umumy anesteziýanyň täsiri astynda hökmany suratda ýerine salnanda, göwräni süňk çekdirmesine goýmaly. Ýokarda aýdylyş ýaly göwre süňk çekdirmesinde 3-4 hepde (ýaşyna görä) saklanýar, gerek bolsa dyzçanaklyk bognuna sanjym edilip, köne gan aýrylýar. Süňk çekdirmesi aýrylandan soň, göwre ýörite usullar bilen dikeldiş bejergisi geçirilýär. Dyz bognunyň hereketi doly dikelenden soň, pişekde aýagyna basyp ýöremeklik rugsat edilýär.

Bäbeklerde but süňküniň döwügi

Çaga doglan wagty onuň aýagy çykyp gelýär, nädogry çekilende but süňküniň sikesleri döräp bilýär. But süňki köplenç halatda diafizinde döwürýär hem-de ýerinden süýşen ýagdaýynda gabat gelýär. Şeýle ýagdaýda çagany Krede-Keferiň usuly boýunça (aýagyny öz göwresine saramaly) ýa-da Blaunt, Ibadalekyň usullaryny ulanmak arkaly bejerip bolýar. But süňküniň *distal epifiziolizi* hem gabat gelýär, dyz bognunda çiş bolansoň, distal epifizar osteomielitinden seljermek üçin rentgen barlaglary geçirilýär soňra ýerine salnanda ýelim çekdirmesine asyp goýmaly. Şeýle çekdirmede but süňküniň döwürleri bäbeklerde 12-14 günde doly bitýär. Olar üçin ýörite dikeldiji bejergileri ulanmak hökman dälir.

INJIK SÜŇKLERINIŇ DÖWÜKLERI

Injik süňki esasynda 5 ýaşdan uly çagalarda kän gabat gelmek bilen olar süňk döwürleriniň 8%-ni tutýarlar.

Gelip çykyşy: döwürleriň döremeginde gönüden-göni urgy, aýagy towlanyp ýykylma, ýol-ulag hadysalary, beýikden ýykylma, aýagynyň üstüne agyr bir zadynyň gaçmagy ýaly sebäplerden durýar. Olar göni, gytak, *bint* görnüşli, bölekleyin ýerinden inine, uzynlygyna, burç boýunça, *rotation*, üýtgän, açyk we ýapyk döwürler gabat gelýär. Süňk gabyk asty, “*yaşyl şahajyk*” döwügi görnüşli bolýar. *Distal* we ýakyn ýerleşen bölek *epimetafizar* böleklerde *epifiziolizler* *osteopifiziolizler* ýerinden süýşen we süýşmedik bir ýa-da iki süňkünde döwürleri gabat gelýär.

Kliniki alamatlary. Döwürleriň ýerleşýän ýerine we görnüşine laýyklykda kliniki alamatlary bolýar. Süňk gabyk asty döwürlerde çiş we agyry bolýar. Burç görnüşli ýerinden üýtgänsoň, şekil üýtgemesi goşulýar ýa-da *wint* görnüşli döwürlerde ýerinden süýşmedik *epifiziolizlerde* we *osteopifiziolizlerde* kliniki alamatlary çiş we agyrydan ybarat bolýar.

Rentgen barlaglaryň ähmiýeti uludyr. Ýerinden süýşen doly döwürlerde agyry, çiş, *deformasiýa*, patologik hereket, hytyrды, aýagyň işleýşiniň ýitmegi ýaly alamatlary bardyr. Şikesiň kesgidini anyklamak we bejerişiň göwrümini takykklamak üçin rentgen barlagyny geçirmek zerurdyr.

Bejerilişi. Kiçi injik süňküniň döwürleri ýerinden üýtgän bolsa-da ýerine eltilip *gips langetasy* goýulýar daşky gapdal topugyň *lateral* ýerinden süýşen epifiziolizide we aşa çetindäki döwürlerde ýerine salma edilip gowy ýerine goýmak hökmandyr, soňra daban ökjesi bilen biraz sepleme, ýagny *walgus* ýagdaýyna getirilýär we çuň *gips langetasy* goýulýar. Şu döwürlerde gipsi 3-4 hepde saklamak ýeterlikdir. Ýerinden süýşmedik döwürleri dabanyny ortaça ýagdaýynda saklap 3 hepdeläp gips langetasy bilen berkidilýär.

Uly injik süňküniň ýerinden üýtgedemelik döwürleri *epifizioloizleri, osteoepifizioloizleri gips langetasy* bilen 3 hepdeden 8 hepdä çenli ýaşyna we döwügiň ýerleşen ýerine görä gips sargysynda saklanýar. Uly injik süňküniň ýerinden üýtgan *distal epifizioloizi* umumy *anesteziýanyň* täsiri astynda ýerine salnyp daban ökjesi *walgus* ýagdaýynda eltilip, langetasy goýullýar we 3-4 hepde saklanýar.

Şondan soň dikeldiji bejergiler ýörite usullar bilen geçirilýar. Uly injik süňküniň ýerinden süýşen *diafizlar* döwürlerinde *anesteziýanyň* täsiri astynda ýerine salnyp ökje süňkünden *Kişner çiş*i geçirilip göwre süňk çekdirmesi goýulýar, aýak Beller şinasynda ýatyrylyp ýük asylýar. Çaganyň agramyna görä 8-10%-e laýyklykda ýük asylýar. Skelet çekdirmesinde 3 hepdäniň dowamynda saklanýar. 3-4 gün geçen soň rentgen barlagy etmek zerur. Göwre süňk çekdirmesinden aýrylansoň, injik *fiziologik walgus* ýagdaýyna getirilip daban orta ýagdaýynda gips sargysy goýulýar we saglyk öýüne bejergä iberilýar. Umumy immobilizasiýa 6 hepdeden 8-10 hepdä çenli çaganyň ýaşyna we döwügiň häsiýetine görä dowam etmeli. Süňk döwürleri ýerine barmadyk we süňkün arasyna ýumşak dokumalar düşen ýagdaýynda uly ýaşly çagalarda operatiw bejergiler geçirmeli ýa-da kompression distraksion osteosintez geçirilýar. Şeýle osteosintezleri geçirmekde köplenç *Ilizarowyň* aparaty ulanylýar.

Süňk döwürleri gowy biten soň, gips sargysy aýrylýar we ýörite usullar bilen dikeldiş bejergisi geçirilýar. Bogunlarda hereket doly göwrümini alandan soň ýuwaş-ýuwaş basyp, pişekli ýöremeklige rugsat edilýar.

DABAN WE BARMAK SÜŇKLERINIŇ DÖWÜGI

Çagalarda ähli süňk döwürleriniň içinde daban we barmak süňkleriniň döwürleri 5% töwereginde duş gelýar.

Sebäpleri: Beýiklikden ýykylma, aýagynyň üstüne agyr zat gaçma, bütüreme sebäp bolýar.

Ökje we ökje üsti (aşyklyk) süňkün (*talus*) döwürleri has hem agyrdyr. Bu süňkleriň döwürleri gaty ýere göni ökjäniň üstüne ýykylanda bolýar, gysylan mahaly döwürlýar.

Kliniki alamatlary. Çaga ýörände ökjesine basyp bilenok, agyry, çiş, gan öýülme, elläniňde we hereket edilende agyry güýçlenýar. Iki ýagdaýda edilen rentgen barlaglar döwügi doly anyklamaga, bejerginiň göwrümini takykklamaga ýardam edýar.

Bejerilişi. Döwürler ýerinden üýtgedemelik halatlarda 4-6 hepdäniň dowamynda gips langetasy bilen bejerilýar.

Ýerinden süýşen döwürlerde ýerine eltmek kyndyr, kähalatlarda ökje süňkünden göwre süňk çekdirmesi goýulýar. 3 hepdeden soň daban oýtумы gowý düzedilip gips sargysy goýulýar hem ýaşyna görä 4-6 hepde saklanylýar.

Gips sargysy aýrylandan soň dikeldiş bejergisi ýörite usullar bilen 2 hepde geçirilýär. Şeýle döwür bolan çagalarda 1-2 ýyl supinator pişekli ýöremek maslahat berilýär.

Daraklyk we barmak süňkleriniň döwürleri.

Sebäpleri: Beýiklikden bökende, dabana agyr zat gaçanda, aýagyny nädogry basyp towlananda bolýar.

Kliniki alamatlary. Çaga agsap ýöreýar, çiş, agyry, gan öýülme bolýar. Ýöne döwügiň barlygyny anyklamak üçin rentgen barlaglardan geçirmeli. Ýerinden üýtgedemelik döwürlerde 3 hepde gips langetasy goýulýar, ýerinden üýtgän süňkleri ýerine salmak gerekdir. Ýerine salnandan 4 hepde soň gips langetasy goýulýar.

Gips sargysy aýrylan soň dikeldiş bejergisi 1-2 hepdäniň dowamynda ýörite usullar bilen geçirilýär. Daraklyk süňkleriniň döwürlerinden soň çaga supinator pişeginde 1-2 ýyla çenli ýöremek maslahat berilýär.

OŇURGA SÜŇKLERINIŇ DÖWÜGI

Çagalarda oňurganyň gysylan döwürleri köp gabat gelýär. Ol döwürler wagtynda ýörite usullar bilen bejerilmese, oňurganyň *aseptiki nekrozy*, *skolios* ýaly kesellere getirmegi mümkin.

Sebäpleri: Oňurga süňküniň döwürmeginiň esasy sebäbi ýokardan gaçma, haýatdan ýykylanda, bedenterbiýede öňe epilende, ýüze çykýar. Tekizlikde ýykylanda, oňurga öňe epilen bolsa oňurganyň döş bölümünde pahna görnüşli döwür sagital tekizlikde döreýar. Kellesiniň üstüne öňe epilip gaçanda oňurganyň döwügi boýun ýokary, gursak böleginde emele gelýär.

Kliniki alamatlary. Oňurgasy şikeslenen çagalarda hemişelik agyry, oňurganyň hereketiniň azalmagy, elläniňde döwlen ýerinde hem-de garnynda agyrynyň köpelmegi, şikeslenmede dem almasynyň saklanmagy (*apnoe*) bolmagy mümkin.

Çagalarda iki görnüşde rentgen barlaglary geçirmek zerurdyr.

Spondilogrammada oňurganyň pahna görnüşli şekil üýtgemesi, utgaşdyryjy ýukajyk gatlagyň öňe süýşmegi basgançak görnüşli *deformasiýanyň* bolmagy, oňurgalaryň arasynyň giňelmegi, *kifozyň* köpelmegi oňurganyň ýerinden süýşmegi (*subluxatio*) ýaly alamatlary görmek mümkin.

Bejerilişi. Çagalarda gysylp döwlen oňurgalary bejermek üçin esasy oňurga düşýan agramy ýeňletmek gerek. Oňurganyň oň tarapyna düşýan agramy azaltmak üçin gaty düşekçede ýapgyt tekizlikde ýatyryp ýörite pagta –hasadan edilen haltalar bilen goltugynyň astyndan çekdirme etmeli.

Oňurga süňkleriniň döwlen ýerine çägelikli haltajyk goýmaly, bejeriş 4 döwre bölünýär:

I döwür – 1-nji hepde.

II döwür – 2-nji, 3-nji hepde

III döwür – 4-nji, 6-njy hepde

IV döwür – 7-nji, 8-nji hepde

Şu möhlet bejerginiň doly dikeldiş döwrüni hem öz içine alýar.

Çanaklyk süňkleriň döwügi (fractura os coxae).

Çanaklyk süňkleriniň döwügi seýrek gabat gelýän bolsa-da örän agyr şikeslenmeleriniň biri bolup, ýol ulag hadysalarynyň ýa-da beýiklikden gaçma ýaly sebäpleriň esasynda ýüze çykýar.

Sebäpleri: Çanaklyk süňkleri köplenç gönüden-göni urgynyň, gysylmanyň, eplenmäniň ýa-da çakdanaşa aýagyň gaňrylmasy sebäpli döwülýär. Onuň şu aşakdaky görnüşleri duş gelýär.

1. Çanaklyk süňkleriň üzňe döwügi. Çanaklyk halkasynyň bozulmazlygy. Çanaklygy düzýän üç süňküň aýry-aýry döwürlerinden ybaratdyr.

2. Çanaklyk süňkleriniň, çanaklyk halkasynyň bozulmagy öňünden iki tarapdan gasyk we otyrýer süňkleriniň döwürmegi, yzyndan iki ýa-da bir tarapdan ýanbaş, türe süňkleriniň birleşen ýerinden aýrylmagy. Gasyk tümmüsiniň aýrylmagy.

3. Çanaklyk süňkleriniň öňünden iki tarapdan iki süňkünde döwürmegi.

4. Çanaklyk süňkleriniň öňünden yzyndan, iki tarapyndan iki süňkünde, iki ýanbaş, türe birleşmesiniň ýazmagy Malgeniň döwügi.

ÇANAKLYK BUT OÝTUMYNYŇ DÖWÜGI

Gasyk otyrýer süňkleriniň döwügi, gasyk tümmüsiniň ýa-da ýanbaş, türe birleşmesiniň ýazmagy.

Şu ýokarda agzalan döwürler bilen içki organlara zeper ýeten halatynda näsaglar gaty agyr ýagdaýda bolýarlar. Köplenç çanaklygyň içindeki: peşew halta, göni içege, çaga ýatgysy, peşew ýollary, aýal, erkek jyns agzalary şikes alýarlar.

Kliniki alamatlary: Çanaklyk süňkleriniň döwüginin klinikasy döwürleriň

ýerleşen ýerine, sanyna we beýleki organlaryň we ýumşak dokumalaryň alan zeperlerine bagly bolýar, süňkleriň döwlen ýerinde, gan üýşme, çiş, Berneýlýanyň alamaty (ýanbaş süňklerini biri-birine gysanyňda döwür ýerinde agyry bolýar), ýapyşan ökje alamaty (aýagyny galdyryp bilmezlik) ýüze çykýar.

Şikesiň ýagdaýyny anyklamak we bejerişiň göwrümini takykklamak üçin *rentgenografiýa* geçirmek zerurdyr.

Bejerilişi: Çanaklyk halkasynyň aýrylmadyk döwürlerinde 3 hepdäniň dowamynda gaty düşekçede gurbaga şekilli ýatyrylyp bejerilýär. Üç hepdeden rentgen barlaglar edilenden soň dikeldiliş bejergisi geçirilýär.

Ýerinden üýtgän köp döwürlerde çanaklyk haltasynyň bozulan ýagdaýynda şikesli sarsgynyň alamatlary bolýar. Çaganyň reňki ak, derli, agzy guraýar, igleýar, huşunda bolmazlygyda mümkin. Arterial gan basyşy peselýär, pulsý çalt urýar, doly däl, ýumşak bolýar.

Şikesli sarsgyna garşy göreş çäreleri geçirilýär, öz topary rezusy gabat gelýan gan guýmaly, glýukoza bilen nowokain, gormonlary, ýürege kuwwat beriji dermanlary ulanmaly. Çanaklyk içi *Şkolnikowyň-Seliwanowyň* ýerli anesteziýasyny etmeli. *Şkolnikow-Seliwanowyň* usuly boýunça agyrsyzlandyrmagyň, sarsgyna garşy göreşmekde-de uly ähmiýeti bardyr. Bu usulda çaga arkasyna ýatyryp, inçe sanjym iňňesi bilen nowokainiň 0,25%-li ergini derini agyrsyzlandyran soň 10-12 sm sanjym iňňesi bilen ýanbaş süňküniň iç tarapyndan 60-150 ml ergini çaganyň ýaşyna görä nowokainiň goýberilýär. Çanaklyk tegelegi bozulan döwürlerde ýatyrylyp bejerilýär. *Simfiz* aýrylan mahaly konserwatiw ýerine barmasa operasiýa edilip tikilýär.

ŞIKESLI ÇYKYKLAR. ÝAÝJYK SÜŇKÜNIŇ ÇYKYG

Köplenç halatlarda ýaýjyk süňküniň akromial çeti çykýar. Döş çetiniň cykygy örän seýrek gabat gelýär.

Kliniki alamatlary: Agyry, çiş elin işleýşiniň kemelmegi, seredeniňde ýaýjygyň akromial ýa-da döş çeti galyp durýar, ony basanyňda agyryly, gaty basanyňda klawiş alamaty bilen ýerine barýar we ýerinden çykýar. Şikesiň ýagdaýyny anyklamak, we bejergisini takykklamak üçin rentgen barlagy geçirilýär.

Bejerilişi: Ýerli ýa-da umumy anesteziýa edilensoň, çykyk ýerine eltilip, *abduksion* söýegde basyp duran pagta-hasadan edilen halkalar bilen saralýar. Başga-da *Delbe* halkasyny, *Dezo* sargysyny goýmak bolýar. Eger *konserwatiw* bejergiler peýdalanylmasa, uly ýaşly çagalarda operatiw bejergi geçirilmeli bolýar.

ÇIGIN SÜŇKÜNIŇ ÇYKYGY

Çigin süňküniň çykygy çagalarda seýrek bolýar, ýöne ol uly ýaşly çagalarda duş gelýär.

Kliniki alamatlary: Çagada güýçli agyry, çiş, basgançak görnüşli şekil üýtgame, bognuň görnüşi üýtgeýär. *Akromion* we ýaýjyk süňkleri çykyp durýar. Elläniňde çigin süňkiniň kellesi goltukda çykandygy anyklanylýar. Erkin hereket бүтінлеýin bolmaýar, pružin görnüşli hereket agyryly. Ýerinden süýşen çigin süňküniň kellesi damarlary gysmagy mümkin bolansoň, arteriýa radialisde damar urşuny, barmaklaryň hereketini barlamaly. Şikesiň ýagdaýyny anyklamak üçin we bejerişiň göwrümini takykklamak üçin rentgen barlaglaryny geçirmeli.

Bejerilişi: Çigin süňküniň çykygyny ýerine salmak üçin umumy anesteziýanyň täsiri astynda ýerine ýetirmeli. Kiçi ýaşly çagalarda Koher usulyny ulanmak bolýar. Çykyk ýerine ses edip girýär. Näsag eger huşunda bolsa, ýeňillik duýýar we bogundaky hereket öz kaddyna gelýar. Ýerine eltilensoň, barlag rentgenogrammasyny etmeli, *Dezo* ýa-da *torakobrahial* sargylarda berkleşdirmeli.

BILEK SÜŇKÜNIŇ ÇYKYGY

Çagalarda bilek süňküniň çykygy iň köp duş gelýän, süňk çykyklarynyň biridir. Ähli çykyklary alanyňda bilek süňk çykyklarynyň paýyna 66% düşýär.

Bilek süňküniň çykygy, esasan, 1-3 ýaş aralygyna gabat gelýär.

Sebäpleri: Çaganyň elinden çekilende, eliniň üstine ýykylanda, eşik geýdirilende ýa-da çykarylanynda sähelçe şikeslenmeleriniň esasynda ýüze çykýar.

Kliniki alamatlary: Çaganyň eli sallanyp ýatyr. Erkin hereket ýok, elläniňde agyryly, eli *pronasiýa* ýagdaýynda *supinasion* hereket ýok, pružin ýaly. *Rentgenogramma* edilýärkä ýa-da barlananynda özbaşdak hem ýerine girmegi mümkin.

Rentgenogrammada Smitiň we *Ginzburgyň* çyzyklary geçirlende bilek süňküni kellesiniň merkezinden geçmeýär.

Bejerilişi: Köplenç halatlarda goşardan çekip elini *pronasiýa* ýagdaýyndan bilek süňküniň kellesine basyp *supinasiýa* ýagdaýyna getirlende şykyrdap, ses edip ýerine barýar. Ýerine eltilen soň 2-3 gün *Dezo* sargysyna saklamaly ýörite dikeldiş bejergisi gerek bolmaýar.

Bilek we tirsek süňküniň doly çykyklary.

Şu süňkler tirsek bognundan ikisi birbada we aýratynlykda hem çykyp biler, ýöne köplenç iki süňk birbada çykýar. 241

Sebäpleri: Çykyk çagalarda ýykylanda elini uzadyp aýasyna daýanyp towlanan mahaly bolup geçýär ýa-da eli towlananda ýerinden çykýar.

Kliniki alamatlary: Çagada şikeslenen bognunda güýçli agyry, şekil üýtgame, çiş bar, hiç hili hereket ýok, ol mümkin bolmadyk, rezin ýaly yrgyldyly. Elläniňde, hereket etjek bolanyňda agyry güýçlenýär. Gan we nerw damarlarynyň gysylmagy esasynda elin gan aýlanyşyny we barmaklarynyň hereketiniň duýujylygynyň bozulmagy mümkin. Şikesin keseliň kesgidini doly anyklamak we bejerginiň göwrümini takykklamak üçin rentgen barlaglardan geçirmek zerurdyr.

Bejerilişi: Umumy ýa-da ýerli anesteziýanyň täsiri astynda gaýra goýulmasyz çykyk ýerine eltilmelidir. Ýerine eltilen çykyklar 2-3 hepde gips *langetasynda* saklanylýar. Gips langetasy aýrylandan soň ýörite usullar bilen 1 hepde dikeldiji bejergi geçirilýär.

Eger bilek we tirsek süňkleriniň çykyklary döwürler bilen gabat gelen halatlarynda ýerine salnanda döwür ýerine barman galsa, onda operatiw bejergi geçirilýär.

Elin barmaklarynyň çykygy.

Çagalarda barmaklar köplenç halatda aýa barmak süňkleriniň birigen ýerinden çykýarlar, galan ýerlerde seýrek gabat gelýär.

Sebäpleri: gönüden-göni urgy bolanda barmagynyň üstüne ýykylanda, gaňrylanda ýüze çykýar.

Kliniki alamatlary: Çaganyň barmagynyň çykan ýerinde agyry, çiş, şekil üýtgame bolýar, hiç hili hereket ýok. Şikesin ýagdaýyny anyklamak üçin we bejerginiň göwrümini takykklamak üçin rentgen barlag etmek zerurdyr.

Bejerilişi: Ýerli ýa-da umumy *anesteziýanyň* täsiri astynda çekilip ýerine eltilýär we aýa gips langetasy bilen 2 hepde *immobilizasiýa* edilýär. Ýerine barmadyk çykyklarda operatiw bejergi geçirilýär, gips sargysy aýrylansoň ýörite usullar 1 hepde dikeldiş bejergisi bilen geçirilýär.

But süňküniň şikesli çykygy

Köplenç uly çagalarda gabat gelýär. Ýöne kiçi ýaşly çagalarda-da gabat gelmegi mümkin.

Sebäpleri: Çagalarda gönüden-göni däl urgy bolup, aýak içine towlananynda bolyp geçýär. Beýiklikden gaçanda, ýykylanda, bökende, ýol ulag şikeslenmelerinde gabat gelýär. Çagalarda yzky ýokarky, yzky aşaky, öňki aşaky öňki ýokarky çykyklar gabat gelýär.

Kliniki alamatlary: Çagada çykan aýagynda güýçli agyry çişin şekil üýtgemesi bar. Aýak dyzyndan epilep içine aýlanyp *feksion adduksion* ýagdaýda

durýar. Hereket etjek bolanynda agyry köpelyär we rezinli ýaly yrgyldy emele gelýär, uly *trohanter Rorer-Nelaton* çyzygyndan ýokarda durýar. Aýagyň absolýut uzynlygy üýtgemeyär, oňositel uzynlygy gysgalýar. Öňki çykyklarda gan, nerw damarlarynyň gysylmagy mümkin bolýar.

Bejerilisi: Uýluk süňk çykygy gan we nerw damarlarynyň gysylma howpunyň bolanlygy üçin gaýra goýulmasyz ýagdaýda ýerine eltilmelidir. Umumy anesteziýanyň täsiri astynda Džanelidžäniň ýa-da Koheriň usullary boýunça ýerine eltilýär. Çykyk ýerine eltilensoň, 2 hepde *koksiz* gips sargysy bilen saklanylmaly.

Eger çykyk çanaklyk but bogunynyň arasynyň döwügi bilen, utgaşan halatlarda çykyk ýerine eltilip göwre süňk çekdirmesi uly ýük bilen goýulýar we 4-6 hepde saklanylýar. Şondan soň dikeldiş bejergisi geçirilýär. Dikeldiş bejergisi 2 hepdäniň dowamynda ýörite usullar bilen geçirilýär we çaga pişekli ýuwaş-ýuwaşdan ýöremek maslahat berilýär. Uýluk süňk çykygy bilen bejerilen çagalary 1 ýylyň dowamynda gözegçilikde saklamaly.

Ortopediýa

Doga but süňk çykygy.

Doga but süňk çykygy – but süňküniň proksimal bölümüniň but çanaklyk oýtumynyň bogny gurşap alan ähli ýumşak dokumalaryň dogma kemisligi esasynda but süňküniň öz ýerinde – çanaklyk but oýtumynda bolmazlygydyr.

Käbir ylmy maglumatlara salgylananymyzda bu kemislik doglan 1000 çagadan 9-10-nda gabat gelýär. Gyzlarda oganlara seredeninde 5 esse köpdür, çep tarapky çykyklar 2 esse köp gabat gelýär (67-nji surat), ýöne köplenç *displaziýa* iki taraplaýyndyr, şeýle hem bir taraplaýyn çykyklar iki taraplaýyn çykyklardan köpdür.

67-nji surat. But çykygy.

Sebäpleri we keseliň gelip çykyşy: But süňk çykygy *polietologikdir*, kemislik nesilden-nesle geçip biler ýa-da şeýle döreýän ýagdaýlaryda az däl. Maşgalada birnäçe çaganyň şeýle kemislik bilen dogulmagy mümkin. Şonuň üçin-de 3 aýda dörän *embriopatiýa* munuň esasy sebäbi bolmagyda ähtimaldyr. Keseliň gelip çykyşynyň baş sebäbi but çanaklyk oýtymyň displaziýasydyr. Başgaça aýdanymyzda onuň kem ösmegidir. Oýtymyň *gipoplaziýasy* we ýalpak bolmagy, but süňküniň kellesiniň kiçi bolmagy, boýunynyň *walgus* we *antiwerziýa* ýagdaýynda bolmagy but süňküniň kellesiniň çanaklyk but oýtumynda saklamaklyga mümkinçilik bermeýär. Çaga eneden doglanda but

sünki çanaklyk but oýtumynyň gabadynyda bolan ýagdaýynda ol ýuwaş-ýuwaş ýokaryk muskullaryň çekmesiniň täsiri astynda ýa-da ýöräp başlan soň agramyň täsiri astynda ýokaryk süýşýär we galan ýumşak dokumalar soňky üýtgeşmelere sezewar bolýar. Oýtum ösüşden galýar. Boýnunyň antiwerziýasy we walgusy köpeliýär, süňküň kellesi ýanbaş süňküne direlensoň şekili üýtgäp bozulýar. Ýanbaş süňkünde täze bogun - “*neoartoz*” emele gelýär. Bogun perdesi “Çäge sagatlary” ýaly inçelip bitýär, limbus gipotrofýa sezewar bolup bognuň içine ýykylýar. Bognuň içi ýagdan dolýar, *ligamentum capitis femoris* gipotrofýa we *atrofiýa* sezewar bolup, ondan geçýän *arteriýa* ir öz işleýşini ýitirýär, *ligamentum transwerzis* oýtumyň düýbünü doldurýar. Şeýlelikde, öz wagtynda bejerilmedik şu dogabitdi kemislik operasiýa arkaly ýerine eltilmeli bolýar.

Bir ýaşa çenli çagalarda keseliň kliniki, rentgenologik alamatlary we bejerilişi.

Şu kemisligi ir anyklamakda käbir kynçylyklar döreýär. Ýöne ir anyklanyp bejerilen wagty gowu netije berýar. Şonuň üçin-de şu kemisligi anyklamak we bejergisini ýola goýmak we gözegçilik etmek maşgala lukmanlarynyň möhüm wezipeleriniň biridir. Maşgala lukmanlary tarapyndan bäbeklere gözegçilik edilende gaty ägä bolmalydyr we öz wagtynda *ortoped* lukmanynyň maslahatyna ugratmalydyr. Şeýle gözegçilikler çaga doglan soň 4 hepdeliginde 3-6 we 12 aýlygynda *ortoped* toparynda seredilmelidir. Şu keseli anyklamak üçin bäbekleri barlanda aşakdaky baş alamatla aýratyn üns bermeli.

1. Gasynlaryň deň bolmazlygy. Çaganyň iki aýagyny deň goýup oňünden we yzyndan seredilende but, ýanbaş dyz aşagy, gasynlary, biri-birine gabat gelmelidir. Gyzlarda daşky jyns organlarynyň gyşyk durmagy, ýöne şu alamat absolýut dälir käbir sagat çagalardada gabat gelýär.

2. Aýagynyň daşyna aýlanyp ýatmagy. Seredenimizde aýagy daşyna aýlanyp ýatyr, ýöne şu alamat absolýut dälir. Sebäbi beden myşsasynyň gowşaklygy käbir çagalarda gabat gelýär.

3. Aýagyň gysga bolmagy. Dyzyny epip iki dabany deň goýlanda iki dyzy deň durmaly. Şu alamat *absolýut* dälir. Sebäbi kiçi ýaşly çagalarda az gysgalmany ölçemek ýa-da aňlatmak kyndyr, eger çykyk has ýokary bolmasa aýaklarynyň deň bolmagy mümkin.

4. Aýagyň arasynyň doly açylmazlygy bolup biler. Iki aýagy dyzyndan we çanaklyk but bognundan tä *gorizontal* tekizlige çenli açylýar. Açmasy kyn bolsa but süňk kellesiniň ýerinde dældigini görkezýär. Şu arasy açylmazlyk gaty köp wagt gundalsa-da bolýar.

5. Marksýň şyrkyldy alamaty. Aýagynyň arasyny açýarka şyrkyldap but süňk kellejigi oýtuma gidýar. Ýene goýbereniňde ýerinden çykýany duýulýar.

Ýöne şu alamat köp halatlarda absolýut dogry bolsa 2 hepde saklanýar we soň ýitip gidýar. Ýöne käbir gowy bejerilmedik çagalarda köp wagta çenli hem saklanýar.

Şu alamatlaryň hemmesi hem çagada doly agyr çykyk bolanda bilip bolýar. *Disploziýany* we çykygyň derejesini anyklamak üçin eger kemlik bardyr diýlip çak edilse, rentgen barlag geçirmek hökmanydyr. Çagany arkasyna ýatyryp, aýaklaryny göneldip, jübüt goýup rentgene düşürilýär. Dogry edilen rentgenografiýada iki ýanbaş süňki bir meňzeş ululykda bolýar.

Rengenografiýalar bäbeklerde we ýetginjek çagalarda tä but süňküniň kellejiginde(ýakyn ýerleşen bölek *epifiziň*) süňkleşme hadysasy gutarýança (çaga gowy sagdyn ösende 5,5-6 aýda rentgenogrammada görünýär, ol giç ýüze çykýar) *Hilgenrayner-Erlaheriň* gurluşy, *Koçkarowyň* ýassyjagy ulanylýar. Çanaklyk süňküniň birleşýän yerinden but çanaklyk oýtумында ýuwaş-ýuwaşdan kellejik üçin adaty oýtum emele gelýär, şeýlelikde çykyk yerine barýar.

Kitirdewigiň ikisiniň üstünden geçýän gorizental çyzyk geçirmeli. Oýtymyň ýokary çetine ýanbaş süňküne galtaşýan çyzyk bilen gorizental çyzygyň birleşen yerini birikdirmeli. Iki çyzygyň birleşen yerinde burç emele gelýär, asetabulýar indeksi burçy gorizental çyzykdan but süňküniň ýakyn ýerleşen bölek çetine çenli *perpendikulýar* çyzyk geçirýäris. Şu aralyk diýip belleýäris. But süňküniň ýakyn ýerleşen bölek çetinde otyrýer süňküne çenli aralagy diýip belleýäris. Şeýlelikde, şu aralyklary ara gatnaşyklaryndan çykygyň kemligiň barlygyny ýa-da ýoklugyny bilmek mümkin. Biz Hilgenrayner Erlaheriň gurluşyny ulanmak bilen çykygyň derejelerini takykklamak we şoňa görä bejergini ýola goýmak üçin iş ýüzünde ulanýarys.

Sagdyn çagalarda but we çanaklyk süňkleriniň özara gatnaşygy .

$L\ddot{e} < 26^\circ$ *asetabulýar* burç 26° az bolmalydyr, h.-aralyk iki esse uly bolmalydyr.

h-2 d

$L\ddot{e} > 26^\circ$ ë-burçy 26° ulalanda

h-2d h- bilen-d gatnaşyklarynyň üýtgedilmedik halatlaryndada.

Şu kemligi *asetabulýar displaziýasy*, çykygyň öň ýany ýa-da çykyk I derejeli diýip düşünmeli.

$L\ddot{e} > 26^\circ$ ë-burçy 26° köp bolan halatynda

h- bilen-d gatnaşyklary deňleşende $n=d$ uýluk daşa gidýär doly däl çykyk ýagdaýyny saklaýar. Şu ýagdaýa II derejeli çykyk ýa-da doly däl çykyk diýip düşünmeli.

$L\ddot{e} > 26^\circ$ ë-burçy 26° köp bolan halatynda

h-d kiçi bolan halatynda

$h < d$ doly çykyk ýa-da çykygyň III derejesi diýip düşünmeli.

Tä but süňküniň kellesi rentgenogrammada gowy görünýança şu ulgamy ulanmaly.

Bejerilişi. Şu kemisligiň anyklanyşy we bejergisi çaga dogrulýan öýden başlamalydyr. Bäbeklerde we kiçi ýaşly çagalarda şu kemligiň bejergisi kyn däl. Çaganyň iki uýlugynyň arasy doly açylsa, çykyk ýerine barýar. Şonuň üçin-de *abduksion* bejeriş usulyny ulanmaly. Bäbeklerde 3 hepdeňiň dowamynda aýaklarynyň arasyny giň açyp gundamaly.

Üçünji hepdelikden başlap, arasy açylyp giňeýän düşekçede ýatyryp bejerip başlamaly. Şeýle usulda 6 aýlykda barlag rentgenogramma etmek we bejergini dowam etmelimi ýa-da dikeldiş bejergisine geçmeliligini anyklamaly. Çagalarda but süňküniň kellesiniň *rentgenogrammada* görnän ýagdaýyndan başlap, *Reýinbergiň* usuly boýunça seretmeli.

Bir ýaşdan ýokary çagalary keseliň kliniki rentgenogolik suratlandyryşy we bejergisi.

Bir ýaşdan uly bejergi almadyk çagalarda ýokarda agzalan 5 alamatyň walgus-ortolan alamatyndan başgasy saklanýar we mese-mälim ýüze çykýar, kesel agyrlaşýar. Şeýle kemlik bilen doglan çagalar giç ýöreyär. Iki ýaş töwereginde ýöreyşi kadaly bolman agsap başlaýarlar, bir aýakda bolsa agsaýarlar, iki aýakda ördek ýöreyişli oýmadyklap ýöreyär. Garny sallanýar, bil oňurgadaky lordoz köpeliýär.

Çykyk aýagy daşyna aýlanyp durýar. Aýagyň absolýut uzynlygyny gysgalmadyk otnositel uzynlygy gysgalan eger iki taraplaýyn bolsa, ýokarda duran çykyklarda otnositel we absolýut uzynlyklar biri-birine deň ýa-da tapawudy gaty azdyr.

Rozer-Neletonyň çyzygyndan ýokarda durýar. Aýlawy çyzykdan aşakda bolmaly. *Rotasion* hereketiň köpelmegi ýüze çykýar. Ýöreyän çagalarda *Trendelenburg* alamatyny hem barlamalydyr. Haçan-da çykyk aýagynyň üstüne duran wagty garşylyklaýyň tarapyndaky ýanbaş muskullary sallanýar. Şu alamatlar *COXA* barada hem ýanbaş *muskullarynyň* ysmaz kesellerinde hem gabat gelýär. Şu ýokarda agzalan alamatlar tapylan mahaly ýagdaýyny anyklamak üçin rentgenogramma etmek zerurdyr. Rentgen arkan ýatyrylyp aýaklaryny we çanaklygy deň goýulyp düşürilýär.

Rentgenogrammada uýluk süňküniň kellesi görünýän bolsa, *Reýinbergiň* ulgamy boýunça ony okamaly. Iki çanaklyk but oýtymynyň merkezinden geçirilen Kelleriň çyzygy we oýtumyň ýokarky çetinden aşaklygyna Kelleriň çyzygyna

perpendikulýar çyzygy we aşak çekilende Omberdanyň çyzygy bolýar. Uýluk süňküniň kellesi Keller çyzygyndan aşakda Omberdan çyzygyndan içerde (içki) bolmaly. Ondan başga-da *Kalwe-Şturmyň* we *Sentonyň* ýaý şekiliniň dogrulygyna üns bermeli. *Diafizden* boýna geçýän burçuň ululygyny ölçemeli.

Rentgen barlaglar ýeke geçirmegiň usullaryny saýlap almaly däl, eýsem bejerginiň gidişine yzygider gözegçilik etmek üçinem gerek.

Bejerilişi: Kiçi ýaşly çagalarda dogabitdi but süňk çykyndylaryny bejermek üçin göwre süňki ýa-da ýelim, kleol çekdirmeleri ulanylýar. Ýuwaş-ýuwaş wertikal ýagdaýdan gorizonta ýagdaýa we doly abduksiýa ýagdaýyna getirilýär. Şondan soň çykyk ýerine eltilip *Ter-Ilizarowyň-Şeptunyň* sargysy goýulýar.

Şu hili sargyda 6 aýlykdan başlap 2 ýaş çenli çagalar bejerilýar. Iki ýaşdan uly ýa-da çykyk çekdirmeleriň kömegi bilen ýerine barmaýan bolsa, onda umumy anesteziýanyň täsiri astynda, uýluk süňküniň kellesi ýerine eltilip, *Lorensiň* I ýagdaýynda, bil guşagy bilen iki aýagynyň arasy taýakly gips sargysy 3 aýlyk möhlet bilen goýulýar. Her 1,5 aýdan gips sargysy çalyşylýar. 3 aýdan soň *Lorensiň* II ýagdaýyna geçirilip, gips sargysy çanaklyk but bogunynyň adduksiýa 160° feksiýa, çanaklyk but boguny 160° aýaklarynyň arasyna taýak berkidilip, gips sargysy goýulýar. Şu ýagdaýda ýene 3 aý saklanýar, her 1,5 aýdan gips sargysy çalyşylýar. III ýagdaýynda *Langyň pozisiýasyny* ulanmak bilen gips sargysyny aýaklarynyň arasyny açyp içine biraz towlap, bil guşaksyz gips sargysyny ýene 3 aýyň dowamynda goýmaly. Her 1,5 aýdan gips sargysyny çalyşmaly. Şeýlelikde, iki ýaşdan uly çagalarda gips sargysy bilen bejermek 9 aýa çenli dowam edýar. Şondan soň gips sargysy aýrylyp çaga iki uýlugynyň arasynda ýörite adduksion söýegini goýmaly we ýöremäge rugsat bermeli hem-de beýleki dikeldiş bejergilerini geçirmeli. Eger çykyklary konserwatiw usullar bilen ýerine eltip bolmasa, 5,5 ýaşdan ýokary bolup, birinji gezek gelen bolsa, ýapyk ýerine eltmek usuly ulanmazdan operasiýa edilýär.

Operasiýadan öň rentgen barlag edip, uýluk süňküniň boýunjygynyň *antitorziýasyny* we walgusyny barlamaklyk zerurdyr. Şonuň üçin göni ýagdaýdan başga-da içki 45° rotasiýada aýagynyň arasyny açyp, *rentgenogramma* edip *antitorziýany* we *walgusy* hasaplamaly. Häzirki zamanda üç hili operatiw usullar ulanylýar. Bogun içi, bogunda däl, utgaşdyrylan operasiýalar. Çaga üçin operasiýanyň in amatlysy utgaşdyrylan operasiýalardyr. Bu operasiýalar çykygy açyk ýerine eltmek antitorziýany we walgusy aýyrmak ýaly kemlikleri dogrulamalydyrlar.

Operasiýadan soň 1,5 aý gips sargysy aýrylyp dikeldiş bejergisi başlanýar. Şu

bejergi aýagyna agram bermezden 1 ýyla çenli dowam etmelidir.

Dogabitdi daban gyşyklygy-(kesedabanlyk)

Dogabitdi daban gyşyklygy daban we daban injik bognunyň *ekwino walgus* ýagdaýynda saklaýan injigiň we dabanyň yumşak dokumalarynyň we bogunlarynyň durnukly hereketsizligi. Gyşyk dabanlyk tiz-tiz gabat gelýän daýanç hereket apparatlarynyň kemlikleriniň biri bolup, 1200 sany çaganyň birinde gabat gelýär, köplenç oglanlarda iki taraplaýyn bolýar.

Etiologiýasy we gelip çykyşy: Şu kemligiň döreýşi häzire çenli doly öwrenilmedi. Ýöne nesle geçijilik häsiýetleri hem gabat gelýär. Beýleki ekzogen-endogen sebäplerden hem döremegi mümkin. Dabanyň we injigiň iç tarap, yz tarap muskullarynyň we birleşdiriji dokumalarynyň bogun perdesiniň kemislikleri bilen baglylykda daban içe adduksiýa, supinasiýa ekwinus ýagdaýyna getirýär.

Kliniki alamatlary. Çaga doglanda dabanlarynyň nädogry bolmagy keseliň kesgidini goýmagy aňsatlaşdyrýar. Gyşyk dabanlykda, esasan, üç hili şekil üýtgame ýüze çykýar, dabanyň ekwinus ýagdaýy, *adduksiýa* we *supinasiýasy*. Başga-da ökjesiniň ýokarda we *warus* ýagdaýda durmagy, dabanyň oň tarapynyň has eplenip durmagy gowa dabanlylyk injik süňkleriň içki towlanmasy (süňkleriň urylmagy) ýaly başga-da kliniki hasiýetleriniň ýüze çykmagy mümkin.

Kese dabanlylygyň 3 derejedäki agyrlygy duş gelýär:

I dereje. Ýeňil görnüşi. Dabany doly giperkorreksiýa çenli düzedip bolýar.

II dereje. Orta agyrlykda dabanyň doly orta ýagdaýyna çenli düzedip bolýar.

III dereje. Agyr görnüşi, dabany doly düzedip bolmaýar. Şu bölnüşige *W.A.Şturm* dördünji dereje goşýar.

IV dereje. Gaty agyr görnüşi. Dabany ýerinden üýtgetmek mümkin däl.

Dabanyň *ekwino walgus* ýagdaýy bilen injigiň *muskul atrofiýasy*, *gipoplaziýasy*, aýagyň dabanyň ösüşden galmagy bolýar. Ýöräp başlanda bolsa aýagynyň daş çetine basyp *deformasiýanyň* köpelmegi bilen, dabanyň yeňsesine basyp ýöräp gabarçak emele gelýär. Süňkler öz ýerinden süýşýär içki topuk oňe çykýar, iç gapdal topuk aýagyň yzyna geçýär. Dyz bognunda walgus ýüze çykýar. Şu ýagdaý injik süňkleriniň *wertikal* okunyň töwereginde towlanmagyna getirýär. Dyz bognunda rekurwasiýa döreýär çaga agsap ýöreýär, iki toparly kese dabanlykda gysga ädimläp dabanyň bir-biriniň üstünden aýlap alýar. Şeýle uly ýaşdaky çagalar tiz ýadaýar, aýaklary agyrýar. Bejerginiň esasy maksady 1 ýaş çenli aýagy düzetmeli.

Bejerilisi: Dogabitdi gyşyk dabanlygyň bejergisi konserwatiw. Eger aýrylman galan şekil üýtgemeleri operatiw usul bilen, bejermeli we bir ýaşyna çenli düzetmeli. Bejergä çaga dogrulýan öýde başlamaly. Birinji iki derejede korigirlenýän hereketleri etmeklik maslahat berilýar. Iki hepdeliginden daban düzelyänçä dogrulap, içki gips langetasy goýulýar, her hepdede gips langetasy aýrylyp, täzedan goýulýar. Bir aýlykdan başlap halkalaýyn gips sargysyna geçmeli. Şeýle tapgyrlaýyn koreksiýa 6 aýlygyna çenli dowam etmeli. Alty aýlyk bolanda galan deformasiýalary operasiýa edip düzetmeli. Gyşyk dabanlygyň hemme deformasiýalaryny aýyrmak üçin W.A.Şturmuň içki kesikden doly *tendoligamento-kapsulotomiyasy* edilýär.

Şu operasiýa tende *muskulis tibialis anterior* we *posterior* uzaldylyp *tarsal* we *metatarzol* süňkleriniň aralary dabanyň iç toparyndan aýrylýar. Şeýlelikde, *adduksiýa* we *supinasiýa* aýrylýar. Dabanyň yz tarapyndan ahli siňir uzaldylyp, injik daban we ökje üsti açylyp, barmak dabanlyk aýrylýar.

Operasiýadan soň gips langetasy goýulýar, 2 hepdeden tikiňleri aýrylyp halkalaýyn gips sargysy goýulýar. Gips sargysyny her aý çalyşmaly 6 aý geçenden soň gips sargysy aýrylyp, ortopedik ädikçe geýdirmeli we uklan wagty gips langetasyny goýmaly. Şu bejergiler bilen bir hatarda bejeriş bedenterbiýesini, massaž, sanator bejergileri ýaly dikeldiş bejergisini 4-5 ýyl dowam etmeli. Ortopediň gözegçiligine her 6 aýdan gelmeli.

DOGABITDI BOÝNUŇ GYŞYKLYGY

Dogabitdi boýnuň gyşyklygy boýnuň durnukly gapdal gyşarmasy we öwrülmesidir. Dogabitdi boýny gyşyklygy beýleki kemçilikleriň arasynda 5-12% golaýdyr. Myşsalar sebäpli dogabitdi boýun gyşyklygy gyzlarda köp gabat gelýär, özem köplenç sag taraplaýyn bolýar.

Gelip çykyşy: Şu kemisligiň esasy sebäbi belli däl. Şeýle-de bolsa, galaba barlaglaryň netijelerini öwrenenimizde dogma kemligiň esasynda doglan wagty alnan şikeslenme diýip hasap edilýär. Şikes alnan *sterno-claido-mastoideus* muskulynda gaty çiş emele gelýär, olar 3-7 gün aralygynda bildirýär.

Kliniki alamatlary. *Sterno-claido-mastoideus* muskulynyň üstünde 3-7 günler aralygynda gaty togalak ýa-da süýri agyrysyz çiş emele gelýär. Ol çagany biýnjalyk etmeýär. Bir aýlyga çenli saklanýar we ulalýar. Soň öz-özünden siňip ýok bolýar, ýerine dartylyp duran muskul galýar. Çaga kellesini tutup başlanda kemli muskul tarapa gyşarýar we sagdyn tarapyna ýüzüni öwürýar. Şeýlelikde, esasy alamaty ýüze çykýar, şeýlede ýüzüň, kelläniň, oňurganyň gyşarmagy ýaly

alamatlar bolýar. Ösüş döwründe emele gelyär we şekil üýtgemeler çuňlaşýar. Boýnuň hereketi kemelýär.

Bejerilişi. Çagany A.A.Kozlowskiniň usuly boýunça ýörite haltajyklarynyň arasynda ýatymaly. Iki sanysy çaganyň göwresini saklamak üçin hersiniň agramy çaganyň agramyndan iki esse köp bolmaly. Üçünji halta çaganyň agramy bilen deň bolmaly. Üçünji haltany çişli tarapyndan goýup sagdyn tarapyna gyşardyp goýmaly. Ähli oýnawaçlary, naharlamak, ýanyna barmak çişli tarapyndan etmeli. Her gezek iýmitlendirmezden öň çaganyň boýun myşsalaryny massaž etmeli (boýnuny sagdyn tarapa gyşardyp, ýüzüni çişli tarapyna öwürmeli). Şeýle maşklar we massaž 3-5 minut dowam etmeli. Çişli her gün bir gezek ozekirit, parafn ýaly bejergiler bilen bejermeli. Şu hili boýun gyşyklyk gowy bejerilende çaga doly gutulýar. Ýöne bejerilmedik ýa-da soň anyklanan ýagdaýynda 3-5 ýaş aralykda operatiw bejergi geçirmelidir. Operasiýa *Zasepiniň* usuly boýunça edilýär, ýagny *sterno- claido- mastoideus* muskul we çekdirilip duran fassiýa Z görnüşli kesilýär we operasiýadan soňky döwürde tikilýär. çaganyň boýnuna berkidilip korsetgeýdirilýär.

X bap

HIRURGIKI BEJERILÝÄN GAN KESELLERI (NESILDEN GEÇÝÄN MIKROSFEROSITÓZ, MINKOWSKIÝ – ŞOFFARARYŇ GEMOLITIKI ANEMIÝASY, TALASSEMIÝA, TROMBOSITOPENIK PURPURA – WERLGOFYŇ KESELI, GOŞANYŇ KESELI)

NESILDEN GEÇÝÄN MIKROSFEROSITÓZ GEMOLITIKI GAN AZLYK –MINKOWSKIÝ –ŞOFFARYŇ ANEMIÝASY

Bu kesel genetiki taýdan eritrositleriň kemisligi, ýagny olaryň nädogry formaly sferosit görnüşinde bolup, dalakda çalt gemolize sezewar bolýar. Sünk ýiliginiň giperregenerator ýagdaýda işlemegi netijesinde nädogry eritrositleriň köp emele gelmegi gemolizi has güýçlendirýär.

Klinikasy we anyklanylyşy: bu kesel üç simptom bilen geçýär: sary getirme – sarylama, anemiýa, dalagyň ulalmagy (*splenomegaliýa*). Bu kesel birnäçe wagtlap gizlin geçip bilýär soňra alamatlaryň ýüze çykyşy dürli-dürli bolýar. Keseliň başynda anemiýa orta derejede saklanýar, (Hb-80-100 g/l) soň eritrositleriň yzygiderli dargamagy netijesinde anemiýanyň agyr derejesi (Hb 58-66 g/l) gemolitiki krize getirip bilýär.

Ýene bir ýgy duş gelyän alamatyň biri bu sarylama. Ol bolsa eritrositleriň dargamagy netijesinde ganda göni däl bilirubiniň has ýokarlanmagy bolýar. Bagyr öýjükleri göni däl bilirubini göni bilirubine öwürüp ýetişmeýär, şol sebäpli ganda göni däl bilirubiniň mukdary ýokary bolýar. Sarylama köplenç näsagyň umumy ýagdaýyna täsir etmeýär.

Dalagyň ulalmagy bu keseliň dowamly uzak geçişine we gemoliziň güýçli geçişine bagly. Bagyra uzak wagtlap köp pigmentiň düşmegi onuň ulalmagyna getirýär. Gemolitiki anemiýaly näsaglaryň bagrynda hemişe goýy ödün çykmagy bolup, ol bolsa öt haltada we öt ýollarynda daşyň emele gelmegine getirýär.

Keseliň başlangyç derejelerinde näsagyň umumy ýagdaýy köp üýtgemeyär. Peşewi goýy reňkde bolýar. Täreti sary reňkli. Çagalaryň boýy we ösüşi yza galýar. Has kiçi ýaşly çagalar kesellese, olaryň kelleçanak süňkleriniň ir süňkleşmegi bolup bilýär. Näsag çagalarda köplenç mikroftalmiýa, kentlewügiň ýokarda ýerleşmegi, weýer görnüşli burun, ýokarky äňiniň öňe çykyp durmagy ýaly alamatlary bolýar. Eger-de näsag çaga başga infeksiýanyň goşulmagy bolanda sarylama tutgaýy gaýtalanýar we şu alamatlar: gyzgyny galmagy, burnundan gan akma, umumy ýagdaýynyň erbetleşmegi bilen geçýär. Her geçirilýän krizden soň dalak has ulalýar we palpasiýa geçirende gyrasy ýylmanak, dykyz az agyryly bolup bildirýär.

Keseli dogry anyklamak üçin anamnezi jikme-jik ýygnamaly. Şonda maşgalada şu kesel bilen öň hem biriniň kesellänligini anyklaýarlar. Kliniki alamatlaryndan hem anemiýa, sarylama göni däl bilirubiniň hasabyna, splenomegaliýa, retikulositoz we eritrositleriň natriý hloride durnuklygynyň peselmegi bilen ýüze çykýar.

Gemolitiki kriz bolan wagtynda eritrositleriň osmolýarlygy has-da ýokary bolýar, ýöne mikrosferositoz bolmaýar. Sebäbi gemolizde pes osmolýar eritrositler we normoblastlaryň ýokarlanmagy bu süňk ýiliginde regenerasiýasynyň güýçlenmegi bilen bagly. Kriziň gutaranlygyny – ganda retikulositleriň azalmagy, mikrosferositozyň aýdyň ýüze çykmagy we eritrositleriň osmolýarlygynyň peselmegini görkezýär.

Bejergi: Nesilden geçýän gemolitiki anemiýa keselinde esasy bejergi hirurgiki – splenoektomiýa bolup durýar. Splenoektomiýa edilen näsaglarda gowy netije tiz gazanylyp bolýar. Sebäbi dalagyň aýrylmagy bilen eritrositleriň (dargamagyna) gemoliz geçmegine şert aýrylýar. Bu keselde eritrositleriň ýaşayşy operasiýa çenli 10-18 gün bolanlygynda operasiýadan soň ol - 100 güne çenli

uzalýar we kada gelýär. Dalagy laparoskopiki operasiýanyň üsti bilen aýrylmagy mümkin we dalak arteriýasynyň işlemegi üçin embolizasiýa geçirilýär.

Talassemiýa

Talassemiýa – bu nesilden geçýän kesel bolup, globiniň sinteziniň zynjyry bozulýar. Näsaglarda gipohrom anemiýa bolýar, ýöne ganda demriň mukdary kadaly ýa-da ýokary derejede bolýar.

Ilkinji bolup 1925-nji ýylda talassemiýa keselini amerikan pediatriýa Colley, Lee ýazypdyr. Olar italýan – emigrantlarynyň maşgalasyndan 5 çaga seredip, olarda agyr gipohrom anemiýanyň alamatlaryny, bagyryň we dalagyň ulalmagyny, süňk ýiligindäki üýtgeşmeleri we eritrositleriň osmolýarlygyň ýokarlanmagyny anyklapdyrlar.

“*Talassemiýa*” diýen adalga 1936-njy ýylda hödürlenildi. Bu keseli “uly talassemiýa” (talassemia major) diýip atlandyrylypdyr, ýagny bu nesilden geçýän keseliň gomozigot formasy, Riettiň ýazan keseli “kiçi talassemiýa” diýip atlandyrylan geterozigot formasy hasaplanylýar.

Talassemiýada – globin zynjyrynyň sinteziniň bozulýanlygy barada ilkinji bolup, şu alymlar öz pikirini aýdypdyrlar (Pauling 1958; Ingram, Startton 1959 ý.). Talassemiýa keselinde β zynjyrynyň sintezi bozulsa – β -talassemiýa diýilýär, j – zynjyryň sintezi bozulsa – j talassemiýa diýilýär. Ondan başga-da δ , β , δ – talassemiýa görnüşli bozulmalary bar. Köplenç β -talassemiýa görnüşi duş gelýär.

Patogenezi. Talassemiýada globiniň sinteziniň bir zynjyry has az mukdarda sintezlenmegi ýa-da hiç sintezlenmeýänligi sebäpli ýüze çykýar. Kadada sintezlenýän zynjyrlar agregirlenýär we eritrokariositlerde ýygnanýar, ol bolsa klinikada birnäçe alamatlary ýüze çykarýar.

Gomozigot β -talassemiýa. 1925-nji ýylda ýazylan talassemiýanyň bu görnüşinde kliniki alamatlar çagalaryň birinji ýaşynda, käwagt iki ýaşanda ýüze çykýar. Çaganyň 1 ýaşanda diňe anemiýa bolýar, soň ýuwaş-ýuwaşdan dalagy ulalýar, sarylama we derisi ýeriň (topragyň) reňki ýaly, nemli bardalarynyň solak bolmagy kesgitlenilýär.

Süňk ýilikde ýiti giperplaziýanyň bolmagy çaganyň bu ulgamyndaky bozulmalara getirýär (dörtburç görnüşli kelle, burunyň üstüniň galyň bolmagy, duluk süňküniň çykyp durmagy göz yşygyň dar bolmagy). Rentgen suratynda kelleçanagyň esasy süňküniň öýjükli gatlagynyň galňamagy, maňlaý we depe süňklerinde daşky plastinkasy kese çyzylan bolup görünýär. Çagalaryň fiziki ösüşi we dürli infeksiýalara bolan garşylygy pes bolýar, jyns ösüşi-de yza galýar.

Gomozigot β -talassemiýada göni däl bilirubiniň ýokarlanmagy häsiýetlidir. Disferral testiň kömegi bilen ganda demriň köpelyändigini anyklanylýar. Demriň ganda köp ýygnanmagy bagryň sirrozyna, süýjüli diabete, kardioskleroza getirýär we ikinji jyns alamatlarynyň ýetişmezligi bolýar.

Gomozigot β -talassemiýany eritrositlerde fetal gomoglobiniň mukdaryny anyklamak bilen keseliň kesgidini ýeňil goýup bolýar. Gomozigot talassemiýada fetal gomoglobiniň mukdary 20-90%-e çenli ýokarlanýar, köplenç 7/6-A2 görnüşini ýokary bolýar. β -talassemiýanyň δ -talassemiýa bilen goşulýşyp gelende hem β we δ – zynjyrynyň sintezi bozulýar, şonda 7/6-A2 -iň mukdary kadaly we pes bolup biler.

Geterozigot β -talassemiýa – bu kesel neslden geçýän bolup, ene-atasyndan geçen alamatsyz we birden kliniki alamatlaryň ýüze çykmagy bolýar. Bu näsaglar umumy gowşaklyga, ysgynsyzlyga, işe ukypsyzlyga arz edýärler. Näsagyň derisi we nemli bardasy (gözüniň agy) sarymtyl we solak bolýar.

Geterozigot β -talassemiýada ýyggy duşýan alamatyň biri dalagyň ulalmagydyr, käwagt bagyr hem ulalýar.

Geterozigot talassemiýada ganyň görkezijileri üýtgeýär. Gemoglobiniň mukdary kadaly we kada golaý bolup biler. Talassemiýa minimada 7/6-110-120 g/l. Käwagt 7/6-90-100 g/l çenli peselýär. Anemiýa gipohrom görnüşinde bolýar.

Reňk görkezijiniň peselmegi 0,5-0,6, käwagt 0,7-0,8 çenli bolýar. Eritrositleriň gipohromiýasyndan başga-da anizositoz, poýkilositoz, nyşana görnüşli eritrositler hem tapylýar. Ýöne bu mahsus alamat däl, sebäbi nyşana görnüşli eritrositleri demir ýetmezçilik anemiýasynda, gurşun bilen intoksikasiýada, splenoektomiýa geçirilen näsaglarda hem duşýar.

ð-talassemiýa – ð-zynjyryň sintezi β -zynjyrdan tapawutlykda ol iki jübütünden durup, geni boýunça biri-birinden tapawutlanýar, şonuň üçin ð-talassemiýanyň dürli görnüşleri bolup bilýär. ð-zynjyr doly ýok bolanda gomozigot bozulma 4 gende bolýar, soň düwünçekde fetal gomoglobin sintezlenmeýär, suwly çiş ýüze çykýar olam ölüme getirýär. 1 ýa-da 2 geniň funksiýasynyň bozulmasynda köplenç orta derejeli anemiýa bolýar. ð-talassemiýanyň 2 geniniň bozulmasy bolanda, onuň kliniki alamaty haýsy geniň zeperlenendigine bagly bolýar we geterozigot β -talassemiýanyň kliniki alamatyny gaýtalaýan ýaly geçýär. Käwagt dalagyň we bagryň ulalmagy bolýar. Aýdyň gipohrom anemiýa we nyşana görnüşli eritrositleri we eritrositleriň bazofil punktaty, retikulositleriň ýokarlanmagy we süňk ýiliginiň gan emele getiriji bölüminiň gyjynmasy, giperbilirubinemiýa, syworotkada demriň ýokarlanmagy, eritrositleriň

osmolýarlygynyň ýokarlanmagy bolýar. Köplenç şu näsaglaryň garyndaşlarynda-da şeýle anemiýa bolýar.

Gemoglobinopatiýa - H δ -talassemiýanyň bir görnüşi bolup, ýöne deňeşdirlende ondan ýeňil geçýär. Klinikasynda dalagyň we bagryň çala ulalmagy, köp bolmadyk sarylama, göni däl bilirubiniň hasabyna bolýar, anemiýanyň ýüze çykyşy dürli bolup, Hb -70-80 g/l-den kän pes bolmaýar. Eritrositlerde aýdyň gipohromiýa, nyşana eritrositleri we bazofl punktaty ýüze çykýar. Talassemiýanyň beýleki görnüşlerindäki ýaly gemoglobinopatiýa-H-de hem eritropoeziň bozulmalary bolýar. Ýagny sünk ýiliginiň gan emele getiriji böleginiň gyjynmasy, retikulositleriň köpelmegi bolýar. Ýöne gemoglobinopatiýa-H-iň beýleki talassemiýalardan tapawudy bu hemme eritrositlerde köpçülikleýin ownuk goşuntgylaryň bolmagydyr.

Bu goşuntgy öýjükler açyk gök krezol bilen inkubasiýa edilende görünýär. 4 sany β -zynjyrdan duran durnuksyz gemoglobin-H okislendiriji reňkiň täsirinde çökündi emele getirýär. Bu gemoglobin (7/6-H) 55 °C gemolizat reňkiň ergininde 1 sag. dowamynda çökýär, ýene-de izopropil spirti saklaýan amatly ýagdaýa, gurşawa çökýär.

Gomozigot β -talassemiýanyň bejerilişi – Kesel gipoksiýa we sünklerdäki aktiw eritropoez bilen ýüze çykanda, gan emele getiriş ýok bolanda çagalaryň irki ýaşyndan eritrositleriň transfuziýasy geçirilýär. Köplenç ýuwan we doňdurylan eritrositler bilen edilýär. Bejerginiň başynda transfuziýany güýçli derejede geçirmeli (2-3 hepdäniň dowamynda 8-10 transfuziýa). Şondan soň gemoglobin 120-140 g/l çenli ýokarlanýar. Soň transfuziýany azaldyp başlaýarlar, her 3-4 hepdeden 20 ml/kg hasap bilen edilýär. Gemoglobiniň derejesini 90-100 g/l saklajak bolmaly.

Transfuziýanyň massiw geçirilmegi çaganyň umumy ýagdaýyny gowulaşdyrýar, sünk ulgamynyň bozulmalaryny azaldýar, dalagyň ulalmagyny peseldýär, çagalaryň ösüşini gowulaşdyryp, beýleki infeksiýalaryň goşulyşmagyny azaldýar. Ýöne bu bejerginiň gaýra üzülmesiniň biri hem – pirrogen reaksiýanyň bolmagydyr. Pirrogen reaksiýasyna arassa ganyň özi guýlanda we gowy ýuwulmadyk eritrositlerde ýüze çykýar.

Doňdurylan eritrositleri çaga goýberilende pirrogen reaksiýanyň bolmaýanlygy syn lanylýar. Transfuziýa bejerginiň iň bir agyr gaýra üzülmeleriniň biri organlaryň gemosi dirozydyr. Ol hem bagryň ulalmagyna, süýjüli diabete, ýüregiň ýetmezçiligine getirýär.

Gomozigot talassemiýanyň bejergisinde bedenden artyk demri çykarmak üçin hökman disferal ulanmaly. Disferalyň mukdary guýuljak eritrositiň möçberine we näsagyň ýaşyna bagly bolýar:

Kiçi ýaşly çagalar üçin – 10 mg/kg m/i

Ýetginjekler üçin – 500 mg/kg (m/i)

Iň uly möçberi 1g/gije-gündize çenli goýberilýär.

Walshyň (1964) maglumaty boýunça disferaly 200-250 mg askorbin turşusy bilen utgaşdyryp goýbermeli diýip maslahat berilýär. Ol disferalyň täsirini güýçlendirýär.

Dalagy juda ulalan näsaglarda splenoektomiýa geçirilýär. Klinikaň maglumaty boýunça splenoektomiýa usuly näsaglaryň köpüsine gowy netije berýär. Ýöne şu wagtlar splenoektomiýany has irki ýaşda geçirmeýärler, sebäbi ol çaganyň beýleki infeksiýalardan goranyş ukybyny peseldýär.

Gomozigot talassemiýanyň bu bejergileri näsag çaganyň umumy ýagdaýyny gowulaşdyrýar we ýaşayş ukybyny uzaldýar.

Geterozigot β -talassemiýanyň bejerilişi – Köplenç bejergä mätäç däl. Bu näsaglar özlerini kanagatlanarly duýýarlar. Gemoglobiniň mukdary 90-100 g/l çenli bolýar. Bu keselde transfuziýa hökman däl. Splenoektomiýa hem örän seýrek ýagdaýda edilýär. Geterozigot β -talassemiýada disferaly diňe syworotkada demiriň mukdary ýokary bolanda ulanylýar. Ýöne disferal diňe siderozy saklaýar (öňüni alýar), gemoglobini ýokary galdyрмаýar.

Başga bir infeksiýanyň hasabyna ýa-da göwrelilik zerarly gemoglobin has peselse, onda diňe fol turşusyny içmek maslahat berilýär. Günde 1-2 gezek 0,005-den içmeli. β -talassemiýanyň heterozigot görnüşinde demriň serişdelerini ulanmaly däl. Ol gemosiderozy güýçlendirip ölüme getirip bilýär.

δ -talassemiýanyň bejerilişi – bu keseliň bejergisi hem heterozigot β -talassemiýanyň bejergisinden köp tapawutly däl, ýöne munda H-gemoglobinopatiýa hem bolýar. H-gemoglobinopatiýada durnuksyz Hb – bolany üçin çökündi emele getirýär, eritropoez bozulanlygy sebäpli, periferiki ganda eritrositleriň aýdyň üýtgeşmesi görünýär. Bu bozulmalaryň hemmesi dalakda geçýär we ol ulalýar.

68-nji surat. Dalak.

Esasy bejergi splenoektomiýa (68-nji surat) ol Hb -20-30 g/l, er-1,0-1,5.10¹²/l çenli ýokarlanýar. Ýöne şonda-da eritrositleriň gipohromiýasy we eritrositleriň goşuntgysy saklanýar hem-de ony açyk krezol reňkde görüp bolýar.

Splenoektomiýadan soň eritrositlerde eksentriki Geýnsiň bedenjikleri tapylýar. Bu bedenjikler dalakda aýrylýar, ýöne splenoektomiýa edilenlerde ol wagyt saklanýar.

Trombositopeniki purpura (Werlgofyň keseli)

Werlgofyň keseli gemorragiki diatez ýaly deri we deri astynda, nemli bardalarynda gan öýülmeler bolup, dürli organlardan gan akmalar bilen ýüze çykýar.

Bu keseliň **sebäbi** we **patogenezi** doly öwrenilmedik. Ýöne birnäçe ýagdaýlar şu keseliň ýüze çykmagyna getirip bilýär: oňa birnäçe ýokanç keseller, gipo we awitaminoz, neýrogumoral we endokrin ýagdaýlar degişli. Soňky 10-15 ýyldan bäri patogenezinde autoimmun nazaryet hem degişli hasap edilýär, sebäbi trombositopeniýa gandaky antitrombositar autoantitelalaryň hasabyna bolýar. Periferiki ganda trombositopeniýanyň bolmagy bu trombositleriň başlangyç öýjükleriniň patologiýasy, ýagny megakariositleriň ýetismekliginiň bozulmasy we olaryň ýaşajylyk wagtynyň azalmagy netijesinde ýüze çykýar.

Werlgofyň keselinde gan akmanyň döreýşi diňe bir trombositopeniýa degişli bolman, eýsem oňa damarlaryň geçirijiliginiň ýokarlanmagy, damar diwarynyň durnuklygynyň we maýyşgaklygynyň üýtgemegi hem degişli. Ýene-de ganyň lagtalanmagyna gatnaşýan trombositar faktorlaryň bozulmasy bolýar (tromboplastinleriň aktiwliginiň peselmegi, gan lagtasynyň retraksiýasynyň bozulmagy, ganyň fibrinolitik aktiwliginiň ýokarlanmagy). Trombositopeniki purpura keselinde dalak antitelalaryň emele gelýän ýeri hasaplanýar, sebäbi ol ýerde trombositler dargaýar we trombositopoeziň ingibitorlary saklanýar.

Klinikasy we anyklanylyşy. Werlgof keseli bilen kesellän çagalar gowşaklyga, ysgynsyzlyga, t^o-yň subfbril sanlara çenli ýokarlanmagyna arz edýärler.

Daşky seredişde bu çagalaryň derisinde köp polimorf örgünler, deriasty gan öýülmeler dürli ölçeglerde we dürli reňkde bolýar. Gan öýülmeler köplenç bedeniň öňki tarapynda ýerleşýär. Köplenç olar bokurdagyň nemli bardasynda, agzyň nemli bardasynda, damakda ýerleşýär. Gan öýülmeler hiç hili sebäpsiz, käwagt trawmalar sebäpli ýüze çykýar. Käwagt ganly gaýtarma we täretiniň gara bolmagy ýuwdulan ganyň hasabyna bolýar. Iýmit siňdiriş ýolunyň ugrunda, iç ýagyň kökünde gan öýülmeler emele gelýär. Gyzjagazlarda metrorragiýa bolup biler. Başlangyjy ilkinji menstruasiýa bilen gabat gelýär. Käwagt göz

düýbünden, aýna görnüşli bedenden gan akma bolup, wagtlaýynça görüşiniň ýitmegi bolup bilýär. MNU-na gan öýülme bolanda garaguşagyry, meningit, ojaklaýyn bozulmalar bolýar. Içki organlardan gan akma bolanda daşky barlagda kän bildirmeýär, dalak ulalmaýar.

Trombositopeniki purpura keseliniň kesgidini goýmak ilki ganyň düzüm bölegini kesgitlemek bilen geçirilýär. Olarda Duke boýunça ganyň akyjylyk wagty ulalýar, lagtalanysy peselýär (3 min. deregine 10 min. we ondan köp wagtlap akyp bilýär). Gan lagtasynyň retraksiýasy pes ýa-da ýok bolýar. Eritrositleriň osmolýarlyga remissiýa döwri üýtgemeyär, gan akma döwründe peselip bilýär. Gan akma döwründe ýene-de retikulositoz (40%-e çenli) bolýar. Miýelogrammada – gyzyly we ak gan emele getirijiniň diri, reaksiýasy bolýar. Megakariositleriň sany bir ýokary, bir pes bolýar.

Plastinkanyň mukdary kadaly, ýöne olaryň düzülmegi we gana düşmegi peselýär.

Kapillýarlaryň geçirijilik testi hem barlanylýar – oňa žgut simptomy, çümmükleme degişli, kapillýarskopiýada kapillýarlaryň spazmy we atoniýasy, ýarylmasy, prewaskulýar infiltraty görünýär.

Trombositopeniki purpurany aplastiki anemiýa ulgamlaryň gan keseli, gemorogiki waskulit, gemofliýa bilen tapawutlandyrmaly.

Kliniki geçişi boýunça ýiti, ýiti asty we dowamly yzy üzülmeyän we gaýtalanýan görnüşde bolup bilýär. Eger 6 aýdan köp dowam etse, dowamly diýilýär, onda remissiýa we ýitileşme döwri gaýtalanyp durýar.

Bejergisi: Simptomatiki trombositopeniýada täsir edýän faktoryň aýrylmagy uly kömek edýär.

Essensial görnüşinde bolsa esasy bejeriş serişde bolup, kalsiý we kasliý hloridi, P witamin, aminokapron turşusy ulanylýar. Bu bejergi gan damarlaryň diwaryny berkidýär, trombositopoeze täsir edip anemiýany aýyrýar we gaýtalanmaň önüni alýar.

Keseliň immun formasynda glýukokortikoid gormony belleniýär. Prednizolon 1-2 mg/kg bir gije-gündizde, şeýle-de deksametazon hem ulanylýar. Bejerginiň dowamy 1-3 aý, keseliň geçişine baglylykda ondanam hem köp belleniýär. Gormonal bejergi trombositleriň sanyny köpeldýär we damar diwaryny berkidýär, retikuloendotelial ulgamda antitelalaryň emele gelmeginiň önüni alýar.

Agyzdan, diş etinden, burnundan, damardan gan akma bolanda ýerli gemostatiki gubka bilen tamponada etmeli, tampony trombine we wodorodyň perekisine ezip soň goýmaly. Tampon birnäçe sagat goýulýar.

Konserwativ bejergi kömek bermese, splenoektomiýa edilýär. Splenoektomiýany dowamly we köp gaýtalanyp durýan görnüşinde, agyr we orta agyr derejesinde edilýär. Operasiýa köplenç remissiýa döwründe geçirilýär.

Goşanyň keseli (Kerozinli retikulýoz) Ýygnanma keseli

Bu keselde lipidleri dargadýan fermentleriň nesilleýin ýetmezçiligi bolýar. Şol sebäpli makrofagal elementlerde metabolizirlenmedik lipidler ýygnanýar, bu öýjükler köplenç gan emele getiriji ulgamda we ondan daşky organlarda bolup, dalagyň, bagryň, limfa düwünleriniň ulalmagyna getirip, kä ýagdaýda süňklerde destruktiv bozulmalar ýüze çykýar. Bu topara degişli keseller autosom – resesiw tip boýunça geçýär.

Goşanyň keseli – sfngolipidoza we lipidleriň ýygnanma keseline degişli.

Kliniki alamaty: bu keseliň 2 görnüşi tapawutlanýar.

- 1) Çagalarda ýiti duşýan ýa-da agyr geçişli.
- 2) Dowmaly, köplenç ulularda bolýar.

Agyr geçişli görnüşi çaganyň ilkinji aýyndan ýüze çykyp, dalagyň we bagryň ulalmagy, fiziki-psihiki taýdan yza galmagy bilen başlanýar. Süňk ýilikde we gan emele getiriji organlaryň öýjüklerinde infiltrasiýa netijesinde glikoserebrozitleriň köpelmegi, anemiýanyň, leýkopeniýaň, trombositopeniýanyň ýüze çykmagy bolýar. Dalagyň ulalmagy onuň stromasynyň giperplazirlenmegi gipersplenizme getirýär, ol bolsa gemolizi güýçlendirýär. Trombositopeniýa köplenç gemorragiki diatez bilen bile duş gelýär. Goşanyň keseliniň çagalarda duşýan formasy MNU-yň, zeperlenmegine, çaşy gözlülige, *opistotonusa*, *bulbar simptomsyň* ýüze çykmagyna getirýär.

Keseliň terminal döwründe öýkeniň zeperlenmesi öňde durýar, ýagny alweolalaryň we bronhlaryň diwarlarynda spesifiki infiltratyň ýygnanmagy bolýar. Şular ýaly ýagdaýda gakylykda Goşanyň öýjüklerini tapyp bolýar. Almatlaryň agyrlaşmagy netijesinde ölüm 1 ýa-da 2 ýaşynda bolýar.

Keseliň dowamly formasy geçiş boýunça ýeňil bolýar. Bu kesel hem çagalyk döwründe başlanýar, ýöne ilkinji almatlary yetginjeklik ýa-da uly ýaşynda ýüze çykýar. Näsaglarda fiziki we psihiki ösüşi zeperlenmeýär. Keseliň başynda diňe

dalagy azrak ulalýar, soň bagry ulalýar. Gandaky üýtgeşmeler edil ýiti formasyndaky ýaly *anemiýa*, *leýkopeniýa*, *trombositopeniýa* alamatlary gowşak ýüze çykýar.

Köplenç bedeniň açyk ýerlerinde derisinde, nemli bardalarda, sklerada sary-mele pigmentasiýalar ýüze çykýar. *Pigmentasiýa* bolan ýerde *gistologiki* barlag alnanda, demriň we melaniniň ýygnanýandygy we gözün agynda Goşanyň öýjükleri tapylýar.

Patologiki öýjükleriň has ýaýramagy netijesinde süňklerde osteoporoz, turba şekilli süňkleriň kortikal gatlagynyň ýukalmagy, skletiň deformasiýasy, but süňküniň böleginiň giňelmegi (*“Erlenmeyrowyň kolbasy”* simptomy), küýki, patologikidöwürler bolýar. Öýkenlerde bolsa Goşanyň öýjükleriniň infiltraty interstisial dokumada, alweola aralygynda ýerleşýär, olar alweolýar makrofaglaryň içinde saklanýar.

Anyklamak. 1. Punksiýa – ýagny dalakdan, bagyrdan, süňk ýilikden punktat alyp barlanýar. Goşanyň öýjükleri limfositleriň öýjügi ýaly dykyz, uly öýjük bolup, ýadrodan we açyk çal sitoplazmadan durýar. Bu öýjükleriň ululygy 40-60 mkm çenlidir.

2. Biohimiki barlag – onda ganyň leýkositlerinde glikoserebrozitleriň ýetmezçiligi bolýar. Näsagyň peşewiniň çökündisinde bolsa, glikoserebrozitleriň ýokarlanmagy ýa-da bioptatda bagyr dokumasynda glikoserebrozit köp bolýar.

Bejerilişi: Ulularda Goşanyň keseliniň esasy bejergisi splenoektomiýadyr. Ol sitopeniýanyň we trombositopeniýa bilen bagly gemorragiki sindromyň önüni alýar.

Süňklerde destruktiv ýagdaý we agyry sindromy bilen geçse, onda γ-şöhlelenmesi netijeli. Ýene-de bir bejeriş usul, bu süňk ýiligini çalyşmak we glikoserebrozidin genini goýbermeklikdir.

Gysgaldylyp alnan adalgalar:

UMş – ultra melewşe şöhleler

ÝşÝB – ýokary şöhleli ýygylykly bejeriş

EçT – eritrositleriň çöküş tizligi

sm – santimetr

mm – millimetr

ş. m – şoňa meňzeş

USB – ultra ses barlagy

mm. s. s. – millimetr simap sütünde

ml – millilitr

GBO – giperbazik oksigenasiýasy

kg – killogram

HBS – gepatitiň «B» görnüşüniň gandaky antigeni

ATf – adinozintrifosfat

AlAT – alanin aminotransferaza

AsAT – aspartat aminotransferaza

GDA – garaşsyzlyk döwletleriň arkalaşygy

AKTG – adreno-kortiko tropik gormony

MNU - merkezi nerw ulgamy

Edebiýatlar:

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow “Ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty”., Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýaty gullygy 2007 ý
2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary”., Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýaty gullygy 2007 ý
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek” Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýaty gullygy (04.03 2007 ý).,
4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri” 2009ý.
5. Abu Ali Ibn Sina “Lukmançylyk ylymlarynyň kanunlary”
6. Исаков Ю.Ф., Лопухин Ю.М “ Оперативная хирургия с топографической анатомией детского возраста”. Медицина., 1989 г.
7. Волков М.В., Дедова В.Д., “ Детская ортопедия”. Медицина., 1980 г.
8. Баиров Г.А..“Неотложная хирургия детей”. Мед., 1983 г.
9. Волков М.В. “Неотложная хирургия у детей”. Медицина., 1983 г.
10. Баиров Г.А., “Оперативный атлас у новорождённых” Медицина 1984 г.
11. Исакова Ю.Ф., Лопухина Ю.М. “Оперативная хирургия с топографической анатомией детского возраста” Моска, Медицина. 1989 г.
12. Лёнюшкин А.И. “Руководство по детской колопроктологии” Медицина 1990г.
13. Пулатов А.Т. “Хирургия эхиноккоза в детском возрасте” С.Петербург. 2005 г.
14. Исаков Ю.Ф.“ Хирургические болезни детского возраста” учебник: в. т. –М., 2006. –Т. 1. -632.: т. 2.-584 ст.
15. Исаков Ю.Ф.“Детская хирургия”.Медицина., 2007 г.
16. Исаков Ю.Ф., “ Хирургические болезни детей”. Медицина., 2009 г.
17. Дронов А. Ф., Смирнов А.Н. Атлас “Гнойно-воспалительных заболеваний мягких тканей и костей у детей”., М. 2008 г.
18. Пугачёв А.Г. Руководство “Детская урология” М. 2008 г.
19. Куликова Т.Н., Глыбочко П .В., Морозова Д.А., “Атлас по детской урологии” М. 2009 г.

MAZMUNY

1. Giriş	7
I bap Ýüzüň, boýnuň, kelle beýnisiniň doga kemislikleri we keselleri (Geldiýewa G.)	9
Boýnuň doga kistasy we fistulasy	9
Kelle-beýni ingisi	11
Oňurga ýilik iňgisi	13
Çagalarda ýiti dem ýetmezçiligine getirýän doga kemislikler	16
II bap. Iriňli septiki keseller (Geldiýewa G.)	25
Bäbekleriň flegmonasy, mastit, omfalit	25
Bäbekleriň deriastyndaky iriňlis çişsi – flegmonasy	26
Ýaňy doglan çagalarda mastit	30
Omfalit	31
Ýumşak dokumalaryň iriňli gaýnaglamalary	33
Absses	33
Limfadenit	34
Beze keseli (Roža)	37
Piodermiýa	39
Follikulit	40
Çyban (Furunkul)	42
Sepsis	43
Ýiti gematogen osteomiýelit	44
Dowamly osteomiýelit	50
Osteomiýelitiň atipiki görnüşleri	52
III bap. Döş kapasasynyň, öýkeniň hem-de diafragmanyň dogabitdi kemislikleri we keselleri (Geldiýewa B.)	55
Guýguç şekilli döş kapasasy	55
Guş gursagy görnüşli döş kapasasy	57
Gapyrgalaryň kemislikleri.....	57
Gapyrgalaryň doga bolmazlygy	58
Öýken doga kemislikleri	58
Öýken lobar emfizemasy	59

Diafragmal ingiler	61
Diafragmanyň hususy iňgileri	62
Diafragmanyň gyzyldödek deşiginiň ingileri	63
Retrosternal ingiler	64
Çagalarda öýken keselleriniň esasy barlaglary	64
Bronhoektaz keseli	67
Öýkeniň ýiti bakterial destruksiýasy	71
Öýkeniň parazitar we parazitar däl kistalary	78
Çagalarda öýken ehinokokkozy	82
Gyzyldödegiň kemisligi we keselleri	87
Gyzyldödegiň doga gysylmagy	90
Gyzyldödegiň ýürek bölüminiň doga daralmagy	91
Ahalaziýa	93
Halaziýa	95
Gyzyldödegiň himiki ýanyklary	96
IV bap Garyn diwarynyň hem-de garyn boslugyndaky agzalaryň doga kemislikleri we keselleri (Jumageldiýew I.J., Bekmyradow N.M.)	100
Garyn diwarynyň aplaziýasy	100
Göbek tanapjygynyň (embrional) ingisi	102
Göbeğiň doga fistulasy we kistalary	103
Göbeğiň doly däl ýarçygy (fistulasy)	104
Pilorostenoz	105
Doga içege geçirmezligi (ileus)	108
Anorektal kemislikler	111
Artbujak deşiginiň ýok bolmagy (atreziýa)	113
Artbujak geçelgesiniň, göni içegäniň ýok bolmagy (Atreziýa ani et rekti)	114
Artbujak geçelgesiniň ektopiýasy	115
Göni içegäniň polipi	118
Anusyň jaýrylmasy	119
Girşprungyň keseli	120
Ýiti appendisit	125
Ýiti appendisitiň gaýra üzülmeleri	131
Appendikulýar infiltrat	132
Paraappendikulýar iriňli boşluk – absces	134
Çagalarda içege geçirmezligi (ileus)	135
Mehaniki ileus	136
Obturation (dykylan) içege geçirmezligi	137

Ingiler	140
Gasyk ingisi	141
Gypjynan gasyk ingisi	143
Göbek ingisi	144
Garnyň orta diwarynyň ingisi	145
Garyn diwarynyň waginal ösüngtisiniň kemislikleriniň esasynda döreýän keseller. Ýumurtga gabygynyň we tohumlyk tanapjygynyň suw ýygnanmasy (gidroselle we funikuloselle)	263 146
Bagryň we öt çykaryş ýollarynyň doga бүтди kemislikleri	147
Portal gipertenziýa	150
Bagryň sirrozy	155
Bagyr asty portal gipertenziýasy.	156
V bap. Ehinokokkoz keseli (Geldiýewa G.)	159
Sebäpleri	159
Bagryň ehinokokkozy	161
Operasiýa wagty we ondan soňky döwürdäki gaýra üzülmeler	162
Öýkeniň ehinokokkozy	163
Operasiýadan soňky gaýra üzülmeler	164
VI bap. Çagalaryň çiş keselleri (Geldiýewa G.)	166
Ýumşak dokumalaryň howpsuz çişleri	167
Gemangioma	167
Limfoangioma	169
Pigment tegmilleri	171
Fibromalar	172
Dermoid kistalary	173
Teratomalar	173
Ýumşak dokumalaryň sarkomasy	174
Süňkleriň howpsuz çişleri	175
Osteoid-osteoma	175
VII bap. Bówrek, peşew çykaryş hem-de jyns agzalarynyň dogabitdi kemislikleri we keselleri (Orazow T.).	177
Bówregiň sanynyň üýtgemegi	177
Bówregiň gurluşynyň we ululygynyň kemisligi	180
Gidronefroz	182
Megaureter	183
Peşew halta, peşew akdyryjy refýuksy	183
Aşaky peşew ýollarynyň doga kemisligi we keselleri	184

Peşew haltasynyň ekstrofýasy	184
Peşew haltanyň diwertikuly	185
Peşew haltasynyň boýunjygynyň sklerozy	186
Sistit	187
Uretrit	187
Ballanopastit	188
Peşew çykaryş ýolunyň ýetmezçilikleri	188
Epispadiýa	190
Gizlin ujyt	191
Mikrofalus	192
Fimoz	192
Parafmoz	193
Jyns agzalarynyň doga kemislikleri we keselleri	193
Kriptorhizm	195
Böwrek daş keseli (Urolitiaz)	197
VIII bap Garyn boşlugyndaky agzalarynyň şikesleri (Saklapow E.S.)	204
Laparasentez	208
Garyn boşlugynyň ýapyk şikesleriniň bejerilişi	209
Ýanyklar	210
IX bap. Daýanç-hereket agzalarynyň doga kemislikleri, şikesleri we keselleri (Koçkarow E.D)	215
Osteohondropatiýalar	215
Çagalarda süňk döwürleri we çykyklar	219
Çagalarda süňkleriň döwürmeginiň aýratynlyklary	219
Ýaýjyk süňküniň döwügi (fractura claviacula)	221
Çigin süňküniň döwürleri (Fraktura os Hummeri)	223
Çigin süňküniň ýokary epimetafiziniň döwürleri	223
Çigin süňküniň distal epimetafizar döwürleri	223
Çigin süňküniň kellejiginiň epifiziolizi we osteoepifiziolizi	225
Bilek süňküniň boýunjygynyň döwürmegi	226
Tirsek süňkünde kiçi kelläniň döwürmegi	227
Bilek we tirsek süňkleriniň diafizleriniň döwürleri	227
Bilek tirsek süňkleriniň üzňe we çykyklar bilen utgaşdyrylan döwürleri	228
Tirsek süňküniň orta we ýakyn ýerleşen böleginiň döwürmegi, bilek süňküniň kellesiniň çykygy	229
Goşar, aýa we barmak süňkleriniň döwürleri	230
But süňküniň ýakyn ýerleşen bölekleriniň epimetafizar döwürleri	231

Uly we kiçi trohanterleriň üzňe apofziolizleri	232
But süňküniň diafiziniň döwürleri	232
Bäbeklerde but süňküniň döwürgi	234
Injik süňkleriniň döwürleri	234
Daban we barmak süňkleriniň döwürgi	236
Oňurga süňkleriniň döwürgi	236
Çanaklyk, but oýtumynyň döwürgi	238
Şikesli çykyklar. Ýaýjyk süňküniň çykygy	238
Çigin süňküniň çykygy	239
Bilek süňküniň çykygy	239
Ortopediýa	241